НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА»

Хроніка

археології та мистецтва

Випуск 1
(ч. 4-5)

Збірник наукових праць

у Києві – 2025

УДК 009(091)
Х 94

Хроніка археології та мистецтва

Наукове видання

Редакційна колегія:
К. К. Крайній (голова), А. А. Кізлова, А. Г. Варивода, О. В. Старух, Н. О. Білоус, А. С. Яненко (відповідальний секретар, упорядник археографічної частини)

Рекомендовано до друку
Вченою радою Національного заповідника «Києво-Печерська лавра»
(протокол № 1 від 07.01.2025 р.)

Х 94 Хроніка археології та мистецтва. № 1 (ч. 4–5). Київ: Національний за-повідник «Києво-Печерська лавра»; Видавництво «Наукова столиця», 2025. 456 с.

SBN 978-617-8667-10-8

У виданні, що продовжує традицію однойменного часопису початку 1930-х рр., вміщено матеріали з історії української гуманітаристики – музей-ництва, археології, мистецтвознавства, етнології, книгознавства, біографістики тощо. Читачеві пропонується ознайомитися з археографічною реконструкцію репресованого збірника, наклад якого дотепер вважається знищеним і втраченим. Сучасні студії з історії дисциплін гуманітарного циклу збагачують знання про інституції, людей і події інтелектуального й мистецького життя України кінця XIX – початку XXI ст. Збірник розраховано на широке коло дослідників історії гуманітаристики, а також усіх поціновувачів української науки й культури.

Археографічне опрацювання числа 4–5 «Хроніки археології та мистецтва» виконано відповідно до усталених в Україні правил, враховано методичні рекомендації та доробок сучасної української едиційної археографії. Матеріал подано мовою оригіналу зі збереженням усіх орфографічних і стилістичних особливостей. Авторські помилки і друкарські похибки виправлено беззастережно. Підкреслення та перекреслені слова, наявні в оригінальних текстах, залишено. Скорочені слова, крім загальновживаних скорочень, розшифровано у квадратних дужках, так само у квадратних дужках записано пропущені слова і їхні частини. Назви творів та періодич-них видань взято в лапки. Скорочення «см.», «м.» беззастережно замінено на «см», «м». Пунктуацію узгоджено з сучасними нормами українського правопису без застережень. Тексти проілюстровано як оригінальними світлинами до часопису «ХрАМ», так і додатковими зображеннями з фон-дів Наукового архіву Інституту археології НАН України.

© Національний заповідник «Києво-Печерська лавра», 2025
© Автори статей, 2025

ЗМІСТ

Анна Яненко. «Хроніка археології та мистецтва»: репресовані традиції української гуманітаристики першої третини XX ст. 6

СТАТТІ

Дмитро Яворницький. Короткий звіт науково-археологічної експедиції для дослідження території Дніпрельстану 1930 р. 22
Кирило Коршак. Деякі форми кам'яного знаряддя та їхнє призначення 36
Лев Дінцес. До питання про післятрипільський період мідяної доби на Україні 49
Олександр Потапов. Звіт за археологічні досліди на Старобільщині року 1928 53
Тодось Мовчанівський. З археологічних дослідів слов'янського городища у с. Райках р. 1930 64
Катерина Білоцерківська. Найстаріші фаянсово-порцелянові заводи на Україні. *(Подорож до порцелянових заводів м. Городниці та Барановки влітку 1930 р.)* 77
Кирило Коршак. До питання про первісне текстильне виробництво. *(А. С. Сидоров. О витье волокнитых веществ по орнаменту доисторической керамики. Л[енинград]. 1930. 12 с. // Известия Ист. Мат. Культуры, т. VI, в. V)* 85

VARIA

Археологія на послугах соціялістичному будівництву.....93
Василь Соляник. Випадкові знахідки коло м. Павлограду на Дніпропетровщині.....95
Павло Козар. «Кам'янські кучугури» Кам'янського р. кол. Запорізької округи.....96
Сава Шевченко. Археологічні досліди на Зінов'ївщині у р. 1927.....98
Розкопки могили біля м. Зінов'ївського у передмісті Ново-Олексієвка.....99
Дем'ян Сердюков. Археологічні розкопи на Мелітопільщині у р. 1929.....100

Василь Омельченко. Випадкові знахідки р. 1927 і раніше (з придбань Миргородського музею).....101
Софія Терещенкова. Розвідки р. 1927 на Звенигородщині.....102
З діяльності Одеської Краєвої Комісії для охорони пам'яток культури 1929–1930 (на підставі звіту).....103
З діяльності Харківської Краєвої Комісії охорони пам'яток культури на 1929–1930 рр. (на підставі звіту Комісії).....104
Леонід Дмитров. Деякі відомості про досліди у Криму 1930 р. 105

ПРАЦЯ НАУКОВО-ДОСЛІДЧИХ УСТАНОВ

Прилюдні засідання Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН.....106
Справа дослідження торфовищ на Україні.....106
Укладання археологічної мапи території Донбасу.....107

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Федір Ернст. Проф. В. І. Селінов. Архітектурні пам'ятники міста Одеси. Одеса, 1930.....108
Володимир Барвінок. Р. С. Мандельштам. Марксистское искусство-ведение. Бибилографический указатель. Москва, 1929.....110
Валентин Шугаєвський. П. В. Харлампович. Нумізматичні знахідки на Первомайщині 1927–1929 рр. Хроніка археології та мистецтва. ....113 Ч. 3. Київ, 1931
Лизавета Левицька. Книжка з серії «Українське малярство» Дмитро Левицький. 118
В[алерія] К[озловська]. Гальштатська культура Закарпаття в його природних межах. Написав Ярослав Пастернак. Львів, 1930. 121
Галина Вовк. Нові видання за р. 1929–1930 123

СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ

Світлана Курач, Тетяна Тимченко. Чернігів та Чернігівщина у біографії Миколи Івановича Касперовича 168
Олена Романова. Агатангел Кримський і археологія 203

Юлія Зиновіїва. Тихоокеанські студії у науковій спадщині Федора Вовка 236
Галина Станиціна. Листи Христини Вовк у особовому фонді Федора Вовка в Науковому архіві Інституту археології НАН України 246
Олена Мокроусова. Роль архітектора Павла Альошина у вивченні, збереженні та відбудові пам'яток архітектури Києва 279
Наталія Пугач. Тимофій Онопа та його внесок у розвиток української фольклористики XX ст. 285
Максимів Мар'яна, Хорунжа Галина. Ідеологічна деформація українського образотворчого мистецтва 1930-х рр. (за матеріалами архіву бойчукістки Антоніни Іванової) 292
Олександр Бонь. Спогади Олекси Варавви про Юрка Тютюнника 310
Микола Бривко. Масові поховання як свідок злочину тоталітарних режимів XX та XXI ст. 323
Галина Ковальчук. Спроби створити музей книги в Києві в середині 1920-х років 332
Олена Ляпіна. Музей старожитностей Університету св. Володимира: доля колекції у 1920-х рр. 343
Аліна Варивода. Літургійні тканини в експозиції відділу шиття й тканини Лаврського музею культів та побуту / Всеукраїнського музейного городка у 1920–1930 х рр. 357
Сергій Кот. Радянська евакуація музейних цінностей з території Києво-Печерської лаври у 1941 р.: пошуки, знахідки і запитання 375
Tamara Kutsaieva. Historical Collections of Kyiv Museums as Sources of Preservation of the Polish Handwritten and Book Heritage of the 16th – the Early 20th C. 384
Ольга Крайня. Реконструкція подій за світлиною кінця XIX ст. моделі старого іконостаса Великої Печерської церкви 393
Віктор Вечерський. Українські дерев'яні церкви в дослідженнях Григорія Павлуцького і Стефана Таранушенка та сучасна «доповнена реальність» у віртуальному і реальному світах 425
Василь Іванов. Пам'яткоохоронна та краєзнавча діяльність на Харківщині в наші дні 445
Наталія Захарчук. З історії музейної справи в м. Бердичеві 457

Анна Яненко[1]

«Хроніка археології та мистецтва»: репресовані традиції української гуманітаристики першої третини XX ст.

«Я ніколи не бачив цього раритету...»
Сергій Білокінь

Від кінця 1910-х рр., коли український народ і його політична еліта в часі Української революції еволюціонували від ідей політичної автономії та федерації до усвідомлення власної державної незалежності, інтелектуальна спільнота, згуртована передусім довкола музейних і академічних осередків, активізувала збереження й студіювання української історико-культурної спадщини. Протягом 1920-х – на початку 1930-х рр. світ побачили численні періодичні/серійні видання, збірники, окремі розвідки, брошури, монографії, альбоми та каталоги, де дослідники оприлюднювали й оприявнювали інформацію про археологію, історію, етнологію, мистецтво, музейництво в Україні.

[1] Заступниця начальника науково-дослідного відділу історії Києво-Печерської лаври та музейництва Національного заповідника «Києво-Печерська лавра»; нерезидентна дослідниця Французького дослідницького центру гуманітарних і соціальних наук (CEFRES, UAR 3138 CNRS-MEAE); членкиня Правління ВГО «Спілка археологів України».

Втім, геноцидна політика радянського імперського режиму, спрямована проти українства, передбачала не лише фізичне винищення людності, але й репресії проти культури і науки. Заборона, знищення та приречення на забуття друкованого слова стали одним із дієвих репресивних інструментів, до яких вдавалася більшовицька влада. Вилучення й ліквідацію книг, зокрема видань з української гуманітаристики, обґрунтовували їхньою «ворожістю» та невідповідністю завданням «соціалістичного будівництва». Дослідників – авторів, упорядників, редакторів, – звинувачували у «буквоїдстві», «формалістсько-ідеалістичній схоластиці», «архівному гробокопанні»[2], закидали їм «вузькотехнічний академізм», «формалізм», «музейне старе рутенерство», «алілуйство», потурання «попівській етнографії» і «грушев'янській нацдемівщині», приписували їм використання «буржуазних концепцій» і «виразну буржуазну методологічну позицію», хибне розуміння/фальсифікацію марксизму, «войовничий фашизм» тощо[3]. Наприкінці 1930-х рр. до переліків на вилучення з обігу й знищення потрапили видання «шкідливі, націоналістичні, контрреволюційні», «малоцінні», «написані скрипниківською орфографією зі шкідливою термінологією», «зі статтями ворогів-націоналістів» і т. д.[4]

Масштаби й наслідки репресій, які скоїла радянська імперська влада проти української культури, зокрема щодо друкованих видань, неодноразово висвітлював С. Білокінь[5]. Зчаста згадував дослідник і про число (випуск) «Хроніки археології та

---

[2] Білокінь С. Перший том «Українського музею» (1927). *Український музей* – Збірник 1: Репринтне перевидання 1927 року. Київ, 2007. С. 8.

[3] Яненко А. Обстеження наукової та експозиційної роботи музеїв м. Києва 29 листопада 1932 р. в контексті історії вітчизняного музейництва. *Від України до УРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції до 80-річчя перенесення столиці радянської України до міста Києва, м. Київ, 12 грудня 2014 р.* Київ: Інститут історії України, 2016. С. 237–265.

[4] Список репресованої літератури / Упоряд. С. І. Білокінь. Київ: Українські пропілеї, 2018. 520 с.

[5] Білокінь С. Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено, 1920–1941. *До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Т. ІІ. Київ, Львів, 2004. С. 591–592; Білокінь С. Перший том «Українського музею»…

мистецтва» серед видань, тиражі яких знищили в часи більшовицького терору[6].

Наприкінці 1927 р. у середовищі інтелектуалів Всеукраїнського археологічного комітету при Всеукраїнській академії наук (ВУАК при ВУАН) виникла ідея видавати короткі інформаційні повідомлення про актуальні події науково життя. Тоді ВУАК уже видав «Коротке звідомлення за археологічні досліди року 1925» та «Коротке звідомлення за 1926 рік». На зборах археологічного відділу 15 грудня П. Курінний[7] висловився щодо доцільності видання окремої археологічної хроніки. Присутні ухвалили видавати часопис «під прапором ВУАК» й розпочати роботу з січня 1928 р. Для втілення задуму планували забронювати відповідні асигнування з кошторису археологічного відділу («25 крб щомісяця») й клопотатися перед ВУАН про збільшення фінансування. Тоді ж вирішили закликати до участі у виданні мистецький відділ ВУАК та Інспектуру охорони пам'яток культури. П. Курінному доручили «притягти музеї». Організаційні питання мав вирішувати В. Ляскоронський[8], допомагати йому – С. Гамченко[9] і П. Курінний[10]. На засіданні ВУАК 28 грудня мис-

---

[6] Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. Т. 2. Дрогобич: Коло, 2013. С. 769–773.

[7] *Петро Петрович Курінний* (1894–1972) – археолог, мистецтвознавець, етнограф, музейний діяч. Див. детальніше: Пекарська Л. В. Петро Курінний: повернення з забуття. *Національному музею історії України – 110*. Київ, 2009. Ч. 2. С. 94–105; Горохівський П. П. П. Курінний – історик, археолог, один з видатних організаторів пам'яткоохоронної справи в Україні у 20–30-х роках. *Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дністровського межиріччя*. Умань, 2012. С. 331–339; Торгало Ю. В. Петро Петрович Курінний: краєзнавці Уманщини. Умань: Візаві, 2014. 135 с.

[8] *Василь Григорович Ляскоронський* (1859–1928) – історик, археолог, музейний діяч. Див. детальніше: Мельник-Антонович К. Василь Григорович Ляскоронський. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. Київ, 1929. Кн. 24. С. 367–387; Ситник О. М. Василь Григорович Ляскоронський. *УІЖ*. 1990. № 2. С. 88–99; Супруненко О. Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської). Київ; Полтава, 2000. С. 133–146.

[9] *Гамченко Сергій Свиридович* (1859–1934) – археолог і музейний діяч. Див. детальніше: Макаревич М. Л. С. С. Гамченко. *КСИА*. 1960. Вып. 10. С. 141–143; Памяти С. С. Гамченко. *МИА СССР*. 1963. № 108. С. 11; Кузнецова С. М., Линка Н. В. Научный архив С. С. Гамченко. *МИА СССР*. 1963. № 108. С. 13–15; Баженов Л. В. Поділля у працях дослідників-краєзнавців XIX–XX ст.: історіографія, бібліогра-

тецький відділ підтримав ініціативу археологічного, тоді ж накреслили видавничий план «Хроніки археології та мистецтва» (загальноприйняте сучасне скорочення – «ХрАМ»)[11].

Обіжник із закликом надсилати матеріали для публікації у «Хроніці» ВУАК розіслали тільки наприкінці жовтня – на початку листопада 1929 р.[12] Обґрунтуванням появи нового періодичного видання визначили «нагромадження для науки фактів, як шляхом випадкових знахідок, так і планових дослідів, та нагальну потребу розпочати реконструкцію методів польового і лабораторного опрацювання пам'яток матеріальної культури»[13]. Київські науковці були переконані, що ця видавнича справа матиме успіх лише тоді, коли дослідники археології та мистецтвознавства взаємодіятимуть із редакцією «Хроніки». Аби «утворити живий зв'язок» планували активізувати діяльність краєвих комісій в Одесі та Харкові. Ці регіональні осередки мали висвітлювати місцеві наукові події і здобутки, зосібна, надавати інформацію про випадкові знахідки і стан підготовки кадрів. Відносно невеликий за обсягом часопис («від одного до двох друкованих аркушів»[14]) мав виходити щоквартально, а за наявності відповідних коштів – частіше. У «Хроніці» передбачили низку розділів: вступні та інші статті, присвячені окремим пам'яткам археології та мистецтва; розвідки з методики археології та мистецтвознавства; випадкові знахідки; матеріали

фія, матеріали. Кам'янець-Подільський: Вінок, 1993. С. 161; Ляшко С. М. Гамченко Сергій Свиридович. *Енциклопедія Трипільської цивілізації*: У 2 т. Київ, 2004. Т. 2. С. 113–114.

[10] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 151. Арк. 29–29 зв.

[11] Передмова. Хроніка археології та мистецтва. Київ, 1930. Ч. 1. С. 3; Скорочення «ХРАМ» запропоновано у бібліографічному покажчику, який уклали Іван Шовкопляс і Надія Дмитренко (Археология Украинской ССР: библиогр. указ., 1918–1980. Киев: Наукова думка, 1989. С. 558).

[12] Інформацію про підготовку «Хроніки» отримали щонайменше 39 музеїв поза межами Києва, зокрема в Бахмуті, Бердичеві, Умані, Кам'янці-Подільському, Дніпрі, Житомирі, Глухові, Миколаєві, Одесі, Харкові, Ізюмі, Полтаві, Маріуполі, Донецьку тощо.

[13] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 280. Арк. 1–2.

[14] Насправді ж усі випуски «ХрАМ» значно перевищували цей обсяг. Наприклад, число 3 було «розміром до 8 друкованих аркушів та 10 таблиць» (НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 317. Арк. 41).

з історії археології та мистецтвознавства; рецензії, огляди й бібліографія археологічної та мистецтвознавчої літератури; хроніка в справі охорони пам'яток культури та інформації з життя наукових установ; питання про укладання й виконання п'ятирічного плану «у зв'язку з планом соціалістичної реконструкції нашого господарства»[15].

До участі в Одеській краєвій редакційний комісії запросили С. Дложевського[16], Й. Зейлігера[17] та М. Болтенка[18], а В. Дубровський[19], О. Федоровський[20] і С. Таранушенко[21] мали увійти до Харківського видавничого осередку часопису. Незмінною редакторкою «ХрАМ» стала В. Козловська[22], яка готувала матеріал, пе-

---

[15] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 280. Арк. 1.

[16] *Сергій Степанович Дложевський* (1889–1930) – історик, археолог, музейний діяч. Див. детальніше: До 135-річчя від дня народження Сергія Степановича Дложевського (1889–1930) – українського педагога, філолога, археолога і пам'яткоохоронця. URL: https://odnb.odessa.ua/view_post.php?id=4746 (дата звернення: 02.12.2024).

[17] *Йосип (Осип) Давидович Зейлігер (Зейлінгер)* (1882–1968) – архітектор, пам'яткоохоронець, мистецтвознавець, педагог, музейний діяч. Див. детальніше: Пилявский В. А. Здания, сооружения, памятники Одессы и их зодчие. Одесса: Optimum, 2010. 274 с.; Принь О. В. Формування пам'яткоохоронної мережі Одеської губернії (округи, області) в 1920-х – на початку 1930-х років. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2016. Вип. 29. С. 30–38.

[18] *Михайло Федорович Болтенко* (1888–1959) – археолог, історик, музейний діяч. Див. детальніше: Яненко А. Історія музейної археології УСРР (1919–1934). Київ, 2016. С. 101.

[19] *Василь Васильович Дубровський* (1897–1966) – історик, орієнталіст, архівіст, громадський і адміністративний діяч. Див. детальніше: Кочубей Ю. М. В. В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець. Київ: Медобори-2006, 2011. 544 с.

[20] *Олександр Семенович Федоровський* (1885–1939) – археолог, краєзнавець, педагог, музейний діяч. Див. детальніше: Археологічна спадщина професора О. С. Федоровського / відп. ред. С. І. Посохов; уклад. В. В. Скирда.

[21] *Стефан Андрійович Таранушенко* (1889–1976) – мистецтвознавець, знавець української архітектури, музейник. Див. детальніше: *Таранушенко С. А.* Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932 рр.: монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенкознавчі студії, ілюстрації, довідкові матеріали / Упоряд. О. О. Савчук, М. М. Красиков, С. І. Білокінь; передм. С. І. Білоконя. Харків: Видавець Савчук О. О., 2011. 692 с.

[22] *Валерія Євгеніївна Козловська* (1889–1956) – археологиня, історикиня, музейна діячка. Див. детальніше: *Павлова В. В.* Сторінки життя та наукова діяльність В. Є. Козловської. *Археологія*. 2007. № 4. С. 70–83.

реглядала рукописи, коректувала тексти, підбирала ілюстрації, листувалася з авторами тощо[23].

Протягом 1930–1931 підготували до друку й оприлюднили три числа «Хроніки археології та мистецтва» (іл. 1). У основній частині періодичного видання публікували дослідницькі статті й розвідки, у розділі «VARIA» – короткі інформаційні по-

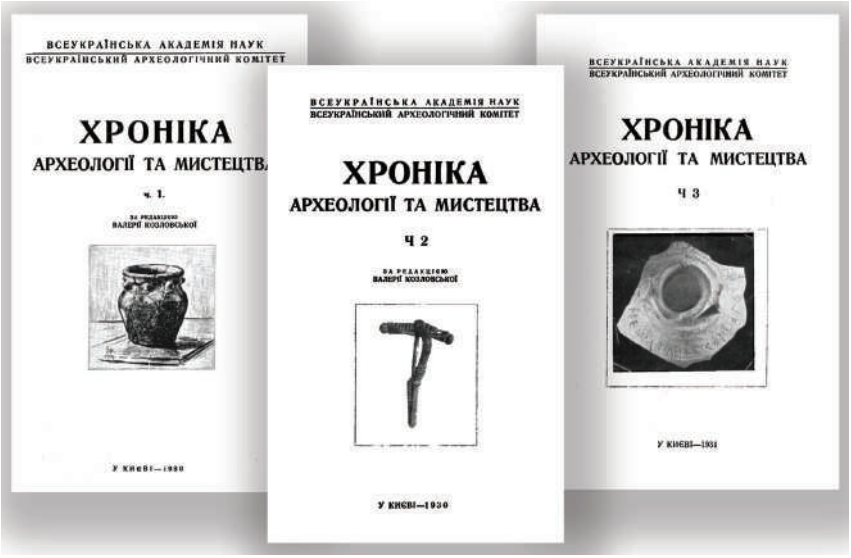

Іл. 1. Обкладинка часопису «Хроніка археології та мистецтва», видрукувані у 1930–1931 рр.

відомлення про нові відкриття й знахідки, «Праця науково-дослідчих установ» висвітлювала актуальні події життя у царині гуманітаристики, розділ «Критика та бібліографія» присвятили огляду літератури з археології та мистецтвознавства[24].

Хронікарські повідомлення про епізоди тогочасного музейного та академічного наукового життя тепер є важливим джерелом для вивчення інституційної історії гуманітаристики в Україні, адже, часто-густо інформація про щоденний буденний

[23] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 317. Арк. 3, 5, 45.

[24] Збірник «Хроніка археології та мистецтва». URL: https://iananu.org.ua/vidannya-ia/periodichni/seriji-shcho-ne-prodovzhuyutsya/khronika-arkheologiji-ta-mistetstva (дата звернення: 02.12.2024).

перебіг роботи дослідницьких установ представлена у збереженій документації доволі уривчасто. Наприклад, чи не єдиною згадкою про роботу Музеологічної комісії Всеукраїнського музейного городка у Києві є короткий допис у «ХрАМ»: комісія, статут якої затвердили 4 січня 1930 р., мала всебічно студіювати й методологічно опрацьовувати всі питання музейного життя. Передбачалося сфокусувати увагу на вирішенні низки питань: місце музейної роботи в освітній системі; загальні завдання музеїв; типологія музеїв, що зберігають пам'ятки матеріальної культури; методологія внутрішньої музейної роботи; методологія експозиції та етикетажу; методологія обслуговування відвідувачів; методологія наукової, педагогічної й просвітницької роботи музеїв; історія музейної справи; ознайомлення із музейним досвідом в СРСР та за кордоном тощо. На двох перших засіданнях Музеологічної комісії виголосили декілька доповідей: М. Новицька[25] – «Типи популярної музейної літератури», М. Щепотьєва[26] – «Досліди над глядачем Третяковської галерії у Москві», проф. О. Раєвський[27] – «Методи досліджувати музейного глядача»[28].

У офіційному листі до Президії ВУАН голова ВУАК О. Новицький[29] наголошував, що часопис «має особливий інтерес саме в сучасний мент» й потребує швидкого й широкого розпов-

---

[25] *Марія Олексіївна Новицька* (1896–1965) – мистецтвознавиця, музейна діячка, археологиня. Дочка голови ВУАК акад. О. Новицького. Див. детальніше: Студенець Н. Марія Новицька. Життєвий шлях і наукова діяльність (до 110-річчя з дня народження). *Студії мистецтвознавчі*. Київ, 2005. Ч. 3(11). С. 103–106; Корпусова В. М. Родина О. П. Новицького, М. Вязьмітіна – київські друзі М. Волошина. *Українська біографістика*. Київ, 2009. Вип. 5. С. 176–185.

[26] *Марія Олександрівна Щепотьєва* (1893–1974) – мистецвознавиця, музейна діячка. Див. детальніше: Найден О., Ходак І. Квітка на комині. Настінні розписи Уманщини першої половини XX століття: історія, семантика, образи. Київ: Стилос, 2013. 304 с.

[27] Олександр Миколайович Раєвський (1891–1971) – психолог, викладач.

[28] Музеологічна комісія Всеукраїнського музейного городка у Києві. *Хроніка археології та мистецтва*. Київ, 1931. Ч. 2. С. 89.

[29] *Олекса Петрович Новицький* (1862–1934) – мистецтвознавець, музейний діяч, академік ВУАН (1922). Див. детальніше: *Бонь О. І.* Академік Олекса Петрович Новицький: наукова та громадська діяльність. Київ: Рідний край, 2004. 219 с.

сюдження, зокрема через книгарні Державного видавничого об'єднання України та Об'єднання державних книжково-журнальних видавництв. Він слушно пропонував розіслати відповідну кількість примірників (близько 300) до крамниць Харкова, Одеси, Дніпра, Чернігова, Полтави, Кам'янця-Подільського, Житомира, Москви, Мінська, Ташкента й Тбілісі[30].

Наприкінці 1931 р. до друку підготували черговий випуск «ХрАМ» – здвоєне число 4–5. С. Білокінь реконструював зміст цієї книги за видавничим анонсом, розміщеним у третьому числі, а також за критичною рецензією, яку надрукував Т. Мовчанівський[31] у «Наукових записках Інституту історії матеріальної культури» 1934 р. Відповідно до рецензії число 4–5 здали до друку 5 грудня 1932 р., а вийшло воно у березні 1933 р.[32]

У Науковому архіві Інституту археології НАН України, серед документів та матеріалів ВУАК, зберіглася чернетка змісту випуску, тираж якого, очевидно, вилучили й знищили за вказівкою радянської влади. Машинопис містить правки, зокрема червоним олівцем викреслено кілька статей і повідомлень, чорним чорнилом – виправлено сторінки, у верхньому лівому куті на першій сторінці напис – «друкувати з нової печатної сторінки», ліворуч простим олівцем – «прошу друкувати відповідно до виправленого», на останній сторінці почерком В. Козловської – «виготовлено до друку 19/XI 1931 р.» (іл. 2)[33]. Із «виправленого» змісту викреслено: розвідку П. Курінного «На новому етапі. До чергових завдань української археології. Ч. I–II (в черзі постановки питання); дослідження О. Тахтая[34] «Ново-Санджарівський "скарб" р. 1928 (попереднє повідомлення)»[35], роботу Л. Левитської[36] «Розписи культової єврейської пам'ятки XVIII ст. у м. Ми-

---

[30] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 373. Арк. 16–16 зв.

[31] *Теодосій Миколайович Мовчанівський* (1899–1938) – археолог, краєзнавець, музейний діяч. Див. детальніше: Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014. Київ, 2015. С. 518–519.

[32] Білокінь С. Масовий терор… С. 773.

[33] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 613 в. Арк. 11–13.

[34] *Олександр Кузьмич Тахтай* (1890–1963) – археолог, краєзнавець, музейний діяч. Див. детальніше: Граб В. І., Супруненко О. Б. Археолог Олександр Тахтай. Полтава: Полтавський краєзнавчий музей, 1991. 78 с.

[35] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 109/17а.

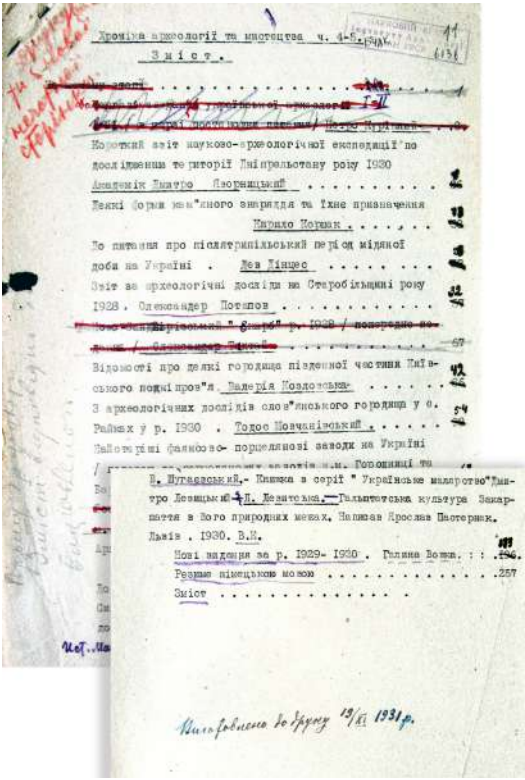

Хроніка археології та мистецтва ч. 4-5.

Зміст.

Короткий звіт науково-археологічної експедиції по дослідженню території Дніпропетровщини року 1930 Академік Дмитро Яворницький

Деякі форми кам"яного знаряддя та їхнє призначення Карило Корнак

До питання про післятрипільський період мідяної доби на Україні . Лев Дінцес

Звіт за археологічні досліди на Старобільщині року 1928 . Олександер Потапов

Відомості про деякі городища південної частини Київського поділ. пров"я Валерія Козловська

З археологічних дослідів слов"янського городища у с. Райках у р. 1930 . Тодос Мовчанівський

Найстаріші фаянсово- порцелянові заводи на Україні

В. Шугаєвський.- Книжка в серії " Українське малярство" Дмитро Левицький. Л. Левитська.- Гальштатська культура Закарпаття в Його природних межах. Написав Ярослав Пастернак. Львів . 1930. В.К.

Нові видання за р. 1929- 1930 . Галина Вовка. : : .196.

Резюме німецькою мовою 257

Зміст . . . . . .

Виготовлено до друку 13/XI 1931 р.

‹ Іл. 2. Машинопис «виправленого» змісту ч. 4–5 часопису «ХрАМ».

Іл. 3. Краєвид городища неподалік с. Ходорів на Київщині. Дослідження В. Козловської 1929 р. [НА ІА НАН України. Ф. 57. Од. зб. 5417].›

халполі на Поділлі»[37], а також рецензії на два видання – «Київ. Провідник. За редакцією Федора Ернста. Київ, 1930»[38] (автор Д. Клименко) і «Ст. Баран-Бутович[39]. Чернігів як об'єкт істо-

---

[36] *Лизавета Анатоліївна Левитська* (1899–1933) – історикиня мистецтва, музейна працівниця, мисткиня. Див. детальніше: Ходак І. Лизавета Левитська (з історії українського мистецтвознавства 1920-х – початку 1930-х років). *Народознавчі зошити. Серія мистецтвознавча*. 2014. № 5. С. 867–883.

[37] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 327/18.

[38] Детальніше про це видання див.: Білокінь С. Книжка про Київ – пам'ятка боротьби довкола правди. *Київ: Провідник* / за ред. Ф. Ернста; передм. С. Білоконя. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2019. С. V–XL.

[39] *Степан Гаврилович Баран-Бутович* (1877–1944) – педагог, музейний діяч, археолог. Див. детальніше: Коваленко О. Б. Баран-Бутович Степан Гаврилович. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А–В. Київ, 2003. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Baran_B (дата звернення: 02.12.2024).

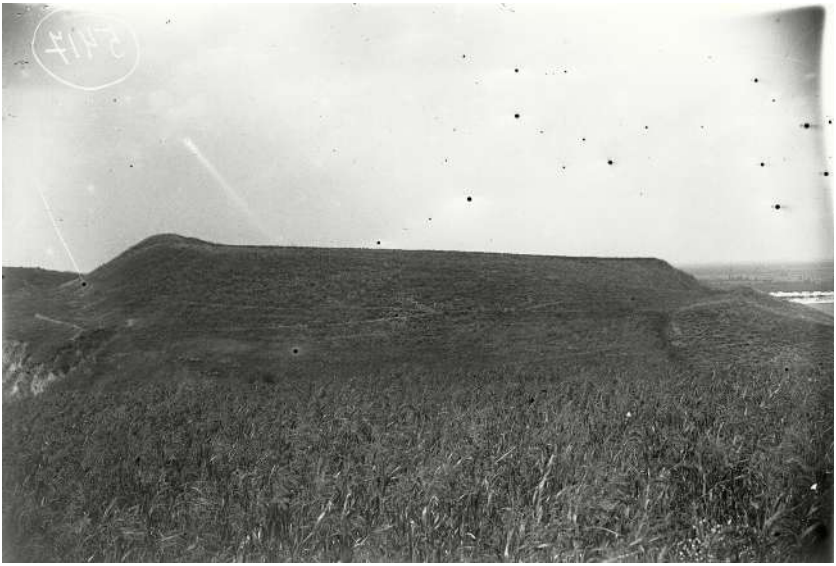

рично-краєзнавчих екскурсій. Чернігів. 1931» (автор Т. Мовчанівський). Імовірно, ці матеріали вилучили з ідеологічних міркувань, як такі, що не відповідали потребам соціалістичного будівництва, «протягували» еклектизм чи формалізм[40]. Зокрема, на березі машинопису Л. Левитської олівцем зазначено: «а де ж клясова аналіза, бо сама описовість нічого не говорить»[41].

До числа 4–5 часопису «ХрАМ» увійшли розвідка В. Козловської «Про деякі городища південної частини Київського Подніпров'я» (іл. 3) та її ж огляд археологічної виставки ВУАК 1931 р.[42]; короткий звіт Д. Яворницького[43] про роботу Дніпроге-

---

[40] Яненко А. Трансформація музейництва та радянізація гуманітаристики в УСРР на початку 1930-х рр. (на прикладі провідника Петра Курінного Всеукраїнським музейним городком). *Курінний П. Всеукраїнський державний культурно-історичний заповідник «Всеукраїнський музейний городок»: провідник*. Київ, 2020. С. 7–59.

[41] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 327/18. Арк. 4.

[42] На жаль, наразі рукописів та/чи машинописів цих робіт не виявлено. Про археологічну виставку ВУАК при ВУАН 1931 р. див.: Археологічний музей Всеукраїнської академії наук: дослідження і матеріали / Автор-упорядник Анна Яненко. Київ, 2017. 288 с.

[43] *Дмитро Іванович Яворницький* (1855–1940) – історик, археолог, етнограф,

сівської археологічної експедиції НКО УСРР 1930 р.; студія Кирила Коршака[44] «Деякі форми кам'яного знаряддя та їхнє призначення» і його ж рецензія на статтю А. Сідорова[45] щодо реконструкції виття волокнистих речовин за орнаментом доісторичної кераміки; робота Л. Дінцеса[46] про післятрипільський період мідної доби на теренах України; звіт О. Потапова про археологічні дослідження 1928 р. на Старобільщині[47], матеріал Т. Мовчанівського про роботи на Райковецькому городищі князівської доби 1930 р., а також повідомлення К. Білоцерківської[48] щодо Баранівського і Городницького порцелянових заводів. Для розділу «VARIA» інформацію про випадкові знахідки надали В. Соляник[49] і В. Омельченко[50]; про археологічні розвідки й роз-

---

фольклорист, музейний діяч, письменник. Див. детальніше: Абросимова С. В. Дмитро Іванович Яворницький. Запоріжжя, 1997. 60 с. (Запорозька спадщина, вип. 5); Абросимова С. В., Парамонов А. Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2009. 112 с.

[44] *Кирило Юхимович Коршак* (1897–1937) – археолог і поет. Див. детальніше: Лисенко І. М. Як спалах метеора (О. Лан). *Поезії видіння осяйне*. Київ, 2002. С. 82–89; Михайленко О., Лошицький О. Належить до негайного виконання: Слідча справа Кирила Коршака. *З архівів ВУЧК-ҐПУ-НКВД-КҐБ*. 1997. № 1/2 (4/5). С. 285–293; Яненко А. С. Захист промоційної праці Кирила Коршака «До питання про зародки обміну в первісному суспільстві на Україні» у контексті методологічної дискусії першої половини 1930-х рр. *МДАПВ*. 2014. Вип. 18. С. 369–386.

[45] Алєксєй Сємьоновіч Сідоров (1892–1953) – лінгвіст, етнограф, археолог.

[46] *Лев Адольфович Дінцес* (1895–1948) – археолог, етнограф, мистецтвознавець. Див. детальніше: Кузьміних С. В. Дінцес Лев Адольфович. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ, 2007. URL: https://esu.com.ua/article-26469 (дата звернення 02.12.2024).

[47] О*лександр Олександрович Потапов (Потапів)* – археолог, музейний діяч. Див. детальніше: Яненко А. Історія музейної археології УСРР (1919–1934). Київ, 2016.

[48] *Катерина Іллівна Білоцерківська* (1893–1973) – мистецтвознавець, музейний працівник. Див. детальніше: Кіт Н. Білоцерківська Катерина Іллівна. *Encyclopedia*. Львівський національний університет ім. Івана Франка : в 2 т. Т. 1. Львів, 2011. С. 209.

[49] *Василь Степанович Соляник* (1896–?) – археолог, музейний діяч, реставратор, художник. Див. детальніше: Бекетова В. М. Василь Степанович Соляник – учень Дмитра Івановича Яворницького. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*: зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 2015. Вип. 13. С. 74–78.

[50] *Василь Дмитрович Омельченко* (1884–1942) – пам'яткоохоронець, музейний

копки – П. Козар[51], С. Шевченко[52], Н. Захаров[53], Д. Седюков[54], С. Терещенко[55]. Л. Дмитров[56] підготував «деякі відомості про досліди у Криму 1930 р.». Тут розмістили й повідомлення щодо діяльності Одеської та Харківської краєвих комісій для охорони пам'яток культури у 1929–1930 рр. Тематику публічних засідань ВУАК, актуальність вивчення торфовищ в Україні, а також перебіг створення археологічної мапи Донбасу висвітлював розділ «Праця науково-дослідчих установ» (іл. 4)[57]. «Критика та бібліографія» містила низку рецензій на книги й окремі статті, зокрема, на роботу В. Селінова[58] «Архітектурні пам'ятники старої Одеси», видану Одеською краєвою комісією охорони пам'ятників матеріальної культури 1930 р., та видання «Українське малярство. Дмитро Левицький» з передмовою К. Буровія[59] (Київ, 1930).

діяч, живописець, графік. Див. детальніше: Ханко В. М. Омельченко Василь Дмитрович. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ, 2022. URL: https://esu.com.ua/article-76050 (дата звернення: 02.12.2024).

[51] *Павло Антонович Козар* (1898–1944) – історик, етнограф, археолог. Див. детальніше: Чабан М. П. Козар Павло Антонович. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ, 2013. URL: https://esu.com.ua/article-9217 (дата звернення 02.12.2024).

[52] *Сава Пилипович Шевченко* (1883–?) – педагог, мовознавець, музейний діяч, археолог. Див. детальніше: Яненко А. Історія музейної археології УСРР (1919–1934). Київ, 2016. С. 106.

[53] Завідувач археологічним відділом Зінов'євського природо-історичного музею.

[54] *Дем'ян Якович Сердюков* (1863–1934) – музейний діяч, краєзнавець, ініціатор створення і перший очільник Мелітопольського округового музею.

[55] *Софія Мефодіївна Терещенко* (1876–1948) – художниця, краєзнавиця, етнографиня, музейна діячка. Див. детальніше: Жадько В. Сповідь розп'ятої душі, або Роздуми під час написання енциклопедії «Черкащина»: повість-відчай. Київ, 2010.С. 32–37.

[56] *Леонід Дмитрович Дмитров* (1885–1965) – археолог. Див. детальніше: Яненко А. С. Спогади Л. Д. Дмитрова про В. В. Хвойку. *Археологія*. 2014. № 3. С. 116–117.

[57] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 605.

[58] *Валентин Іванович Селінов* (1876–1946) – історик, краєзнавець, пам'яткознавець. Див. детальніше: Левченко В. Валентин Іванович Селінов (1876–1946): теоретик, практик та організатор краєзнавства. *Краєзнавство*. 2014. № 3–4. С. 35–45.

[59] *Кость Буревій* (Сопляков Костянтин Степанович; 1888–1934) – письменник, публіцист, театрознавець, політичний діяч. Див. детальніше: Лабінський М. Г. Буревій Кость. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ, 2004. URL:

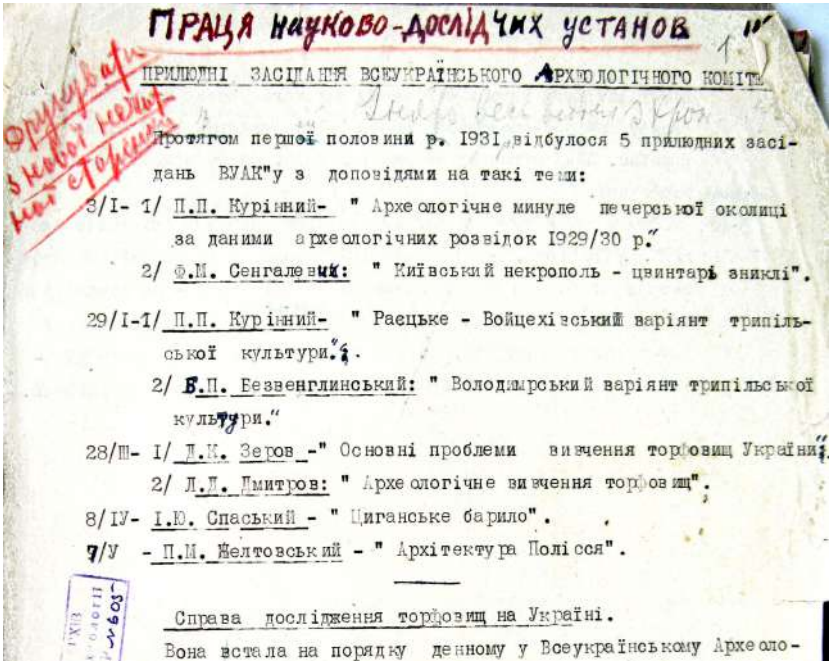

ПРАЦЯ науково-дослідчих установ

ПРИЛЮДНІ ЗАСІДАННЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМІТЕТУ

Протягом першої половини р. 1931 відбулося 5 прилюдних засідань ВУАК"у з доповідями на такі теми:

3/I- 1/ П.П. Курінний- " Археологічне минуле печерської околиці за даними археологічних розвідок 1929/30 р."

2/ Ф.М. Сенгалевич: " Київський некрополь - цвинтарь зниклі".

29/I-1/ П.П. Курінний- " Раєцьке - Войцехівський варіянт трипільської культури."

2/ Б.П. Безвенглинський: " Володимирський варіянт трипільської культури."

28/II- I/ Д.К. Зеров -" Основні проблеми вивчення торфовищ України".

2/ Л.Л. Дмитров: " Археологічне вивчення торфовищ".

8/IV- І.Ю. Спаський - " Циганське барило".

7/V - П.М. Желтовський - " Архітектура Полісся".

Справа дослідження торфовищ на Україні.

Вона встала на порядку денному у Всеукраїнському Археоло-

Іл. 4. Машинопис розділу «Праця науково-дослідчих установ» ч. 4–5 «Хроніки археології та мистецтва». Фрагмент.

Г. Вовк[60] уклала для чергового числа журналу «ХрАМ» детальний бібліографічний перелік з археології, мистецтвознавства й музейництва «Нові видання за р. 1929–1930» (іл. 5)[61]. Часопис завершувався німецькомовними резюме оприлюднених матеріалів (іл. 6)[62].

«ХрАМ» містив ілюстрації, передовсім світлини, що на вимогу редакції мали бути «добре зроблені». У кожному числі передбачалося розміщувати близько 10 зображень[63]. Збережено

---

https://esu.com.ua/article-38048 (дата звернення 02.12.2024).

[60] *Галина Федорівна Вовк* (1896–1966) – бібліографиня і біографиня, дочка знаного українського етнографа, антрополога, археолога Федора (Хведора) Вовка (1847–1918). Див. детальніше: Вернадський В. І. Листування з українськими вченими. Київ, 2011. Т. 2; Кн. 2: Листування: Д-Я. Ч. 1: Д-Н. 2012. С. 223

[61] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 612.

[62] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 596.

[63] НА ІА НАН України. ф. ВУАК. Спр. 280. Арк. 3.

щонайменше 8 оригінальних ілюстрацій (фото й рисунків) випуску 4–5 (до публікацій Т. Мовчанівського, Д. Яворницького та К. Білоцерківської), деякі візуальні матеріали можливо реконструювати за звітами й фотофіксацією досліджень, зокрема стосовно розкопок 1928 р. під керівництвом О. Потапова неподалік с. Нещеретове[64].

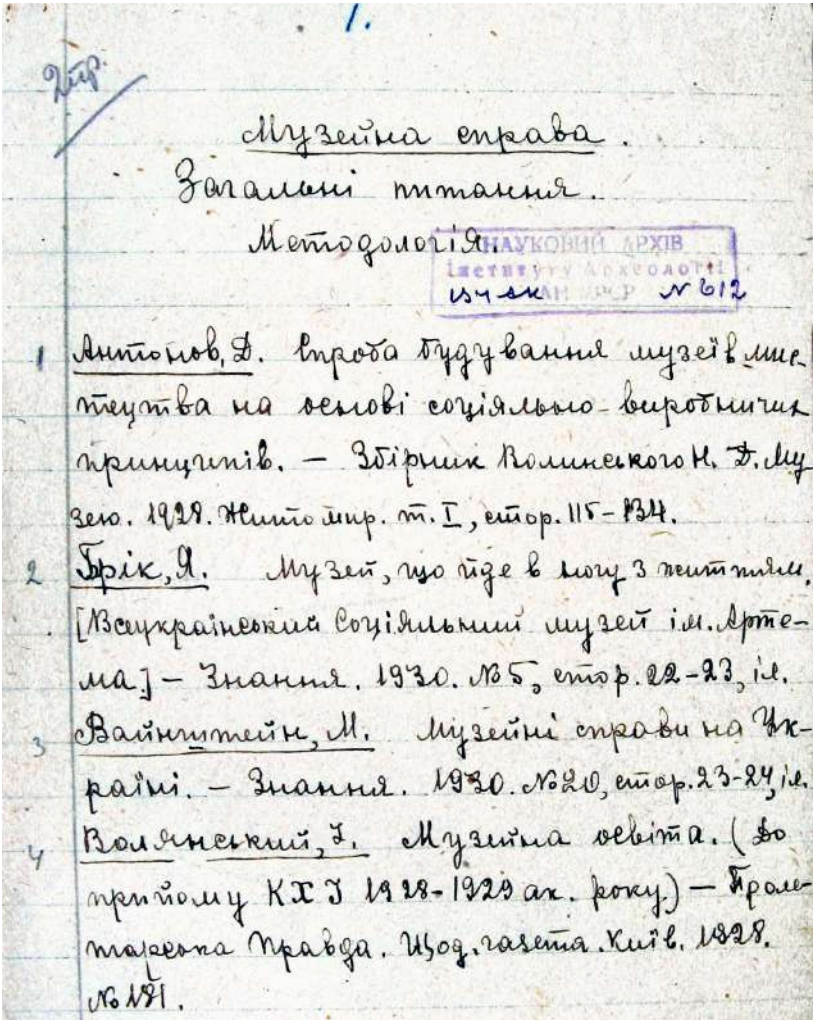

1.

Музейна справа.

Загальні питання.

Методологія

НАУКОВИЙ АРХІВ
Інституту Археології
134 ак. АН УРСР № 612

1 Антонов, Д. Спроба будування музеїв мистецтва на основі соціяльно-виробничих принципів. — Збірник Волинського Н. Д. Музею. 1928. Житомир. т. I, стор. 115–134.

2 Брік, Я. Музей, що йде в ногу з життям. [Всеукраїнський Соціяльний музей ім. Артема.] — Знання. 1930. № 5, стор. 22–23, іл.

3 Вайнштейн, М. Музейні справи на Україні. — Знання. 1930. № 20, стор. 23–24, іл.

4 Волянський, І. Музейна освіта. (До прийому КХІ 1928–1929 ак. року.) — Пролетарська Правда. Щод. газета. Київ. 1928. № 181.

Іл. 5. Рукопис Галини Вовк «Нові видання за р. 1929–1930». Фрагмент.

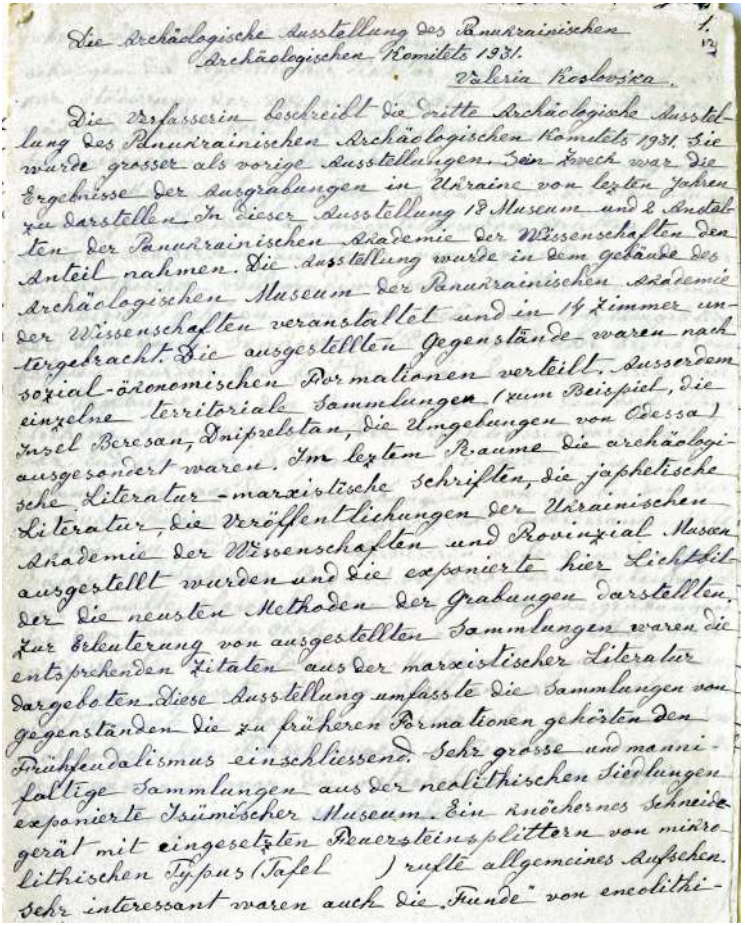

Die Archäologische Ausstellung des Panukrainischen Archäologischen Komitets 1931.

Valeria Kosloveska.

Die Verfasserin beschreibt die dritte Archäologische Ausstellung des Panukrainischen Archäologischen Komitets 1931. Sie wurde grosser als vorige Ausstellungen. Sein Zweck war die Ergebnisse der Ausgrabungen in Ukraine von letzten Jahren zu darstellen. In dieser Ausstellung 18 Museum und 2 Andeuten der Panukrainischen Akademie der Wissenschaften den Anteil nahmen. Die Ausstellung wurde in dem gebäude des Archäologischen Museum der Panukrainischen Akademie der Wissenschaften veranstaltet und in 14 Zimmer untergebracht. Die ausgestellten Gegenstände waren nach sozial-ökonomischen Formationen verteilt. Ausserdem einzelne territoriale Sammlungen (zum Beispiel, die Insel Beresan, Dnipreliman, die Umgebungen von Odessa) ausgesondert waren. Im letzten Raume die archäologische Literatur - marxistische Schriften, die japhetische Literatur, die Veröffentlichungen der Ukrainischen Akademie der Wissenschaften und Provinzial Museen ausgestellt wurden und die exponierte hier Lichtbilder die neusten Methoden der Grabungen darstellten. Zur Erleuterung von ausgestellten Sammlungen waren die entsprechenden Zitaten aus der marxistischer Literatur dargeboten. Diese Ausstellung umfasste die Sammlungen von gegenständen die zu früheren Formationen gehörten den Frühfeudalismus einschliessend. Sehr grosse und mannifaltige Sammlungen aus der neolithischen Siedlungen exponierte Tsümescher Museums. Ein knöchernes Schneidegerät mit eingesetzten Feuersteinsplittern von mikrolithischen Typus (Tafel) rufte allgemeines Aufsehen. Sehr interessant waren auch die „Funde" von encolithi-

Іл. 6. Резюме німецькою до повідомлення В. Козловської про археологічну виставку ВУАК 1931 р. Фрагмент.

Співробітники ВУАК планували продовжити публікацію «Хроніки». У січні 1932 р. на запит Одеської краєвої інспектури охорони пам'яток культури щодо долі надісланого рукопису «Археологічні розкопи в Ольбії р. 1930», В. Козловська повідомляла, що статтю вмістять у найближчому випуску 6 (іл. 7)[65]. Утім, ні ч. 4–5, ані ч. 6, так і не дійшли до читача.

[65] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 421. Арк. 1–2.

Журнал «ХрАМ» на початку 1930-х рр. став майданчиком для обговорення актуальних проблем і здобутків теоретичної й теренової археології, історії мистецтва, мистецтвознавства, музейництва; віддзекалював міждисциплінарність досліджень, єдність і спільність ідей представників української гуманітаристики. Підготовлений і надрукований випуск 4–5 репресували й знищили за вказівками більшовицької влади на початку 1930-х рр. у часи граничної радянізації науки й культури, запровадження жорсткого партійно-ідеологічного контролю над інтелектуальним співтовариством, відпрацювання найефективніших форм і прийомів цькування, переслідування й знищення «ворожих більшовизмові ідей» та їх носіїв – українських інтелектуалів.

1999 р. традиції часопису «ХрАМ» продовжив журнал «АНТ», характерною рисою якого стала міждисциплінарність й прагнення долати бар'єри між окремими царинами знання[66]. Водночас реконструкція (не)втраченого ч. 4–5 сприятиме розвитку історії гуманітаристики в Україні, адже не лише поверне в історіографічний простір маловідомі студії й імена репресованих авторів-дослідників початку 1930-х рр., але й дасть додаткове підґрунтя для розвитку історії археології, історії мистецтвознавства, історії музейництва тощо.

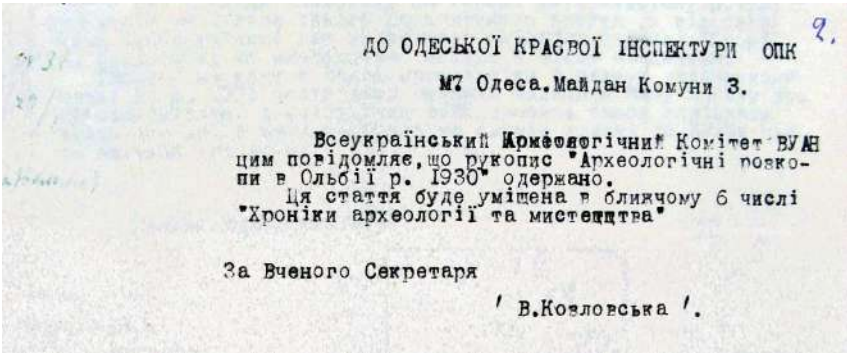

ДО ОДЕСЬКОЇ КРАЄВОЇ ІНСПЕКТУРИ ОПК

М7 Одеса. Майдан Комуни 3.

Всеукраїнський Археологічний Комітет ВУАН цим повідомляє, що рукопис "Археологічні розкопи в Ольбії р. 1930" одержано.

Ця стаття буде уміщена в ближчому 6 числі "Хроніки археології та мистецтва"

За Вченого Секретаря

В.Ковловська

Іл. 7. Повідомлення ВУАК про публікацію статті «Археологічні розкопи в Ольбії р. 1930» у ч. 6 «Хроніки».

[66] Білокінь С. Масовий терор… С. 773.

Академік Дмитро Яворницький

Короткий звіт науково-археологічної експедиції для дослідження території Дніпрельстану 1930 р.[1]

Рік 1930 являвся четвертим роком упертої праці Експедиції на території будівництва Дніпрельстану, Дніпрокомбінату й на тій території, що заллє її повідь по закінченню велетенських будівництв.

До складу співробітників Експедиції входили здебільшого ті фахівці, що працювали й минулих років, та ще та молодь із студентства, що висунули її місцеві партійні й радянські організації, а саме:

1) акад. Д. І. Яворницький – керівник експедиції, 2) А. В. Добровольський – археолог, 3) П. І. Смолічев – археолог, 4) М. О. Міллер – археолог, 5) В. А. Грінченко – археолог, 6) П. А. Козар – археолог, 7) О. К. Тахтай – археолог, 8) Т. М. Киранов – асистент, 9) П. А. Ковтун – асистент, 10) П. М. Спінжа – асистент-практикант, 11) Т. Д. Бондаренко – асистент-практикант, 12) Г. Г. Мартенс – асистент-практикант, 13) В. С. Соляник – кресляр-асистент, 14) Е. О. Федорович – фотограф (Іл. 1).

За пляном, складеним на 1930 рік, науково-археологічна експедиція мала дослідити територію землі по обох берегах Дніпра та по островах від с. Федорівки («Язикової») й до с. Ми-

[1] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 588; Ф. ВУАК/ДН. № 80.

Іл. 1. Учасники Дніпрогесівської археологічної експедиції. В околицях с. Привільного. 1929 р. Сидять: Павло Козар, Петро Смолічев, Дмитро Яворницький, Едмунд Федорович, Аркадій Добровольський; стоять: В. Ставнічук, Петро Ковтун, Василь Соляник, Володимир Грінченко (НА ІА НАН України. Ф. 57. Од. зб. 1273)

кольського (Ненаситецький поріг), територію на 22 кілометри завдовжки.

У зв'язку ж з початком будівництва комбінату металюргійних заводів «Дніпрозаводбуду» на лівому березі Дніпра поряд з Дніпрельстаном, посування робіт Експедиції наперед затрималося, бо треба було, не чекаючи ні на що, кинути всі науково-археологічні сили на досліди тих могил, що розкидані були на так зв. Майдані «А» Дніпрозаводбуду. З 1 квітня р. 1930 археологічні досліди фактично й почалися всіма дослідниками Експедиції з зазначеної території будівництва, а звідтіля вже, по мірі можливости й потреби, один за одним перекидалися археологи уверх по Дніпру для виявлення й дослідження інших археологічних пам'яток.

Територія Дніпрозаводбуду (Майдан «А»)

Містина, де розташовано майдан «А», уявляє собою високу площу, яку оточує Дніпро своїм коліном з 3-х боків. Площа має характер вододіла, що утворюється схилами до Дніпра. З четвертого боку відокремлюється від загального степу балками Кічкаською та Капустяною, що падають наріжно в Дніпро, а верховинами своїми мало не зіходяться до гривки вододілу. З найвищих шпилів вододілу розлягається надзвичайний кругогляд по Дніпрові вгору до пор[огу] Вільного, а вниз до остр[ова] Велика Хортиця та за не один десяток кілометрів в степи по обох берегах Дніпра.

Беручи на увагу геофізичні умови цієї містини, та її історичне минуле (кінець порогів, Крарійська переправа, острів Хортиця та інш.) можна було зарані сподіватися на виявлення тут пам'яток надзвичайної ваги. Через це робота на «майдані А» вимагала особливої пильности і, як виявлося пізніше, та надія цілком справдилася.

На всьому «майданові А» виявлено й нанесено на плян 36 могил. Більшість з них було попсовано зверху, давніми розкопаннями, тільки невеличка частина робила враження непорушених насипів. По височині могили малися від ледве помітних до досить великих, формою ж перебільшували циркульні, та з розтягненим концентричним насипом, декілька ж було компактних, формою півкулі і навіть конуса.

Така ріжноманітність форми насипів вже натякала на різні культури, яких треба було сподіватися в могилах. Майже всі могили в насипові мали кам'яну завалку, й досліджені дали такий матеріял:

Мог[ила] 12. Зруйнована грабарями до приїзду на місце дослідів археологів. Від поховання не лишилося майже нічого, бо, знявши до 1 метра насипу, грабарі виявили кістки поховання, розкидали його, одну з виявлених посудин побили на місці, а другу взяли до своїх байраків і там знищили. Перший з них, за словами тих грабарів, був зроблений з чорної глини, а другий – сірої, грубого виробу.

Мог[ила] 18. Ледве помітний насип, плуги грабарів своїми лемешами чіпали каміння, дальнішими розкопами поміж камін-

ням було виявлено декілька фрагментів великого та грубого посуду примітивного виробу, маленький уламок шкляного посуду та шматок залізного гострого з обох боків меча.

Мог[ила] 25. По всій площі могили на різній глибині в насипу виявлено 6 поховань різних часів і культур, а саме: три поховання корчених, поганої збереженості, коло яких стояло 2 горшки орнаментовані; коло одного поховання, випростаного кращої збереженості, були – залізний довгий поіржавілий меч, брус з пісковця з дірочкою для підвішування, кремінь до кресала. Поміж камінням виявлено один камінь тесаний з чотирьох боків, оздоблений різьбою. Цей камінь цілком нагадує найстаріші форми мусульманських башташів.

Мог[ила] 29. Насип могили був ледве помітним і зораний грабарями. Орючи плугами, грабарі виявили багато череп'я, в тому місці виявилося потім поховання. Слід зауважити, що поховання було дощенту зруйноване ще й раніше грабіжниками, лишилося «in situ»: лише права рука з залізним кинжалом в залізних піхвах та дві посудини, з яких одна сіра показна для північно-кавказької культури, друга червова – імпортна. Там же виявлено багатий метальовий інвентар, між яким були залізні [в]удила своєрідної форми, залізна застібка, вістря на стріли трьохгранчасті й бронзові речі – застібки, псевдо-застібки, орнаментовані прикраси, вироби з крученого дроту й інш.

Мог[ила] 20. Розміром була досить велика, у височінь мала 3,5 м. При копанні виявлено спорудження з лампачу білої глини чотирьох-кутної форми. Внизу в ґрунтовій землі виявлено поховання степової бронзової культури з гарно орнаментованим посудом.

Мог[ила] 21. Насип був невеликий розтягнутий. Вже спочатку розкопів виявилося, що могли пограбована давно. Поміж розкиданими кістками поховання знайдено вістря на стріли, кремінь до крисала, надзвичайно гарно та оригінально оброблений й поламаний брусок.

Мог[ила] 26. Розміром була до 4,00 м. По перекрію насипа видно було, що могилу насипано в різні часи й різними народами, себто пізніші народи досипали могилу вгору на місці старої.

На різних рівнях в насипові виявлено 8 поховань з різним

й дуже цікавим реманентом, як-то: залізним ножем гострим з одного боку, залізним гострим з обох боків чингалом в залізних піхвах, залізними вістями на стріли та кістяною платівкою з дірочкою. Опріч того в тій могилі виявлено кам'яну гробницю з чудово збереженим в ньому корченим похованням степової бронзової культури. Коло голови стояло три посудини, дві з яких надзвичайно високої для тої доби техніки та несподіваної форми. Форми та наближається до глибокої миски та більш нагадує пізніші культури. Знахідка цих посудів поруч в одному похованні доводе їх синхроністичність і указує, що цей тип посуду тягнеться через увесь Гальштат, та набуває найвищого розвитку в Ля-Тені, починається саме наприкінці бронзової доби. Коло спини кістяка лежав бронзовий плаский з обох боків гострий чингал з ніжкою до держака. Там же знайдено одну посудину типового еллініcтичного алюбастра.

Мог[ила] 27. Виявлено декілько поховань пізньо-кочовницької культури. З речей знайдено: простий залізний меч, шкіряний сагайдак та кістяні оздоблені різьбою речі.

Могили 2, 7, 5, 33, 35, 36, 9, 3, 8, 12, 13, 10 – пограбовані всі, на жаль, раніш. Виявлено в могилах порозкидані поховання, а також речі: бронзові стріли, бронзово-залізний панцир, залізний спис, золота платівка, що нагадають нам добу скито-сарматів.

Підчас робіт грабарі наткнулися на каміння, на рівному місці; по огляді й розкопах виявлено чорні плями, а в них три поховання, при чому одно з бронзовою культурою, а два з культурою так зв. Верхнє-Салтівською (VII–IX ст. н. е.).

Могили 19, 23, 24, 30 частково зруйновані грабарями й частково досліджені, при чому вони далі поховання людські з дрібним реманентом по більшости фрагментованим.

Кам'яне спорудження (городище). Поблизу від «довгої» могили на північ від неї, на території майбутнього металюргійного заводу помітно було вал заввишки до 0,6 м, що своїм напрямком робить протягнутий чотирьокутник з заокругленими кутами. При знятті землі виявилося, що вал той викладено з каменю, а зверху насипано землю.

При шурфовій розвідці в середині того городища виявлено скарб, на глибині 0,40 м від поверхні землі. Речі скарбу накидані

купкою з таким розположенням: на споді накидано різних бляшок шаром до 0,16 м, на них також шаром: вудила, стріла, ножі, застібки, цвяхи, а на самій горі грубінню 0,27 м накладено шар стремен. Вся ця купа протята трьома залізними щаблями так, що кінці їх пройшли наскрізь і встромились у землю (іл. 2).

Стремена (55 шт.), вудила (40 шт.), ножі, застібки вироблені із заліза, деякі з них мають зверхню обкладку золоту, бляшки (до 1500 шт.) вироблені з бронзи, а поверхні їх обтягнуті листовим сріблом або золотом. Маються вироби з срібла як-то: кінцівки якихось деревляних речей, застібки, платівки й інш. Між срібними виробами потрібно відмітити цінні нахідки, що частково датували скарб (пол. VII стол.) – це вилляті із срібла фігури орла й лева. На жаль, фігура лева надто пошкоджена вогнем (розтоплена задня частина лева). Опріч залізних, брондзових і срібних речей, в купі скарбу були застібки, кінцівки на піхви, ґудзики, оскіпи піхов, виштамповані голови левів і інш., вироблені з щирого золота. Загалом срібних речей в скарбі було на вагу 3 597,93 грама (коло 9 ф.), а золотих 1 264,29 гр. (коло 3 1/8), не враховуючи золота, яким натягнуто бронзові бляшки.

Іл. 2. «Вознесенський скарб», виявлений під час дослідження території Дніпрельстану 1930 р. (НА ІА НАН України. Ф. 57)

Слід зауважити, що всі речі виявленого скарбу побували в огні, внаслідок чого одні з них пошкоджено менше, другі –

Іл. 3. «Вознесенський скарб», виявлений під час дослідження території Дніпрельстану 1930 р. (НА ІА НАН України. Ф. 57)
Іл. 4. Срібний орел з «вознесенського скарбу» (НА ІА НАН України. Ф. 57)

більше, а деякі зовсім порозтоплювалися (іл. 3).

По характеру та мотивах орнаменту на речах й зокрема по виштампованому напису на грудях срібного орла деякі з фахівців відносять речі скарбу до виробу візантійських майстрів пол[овини] VII стол. нашої ери (Іл. 4). Занесено ж речі того скарбу нібито аварами, що мешкали в свій час в нашому краю. До такої думки призводять зразки окремих річей аварського часу, виявлені у Венгрії.

Незважаючи на потрібне тут полемізувати, ми мусимо нагадати при тому, що увесь скарб було пронято трьома шаблями. Шаблі ж, як відомо, занесено в наш край гунами (IV–V ст.), згадуються вони і в літопису як зброя слов'ян (X ст.), говориться про них і в «Слові о полку Ігоревім» (XII ст.). Все це говорить за те, що шаблі відомі були з IV ст. і пізнішим народам, а тому й скарб, про який говориться, могли занести з Візантії не тільки авари, а й інш. народи.

Тільки уважний огляд та наведення порівнянь з аналогічними знахідками в інших музеях Союзу і Західної Європи дасть можливість певно датувати виявлений скарб на території Дніпрозаводбуду.

Крім зазначених пам'яток на території Дніпрозаводбуду мається ще декілька могил, що зовсім ще не досліджувались, бо їм в поточному році не загрожували ні лопата та плуг грабарів, ані страшні ківши-землегреби екскаваторів. Наступного року ті могили потрібно дослідити обов'язково. На території Дніпрозаводбуду працювали археологи: М. О. Міллер, П. І. Смолічев, В. А. Грінченко при асистентах – П. А. Ковтунові, Т. Д. Кондаренкові, Т. М. Киранову та Г. Г. Мартенсові.

Острів Велика Хортиця

На території Огородарського Радгоспу, що займає нижню частину острова Велика Хортиця, малося декілька могил, з яких одну потрібно було знести для господарчих потреб Радгоспу. Щоб пам'ятка археологічна не загинула, туди послано було одного археолога (П. І. Смолічева) для проведення наукових дослідів; виявлено поховання корчене.

Опріч того, при будівництві ст. Січ, на тому ж таки острові, землекопи наткнулися на кам'яну кладку. Довелося туди послати одного археолога (П. Козар) для проведення розвідки і відповідної консультації. Виявлено кам'яне спорудження, але дослідити його не довелося, бо надто спішна підготовка до будування й саме будівництво в ударному порядкові залізничної станції Січ не дали змоги того зробити.

Острів Лантухівський (Виноградний)

Вище порогу Вільного, на віддаленні одного кілометра від нього мається досить великих розмірів (до 4-х км), – острів Лантухівський. Ще минулого року співробітниками науково-археологічної експедиції була відкрита на тому острові неолітична стація. Один з археологів приступив до наукового дослідження її. Через те, що минулого року вона зовсім не була досліджена (за

браком коштів), то докінчувати її довелося дослідами в поточному році. Коротко характеризуючи здобутки цієї стації, можна сказати, що там розвинена була дуже кістяна індустрія, вироби якої напевно заміняли кремінь, бо його було там обмаль. Тут знайдено безліч кістяних шилець, різноманітних форм кістяних лощилів, ножів, чингалів, вставки для мікролітів, якісь, очевидно рибальські приладдя, клики, човновидні талькові знаряддя й інш. Кремінна індустрія, порівнюючи, розвинена досить сильно, але матеріял використовувався до кінця, навіть дрібнесенькі скалочки підретушовувалися й перетворювалися в знаряддя. Провідним знаряддям ще й тут був шліфований кам'яний клин з додатком прив'язаних молотів з гальок, але нібито більше досконалої форми. Серед залишків кістяних виробів знайдено одну оброблену платівку з гострувати кінцем, на лицевій поверхні якої наявно орнамент у вигляді зігзагу з трьох рівнобіжних (майже) боріздок. Ця знахідка має не аби яке значення у вивчення неолітичного мистецтва України. Мотиви орнаменту на керамічних виробах тут розвинені, порівнюючи, слабко; найчастішим мотивом орнаменту, який трапляється у знахідках цієї стації є гусеничка, шворка, тички-боріздки, тички гусеничкою, скобка і зубчатка. Опріч культури неолітичної стації, там же виявлено також 79 поховань – ціле кладовище людей. Кістяки поховані були прямі й корчені, пофарбовані й не пофарбовані, між ними – два кістячки немовлят. Майже всі поховання відносяться до часу стації, бо коло правої руки коло голови та з боків лежали: кам'яні молотки, шкребачки, проколки тощо. Працювали тут археолог Добровольський при асистентах О. К. Тахтаєві, П. М. Спінжа та В. С. Соляникові.

Лівий берег Дніпра коло порога Вільного

Супроти острова Лантухівського в скелястому правому узбіччі балки Вільної була печера, так зв. «Чортова хата». Досліди її виявили, що ця печера була пристановищем для многомінливої степової людности. Ще кам'яної доби люди «Чортову хату» мали собі за домівку, так само як і чабани перед нашого часу. Про це нам дають знати культурні залишки, які вони покинули в «хаті».

Неподалеку від «хати» на правому боці балки Вільної, коло самого її гирла, досліджено могилу. Виявлено там поховання бронзової доби, при якому знайдено сергу форми місячка, точильці з пісківця й неорнаментований посуд.

Іл. 5. Володимир Грінченко під час досліджень ранньосередньовічного ремісничого гончарного центру в Балці Канцірці. Кінець 1920-х – початок 1930-х рр. (НА ІА НАН України. Ф. 57)

с. Федорівка (Язикова) та її околиці

За пляном археологічної експедиції на провесні звітного року археологічні роботи мусили бути початися з місцевости села Федорівки Запорізького району, але через позаплянові досліди території Дніпрозаводбуду довелося тут приступити до археологічних розкопів та дальших розвідок лише в серпні місяці.

На Балці Канцірці продовжувалися досліди відкритого в минулому році алянського керамічного виробництва (VII–IX ст. н. е.). Відкрито 4 горни для випалювання посуду з величезною кількістю фрагментів посуду. Самих майстерень виробництва та місця мешкання не виявлено. Продовження дослідів мусить увійти в плян роботи експедиції наступного 1931 року (Іл. 5).

Іл. 6. Дослідження Дніпрогесівської археологічної експодиції неподалік с. Федорівки на Запоріжжі. Керівник Тодось Кіранов. 1931 р. «Начальник експедиції дає пояснення» (НА ІА НАН України. Ф. 57. Од. зб. 1340)

Досліджено дві могили між балками Канціркою та Квітеною коло с. Федорівки. Одна могила була досить великих розмірів з велетенськими «кромлехами» навкруги, друга мала ледве помітний насип. На жаль, обидві вони були пограбовані ще за давніх часів, чому основні поховання були поруйновані. У великій могилі, не в центрі насипу на 2 м від нього в східний бік, виявлено кістяк, вистягнутий у кам'яній гробниці без жадної речі, а в самому центрі під кам'яною кладкою знайдено поруйноване поховання під дерев'яним помостом (Іл. 6).

На балці Куценькій було досліджено кам'яне спорудження – «жертвовище», аналогічне тим спорудженням, які виявлено й досліджено було на остр[ові] Хортиці й урочищі Сагайдачного у р. 1928 та на остр[ові] Тавільжаному у р. 1929 (Іл. 7).

Опріч дослідів, пророблено археологічні рекогносцировки й розвідки в с. Федорівці на колишніх садибах селян, де виявлено римську провінціяльну культуру, а на балках Щербиній і

Іл. 7. «Гробниця коло с. Федорівки (Язикової)». Розкопки 1930 р. (НА ІА НАН України. Ф. 57)

Квітеній – кам'яні спорудження, які за браком коштів і часу дослідити в звітньому році не довелося.

Так же само не довелося дослідити культуру виявлених землянок на остр[ові] Тавільжаному й кам'яні плями на лівому березі Дніпра супроти с. Федорівки. Це має проробитися в наступному 1931 році. На цій ділянці роботи проводили археологи: П. А. Козар, В. А. Грінченко та О. К. Тахтай.

Село Вовніги та його околиці

Обабіч Дніпра супроти порогу Вовнізького улітку поточного року відкрито дві неолітичні стації, причому одну з них, що на правому боці, вже почато досліджувати. В самому с. Вовнізі розкопано могилу і виявлено корчене поховання. Опріч того, ідучи за оперативним пляном експедиції, переведено було рекогносцировку й розвідку на території між балками Канціркою

і с. Військовим, включаючи сюди зокрема розвідки на балках Редовій, Башмачці Сухенькій, Гайбеєвій, Легкого, Кривошеєвій, Денській і Скубовій, що сполучаються з правого боку Дніпра.

Пророблено також поверхові рекогносцировки на великому Дніпровому острові Дубовому. Тут працювали археологи: А. В. Добровольський, П. І. Смолічів і Т. М. Киранов.

Опріч цих археологічних робіт, що точилися протягом весни, літа й осені у чотирьох основних пунктах, проводилося одривати археологів науково-археологічної експедиції та в спішному порядкові перекидати в інші пункти, що перебувають на віддалені 60–80 км від Дніпрельстану, які проте були зв'язані так чи інакше з будівництвом та яким загрожували руйнування. Такими пунктами були: острів Каменуватий на Дніпрі перед порогом Кодацьким і Кам'янські кучугури коло м. Нікополя. На острові виявлено надзвичайно цікаве кострище слов'янської доби (X–XI ст.), а на «Кучугурах» – конгломерат ріжних культур. Переведено широкі рекогносцировки обох пам'яток (археологи П. А. Козар, Т. М. Киранов), а в 1931 р. тут мають бути проваджені остаточні досліди.

Робота науково-археологічної експедиції провадилася з 1 квітня по 1 листопада 1930 р. Добуто 5270 експонатів на території 70 км^2 і витрачено на те 20 695-98 крб. Як бачимо, за чотири минулих роки роботи, пройдено 2/3 всієї території, яку потрібно дослідити, лишок же мається дослідити в останній 1931 рік.

Щоб закінчити дослідження пам'яток території, яку має залити повідь Дніпрельстана, на наступний 1931 рік потрібно асигнувати 30 000 крб, тоді можна буде набрати більше число археологів і цілком виконати плян дослідів, намічений ще року 1927, коли почали будувати Дніпрельстан.

У наступному 1931 році потрібно:

1) Дослідити неолітичну стацію на правому березі Дніпра супроти порога Вовнізького.

2) Дослідити неолітичну стацію на лівому березі Дніпра супроти порога Вовнізького.

3) Докінчити досліди кам'яного спорудження у селі Федорівці та Канцерської пам'ятки.

4) Розвідати виявлені землянки на остр[ові] Тавільжаному і дослідити печі коло виселка Перуна.

5) Розвідати й дослідити острови: Дубовий, Піскуватий, Ткачів, Кізлевий й інш. проти острова Кодачка.

6) Обстежити територію обох берегів Дніпра біля Ненаситецького порогу.

7) Дослідити печери Пугачеву й Голубені біля села Військового та печеру в с. Волоському.

8) Дослідити неолітичну стацію на Стрільчій скелі та острів Кодачок.

9) Перевести розвідки по обох берегах Дніпра до місця Дніпропетровського від с. Військового.

10) Зробити генеральну мапу всіх робіт науково-археологічної експедиції за час від 1927 по 1931 рік включно.

Кирило Коршак

Деякі форми кам'яного знаряддя та їхнє призначення[1]

В археологічному відділі Всеукраїнського історичного музею[2] переховується чимала колекція кам'яного знаряддя. Головна маса цього знаряддя вступила до музею «от И. Археологической Комиссии из коллекций, приобретенных от В. В. Хвойки» та з приватних збірок, що їх передано до Музею як до, так і після революції, небагато речей здобуто розкопами та розшуками В. В. Хвойки, М. Т. Біляшівського та В. Є. Козловської, нарешті деякі речі музей у ріжні часи придбав безпосередньо від окремих громадян. Отож більшість речей, мабуть, походить із випадкових знахідок, і зібрано їх переважно колекціонерськими засобами. Через те, про чималу частину експонатів не збереглося навіть відомостей, де їх знайдено; що ж до того оточення, в якому трапилася та чи та річ, то й говорити нічого: майже ні про одне знаряддя (крім викопаних з участю згаданих дослідників) таких відомостей немає. Все це певною мірою зменшує наукову вартість колекції.

Одначе й у такому стані колекція дає гарний матеріял, щоб вивчати багато сторін життя та побуту осельників України за

[1] НА ІА НАН України. Ф. 13 (К. Ю. Коршак). Спр. 7.

[2] Нині археологічний відділ виділяється із складу Всеукраїнського історичного музею й на його базі утворюється новий Археологічний музей. Див. замітку: Утворення Археологічного музею ВУАН. *Хроніка археології та мистецтва.* Київ, 1930. Ч. 2. С. 86.

неоліту та енеоліту. Щоб з'ясувати питання про матеріяли, вживані на знаряддя, про типи, форми та способи його оброблення, а вивчивши знаряддя, – з'ясувати про працю та промисли людини того часу, – для всього цього можна знайти чималий матеріял у колекції археологічного відділу Всеукраїнського історичного музею.

В цій своїй замітці ми не розглядатимемо всієї колекції, а зупинимося лише на двох тільки нерівних щодо кількости групах речей, бо вивчення їх може дати матеріял для інтересних культурно-історичних висновків.

I

До першої групи речей входить 39 екземплярів. Більшість їх зроблено з легкої кам'яної породи, на поверхні жовтої, а в свіжому розломі – білої на колір; ця порода така м'яка, що її легко дряпати ба навіть стругати ножем. Чимало речей виготувано – теж не з міцної, але трохи іншої породи сіро-зеленого, темного чи рожевого кольору. І лише декілька з твердішого матеріялу, що – в середині чи зверху – має тонкі прошарки кременю. Всі ґатунки матеріялу належать до кременясто-глинястих лупаків[3].

Виходи різноманітних глинястих лупаків на терені України трапляються в західній частині Поділля; особливо багата на них долина р. Дністра[4]. Як одно з інтересних для нас родовищ цих порід назвемо відслонення в м. Могилеві на Поділлі; тут «в нижней части силурийских отложений преобладают песчаники, а выше развиты глинистые сланцы; последние выступают по преимуществу в склонах у Шаргородской дороги; это серые, фиолетовые и зеленоватые сланцы, то более плотные, плитчатые, то рассыпающиеся на листочки и напоминающие пачки бумаги»[5].

---

[3] Зразки першого та третього ґатунків визначив Національний геологічний музей України, за що й складаємо йому щиру подяку.

[4] Выржиковский Р. Р. О геолого-разведочных работах в Приднестровской части Подольского фосфоритового района в 1922 и 1923 г.г. *Вісник Українського відділу Геологічного комітету*. 1924. Вип. 5. С. 74; Выржиковский Р. Геологический путеводитель по Западной Подолии. Київ: Друкарня Київської Книгоспілки, 1926. С. 6; Красівський О. До геології Придністрянщини. Київ: Н. Д. К. в Кам'янці на Поділлю, 1928. С. 8.

[5] Выржиковский Р. Геологический путеводитель… С. 13.

Не менш інтересні виходи лупаків спостережено в Північно-Ушицькому районі, в околицях сс. Беднарівка – Коваленки. «В верхней своей части сланцы представлены обычно беловато-зелеными слабо песчанистыми мягкими разновидностями, с поверхности иногда окрашенными в желтоватый и ржавый цвета»[6]. Подібні породи трапляються по долинах рр. Збруча, Жванчика та Смотрича; по деяких місцевостях на Поділлі сучасна людність використовує глинясті лупаки як будівельний матеріял[7].

Лупаковий матеріял м'який, тому первісній людині легко було його обробляти; отже й ті речі, що ми описуємо, здебільшого добре зроблені й охайні на вигляд. Техніка вироблювання не різнилася від звичайної для пізнього неоліту та енеоліту: річ спочатку грубо оббивали, а потім шліфували, причому шліфування захоплювало або всю поверхню (переважна більшість об'єктів розглядуваної групи), або тільки ширші – горішню й долішню стінки знаряддя (кілька речей). На деяких екземплярах видно, що їх шліфовано не раз: якщо лезо ступлювалось чи збивалось, а, може, й загалом знаряддя ламалось, – що за малою тривалістю матеріялу з описуваним знаряддям траплялось, мабуть, не рідко (див. напр. інв. № 12209, 16719), – його тоді гострили[8]; через те ці речі нині мають вигляд стертого (зужиткованого) знаряддя здебільшого з цілими чимало попсованими лезами. Сліди від нагострювання (на приладді з дрібнозернястої кам'яної породи) інколи ще й досі видні; вони йдуть переважно скісно до леза. Проте [чимало] речей поверхню має гладеньку, та навіть блискучу, а надто біля самого краю; цю рису речі здобули, мабуть, у процесі роботи.

Всі речі належать до одного типу: це – звичайне для пізнього неоліту та для енеоліту клинувате знаряддя[9]. За формою

---

[6] Буренин Г. С. О результатах разведок фосфоритов в Северо-Ушицком районе. *Вісник Українського відділу Геологічного комітету.* 1924. Вип. 5. С. 90.

[7] Красівський О. До геології… С. 8.

[8] Таке саме явище спостеріг Julius Ailio в техниці оброблення кам'яного знаряддя Фінляндії. – Julius Ailio. Die steinzeitlichen Wohnplatsfunde in Finland. I. Helsingfors, 1909. S. 80.

[9] Див.: Данилевич В. Археологічна минувшина Київщини. Київ: З друк. Укр.

його можна розподілити на такі три підгрупи:

1. Клини з товстими та широкими спинками (обухами), широкими рівнобіжними боковими рубами, майже з квадратовими поперечними краями, симетрично вигнутими верхньої та спідньою стінками простими лезами. Цього знаряддя в колекції небагато – всього три примірники, при чому одно з них дуже побите[10]; розміри: 14,6×4,5×8,7×2,6×2,8 см, 4,8×3,6 см. Аналогічні форми легко знайти серед пізніх типів кам'яного знаряддя різних країн[11].

2. Клини з тонкими спинками, прямокутніми поперечними перекроями, вузькими бічними рубами, – що радіяльно розходяться від спинок до лез, через що леза бувають на багато ширші від перших, – симетричними верхньою та спідньою стінками та простими чи дугастими лезами. Знаряддя цієї форми є 14 екземплярів[12]; розміри: завдовжки 4,4–19 см, завширшки спинки – 2–5 см, леза – 3–6,2 см, завгрубшки – 1–2,3 см. Знаряддя подібної форми дослідники часто описують під назвою «доліта»[13]. До цієї підгрупи можна зачислити й знаряддя, що його В. В. Хвойка викопав поблизу с. Халеп'я[14]. Виготувано його з плитки фіолетового лупаку (типу волинського шиферу). Оброблено не рівномірно: більша частина поверхні широких стінок і

акад. наук, 1925. С. 20, 49.

[10] Інв. № 292, 11268, 20430.

[11] Див., напр., Инвентарь Киевского Музея Древностей и Искусств, № 322, 324, 17273 тощо. Julius Ailio. Die steinzeitlichen Wohnplatsfunde in Finland. I. S. 16–17, Abb. 6,9,10.

[12] Інв. № 293, 4123, 5948, 7760, 17051, 20914, 20915, 20917, 35966, 35967, 36013, 36171, 36173, 36175.

[13] Иностранцев А. А. Доисторический человек каменного века побережья Ладожского озера. С.-Петербург, 1882. С. 131, фіг. 46–50; Штукенберг А., Высоцкий Н. Материалы для изучения каменного века в Казанской губернии. *Труды Общества естествоиспытателей при императорском Казанском Университете*. 1885. Т. XIV. Вып. 5. С. 33, табл. XII, мал. 2; Julius Ailio. Die steinzeitlichen Wohnplatsfunde in Finland. I. S. 24–27, Abb. 17–18, Tab. 1,10; 5,2; 8–4. Цікаво, що за спостереженнями Ailio це знаряддя у Фінляндії вживали «weichere oesteine, verschiedene schifer» (I, S. 77).

[14] Инвентарь Киевского Музея Древностей и Искусств, № 4760. – Хвойко В. Каменный век Среднего Поднепровья. *Труды XI Всероссийского Археологического съезда в Киеве в 1899 г.* Т. 1. Москва, 1901.

бокові риби – оббиті, а саме лише лезо та спинка пришліфовані. Бокові руби від спинки розходяться під кутом, а на половині знаряддя зламуються і до леза рівнобіжно; через те верхня половина знаряддя має форму трапеції, а спідня – майже простокутня. Лезо трохи скошене ліворуч і заокруглене. Розміри: завдов[жки] – 14 см, завш[иршки] лезо – 9,3 см, середина – 9,72 см, спинка – 5,2 см.

3. Клини плескуваті, формою схожі на попередні, але тим відмінні, що верхня та спідні стінки в них асиметричні – одна більше, друга менше вигнута, і лезо проходить не через середню, подовжню вісь знаряддя, а відхиляється трохи набік; леза завжди дугасті. Знаряддя такої форми в розглядуваній групі теж 14 екземплярів[15]; розміри: завдовжки – 5–13,7 см, завш[иршки] лезо – 2,5–5 см, спинки – 1,25–4 см, завтовш[ки] – 1,5–2,6 см. В цій підгрупі можна виділити кілька клинів не тільки з тонкими, але й з вузькими спинками та нешліфованими бічними рубами. Своєю формою та загальним виглядом деякі екземпляри третьої підгрупи скидаються на рогове кістяне знаряддя (клини та робочі кінці кирок) із київських землянок[16] та з точків трипільської культури[17]; інші – схожі на мідне знаряддя з тих таки точків[18], а ще інші – до кам'яного знаряддя як України[19], так і

---

[15] Інв. № 4757, 4125, 16719, 16721, 16720, 16956, 12209, 20916, 31527, 35889, 35969, 35964.

[16] Хвойка В. В. Каменный век среднего Приднепровья… Табл. XVIII, мал. 3, 8, 13, 16, 22. «Невладеке от найденного очага лежали два полуобработанных камня и орудие из рога лося с широким лопатообразным концом, другой конец которого заканчивался в виде рукоятки боковым отростком рога; орудие это несколько напоминало мотыку» (С. 757).

[17] Інв. № 16747.

[18] Порівн. напр. інв. № 12209 та 4405.

[19] Див. інв. № 289, 4138, 11354. Особливо інтересне знаряддя № 11354. Зроблено його з білого, з блакитним відтінком, кременю середньої якости з дендритами у вигляді сірих жилок. Оброблено спочатку оббиванням, а потім шліфуванням, при чому останнім способом оброблено лише верхню та спідню стінки, а бічні ж руби та спинка лишилися не шліфованими. Знаряддя має форму клина з вузькою спинкою (майже вдвічі вужча за лезо); спідня стінка пласка, верхня опукла; на дугастому лезі – дві старих щербинки. В поперечному перекрої знаряддя простокутне. Розміри: завдовж[ки] – 17,56 см, завш[иршки] лезо – 7,29 см, спинка – 3,53 см, завтовш[ки] – 3 см. До інвентаря

інших місцевостей[20]. Аналогічне кремінне знаряддя в літературі описують інколи під назвою теслиць[21].

З цієї групи речей 33 екземпляри (разом із фрагментами) мають пашпорти. Більшість цих речей знайдено на терені кол[ишньої] Київщини, а саме – в межах кол[ишнього] Київського повіту[22] – біля сс. Халеп'я 2 примірники, Верем'я та Жуківців – по одному примірнику (інв. № 17051, 4125, 7760); десь у районі сс. Верем'я – Халеп'я – Жуківці – Стрітовки – Стайок один цілий та два фрагментовані[23] екземпляри (інв. № 4757, 4755, 4756); в межах кол[ишнього] Канівського пов[іту] – поблизу сс. Григорівки, Ржищева та с. ? – по одному екземпляру (інв. № 4147, 12209, 11268); в межах кол[ишнього] Черкаського повіту – в околицях сс. Пекарі, Хмільної та Сміли – по одному екземплярові (інв. № 292, 293, 5948)[24]; в межах кол[ишнього] Ли-

---

записано як «кремневый топорик». Найдено його біля с. Пекарів черкаського повіту на Київщині. Знаряддя № 4138 зроблено з темно-зеленого каменю. Оброблено його акуратно, але пришліфовано лише біля леза, всю ж іншу поверхню вкрито дрібненькими ямками, ніби подзьобано (від оббивання особливим способом, чи від звітрювання?). Форму має клинувату, поширену до леза, причому долішня стінка пласка, а горішня – сильно опукла. Лезо дугасте, пощерблене, зі слідами недавніх ударів. В поперечному перекрої знаряддя несиметрично овальне. Розм.: завдовжки 13,75 см, завширшки лезо – 5,16 см, спинка – 2,75 см, завгрубшки – 3,12 см. Знайдено його біля села Волоського на кол[ишній] Катеринославщині.

[20] Иностранцев А. А. Доисторический человек… С. 131, фіг. 36–40; Julius Ailio. Die steinzeitlichen Wohnplatsfunde in Finland. I. Taf. 4, 5: 5.2; 15,12; 17,19; Alfred Götze. Haoke. *Reallexikon der Vorgeschichte*. Bd. 5. I. Lieferung. S. 14, Taf. 11.

[21] Никольский В. К. Очерк первобытной культуры. 2-е изд., испр. и доп. Москва; Петроград, 1923. С. 185; Морган, Жак де. Доисторическое человечество. Общий очерк доисторического периода. Москва–Ленинград, 1926. С. 88, мал. 31–7; Уваров А. С. Археология России. Каменный период. Т. II. Москва, 1881. С. 32, таб. 35, мал. 478.

[22] Назви адміністративних одиниць беремо з джерел. Не маючи мапи новітнього адміністративного поділу, не можемо звести їх до нових одиниць.

[23] На характері зламів ґрунтуючись, можна гадати, що знаряддя потріскалося від вогню.

[24] Останнє знаряддя А. А. Бобринський описує так: «Топор без отверстия для рукоятки из кремнистого сланца с дендритами. Найден в окрестностях Смелы (табл. XVI, 5). Схожие топорики находимы были, между прочим, в Казанской губернии» (Заусайлов В. И. Древние каменные орудия, собранные в пределах Казанской губернии. Казань: Типография окружного штаба, 1884. Табл. II.11,

повецького повіту – на Борисівському городищі в околицях м. Іллінці – чотири екземпляри (інв. № 16719, 16720, 16721; четвертий екземпляр не заінвентаризований); в межах кол[ишнього] Уманського повіту – в околицях с. Сушківки – один екземпляр (інв. № 20430). Речей, про які відомо, що їх знайдено поза кол[ишньою] Київщиною, в збірці археологічного відділу Всеукраїнського історичного музею є 15, а саме: дев'ять із с. Озаринець (інв. № 35963–35969, 36013–36015) та три із с. Вил-Ярузьких (інв. № 36171, 36173, 36175) кол[ишнього] Могилів-Подільського повіту; одна із околиць с. Северинівки кол[ишнього] Литинського повіту (інв. № 31527), одна із с. Жеребилівки Яришівського району (інв. № 35889) та одна із с. Невірців (інв. № 14238) кол[ишньої] Оринінської області на Поділлі.

Вже голий цей перелік знахідок показує, що в розташуванні описаного нашого знаряддя на терені України намічається два чітко виявлених географічні центри – Київський та Подільський[25]. В першому з цих районів трапляється знаряддя переважно з жовтаво-білого, а в другому – з сіро-зеленого лупаку[26]. Вище ми зазначали, що природні родовища глинястих лупаків відомі на Поділлі – в близькому сусідстві з місцями знахідок розглянутого знаряддя. Отож цілком можливо, що саме тут був один із центрів виробництва цих речей[27], звідки вони, мабуть, розходилися й по інших місцевостях (зокрема й на схід)[28].

III.20). Бобринский А. А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. Т. 1. СПб., 1887. С. 144, табл. XVI,5. В рукописних каталогах Олексія Бобринського – це знаряддя віднесено до рубрики «Долота, долотовидные топоры» й у різних місцях має назву то долота, то сокири.

[25] Окрім названих у тексті пунктів, на Поділлі знаряддя з лупаку знайдено ще й у сс. Кадіївці, Дурняківці та Малі Вірмени (свердлений молот) (Рудинський М. Поповогородський вияв культури мальованої керамікі. *Антропологія*. Київ, 1930. III. С. 257).

[26] Інтересно, що на Борисівському городищі, яке лежить майже посередині між цими районами, трапилося вкупі знаряддя з обох ґатунків матеріялу. Див. С. 7.

[27] Краткий указатель предметов, помещенных в Киевском музее древностей и искусств. Киев: Тип. И. И. Горбунова, 1901. С. 11.

[28] М. Я. Рудинський року 1929 в с. Озаринцях поблизу Могилева на Поділлі розкопав цілу майстерню знаряддя з лупаку. Докладніше пор це див. далі.

Що ж до того, в яких умовах знайдено ті речі, то про більшу частину їх відомостей немає. Деякі дані є тільки про 22 (разом із фрагментами) екземпляри, а саме – про дві цілі та дві фрагментовані речі з району сс. Верем'я – Халеп'я – Жуківці – Стрітовки – Стайок, про одну річ з околиць с. Сушківки, про чотири з околиць м. Іллінців, про дев'ять речей із с. Озаринець, про три речі з с. Вил-Ярузьких, про одну з с. Северинівки, про одну з с. Жеребилівки та про одну з с. Невірців.

Знаряддя з району сс. Халеп'я – Стайок походить із розкопів будівель трипільської культури В[29]. На жаль, В. В. Хвойка, що викопав ці речі, не позначив точніше ні місце, ані оточення знахідок. Проте, як узяти до уваги, що мало в кожному розкопаному точку цього району знайдені «многочисленные глиняные сосуды, глиняные статуэтки, грузила, кремневые, роговые и костяные изделия, каменные зернотерки, камни для пращей и т. д.»[30], то можна приблизно уявити собі, серед якого інвентарю могли трапитися наші речі. Щодо самих будівель, то, як згадує В. В. Хвойка, «нет никакого сомнения, что все они были святилищами и вообще священными местами; большинство групп площадок представляют остатки погребальных сооружений»[31]. Знаряддя з околиць с. Сушківки знайдено теж у розкопі точка трипільської культури В в одному культурному шарі з черепками посуду, людськими та товарячими фігурками, зернотерками тощо[32].

---

[29] Смуга поширення цих речей перетинає Поділля та Київщину в напрямку NO–SW. Не міняючи напрямку, вона простягається в Галичину, Басарабію та, мабуть, і далі на SW.

[30] Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам). Киев, 1913. С. 15; Хвойка В. В. Каменный век среднего Приднепровья… С. 778–793. В одному випадку знайдено тут перепалене зерно пшениці та колекцію кремінного знаряддя, що його В. В. Хвойка мав за «серпи». На таблиці XIX, мал. I описувані речі вміщено разом із тими «серпами», а також і з іншим кам'яним знаряддям трипільської культури з того ж таки району.

[31] Хвойка В. В. Каменный век среднего Приднепровья… С. 808.

[32] Инвентарь Киевского Музея Древностей и Искусств. С. 637; Козловська В. Розкопки 1916 р. біля с. Сушківка Уманського повіту на Київщині. *Записки історико-філологічної секції Українського наукового товариства в Києві.* 1918. Т. XVII. С. 68. Інтересно, що так само серед речей трипільської культури В. Є. Коз-

Речі з Борисівського городища поблизу м. Іллінців здобуто в осадах культури, «дуже спорідненої з трипільською»[33]. Одну з цих речей, а саме «кремінну сокирку в формі долота», знайдено ще року 1901 в типовій культурній верстві Борисівського городища, «з якої були добуті черепки посуду, що цілком належали до трипільської культури»[34], а другу – року 1904–1905, коли роз-

---

ловська поблизу с. Черепина Тетієвського району на кол[ишній] Білоцерківщині викопала «сокирку з м'якого каменю ясно-білястого кольору», матеріялом і формою цілком подібну, як запевняла нас в особистій розмові сама авторка, до деяких із описаних тут екземплярів. Там таки, між іншим, викопано й «уламки гранітних ручних жорен» (Козловська В. Є. Новіші археологічні досліди на терені Білоцерківщини. *Хроніка археології та мистецтва*. Київ, 1930. Ч. 2. С. 45). Подібне ж до нашого знаряддя з м'якого каменю викопав В. Деметрикевич поблизу с. Зеленчі Теребовельського повіту в Східній Галичині. Розкопки дали багато шматків глиняної обмазки з відбитками колод та хмизу, чимало черепків мальованого посуду, глиняних важків, уламків людських та товарячих фігурок, волячих, свинячих та овечих кісток, кремінного знаряддя тощо. «Siekierkę kamienną snalazłem tylko jedną, i to mocno uszkodzoną i jak zwykle bywa w towarzystwie owej ceramiki malowanej, z miększego kamienia (fig. 12a)» (Demetrykiewicz W. Poszukiwania archeologiczne w powiecie trembowelskim w Galicyi Wschodniej. *Materyały Antrop.-Archeol. i Etnogr. Akademii Umiejętności w Krakowie.* 1900. T. 4. Dział 1. S. 106). Знаряддя (на жаль, невідомо, якої самої форми) з лупаку місцевого походження викопав був й проф. Е. Р. Штерн в маєтку Перенах поблизу м. Бальців у Басарабії. Трапилося це знаряддя в «площадках» вкупі з мальованим посудом, камінням для кидання з пращі, ножами чи пилками з кременю, грудками охри, кістками, рогами та зубами тварин. «На очень многих их этих предметов было возможно констатировать следы огня». В одному випадку трапилась посудина з рештками проса чи сорго. Самі «площадки» проФ. Е. Р. Штерн вважає за рештки ритуальних споруд (Штерн Э. Р. Доисторическая греческая культура на юге России. *Труды XIII Археологического съезда*. Москва, 1906. Т. 1. С. 9–52).

[33] Біляшівський М. Борисівське городище. *Трипільська культура на Україні = La culture de tripolie en Ukraine*. Київ, 1926. Вип. 1. С. 3.

[34] Біляшівський М. Борисівське городище. С. 3. Про обставини, за яких знайдено це знаряддя, в «Киевской Старине» є така замітка, що належить, очевидячки, самому М. Т. Біляшівському: «Кое-где на площади его (Борисівського городища – К. К.) заметны свежие кладоискательские ямы. При исследовании стенок одной из них, А. И. Шелюжко было добыто много черепков посуды, костей, кусков обожженной земли с одной гладкой поверхностью и шлифованный топорик из кремневого сланца. Характер черепков (м. п. соединительная ручка двойного сосуда) и присутствие обожженной земли дают указания на до-микенскую культуру». (Беляшевский Н. Ф. Раскопки у м. Ильинец Липовецкого уезда Киевской губернии. *Археологическая летопись Южной России.* 1901.

копували житлові ями чи землянки у горішніх верствах над ямою IV, де «знайдено багацько черепків» та «два знаряддя з рогу з загостреними кінцями» (одно з них мало клинуватий кінець), – на тому самому городищі[35]. Обидва екземпляри зроблено з білого лупаку твердішого ґатунку (з прошарками кременю). Треба гадати, що тоді ж саме знайдено там ще й третє знаряддя тієї ж самої форми, що й перше (належать до третьої підгрупи за нашим розподілом), але із зеленого лупаку. В інвентарі археологічного відділу Всеукраїнського історичного музею це знаряддя записано вкупі з двома першими, але в статтях академіка М. Т. Біляшівського про нього, здається, не згадано. Нарешті четверту «кремінну сокирку» акад. М. Т. Біляшівський викопав на Борисівському городищі р. 1925. «Матеріял… добутий цього року, складається з кремінного та кам'яного знаряддя – сокирка (мал. XV, ч. 1), дрібні кремінні відщепки (мал. XV, ч. 2), «пращеві» каміння (мал. XV, ч. 3), «зернотерки» і т. ін., головне – чималої кількости черепків посуду та інш. керамічних виробів (як «грузила»), шматків печини й нарешті – кісток ріжних тварин»[36].

Знаряддя із с. Озаринець піднято на урочищі «Попів город», де «окрім великих топорів, молотів, переважно з лупаку та граніту, здибаються фрагменти неолітичної кераміки, а також трипільські: фрагменти з ритованим орнаментом, уламки бінокleподібного посуду»[37] тощо. Року 1929 М. Я. Рудинський згадане урочище трохи розчистив й виявив там небагато печини, що мала на собі «відбитки щільно зсунутих обаполів значного діяметру», фрагменти посуду «культури мальованої кераміки» з орнаментацією кераміки типу Кадіївців та Борисівського городища, одну статуетку тварини, дрібне кремінне знаряддя та

№ 9. С. 144). До речі, треба зазначити, що як акад. М. Т. Біляшівський, так і В. В. Хвойка знаряддя з кременясто-глинястого лупаку вважали за кремінне.

[35] Біляшівський М. Борисівське городище. С. 4.

[36] Біляшівський М. Т. Досліди на городищі біля с. Борисівка Линецького району (Липовецького повіту) на Київщині. *Короткі звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету за рік 1925*. Київ, 1926. С. 67.

[37] Щербаківський Д. Знахідки біля Могилева Подільського. *Коротке звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету за рік 1926*. Київ, 1927. С. 168.

«численні відлупки місцевої лупакової породи густо зеленкуватої фарби, з якої переважно вироблялося шліфоване знаряддя поповогородського сідлища мальованої кераміки, позначене в нашій збірці багатьма гарними зразками (фіг. 10, № 2–8). Лупакову породу вживано на виготовлення сокир та доліт, про що свідчить грубо оббита заготівка на сокиру (фіг. 10, № 1), або уламок заготовленої до шліфування сокири пізнього типу»[38]. Знаряддя з с. Вил-Ярузьких знайдено в урочищі «Селище» та на полях біля села; ці місцевості «дають багатий асортимент кремінного знаряддя, шліфованих молотів, сокир з лупаку та інш.»[39].

Нарешті знаряддя з околиць с. Северинівки піднято на місці енеолітичного селища разом із наконечниками до стріл, фігурним провірченим молотом тощо[40], знаряддя с. Жеребилівки знайдено в жовтій глині на 4,25 м від поверхні[41], а знаряддя з с. Невірців виорано в полі[42].

Отже, речі, що про них відомого, за яких умов їх знайдено, здебільшого пов'язуються з трипільською та спорідненими з нею культурами; трапляються вони переважно серед побутових

---

[38] Рудинський М. Поповогородський вияв культури… С. 239, 242, фіг. 10. «Невелику сокирку з уламку шліфованої сокири з глинястої породи ясної барви», «уламок побитого шліфованого долота з лупакової породи темно-сірої барви» та «кінець шліфованої сокирки з глинястої породи ясної барви» викопав був М. Я. Рудинський і на урочищі «Бавках» у с. Кадиївцях на кол[ишній] Кам'янеччині. Взагалі «шліховані кам'яні речі», здобуті тут, «зроблено з м'якої глинястої породи ясно-жовтявої барви». Трапилися вони серед «житлових руїн – «промислових осад» житців культури мальованої кераміки» вкупі з черепками посуду, людськими статуетками, покидьками їжі «у вигляді потрощених товарячих кісток», кількома кавалками «кристалічних та вапнякових порід з притертою поверхнею», кремінним та кістяним знаряддям (Рудинський М. Я. Досліди на Кам'янеччині. *Коротке звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету за рік 1926*. Київ, 1927. С. 132, 134).

[39] Щербаківський Д. Знахідки біля Могилева… С. 168.

[40] Інвентар І-го державного музею УСРР. С. 276. – Див. також: Сецинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии. *Труды XI Археологического съезда*. Т. 1. Москва, 1901. С. 24; Археологические известия и заметки, издаваемые императорским Московским археологическим обществом. 1896. № 11–12. С. 389.

[41] Інвентар І-го державного музею УСРР.

[42] Инвентарь Киевского музея древностей и искусств. С. 371.

речей, інколи вкупі з хліборобським знаряддям. Можливо, що й інші екземпляри знаряддя цієї групи знайдено за подібних умов; надто це стосується речей, що походять із району, багатого на знахідки трипільської культури (околиці сс. Верем'я, Халеп'я, Жуківців тощо). Впадає в око й факт наявности знаряддя цієї групи серед рештків енеолітичного селища.

Яке ж призначення мало описане знаряддя? Щоб категорично відповісти на це питання, в нас немає безпосередніх даних. Відповідь можна будувати, тільки ґрунтуючись 1) на формі та загальному вигляді знаряддя, 2) на умовах, як знайдено його та 3) на аналогіях – через те неминуче набирає вона характеру здогадів чи запитань. В дальших рядках ми наводимо найімовірніші, на нашу думку, відповіді; а остаточно розв'язати це питань запитання можуть тільки нові, точно зафіксовані знахідки та глибші спеціяльні студії.

Характерна риса описуваного знаряддя – це клинувата форма, що зближає його з дуже поширеними за неоліту та енеоліту клинуватими сокирами та долотами. І справді в літературі та в музейних записах це знаряддя й фігурує саме під такими назвами. Не можна відкидати, що деякі екземпляри – надто з твердішого матеріялу – коли не було знаряддя з іншого матеріялу дійсно могли правити за сокири; принаймні на це натякає одно, дуже пошкоджене, знаряддя чималого розміру з першої підгрупи (№ 20430 – Сушківка). Можливо також, що деякі речі з другої підгрупи правили за долота. Проте навряд чи можна всі ті речі вважати за сокири та долота, бо все ж таки більшість їх зроблено з каменю такого не міцного, що за першим-таки вдаром об твердий матеріял (дерево чи кістку) – знаряддя потрощилося б на друзки (це й можна бачити з наведеного прикладу). Але факт, що знаряддя підправляли, нагострювали, – свідчить, що його використовували в роботі – і то так інтенсивно, що деякі екземпляри спрацьовано геть зовсім. Про використання, мабуть, свідчить й глянець на робочих краях деяких екземплярів. Коли ще взяти до уваги, що більшість речей доховалася з мало попсованими лезами, – то з усього сказаного можна зробити єдиний висновок: знаряддям обробляли щось багато м'якше за його матеріял.

Ми вже сказали, що окремі екземпляри нашого знаряддя (а надто з третьої підгрупи) формою схожі на кінці рогових кирок, що, очевидячки, ними копали землю. Отже чи не вживали цих речей на земляних роботах (копали землянки, здобували глину)[43], а ще більше – беручи до уваги, що деякі з них трапляються в землеробському оточенні (вкупі з рештками зерна, зернотерками тощо) – у хліборобстві? Чи не було це – принаймні деякі більші екземпляри третьої підгрупи – наконечники до хліборобських копаниць та кирок?

Відомо, що в такий спосіб деякі примітивні народи ще й досі зміцнюють робочі кінці своїх кирок[44]. Що ж до археологічних паралелей, то знаряддя такої самої форми, як наша (третя підгрупа), тільки вироблене місцями з іншого матеріялу, досить часто трапляється в середній та в північній Європі, й в археологічній літературі відоме під назвою клинків до кирок (Hackenklinge)чи просто кирок (Hacken).

[43] Знаряддя з с. Жеребилівки, як зазначено вище, знайдено в жовтій глині на глибині 4,25 м. Чи не загублено його під час копання глини? А чи потрапило воно туди випадково?

[44] Шурц Г. История первобытной культуры Г. Шурца. Санкт-Петербург: Изд. А. Я. Острогорский, 1910. С. 514; Červinka I. L. Moravské starožitnosti: Podle stavu dosavadního bádání a vlastních výzkumů. Díl 2. 1908. S. 36.

Лев Дінцес

До питання про післятрипільський період мідяної доби на Україні[1]

Четвертий випуск серії «Archeologia Hungarica» (Будапешт, 1929) присвячено звідомленню Jenö Hillebrand'a про його розкопки некрополю в Pusztaistvánháza, біля того місця, де р. Керес впливає в Тіссу («Das frühkupferzeitliche Gräberfeld von Pusztaistvánháza»).

В цьому некрополі було понад 40 могил без насипів. Небіжчиків клали скарлюченіків, головою на схід, а обличчям повертали на північ (у чоловічих похованнях) або на південь (у жіночих). При похованнях знаходили багату кераміку й кістки баранячі й свинячі. Чоловікам клали в могилу кремінні або мідні ножі. Що ж до форми, то ножі, очевидячки, мали за прототип собі кремінні ножі. Так само за первісними кістяними зразками зроблено чотиригранчасті мідні шила, але загострені з обох кінців. Жіночим похованням властиві плоскі округлі мармурові намистини, зроблені з розпиляного циліндричного бруска.

Крім поодиноких могил, у некрополі були й колективні, очевидячки, родинні поховання; були й символічні – тобто самий тільки інвентар, без будь-яких ознак людини. Трапляються цікаві властивості похоронного ритуалу: іноді небіжчика покалічено (віднято п'яти, немає голови, або голову скручено); помітно й соціяльну диференціяцію – про це можна догадува-

[1] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 590.

тися з багатшого чи з біднішого інвентаря та з того, як глибоко викопано могильну яму. Почесні поховання є тут не тільки чоловічі, а й жіночі – це може свідчити, що за тих часів ще не цілком зникли елементи матріярхату.

Hillebrand визначив для цієї культури, що людність тоді жила зі скотарства, проте можливо, на його думку, що й землю обробляла. Він вважає, що багата кераміка, знайдена в могилах, не може не належати культурі осіло-хліборобській.

Кераміку Pusztaistvánház'и характеризує основна форма глечика – Milchtöpf; це плоскоденна посудина з кулястим вичеревком, що полові звужується до високого горла з парою плоских вушок біля краю; далі – варіяції цієї форми, іноді на ніжках або на підденці та горшкуваті посудини з опуклими наліпками. Інші керамічні форми Pusztaistvánház'и – плеската при денці напівсферична чаша з вінцями або з невисокою шийкою; вона так само має іноді пару вушок або ручок, та покришки на посуд, півкулясто-конічної форми.

Такий самий матеріял знайдено і по інших пунктах східної Угорщини, найбільше у некрополі в Bodrogkeresztúr, інвентар тут і спосіб поховань дуже й дуже схожі на те, що маємо в Istvánház'і.

Hillebrand обстоює автохтонність цієї культури і в металюргії, і в керамічному виробництві, він датує її ранньою мідно добою, синхронічною Erösd-ові II+III, що її мідну індустрію характеризують чотиригранчасті швайки та ножі без наскрізних дірок. Тільки в другому періоді мідної доби, що відповідає Erösd-ові IV, з'являються, на думку нашого дослідника, мідні сокири.

Про сусідні культури Hillebrand тієї думки, що культура Bodro-Istvánháza не дала пройти до Східної Угорщини культурі Glockenbecher'ів – крайній східний рунк цієї культури лежить на Дунаї (Iököl). Заразом, спираючись на стратиграфічні спостереження F. Tompa в Bordo, Hillebrand обстоює, що мідна культура Угорщини прийшла на зміну енеолітичній пізній розписаній кераміці.

До таких висновків прийшов угорській дослідник. У своїй схемі розвитку мідної індустрії Hillebrand, очевидно, помиляється, бо ігнорує факти наявности в енеолітичній культурі роз-

писаної кераміки й литих мідних сокир; а це спростовує всю систему післяенеолітичної послідовности мідних форм, а разом і деякі інші спірні дрібні твердження, як от про мандрівних гончарів. Зазначаючи ці помилки угорського вченого, слід проте визнати, що поданий у нього матеріял надзвичайно цінний для археології української.

Деякі елементи угорської мідної культури мають надзвичайно багато схожого з елементами нашого надчорноморського кола, що до нього належать матеріяли з розкопаних тираспільських курганів (Паркани, Красногорка, Плоське та ін.) – І. Стемпковського, матеріяли зі Слобідки-Романівки та Усатова (розкопки А. Добровольського й М. Болтенка), деякі пам'ятки з Білозерки поблизу Херсона (праці І. Скадовського) та матеріяли з розкопів на межі кол. Херсонської й Київської губерень (Д. Щербаківського). Скарлючені поховання, колективні поховання, випадки покалічення мерців (Паркани, Усатове), форми посуду (Milchtöpf, чаші, горшкуваті форми та покришки) і тип намистин (Білозерка, кург. 38, Їржево, кург. 5) – усе це про подібність рис у культурах післятрипільської доби на Україні та в Угорщині. Безперечно, післятрипільська доба на Україні має свої характерні особливості. Наприклад, звичаї фарбувати покійника, мегалітичні споруди, курганні написи, інші орієнтування та, нарешті, розписування посуду, відрізняють нашу культуру від угорської.

Поруч з простолінійним рисунком у рискованій кераміці спостерігаємо в культурі Bodro-Istvánháza місці традиції меандро-спірального орнаменту, що перейшли в спадщину від енеоліту; але розписування посуду, що триває в нас до брондзової доби (Усатове), в Угорщині зникає.

Чому традиції розписаної кераміки на Україні задержалися довше проти Середньої Европи – це питання чекає ще на відповідь. З цього погляду особливої ваги набувають розкопи 1929 р. трипільської культури в с. Стіні, кол. Тульчинської округи[2] (Іл. 1). Поруч із серією кераміки типу Б, що вже зникав.

[2] Вважаю за приємний обов'язок висловити подяку С. С. Гамченкові, що ознайомив мене з наслідками своїх праць, а також і співробітникам Тульчинського музею за допомогу, коли вивчав я матеріяли.

Іл. 1. Процес опрацювання і пакування археологічних матеріалів під час археологічних досліджень в околицях с. Стіна на Тульчинщині. Сидять: Іполит Зборовський (1875–?) і Михайло Макаревич (1901–1988) (НА ІА НАН України. Ф. 57)

С. Гамченко знайшов тут деякі форми, в тому числі розписані покришки, – що дозволяють встановити проміжні ланки між трипільською культурою та післятрипільським надчорноморським колом. Місцеві традиції українського неоліту, вплив мегалітичної культури Заходу України (що особливо позначилося в Стіні) та багато дечого іншого надали своєрідного характеру тривалому процесові переродження культури трипільської в культуру Усатова. Так само свої умови творили характерні особливості культури Bodro-Istvánháza.

Але навіть із цього короткого нарису цілком ясно, що твердження Hillebrand'a про цілковиту автохтонність культури Bodro-Istvánháza слід було б переглянути, взявши на увагу археологічні роботи в УСРР.

Олександр Потапов

Звіт за археологічні досліди на Старобільщіні року 1928[1]

Археологічне дослідження Старобільщини було розпочато восени 1928 року. За дуже обмежений час, що лишався дослідникові до кінця сезону, можна було перевести розкопи лише в одному пункті. Їх було переведено в селі Нещеретові, що лежить за 15 км на NW від м. Старобільську на лівому березі річки Білої (правий доплив р. Айдару).

Нещеретівський могильник міститься на плято лівого берега р. Білої, безпосередньо за східним краєм села.

Тут було розкопано дві могили цілком (№ 1 і 2) та дві могили (№ 3 і 4) лише розпочато розкопами, бо негативна година (снігопад) примучила дослідника припинити роботу (іл. 1).

Могила 1.Близько краю глинища, де селяни натрапили на поховання року 1927.

Могила в пляні кругла. Діяметр 22 м. Височина 1,33 м (до рівня глини). Зверху могила плескувата, схили її досить круті. В центрі помітно було яму 0,1 м завглибшки і 2 м в діяметрі. Яма ця лишалася від вітряку, що колись стояв на могилі. Як рештки того ж вітряку, в напису могили було знайдено на рівному віддаленні од центру 8 деревляних кілочків, розташованих колом.

Плян розкопу – квадратовий кесон на 196 кв. м (14×14 м). Площу розкопу було розподілено за компасом на 49 квадратів, 2×2 м кожний. Розкоп точився концентричними траншеями 2 м завширшки в напрямку від обрію до центру (Іл. 2).

[1] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 549, 591.

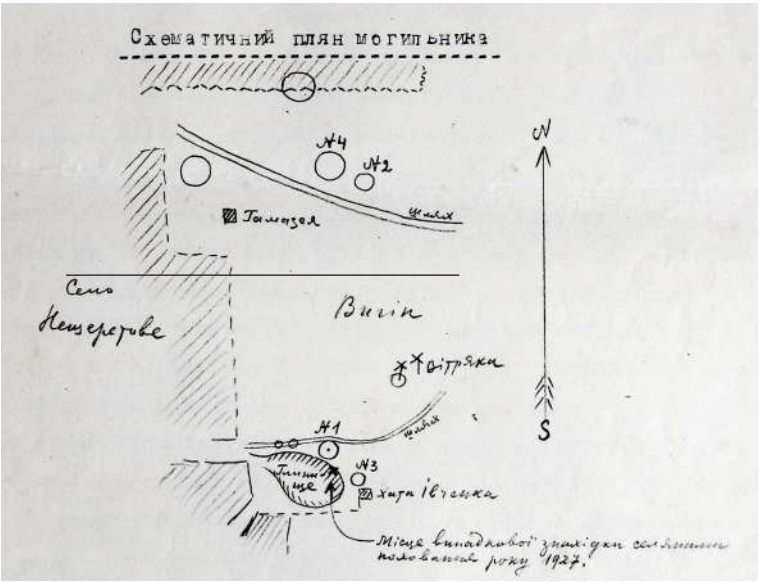

Іл. 1. Схематичний план могильника доби бронзи неподалік с. Нещеретово на Старобільщині (НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 549)
Іл. 2. Розкопки могили 1 під час дослідження могильника неподалік с. Нещеретове під керівництвом Олександра Потапова. 1928 р. (НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 549)

Насип могили був порожнім від поховань. Крім решток згаданих вище кілочків та кам'яної забутовки коло них, в насипу здобуто лише декілька дрібних фрагментів кераміки червоного та сірого кольору, один хребець та одну лопатку дорослої людини. Остання знаходилася на старому рівні землі коло центру могили. Ці керамічні фрагменти та людські кістки суть наслідком грабіжницького зруйнування ґрунтового поховання за старих часів.

На рівні материкової гнили була лише одна могильна пляма в центрі могили, орієнтована з N на S довжиною 3,9 м, завширшки з N-сторони – 1 м, а з S-сторони – 0,7 м.

Після розчистки цієї ями виявилось, що вона розподіляється на дві частини поріжком заввишки на 0,64 м. В N-частині її, в W-стіні, був вхід до камери, що йшла в напрямку на NW і була 3,9 м завдовжки.

S-частина ями од стінки S до поріжку завдовжки 2,15 м, завширшки 0,7 і завглибшки – 1,06 м. Тут на глибині 0,82 м на віддаленні од S-стінки на 0,48 і од O-стінки на 0,63 м знайдено срібну підвіску (або застібку), схожу на хомутик, заповнену в середині частково рештками шкіри. На дні ями, на віддаленні од S-стінки на 0,5 м і од O-стінки на 0,52 м знайдено два грубих черепки, один під одним – грубої вимішки і обжигу. На внутрішній їх стороні були лишки від їжі та попелу. На глибині 0,65 м на віддаленні од S-стінки на 1,63 м і од O-стінки на 0,42 м знайдено чорну лисковану миску, в масі якої помітно домішку слюди (Іл. 3). На дні ями, на віддаленні од S-стінки на 0,56 м і од O-стінки на 0,18 м були лишки крейди і попелу.

N-частина ями, що одділяється од S-частини поріжком, була завдовжки од поріжку до N-стінки 1,75 м, завширшки 1 м (пересічно) і завглибшки 1,7 м.

Під час розчистки цієї частини ями в засипці було знайдено таке: 1) на 0,25 м од порідка у стіни O на глибині 0,75 м – уламок дерева, вкритого ржою заліза з маленьким (довжиною в 0,5 см) брондзовим гвіздком; 2) од поріжка на 0,4 м і од O-стінки на 0,2 м – на глибині 0,95 м – черепок, шматочок деревляного вугілля і дрібні уламки заліза; 3) од поріжка на 0,55 м од O-стінки на 0,5 м на глибині 0,65 м – хребець людини, 4) од поріжка на 0,55 м, од O-стінки на 0,63 м на глибині 0,98 м – ліктьова кістка людини.

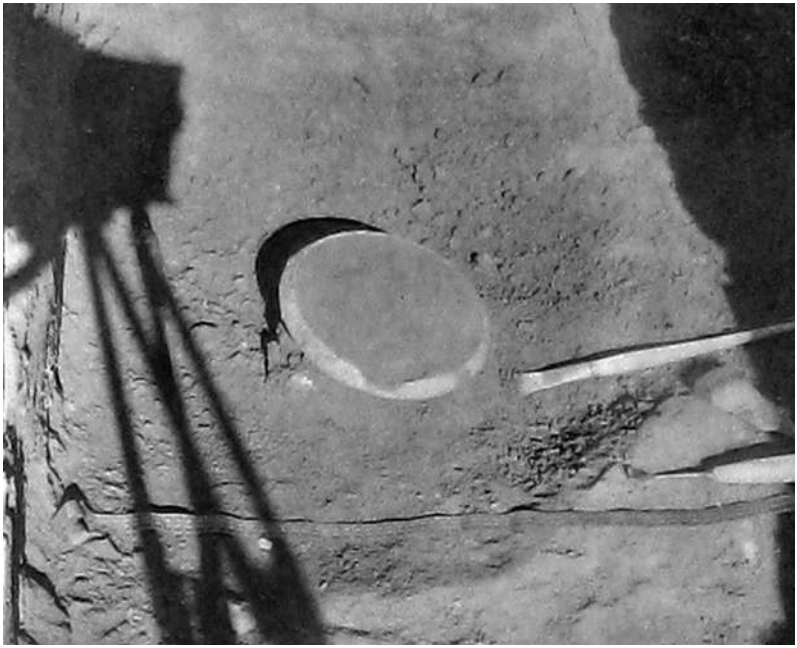

Іл. 3. Миска, виявлена у могилі 1. 1928 р. (НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 549)

Під самим поріжком була купка людських кісток. Біля поріжка були ліві гомілкові кістки, на N од них – фаланг, ще далі од гомілкової кістки – 0,08 м – права лопатка, під нею права велика гомілка. Гомілкові кістки лежали симетрично, тільки передня їх сторона була внизу. Од правої гомілки на NW – череп, а на ньому ребра, хребці (декілька) і фаланги купкою. На краю лопатки була, вкрита товстим шаром зеленої патини, срібна застібка з сердоліковою вставкою – гемою, – і з золотим обідком навкруги сердоліку. На гемі – виображення тварини (Іл. 4). Під застібкою біля гомілки і черепа лежали уламки від залізного меча, завдовжки 0,49 м, де-не-де вкритого деревом. На лопатці помітні лишки ржи од залізного меча.

В стіні W, од поріжку на 0,75 м, – вхід до камери, завширшки 0,95 м, височиною 0,95 м, арочної форми. Камера іде вглиб ґрунту, має східці, а в стінках SW і NO – три ніші. Дно камери до 0,55 м

Іл. 4. Застібка із сердоліковою вставкою –гемою. 1928 р. (НА ІА НАН України, Ф. ВУАК. Спр. 549)

рівне, далі поглиблюється під кутом 25^0 і на 1,1 м переходить в сходинку, ширина якої 0,27 м, потім другий схил під кутом 30^0, а на 1,75 м друга сходинка, ширина її 0,65 м. Закінчується камера жолобчастим дном завдовжки 0,75 м, завширшки 0,95 м. В SW-стіні камери дав маленькі ніші, перша на 1,65 м, завширшки 0,6 м. Друга на 3,75 м, завширшки 0,4 м, завглибшки 0,6 м. Наприкінці в стіні-NO, проти другої ніші, – третя ніша, завширшки спочатку 0,3 м і завдовжки 1,4 м. Друга і третя ніші на рівні з другою сходинкою. В цій останній ніші знайдено лише одну людську кістку – стегно, а в камері лише один черепок на глибині 0,85 м, од другої сходинки – на 0,35 м і од стінки-SO на 0,25 м.

Гадаю, що все це спорудження належить похованню пізньосарматської доби, яке було пограбоване за старих часів.

Могила 2. На N від № 1-го.

Могила в пляні кругла. Діяметр 20 м; височина 1,32 м (до

рівня глини). Плян розкопу – хрестовидний кесон, загальною площиною 189 кв. метрів. Площу розкопу було розподілено за компасом на 20 квадратів, 3×3 м кожний, що складає 180 кв. метрів, потім було додатково розкопано ще один квадрат – 9 кв. м в SO секторі могили. Розкоп точився по-квадратно від периферії до центру. В насипу було знайдено такі окремі речі: 2 горщика, керамічні фрагменти в трьох місцях, три кремінця (з них одна шкрябачка) – в різних місцях N-сектору; рештки дерева в O-секторі та два поховання.

№ 1) Горщик банковидної форми, з плечами та шийкою, порожній, стояв окремо в насипу на глибині 0,5 м коло центру могили (на межі квадратів 13–14).

№ 2) Горщик банковидний, невеличкий, порожній, стояв окремо в насипу на глибині 0,7 м в N-секторі могили (кв. 3).

№ 3) Декілька черепків від горщика, що його було знайдено далі в ґрунтовому похованні № 4, – в насипу на глибині 0,75 м, в O-боці центральної частини могили (кв. 14) – в норах гризунів.

№ 4) Фрагмент, весь вкритий орнаментом – від посудини, що була знайдена далі в похованні № 6, – був на глибині 0,75 м в центральній частини могили (кв. 14).

№ 5) Черепок в S-секторі (кв. 19) на глибині 0,7 м.

№ 6) Кремінна шкрябачка в насипу на глибині 0,75 м в N-секторі могили (кв. 2).

№ 7) Кремінь в насипу на глибині 0,7 м в N-секторі могили, близько горщика № 2 (кв. 3)

№ 8) Кремінна галька в насипу на глибині 0,75 м, в N-секторі могили (кв. 1)

№ 9) Рештки дерева в насипу на глибині 0,75 м, в O-секторі могили (кв. 15)

Поховання 1-е.

На межі центральної частини могили й W-сектора (3 м від центру), на 0,55 м завглибшки від поверхні, в насипу, без слідів ями було знайдено поховання № 1-й.

Кістяк дорослої людини лежав зігнуто на лівому боці, головою на N. Череп лежав обличчям на O. Ліву руку було зігнуто в локтю під гострим кутом; китиця її була перед обличчям.

Праву руку було піднесено в локті та зігнуто в такий спосіб, що радіюс з ліктівкою покривали обличчя. Кістки ніг лежали паралельно; стегна були під тупим кутом до тулуба, гомілкові кістки – під гострим кутом до стегон.

Кістяк зберігся дуже погано. Багато кісток не було зовсім, а ті, що лишилися – були потрухлі та потрощені.

Перед обличчям, на віддаленні 0,2 м стояв горщик значних розмірів, макитрової (банковидної) форми, без орнаменту. Він був заповнений самою землею і розтрощений на дрібні уламки.

Поховання 2-е.

В насипу могили в О-секторі, на віддаленні 4 м від центру (кв. 15) на 0,6 м завглибшки від поверхні могили було знайдено поховання № 2, від якого збереглися лише потрощені кістки ніг та уламки черепу.

Кістяк дорослої людини лежав дуже зігнуто, на лівому боці, головою на О. Гомілкові кістки були майже піджаті до стегон.

Ніяких речей або ознак могильного спорудження – не було. Кепський стан цього поховання є наслідком руйнацької діяльності гризунів.

Поховання 3-е.

В центральній частині, на О від центру (кв. 8) на 1,32 м завглибшки від поверхні було поховання № 3 – на рівні землі.

Кістяк дорослої жінки лежав зігнуто на лівому боці, головою на SO. Череп був лівою щокою вниз, обличчям на SW. Ліву руку було зігнуто в локті під кутом 45^0; її рамено лежало під ребрами паралельно хребту; в предруччі її було теж зігнуто в такий спосіб, що ручні маслачки мали напрямок до обличчя. Праву руку було випростано в напрямку до лівого коліна. Стегна були під простим кутом до тулуба; гомілкові кістки – під кутом 45^0 до стегон (Іл. 5).

Кістяк добре зберігся, хоч руйнацька діяльність гризунів відбилася й на ньому: ліктівку правої руки було відкинуто до стегон, знищено було велику частину малої правої гомілки, знищено багацько кінцевих кісток ніг та рук.

Зверху китиці правої руки та лівого коліна, вздовж перед кістяком лежали кістки передньої ноги вівці. Перед черепом та зверху нього близько нижньо-щелепових голівок було по од-

Іл. 5. Поховання № 3 могили 2. 1928 р. (НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 549)

ному брондзовому кільцю, патиною яких були пофарбовані зазначені голівки та скроневі кістки. Обидва кільця зовсім тотожні; кожне зігнуто з плескої платівки на зразок вертикальної спіралі, в півтори кола. Ззовні кільця оздоблено насіканням; під шийними хребцями лежали декілька дрібнесеньких намистинок з синього скла.

(Кістяк цього поховання взято весь, відремонтовано і в реконструйованому стані передано до Старобільського музею).

Поховання 4.

В О-секторі, близько поховання № 3 (кв. 9) на рівні підпочви знайдено пляму ґрунтової ями. Пляма чотирьохкутня – 2,1×1,4 м, орієнтована з О на W. Кути заокруглені. Контури з S-боку зіпсовані норами гризунів. Чорна земля, що була в ямі, скрізь перерушена гризунами. В цій землі і навіть в насипу зверху ями знайдено декілька уламків горщика, частина якого лишилася на підлозі ями.

Підлога ями була на 1,85 м завглибшки від поверхні могили (0,53 м від рівню). Кістяк містився в W-половині ями, О-половина була порожня. На дні ями скрізь було посипано крейду.

Кістяк дорослої людини (довжина стегна 0,48 м) лежав

вздовж Ц-стінки ями, тулубом на спині, з зігнутими ногами на правому боці, головою на S. Череп був трохи відсунутий на SSO (без сумніву – гризунами) і потрощений. Обабіч тулубу лежали паралельно одна одній випростані руки; в предруччях вони були зігнуті в такий спосіб, що китиці їх були паралельні стегнам. Стегна лежали паралельно одна одної під тупим кутом до тулубу. Гомілкові кістки були під кутом 45^0 до стегон. Ліві гомілкові лежали зверху правих. Під китицею правої руки – пляма червоної фарби.

Перед кістяком близько локтю правої руки стояло денце горщика, уламки якого траплялися раніш, вище поховання. Горщик орнаментований рельєфним узором. Коло горщику, на O, лежала лопатка вівці.

Кістяк був дуже зіпсований гризунами.

Коло O-стінки помітно було рештки дерева в незначній кількості.

Поховання 5.

В O-секторі (кв. 15 і 21), на рівні підпочви знайдено пляму ґрунтової ями. Вона мала непевну форму прямокутнього трьохкутника із зрізаними гострими кутами (під прямим кутом збігалися W і N-стінки ями). W-стінка мала 1,45, N-стінка – 2,12 завдовжки. Завглибшки яма біла 0,8 м від рівня (2,12 м від поверхні могили).

На дні, в деяких місцях, помітно було підстилку жовтої речовини, зверху якої було посипано крейду. Кістяк містився близько W-стінки. O-частина ями була порожня. Кістяк дорослої людини (стегно завдовжки 0,47 м) лежав тулубом на спині, з зігнутими ногами на правому боці, головою на S. Права рука була простягнута вздовж тулуба, один з маслачків її лежав зверху правого стегна. Стегна були паралельні одно до одного і лежали під тупим кутом до тулубу. Гомілкові кістки були під кутом 45^0 до стегон; ліві гомілкові – зверху правих.

Гризуни дуже зруйнували кістяк. Знищено було: лицеві кістки, майже все огруддя, всю ліву руку, китицю правої руки, всі кістки правої ступи, багато кісток лівої ступи, наколінки. Верхню половину великої лівої гомілки було відкинуто геть на O від кістяка.

Іл. 6. Могила 2 після завершення розкопок. 1928 р. (НА ІА НАН України, Ф. ВУАК. Спр. 549)

Перед кістяком, схрещуваючись кінцем з правим стегном, лежало довге твариняче ребро. Під ним була пляма червоної фарби.

Перед кістяком на віддаленні 0,2 від правого рамена стояв деревляний круглий корчик з держаком. Діяметр його 0,13, довжина держака – 0,08 (корчик пощастило взяти, хоч і з великими труднощами). Близько корчику, проти обличчя, стояв великий горщик з рельєфним орнаментом. Під ним був посипаний міцний шар крейди.

Поховання 6.

В центрі могили, трохи на S, відкрито ґрунтову яму поховання 6. Яма чотирьохкутньої форми з округлими вузькими боками, довжиною 1,85 м, завширшки 1,1 м, завглибшки 0,85 м від рівню (2,17 м від поверхні могили). Зверху яму було вкрито деревом, рештки якого на зразок плах (завширшки 15–20 см і завтовшки 5–10 см), знайдено було вище кістяка в землі та по краях її.

На дні ями був шар жовто-сірої речовини, що нагадувала рештки лубу. Зверху цього шару в двох місцях була підсипка чер-

воної фарби: під черепом та під хребцями.

Кістяк дорослої людини лежав тулубом на спині з зігнутими ногами, покладеними на правий бік. Він був орієнтований головою на SW. Ліва рука простягнута вздовж тулубу; китиця її лежала на крижових кістках. Кістки ніг лежали паралельно, – стегна під тупим кутом до тулубу, гомілки під кутом 45^0 до стегон.

Всі кістки дуже потрухлі, череп був потрощений на дрібнесенькі уламки. Багато кісток зовсім не зберіглося, наприклад, кістки правої руки, всі ребра, кістки ступенів тощо.

Перед обличчям кістяка в S-частині ями була кругла пляма крейди, діяметром 0,1 м. Треба гадати, що тут стояв горщик, уламки якого було знайдено так в засипці ями, так і поблизу неї в насипу могили.

В засипці ями спостерігалося багато слідів гризунів, норами яких майже зовсім було зруйновано NO, SO та SW-стінки ями. Крім того, NW-стінку ями було зовсім зруйновано ямою пізнішого спорудження, що відкрито в центрі могили. На тих частинах стінок ями, що збереглися, відкрито було сліди знаряддя, що ним викопано яму – це було циліндричне знаряддя, діяметром 0,01 м. Слід від нього на зразок простого рівчака досягав до 0,1 м завдовжки.

***

Довгу пляму центрового спорудження (впускного) дослідник примушений був лишити за негативною годиною без розкопів до наступного року 1929 (Іл. 6).

Тодось Мовчанівський

З археологічних дослідів слов'янського городища у с. Райках р. 1930[1]

[Видатна пам'ятка доби раннього февдалізма на Україні (XII–XIII ст.). Інформаційне звідомлення за досліди Райковецкого городища р. 1930]

Райковецьке городище в системі розв'язування проблем слов'янознавства багато важить й повинне стати за першорядний науково-дослідницький об'єкт.

Величезний кількісно, різноманітний формами, науковий матеріял цього городища синтетично й майже вичерпно характеризує матеріяльну культуру слов'ян XII–XIII ст. в умовах розвиненого натурального господарства.

Ще 1926 р. на це городище звернув увагу П. П. Курінний, 1929 р. автор цієї статті перевів короткотермінову розвідку, а 1930 р. розпочато плянові археологічні розкопи.

Райковецьке городище лежить за 12 км на північ від м. Бердичева, на правому березі р. Гнилоп'яті, у горяному клині р. Гнилоп'яті з її допливом – струмком «Рублянкою».

Городище природньо захищене з півночі, сходу та півдня глибокою болотяною річкою, і штучно валами й ровами, а зручніший для нападу західній бік захищений збільшеними земляними спорудами. Захисні рови позапливали землею, але ще й сьогодні сягають 3–6 м завглибшки (іл. 1).

[1] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 327/15.

Іл. 1. Краєвид Райковецького городища. 1930 р.? (НА ІА НАН України. Ф. 57)

Городище має неправильну округлу конфігурацію, площа його 1,25 га, а внутрішнє плато-дитинець має 2880 м^2. В'їзд у городище був з північно-західнього боку. На північ та південь від городища, понад річками, містилися давні оселі слов'ян, безпосередньо на захід від городища був могильник, відомі його насипи знищив вже плуг. Заціліло тільки дві-три могили, ~~які сумнівно стосувати до слов'янських~~.

У 1930 р. було намічено дослідити східню частину «дитинця» та рів на західньому та північному боці городища. Головні розкопи на 600 м^2 закладено на «дитинцю». Копали цю дільницю системою квадратів по 100 м^2 (10×10), щоб зняти верхній шар та виявити поверхню загальну культурного шару, застосували систему менших квадратів по 25 м^2 (5×5).

Розкопи 1930 р. виявили цікаву стратиграфічну схему послідовних культур. Кілька тисяч років тому на місці сучасного городища мали короткотермінову стоянку представники трипільської культури, після них залишили матеріяльні сліди свого перебування осельці римської доби, й в X–XI ст. на довгий час закріпилася значна оселя слов'ян, що залишили по собі найбільше пам'яток.

Коли зняли багатий на випадковий інвентар верхній шар, то розкопами виявили цікаву й трагічну картину загибелі городища від пожежі та очевидного нападу ворогів.

Іл. 2. «Група кістяків людських з городища». 1930 р. (НА ІА НАН України. Ф. 57)

Сила-силенна людських та тваринячих кісток у різноманітних положеннях вкривала поверхню розкопаної дільниці. Місцями людські кістки лежали під тваринячими, місцями перекривали одні одних (Іл. 2). Гинула, як видно, вся людність у городищі: дорослі, підлітки й діти. Кілька жіночих кістяків прикривали собою дитячі, ніби обіймали та боронили їх. Очевидно під час несподіваного нападу ворогів у городищі були переважно жінки та діти, але намагалися вони боронитися мечами, серпами та косами, й нагло гинули від вогню та диму, під заваленими землянками та земляними накатами. Дехто з переляку кидався через тин городища й гинув у ровах. Так кістяки виявили розкопи в північному рові.

Багато кістяків обпалено вогнем, зрідка здибалися кістяки зо слідами від зброї (стріли). Мало не на всіх кістяках збереглися прикраси та навіть рештки одягу. Вся поверхня культурного шару вкрита вугіллям й попелом.

Розчистка шару виявила місце обори, де стояла свійська худоба; у цьому місці кістки коней і корів суцільним шаром вкривали землю. Обабіч обори знайдено місце від двох погорілих стіжків сіна. Можливо, що вороги вчинили напад, запаливши насамперед вогняними стрілами стіжки, звідти вогонь

перекинувся й на дерев'яні будівлі в городищі та на землянки.

По всьому східньому краю плато «дитинця» виявлено рештки землянок, що у межах розкопів 1930 р. їх нараховано 18 клітей. Землянки побудовано з рубаного та тесаного дуба, клали його зрубом «в обло».

Систему клітей побудовано так, що у подовжні стіни ряду землянок утворюють одне ціле по лінії «№ 3», зовнішня східня суцільна стіна міцніша й виходить на самий край плато. Між зовнішньою та внутрішньою подовжніми стінами йдуть поперечні стіни (замети), і поділяють усю споруду на кліті. Розміром кліті невеликі, пересічно 2,20×3,60 м. По лінії середньої стіни виявлено рештки сторчових дерев'яних підпірок, що підтримували зсередини стелю в споруді. Деревини в стінах покладено одну на одну, скріплено на ріжках зрубом «в обло» і вже, очевидно, потім обтинковано глиною; пересічна грубина дерева 15–30 см. Землянки ці припасовано до підвищеного краю плато так, що більша половина землянки по діягональному розрізу була в землі, а друга, менша, частина виступала на поверхню. Амбразури-віконця в землянках виходили на схід, у відповідні прорізи в підвищеному краю плато. Західня ж стіна будівлі виходила майже цілком на поверхню внутрішнього дворика городища, не була суцільною, й у цій частині будівля можливо була на взірець піддашка. Увесь комплекс будівель, очевидячки, складався у східній зовнішній своїй частині з безперервного ряду землянок, а внутрішня частина являла собою критий хід з різними прибудовами господарчого та житлового призначення, вся система мала спільну стелю з міцного глиняного накату, що на східньому своєму боці завгрубшки був з 1 м і на захід тоншав. Така груба й міцна стеля могла служити підошвою «верхнього бою» й прилягала до високої зовнішньої стіни всієї споруди «заборола». Такого вигляду та конструкції будівля мала не тільки житлове, а й фортифікаційне значіння.

У землянках збереглися черенці від печей, пересічним розміром до 1 м^2. Надзвичайно цікаве те, що деякі печі мали залізні кружала до кагли, ці кружала складалися зі залізного плаского круга та приєднаної до нього широкою петлею залізної покришки (в'юшки), долівка землянок-клітей глиняна, добре

втрамбована, зі слідами випалу. У першому ряді землянок долівка похила на схід.

Усі землянки погоріли, й дерево залишилося здебільшого у вигляді неміцного вугілля, але воно зберегло попередню форму деревини.

Коли загинуло городище, масивний глиняний накат обвалився вниз і покрив собою все, що було в землянках, придавив собою багато людей, що або обороняли городище, або поховалися сюди від вогню та ворожих стріл.

Безперервний ряд кістяків знайдено під глинястим шаром заваленої стелі та в самих землянках. Не зважаючи на малі розміри землянок-клітей, у деяких з них знайдено до 4–5 кістяків дорослих і дітей.

У двох місцях під землянками виявлено льохи чи виходи в рів, вони теж повні кістяків.

Знайдено в городищі й сліди давніх промислових споруд, а саме лив'ярського горна.

Можна гадати, що власне горн (казан) стояв на глиняному накаті землянок, а рівчаки-люфти з гніздами для стопу були нижче на спеціяльному глинястому підвищенні в унутрішньому дворику. Таких гнізд та кавалків заліза (виливанців, «чушки») знайдено близько 20.

Знайдено й сопло до горна, яке пристосоване до природного тягу повітря на високому городищі (подібно до давніх «Гороблагодатських горнів»).

За матеріял щоб витоплювати залізо, була болотяна руда, що її здобували понад р. Гнилоп'яттю, та сліди її виявлено розкопками навіть у північному рові городища. З місцевого заліза й зроблено, очевидно, то величезну кількість залізних виробів, що їх знайшла експедиція в городищі.

Великі грудки литого скла та готових скляних виробів свідчать, що в городищі було скляне виробництво (гути), знайдено й два фрагменти матриць, щоб виливати прикраси.

Знахідка золота в сировині, у вигляді кільчастої спіральної стьожки, дозволяє припустити існування золотарського майстерні.

Оброблення зерна характеризують знайдені кілька пар ка-

менів млинових, знайдено й саме мливо у вигляді борошна, круп'в та пшона в боднях та в горшках.

Ткацтво репрезентують численні рештки простої тканини, «десятки» та «тринадцятки», багато клоччя, ниток різних ґатунків, фрагмент кружеля та рештки «балата» (бердо). Знайдено й рештки тканин від одягу заможної верхівки людности – золоту парчу й золоте кільчасте гаптування візантійського типу. Знайдено й шиферні та глиняні прясла.

Розвинено було і деревообробну промисловість у городищі: знайдено багато залізного теслярського струменту – струги, сокири-тесла, долота прямі, долота жолобчасті, ножі та інше.

Всю промисловість пов'язано з обслуговуванням головного виробництва слов'ян – сільського господарства.

Хліборобство в слов'ян ілюструють знахідки рал кількох типів, серпів, кіс, знайдено дуже багато зернових культур: просо, жито, горох, коноплі, мак; трапляється насіння огірків, кісточки з вишень, черешень, слив, лісові горішки. Зі свійських тварин, знайдено кістки коней, биків, корів, овець, свиней; кістки качині та курячі. Багато знайдено козиного рогу, частково напівобробленого, зуби хижаків та інше, це свідчить про ловецтво. Серед інвентаря городища чимало виробів із кістки: колодочки до ножів, псалії, понад 20 стрілок, художньо орнаментовані кільця (до тул), рурки та сопілки, почате свердлінням ікло якогось хижака та дві кістяні підвіски (амулети), кістяні орнаментовані насічкою ґудзики тощо.

З інших речей, що характеризують хатній побут осельців нашого городища, звертає на себе увагу посуд – глиняний, мідний та дерев'яний.

Глиняний посуд знайдено звичайнішого для слов'ян типу – безвухих горщиків та глечиків, де округлий вичерівок розростається вгору й плавко звужується до денця. На переході до вінців плічка круто стягуються всередину й знову вигинаються, утворюючи криси вінців. Цей тип посуду орнаментовано по вичерівку та плічках ритими хвилястими лініями, рівнобіжними смугами, кривульками, рядками ямок, негустою сіточкою перехресних ліній та іншими такими мотивами. Свастику на денцях

виявлено у формі трикутника, фігури, що взято для фашистського знака, хрестика, кола з поперечною смугою та інш. У такому посуді найбільше знайдено зерно, борошно, крупи. Типовий розмір посуду: заввишки 18 см, діяметр вінців 16 см, діяметр дна 7 см.

Другий тип посуду наближається до присадкуватої амфори, має на плічках пару дірчастих вушок; вичеревок у цьому посуді положисто витягується в високе, нешироке горло, горло закінчується простими незаламаними вінчиками. Вушко ж прикріплене найчастіше так, що тильну частину вушка гончар протяг крізь вичеревок усередину в посудину й приплескав там до стінки; виявлено, що іноді, вушко накладали на посудину вже тоді як вичеревок був ораніментований. Вушка мають дзьобасту форму та характерні наскрізні дірки (що наближає, почасти, цей тип посуду до вигляду трипільських «лицевих ваз»). Орнамент такого посуду: рівнобіжні риті кола з кривульками, поміж ними краї вушок посічені довгастими ямочками. Типовий посуд був заввишки 25 см, діяметр у плічках 18 см, діяметр горла – 10 см, діяметр дна 6 см.

Третій тип посуду є переходова форма від першого до другого виду й наближається до «київських» голосників-резонаторів. Цей посуд вушок не має, а витягнене вузьке горло має рівні сторчові стінки без залому. Ритий орнамент посуду лягає на плічках вичеревка рівнобіжними колами та рядками кривульок. Цей керамічний тип репрезентовано в Райках посудиною заввишки 60 см, завширшки 45 см в плечах, 20 см (діяметр) горла та 12 см (діяметр) дна.

Четвертий тип посуду наближається почасти до форми амфор, почасти до форми сучасних череп'яних баньок на воду; має вузьке коротке горло й пару витягнених пласких вух, один кінець вух закріплено під вінцями горла, а другий зв'язаний з плечима вичеревка.

Серед посуду цікаві мініятюрні посудинки двох типів: а) у формі маленької пляшечки до 5 см, б) на взірець глиняного кубка заввишки 4 см, з діяметром 3,75 см.

Всього знайдено 35 фрагментованих та 6 цілих посудин.

Металевий посуд городища репрезентовано двома дуже

деформованими казанками, витягненими із суцільного тонкого аркуша міді.

Казанки ці трохи ширшають донизу й стінки його повільно переходять в округле дно, діяметром 25 см. Стінки (вичеревок) заввишки 12 см, зроблено їх так – розрізаний вище від дна аркуш загнуто вгору й механічно скріплено краї способом холодного звернення бляхи на подвійне шво. Шво, крім того, скріплено під крисами вінців залізними широкими шайбами – нютами (заклепками). Таку техніку виявлено й на численних фрагментах від іншого від інших мідних посудин, трапляються й густо визолочені зсередині уламки.

Від дерев'яного посуду залишилися: а) рештки відерок, скріплених залізними обручами, що мають пересічний діяметр 25–30 см, дужки до відер роблено з грубого залізного дроту – одинарного, або перевитого вдвоє;

б) рештки довбанок з липи та таких же луб'янок; цей посуд знайдено в землянках. У цьому посуді переховували зерно, борошно та пшоно. Довбанки заввишки 50–60 см, діяметр 35–40 см (приблизно), а типові луб'янки заввишки 30 см з діяметром 50 см (приблизно);

в) фрагмент погорілої дерев'яної мисочки, що дозволяє визначити форму посудини, подібну до сучасної глибокої тарілки; приблизний діяметр мисочки – 20 см. На зовнішній стороні мисочки помітно сітчасті зарубки ножем.

Від скляного посуду городища лишився тільки лише фрагмент денця та частина вичеревка бутля з білого скла.

Знайдено й зразки давньої зброї слов'ян: мечі, кинджали, ножі, бойові булави, насади на списи та стріли, сокири та інше. Майже всі види зброї зроблено із заліза.

Мечі знайдено київського «варязького» типу, двобічні, рівні, з характрним перехрестям у держака та округлим його потовщенням на кінці. Довжина меча типова – 82 см, ширина леза 4,5 см, довжина держака 15 см, перехрестя – 20 см.

Треба відзначити цікаву форму залізних кинджалів-захалявних ножів – держалка в них наслідує форму скитських кинджалів. Колодку такого ножа зроблено так: роздвоєно грубшу частину леза та кожну половинку зігнуто петелькою. У цих пе-

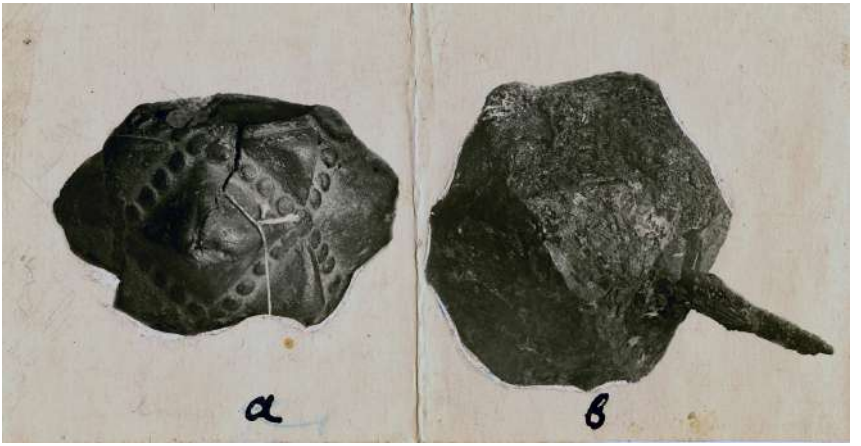

Іл. 3. «Залізна булава із залишками держака та залізного стрижня» (НА ІА НАН України. Ф. 57)
Іл. 4. «Срібні печельчаті кульчики» (НА ІА НАН України. Ф. 57)

тельках залишилися кільця від ланцюжка, а на самих ручках – сліди обмотки їх шворкою або ременем. Завдовжки такий ніж 18 см, з них на держак припадає 11 см.

Оригінальний вид зброї – це залізні булави, схожі на шостибічну, з пообрізуваними рубами гайку. Важить така булава 0,347 кг; дірка на держак 2,5 см, дерев'яний держак закріплювали пласкою шайбою й заплющували залізним цвяхом. У трьох

булавах збереглися рештки держака.

Окремо зазначаємо брондзову позолочену порожню всередині булаву, що має на своїй поверхні чотири пірамідальні чотиригранні шипи та вісім менших тригранних, а поміж ними рядки випуклих кружечків. Булава не бойового призначення, це була, очевидно, ознака влади (воєводи). Розмірами ця булава наближається до залізних булав (Іл. 3).

Насад на списи загальнослов'янського типу знайдено 2, насад на стріли знайдено – 102, з них 84 залізних і 18 кістяних. Залізні насади дуже різноманітні щодо форми леза: ланцетові, лавролистові, ромбічні, з роздвоєним лезом, цвяхові, широколезі кочовничого типу тощо. Насади кочовничого типу знаходили переважно в горішніх шарах розкопу. Слід відзначити цікаву знахідку: пуку стріл із залізними та кістяними насадами, збереглися частково й древка від стріл.

Очевидно, це були рештки по повної стрілами тули. Стріли в цій тулі були різноманітні: поруч з вузьколезими були й широколезі – кочовничі. В іншому місці знайдено мідні кінці до тул та пихов на мечі.

Сокир звичайного слов'янського типу знайдено 17, ножів для хатнього вжитку звичайних 57, ножиць – 2. Багато знайдено доліт (22), колодок (25), кінських пут та ключів до них, скоблів, клямок, пряжок, кілець тощо.

Цікаві й прикраси з городища – речі мідні, срібні, золоті, скляні, кістяні, з бурштину, з черепашок, з перламутру, з вишневих кісточок, з лісових горішків та з іншого матеріялу.

Кісників знайдено 87, сережок (кульчиків) срібних філігранних (подібних до знайдених у київському скарбі 1885 р.) 11 (Іл. 4); намистин 369 скляних, 7 провітчених морських черепашок, 2 бурштинові, 13 з вишневих кісточок, 11 з лісових горішків та ін.

Деякі намиста знайдено цілими рядками на кістяках. Слід відзначити масивне намисто з дукачем (іл. 5), великі мідні намистини, що технікою нагадують філігрань, а формою – малину.

За надто цікаву знахідку вважаємо золотий київського типу ланцюжок-«начільник» з 50 порожніх маленьких скриньок та двох медальйонів. На одному медальйоні вибито пунктиром зображення птаха (пави), що милується своїм пером; на щитку

Іл. 5. «Намисто з дукачем з нещирого срібла» (НА ІА НАН України. Ф. 57)

другого медальйона два голубки, дзьобиками обернені один до одного, й хвости з'єднання. Медальйони мають зірчасте ажурне обрамлення (Іл. 6). Ланцюжок з медальйонами знайдено на кістяку, при чому ланцюжок так зсунувся донизу, що один медальйон був на грудях, а другий – на спині. Розмітка щитка на медальйоні 3×2,5 см з ажурною оправою 6×5 см.

Знайдено також мідні та срібні обручки, виті колачиком з двох дротин, з однією; персні з монограмою на щитках.

Знайдено мідні браслети серпанкової форми – 9, частину з них ковано з дроту, деякі лито, ще інші зроблено з мідного аркуша.

Скляних браслетів знайдено 9 цілих та 149 фрагментів; щодо техніки ці браслети можна поділити на округлі-тягнені та виті калачиком. Браслети різного кольору: білі, чорні, салатові, червоні, фіялкові та блакитні.

Із знайдених 2 місячків (лунниць) – один низькопробного скла, орнаментований сіточкою, з хрестиком, – другий без нього.

Значну частину прикрас з *unio pictorum* знайдено на кістяках. Це дало змогу перевірити спроби й характер уживання їх. Культових ознак знайдено небагато– найбільше це хрестики та мідні литі енколпіони київського типу XII–XIII ст. Два енколпіони мають зображення Бориса й Гліба, 5 – Спасителя та Божої Матері,

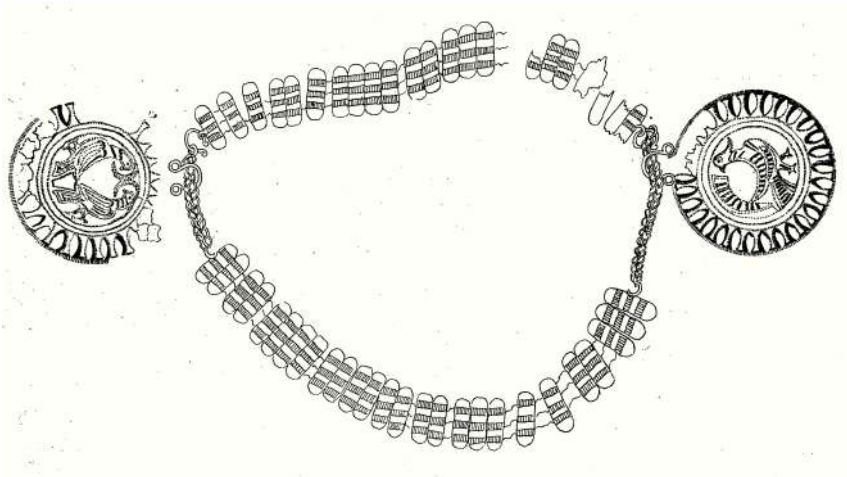

Іл. 6. «Золотий начільник з двома медальонами» (НА ІА НАН України. Ф. 57)

у двох енколпіонах збереглися рештки вкладок: струхлих кісток та дерева.

Серед малих ординарних хрестиків слід зазначити: а) пару невеличких хрестиків з бурштину, орнаментованих кожен чотирма кружечками, з крапкою в центрі; б) хрестик крапчастої камінної «під мармур» маси; в) тендітний перлямутровий хрестик, вирізьблений зі стулки черепашки; г) фрагмент хреста, вибитого з мідного аркуша, із ритим «Розп'яттям»; д) маленькі литі з міді хрестики-прикраси.

За надто цікаву знахідку слід вважати мідно курильницю (кадило?) на трьох ланцюжках, формою курильниця наближається до гостроденної мисочки, й закінчується маленьким денцем-седесом. Округлі стінки курильниці орнаментовано трьома рівнобіжними коловими лініями по верхньому краю та двома лініями по нижньому, біля денця висота посудинки – 4,7 см, діяметр кратера – 10,6 см, діяметр денця 4,3 см.

Рідкісною знахідкою з'являється золото у вигляді спіральної скрученої в 8 кілець стьожки, верхнє кільце спіралі має 2,5 см в діяметрі, нижне – 5 см. Знайдено й виріб з такої стьожки – золоту клямру до «начільника». Клямра являє собою випукло вигнутий та розплесканий шматочок золотої стьожки, форма його

півкільце. Ширина клямри – 0,7 см, довжина 3 см.

Клямру по краю обведено плетеним у двоє золотим шнурочком, один кінець клямри скручено в рурочку, щоб просунути дротину чи шворку.

Засоби грошового обміну слов'ян репрезентують срібні злитки – гривні київського та північного типів. До цього слід долучити й невеличкий срібний зливок, що формою подібний до цифри «8», і напевне правив за дрібну грошову одиницю.

Зважившись всі елементи та ознаки (інвентар, система будівель й інше), час загибелі городища слов'ян-волинян наближено можна пристосувати до другої половина XIII ст.

За доби свого розквіту городище, безперечно, входило до оборонної системи городищ Київської Русі. На Бердичівщині від цієї фортифікаційної системи залишилися рештки городищ у селах: Деревичі (літописний «Деревич»), Нова Чортория, Вчорайше, Бистрик, Білилівка («Раставець»), Ружин, Ягнятин, Карабчиїв, Яроповичі. Далі городища й вали йдуть до м. Буки та м. Паволоч, й ще далі до м. Біла Церква, дотримуючись сточища р. Росі.

Літописне визначення Райковецького городища не встановлено, але є рація розшукувати його в літописця в переліку Болохівських міст під 1241 р. За народними переказами с. Райки в давні часи звали «городище» (літописний «Городець»).

Через те, можемо вважати, що городище загинуло від каральних експедицій Галицько-Волинського князя Данила проти Болохівських міст 1257–1258 рр.

Але, коли взяти до уваги численні знахідки у верхньому шарі городища саме татарських стріл – можна припустити, що зруйнували його татари.

Дальніше плянове археологічне вивчення Райковецького городища напевне допоможе точніше визначити місце і ролю цієї видатної пам'ятки в системі февдальної Київської Русі[2].

[2] На цю пам'ятку звернув увагу Сектор Науки НКО, і для широких систематичних дослідів її складено спеціяльну експедицію, що має виявити та всебічно вивчити явища раннього февдалізму, пов'язані з зазначеною пам'яткою [Ред.].

Катерина Білоцерківська

Найстарші фаянсово-порцелянові заводи на Україні[3]

(Подорож до порцелянових заводів м. Городниці та Барановки влітку 1930 р.)

Влітку 1930 року за дорученням ВУАКу я поїхала до порцелянових заводів кол[ишньої] Волині – в м. Городницю та Баранівку. Волинь славетна своїми різних порід глинами, багата вона й на порцеляново-фаянсові заводи. Відомо, що 86% всіх українських порцеляново-фаянсових заводів припадає на Волинь.

За 45 верст від Новоград-Волинського лежить м. Городниця. Вулиця, що на ній стоїть завод – так звана «Корецька», – вже своєю назвою говорить про зв'язок між заводами Городниці та Корця (останній заснований р. 1784). Не тільки дорога зв'язувала їх, але й саме заснування городницького заводу в певній мірі обумовлено пожежею корецької фабрики.

Підїжджаючи до м. Городниці, ще заздалегідь бачиш на високому березі р. Случа трьохповерховий будинок заводу; це будова вже останніх років. Колись містечко це належало до маєтку кн[язів] Чорторийських. Р. 1799 згоріла корецька фабрика, і Чорторийський збудував фаянсову – в Городниці. Ми не маємо відомостей про роботу цієї фабрики не тільки від перших років її існування, а навіть і від більш пізніх часів. Знаємо лише, що р. 1810 вмер Чарторийський, власник фабрики, і р. 1814 вона перейшла, як віно Терези Чорторийської, до кн[язя] Любомир-

[3] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 592.

ського. Дальші відомості – вже від п'ятдесятих років: дочка Любомирського, одержавши цю фабрику, р. 1856 продала її Вацлаву Руліковському. За часів останнього завод потроху перетворюється на порцеляновий. Порцеляну на фабриці виробляв Грабовський, майстер, що раніше працював у Баранівці, розмальовував посуд – Романовський, що мав трьох синів художників, а четвертого – моделяра.

Р. 1880 трапилася пожежа на фабриці, після якої фабрика перейшла у власність Рудольфа Босе, що здавав її в оренду гр. Зусману і з р. 1887 остаточно переходить у власність останнього.

Революція 1917 р. дає нового господаря фабрики: це – колектив робітників, який не допустив фабрику до загибелі 4 роки 1917–1920. Далі у 1921–22 році організовують об'єднання «Фаянс-стекло Волинь», причому головне управління переходить до Житомиру. Але недовго пропрацював завод. Р. 1924 він був закритий як застарілий у розумінні технічному і в розумінні застарілости будов. Тоді робітники своїми власними силами через паєві внески за допомогою Волинського Комборбезу знов врятовують завод, і він починає працювати. Керівники заводу змінюються й далі, і тільки вже р. 1929 завідування заводом переходить до тресту «Порцеляна, фаянс, шкло», в руках якого він перебуває й зараз[4].

Про всі ці зміни останніх років, про героїчні зусилля робітників заводу з метою врятувати завод, багато можуть розказати самі робітники заводу. До них я й звернулася за відомостями щодо історії заводу, щодо організації праці, щодо самих речей і т. інше, бо метою подорожі моєї й було: 1) виявити та вивчити матеріяльні рештки старого порцеляно-фаянсового виробництва (будови, посуд) та зібрати дані з історії Городницького заводу шляхом усних бесід з робітниками і 2) оглянути та вивчити сучасне виробництво.

Архів старих часів погорів. Отже залишилися лише такі джерела для вивчення виробництва: речі та усні бесіди з мешканцями.

---

[4] Всі відомості щодо історії заводу з 1917 р. я одержала від техн[ічного] робітника заводу гр[омадянина] Померанця.

Почну з будівель. Сучасний головний будинок заводу – зовсім нова будова (почали будувати в 1928 р.), яку навіть і досі в деталях не закінчено, бо р. 1929 виникла на фабриці пожежа.

Із старих будинків (їх дехто нараховує три, дехто чотири) залишив старовинний характер один, де нині міститься завком. Дехто з робітників запевнює, що цей будинок має вже 50 років свойого існування, дехто навіть говорить про 80 років, зі старосвітськими маленькими кімнатками, невеличкими вікнами; вся будова, що ніби то вросла у землю, говорить про довгі часи її існування. Старожили кажуть, що в минулому це – резиденція директора заводу. До кінця XIX ст. належать і другий будинок, де нині склеп, та ще два – фігуро-ливарний та сортувальний.

Плян розміщення будов за часів Зусмана був приблизно такий як і тепер, тільки, звичайно, великого цегляного будинку не було, і на цьому місці були колись печі для обпалу посуду. Про більш стару добу життя заводу говорили вже не будови, а речі, що я їх бачила у мешканців м. Городниці.

На самому заводі зовсім не збереглося давніх речей, бо під час переходу Волині до поляків у 1920 р. вони частково були знищені, а частково покрадені.

Збереглися старі моделі, але вже часів Зусмана: модель маснички, датованої 1881 роком простенької, з 4-х фестонів, моделі чайних сервізів, сервізів для обіду, кави і т. інше, причому всі вони мають певні назви («Фелікс Фор», «Мери», т. інше). Моделі до 1880 р. знищила пожежа. Виробляли моделі або за зразками спеціяльно керамічних журналів, або безпосередньо зі зразкового посуду, що одержували з Берліну, Варшави, Риги, Барановки, Есену і т. інше.

Щодо посуду, то найстаріші речі збереглися у гр[омадянина] Войцехівського, онука славетного майстра Гната Романовського. Багато цікавого розповідає він про свойого діда, про батька (Федір Гнатович Романовський), з великою охотою показує й називає речі – вироби Романовських.

Найбільш цікава робота Гната Романовськонр (вмер 1881 р.) – це кухоль-жбан з фаянсу; нижня частина його шароподібна, горішня іде розтрубом; на носику рельєфне виображення русалки. Весь кухоль світло-жовтого кольору, в нижній

частині розмальований орнамент. І могутність форми, і приємність кольору, як всього кухля, так і орнаменту – все це приваблює глядача. До того ж треба ще додати, що це фінансова річ, річ безумовно стара (до 1850 р.). В Історичному музеєві у м. Києві зберігається до двох десятків речей виробу городницької фабрики, але з фаянсу, здається, лише дві чашки з блюдечками. Багато ще різних речей оглянула я у гр[омадянина] Войцехівського: і робота Гната, і роботи його синів, причому найбільша кількість посуду – вироби Василя Романовського та Федора (батька Войцехівського, який вмер р. 1918). Василь Романовський старанно розписує трояндами та інш. квіточками свої речі, причому любить він вживати рожевий, червоний вогняну та червоно-брунатний кольори. Є й датовані речі від нього (1868 і 1872 р.), з його ініціялами. В Історичному музеєві в Києві є та теж одна кружка його роботи з виображенням 4-х імператорів (австр[ійського], російського, французького та пруського), що датована 1868 роком.

Із статуеток цікава своїм побутовим характером і своєю роботою одна: (правда без марки, але гр[омадянин] Черняхівський запевняє, що це вироб Городниці) чумак і шинкар-єврей зі вставленими головами, що трясуться від руку. Чумак в білому кожусі, в синіх штанах, у польській шапці; єврей з книгою (прибутково-видаткова?) сидить на діжці. Напис говорить про зміст групи: «як ти казав, а я не дав, то вже маєш крючок».

Я не буду говорити про решту посуду, що я його знайшла у гр[омадянина] Войцехівського (більше 20 шт.) і у інших громадян м. Городниці, але більшість з них належить вже до доби Зусмана.

Взагалі треба сказати, що речі – вироби Городниці в старі часи не першорядні щодо якости, але по цих речах видно, як Городниця не завжди наслідує своїм сусідям – Баранівці, Корцю і Саксонії через них; іноді городницькі вироби просякає певна оригінальність.

Про економічні умови життя робітників оповідають яскраво самі робітники. За відомостями старого робітника заводу М. К. Гутеля до 1861 р. оплата роботи була не грошова, а «натурою». Після знищення кріпацтва вводять виплату за працю

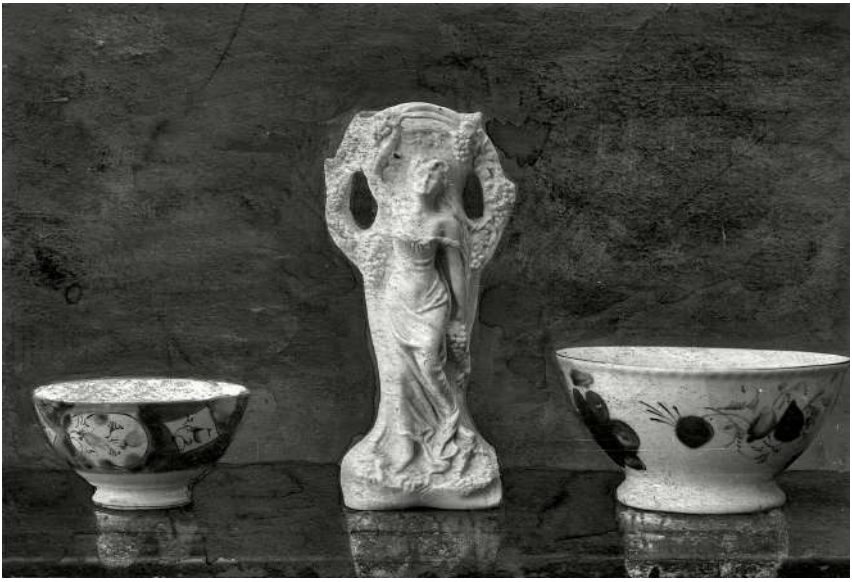

Іл. 1. «Вироби Городницької фабрики: полумиска, ваза та миска». 1930 р.? (НА ІА НАН України. Ф. 57)

грішми, але що це за гроші можна уявити із приклада такого: гр[омадянин] Гелерман (теж старожил фабрики) одержував 10 коп. у день, коли був п'ятнадцятирічним хлопцем. Навіть такий майстер як Романовський Гнат мав 15 золот. у місяць (4 крб 50 коп.). Багато ще цифр приводили мені робітники городн[ицької] фабрики, які малюють експлоатацію робітників за старих часів. Цікаві самі робітники заводу, оці старі віддані робітники, що так охоче розповідали про своє життя та працю на фабриці…

Їх характеристика Зусмана, його помішників, історичні деталі дадуть можливість поповнити відомості щодо історії заводу.

Переходжу до сучасної роботи заводу: треба сказати, що сучасні вироби експортують до Персії, Західного Китаю, і лише 50 % іде на український ринок. В більшості виробляють «піали» (получашки), полумиски, миски східного типу (Іл. 1), причому характерне офарблення – синій кобальтовий тон. Крім цього посуду нового зразка, продовжують виробляти речі за моделями

Іл. 2. Баранівський порцеляновий завод. Миска-блюдо з накривкою. 1825 – початок 1830-х рр. (Національний музей декоративного мистецтва України, інв. № фр-1068, фр-5699)

ще Зусмана – це статуетки, вазочки і т. інше, іноді бісквітні (без поливи) білі або пофарбовані та полив'яні.

Замість розпису від руки поширюється вживання декалькоманії, аерографу та інших механічних засобів офарблення та розмальовування.

Кількість робітників нині – 800, в той час як у [18]80-ті роки – приблизно до 100, а в 1903 р. – 262 робітн. У восьмидесятих роках ще не було машинних станків, було лише 4 маленькі горна, один водяний двигун для перемолу маси, станків було лише 30 шт. та муфеля були застарілої форми; тепер станків – 84, печей – 5, муфель нової системи (поруч використовують і старий), все виробництво машинізовано.

Менш дала мені подорож до Баранівки. Самий завод був заснований Михайлом Мезером 1801–1803 рр. в маєтку Любомирського. Більшість робітників на цей завод перейшла з Корецького. З 1820 р. фабрика переходить до синів Мезера –

Іл. 3. Баранівський порцеляновий завод. Філіжанка. 1825–1830-ті рр. (Національний музей декоративного мистецтва України. Інв. № фр-1081)[5]

Костянтина та Сіверина, але 1884 р. за власника стає Казімір Грохольський, а з р. 1895 – Грипари, який р. 1913 перебудував завод наново. Року 1918 робітники взяли завод до своїх рук; це було до 1923 р., коли місцевий Кустпром став на за керівника цього заводу, а з 1924 р. таким керівником стає трест «Порцеляна фаянс шкло»[6].

Більшість приміщень заводу збудовано до революції. Завод менший за Городницький щодо кількости робітників, але робота більш налагоджена, бо він не переживав того, що довелося пережити Городницькому заводу.

Сучасного вигляду в загальних рисах завод набув з 1913 р.; який він був за старих часів можна трохи уявити на підставі малюнку, що зберігся на Баранівському горщику на квіти. Його експоновано в Історичному музеєві у Києві. На малюнку зазначено дві печі для обпалу, три будинки з особливо цікавими трубами та ще два якісь приміщення; напроти фабрики стоїть окремо ампировий будинок – мабуть, місце перебування власника заводу. Під малюнком напис: «Baranówka. Widok fabryki od Miasta».

Речі виробляють частково на внутрішній ринок, частково експортують у Польщу. В більшості вироби – це сервізи або окремі речі чайного прибору, як чашки, блюдечка. За кордон ідуть речі білі, не орнаментовані.

---

[5] Висловлюємо щиру вдячність Анні Титаренко за надані консультації й світлини.

[6] Відомості про завод, починаючи з 1918 р., я подаю зі слів гр[омадянина] Сандлера, робітника канцелярії заводу.

Виробів дореволюційного часу Баранівського заводу колись було багато на заводі (був цілий музей старого посуду), що тепер у шафі при заводі зберігають старий кухлик, білий з золотом, старі тарілки тощо (Іл. 2–3).

Серед мешканців містечка посуд мало зберігся, бо багато його було продано у 1919–1920 роки на село, де, можливо, й можна буде в майбутньому розшукати.

Серед старих моделей заводу я знайшла на горищі гіпсову форму тарілку Межигірської фаянсової фабрики з виображенням Шевченка, причому помішник модель-мейстера запевняв, що це робота Баранівського заводу. Як потрапила модель Межигірської фабрики до Баранівки? Цей факт ніби говорить про стосунки, які існували між цими двома фабриками. Що до старого баранівського посуду, то на його формах, орнаменті відбився в великій мірі вплив корецької порцеляни. Іноді в речах Баранівського заводу помітно рабське наслідування корецьким виробам. І Городниця в певній мірі залежала від Корця, але, як я вже зазначила, вона намагалася відійти від сліпого наслідування.

Вироби Городницького та Баранівського заводів (особливо останнього) були дуже поширені не тільки на теренах кол[ишньої] Росії, але й у Польщі. Для України ці два заводи та ще корецький були зразками, від яких інші фабрики запозичили й форму, й орнамент. У [18]30–40-х роках, коли порцеляновий та фаянсовий посуд вливається у побут дрібнобуржуазного населення, якраз баранівські вироби значно поширюються. Приваблювала око не тільки приємна форма посуду, не тільки яскравий орнамент, але й технічна вдосконаленість посуду. І нині Баранівський посуд заслуговує на велику увагу щодо якости порцеляни, щодо тонкости черепка. Розпис від руки потроху змінюють розпис аерографом, штампуванням, друком і т. п., що остаточно зменшує вартість речей. Велика кількість посуду, як я вже зазначала, дякуючи своїм позитивним рисам іде на експорт, за кордон. Отже набувають серйозного значення ці два заводи – найстаріші заводи на Україні.

Кирило Коршак

До питання про первісне текстильне виробництво[1]

(А. С. Сидоров. О витье волокнистых веществ по орнаменту доисторической керамики. Л[енинград]. 1930. 12 с. Известия Ист. Мат. Культуры, т. VI, в. V)

З передісторичних виробництв – кам'яному та ганчарському найбільш поталанило: про них існує найчисленніша література, що достатньою мірою висвітлює і їхню техніку, і їхню продукцію. Чималою мірою вивчено й кістяне виробництво. Пояснення цих фактів треба шукати в тому, що кам'яні, керамічні та кістяні речі відносно добре зберігаються в землі, щоб вивчати способи, як їх виробляли, археолог має безпосередній матеріял, часто-густо із такими слідами, що вказують на цілий процес вироблення тієї чи тієї речі. Тим часом рештки інших виробництв – дерев'яного, текстильного тощо – потрапляють до рук дослідникові лише спорадично, тільки коли надто вже сприятливі були умови, щоб вони збереглися. Через те й вивчати ці виробництва інколи доводиться на такому матеріялі, що торкається їх тільки здалеку.

Чи не найменш вивчено з передісторичних виробництв – текстильне виробництво. Знахідок текстильних виробів передісторичних (а надто ранніх) часів людської культури в науці відомо дуже небагато[2].

---

[1] НА ІА НАН України. Ф. 13 (Коршак Кирило Юхимович). Спр. 12.

[2] Див.: Обермайер Г. Доисторический человек. СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1913. С. 560, 642.; Бобринский А. А. Курганы и случайные археологические находки

Проте не може бути й сумніву, що сукати волокно людина вміла вже за неоліту; про це яскраво свідчить мотузковий орнамент на глиняному посуді тієї доби. Отож саме цей орнамент і може стати за джерело, щоб вивчати первісне текстильне виробництво[3].

Спробу використати орнамент передісторичної кераміки на те, щоб вивчати способи звивати волокно, й робить А. С. Сидоров у статті, що її насву виписано в підзаголовку цієї замітки.

Звивання має на меті крутінням дістати такий пучок волокна, що своєю довжиною перевищував би довжину окремого волокна. Існує два способи звивати – ручний (самою тільки рукою) та механізований (за допомогою веретена, верстату та ін.), так само, як і два типи звивання: 1) від себе, як загвинчують гвинта, і 2) до себе, навспак. Між цими способами й типами є певний зв'язок, а саме: ручному способові звивати відповідає 1-й тип, а механізованому 2-й тип. За зразок 1-го типу звивання може бути крутіння з стальок мотузка, а за зразок 2-го типу – падіння.

Скручування волокон у нитку дає звивання 1-го ступеня, з'єднування ниток у стальку – звивання 2-го ступеня, утворення мотузки зі стальок – звивання 3-го ступеня і т. д. З кожним наступним скручуванням напрям звивання міняється на протилежний, через те: 1) всі непарні напрями звивання мають повернути в один бік, а парні – в другий; 2) відбитки повертів стальок непарних ступенів будуть похилені в один бік, а відбитки непарних парних ступенів – у другий; 3) дійсний нахил відбитків обох груп буде визначатися напрямом звивання 1-го ступеня. Отож 1, 3 і т. д. ступені 1 типу звивання дадуть на глині відбитки з нахилом ліворуч, а 2, 4 і т. д. ступені того ж самого типу звивання – праворуч; навпаки, 1, 3 і т. д. ступені 2 типу звивання да-

---

близ местечка Смелы: в 3 т. Т. 1–3. СПб., 1887, 1894, 1901. Різні сторінки (див. «Алфавитный указатель» наприкінці 2 й 3 томів).

[3] На таке значіння як мутузкового, так і взагалі т. зв. «друкованих» орнаментів, не раз указував В. А. Городцов. Див.: Городцов В. А. Русская доисторическая керамика. *Труды XI Археологического съезда в Киеве.* 1901. Т. 1. С. 618; Городцов В. А. Жилища неолитической эпохи в долине р. Оки в связи с открытиями в окрестностях с. Дубровичь, Рязанской губернии. *Труды VIII Археологического съезда в Москве*. 1897. Т. 3. С. 197.

дуть відбитки з нахилом праворуч, а 2, 4 і т. д. ступені того самого типу – ліворуч.

Для археолога має найбільше значення звивання 2-го ступеня, тобто простий мотузок 1-го і 2-го типів, що відбитки його найчастіше подибуємо на передісторичній кераміці.

Мотузковий орнамент на посуді виник, як гадають німецькі дослідники, в середині Європі – в Тюрінгії – ще за часів неоліту[4]. На півночі СРСР він трапляється, за спостереженнями А. С. Сидорова, на кераміці часів неоліту (Бологовська та Окські стоянки), часів бронзової (Ананьїнський могильник) та залізної епох (Поломський могильник VIII–IX вв. в Глазовському повіті Вятської губернії, «костеносные» городища Вятсько-Камського краю, Котловський могильник та ін.).

Маючи в дальшій роботі повернутися до глибшої аналізи мотузкового орнаменту з погляду наявности згаданих двох типів звивання волокна, автор у рецензованій праці подає тільки деякі спостереження, що стосуються до цієї теми. Він коротко зауважує, що кераміка з осель VIII–IX вв. біля с. Тохти в басейні р. Вичегди по р. Яреньзі (її зібрав сам автор р. 1928) дає відбитки мотузка обох типів звивання в різних комбінаціях; на кераміці Камського басейну з часів брондзової культури є теж обидва типи звивання; «костеносные» городища початку нашої ери, разом із відбитками мотузків обох типів звивання, дають багато пряслиць; на Бологовській та Окських стоянках відомий тільки 1-й тип звивання; катакомбна культура України[5] має кераміку з відбитками мотузка обох типів звивання в таких саме комбінаціях, як і Тохтинська стоянка, що існувала мало не на 2 ½ тисячі років пізніше; нарешті культура Київських землянок має 2-й тип звивання та багато глиняних пряслиць.

Отакі результати авторових спостережень над мотузковим орнаментом.

Звичайно, в короткій замітці, що має до того ж характер попереднього повідомлення, автор не міг охопити теми в усьому

---

[4] Bremer W. Schnurkeramik. *Reallexikon der Vorgeschichte*. 1927/28. Bd. XI. S. 304–309.

[5] Сидоров А. С. ще й досі вживає старий термін «юг России».

її обсязі. Проте все ж неможна не зазначити деяких важливих пропусків, а надто з української передісторії. В дальших рядках ми й хочемо, користуючися з матеріялів Всеукраїнського історичного музею, подати деякі доповнення. Почнемо з Київських землянок.

Автор підкреслює наявність на кераміці з Київських землянок тільки відбитків мотузка 2-го типу. А тим часом на тих черепках із цих землянок, що зберігаються у Всеукраїнському історичному музеї, переважають відбитки тонкого туго звиненого мотузка 1-го типу[6]. А відбитки мотузка 2-го типу є тільки на 4-х фрагментах однієї посудини; мотузок слабко скручений з грубого рослинного волокна і мало не вдвічі товша за першу[7]. Інтересно, що й на елементах так званого, за В. А. Городцовим, «серповидного» орнаменту крізь лупу можна бачити окремі поверти зігнутого петлею досить грубого простого (не «перевитого») мотузка 1-го типу.

Окрім Київських землянок на Україні відбитки мотузка трапляються ще й на неолітичній та енеолітичній кераміці з дюнних стоянок понад Дніпром (с. Салькове – тонкий туго скручений мотузок 1-го типу, інв. № 19243; «Велике Городище» біля Княжої гори – тонкий мотузок 2-го типу й плетіння в три стальки; с. Вишеньки – тонкий мотузок 1-го типу на глиняному пряслі, інв. № 31002), на берегах Десни (оз. Бурімка – туго скручений мотузок середньої товщини 1-го типу інв. № 22969, 22900 та ін.) та Сейма (с. Заболотів – туго скручений мотузок 1-го типу

---

[6] Всеукраїнський історичний музей інв. № 25532, 35538, 35092, 35100 та ін. Усі зазначені у статті речі уже передані до Археологічного музею ВУАН.

[7] Там само. Інв. № 35281, 35282, 35287, 35288. Перевіряючи на експериментах висновки А. С. Сидорова, ми запримітили, що дістати на глині чіткі відбитки шерстяного мотузка досить важко: цей мотузок здебільшого виходить слабко скручений, а головне – волохатий, й не вплетені волоски (ворса) стирають межі поміж окремими заворотами мотузки. Натомість мотузок з рослинного волокна дає на глині яскраві відбитки, на яких інколи можна бачити навіть окремі (грубі) волокна. Ось чому ми й зважуємося в деяких, найменш сумнівних, випадках визначати матеріял уживаних на орнаментування первісного посуду мотузків. Звичайно, ці наші спостереження ще потребують пильної та ретельної експериментальної перевірки.

й петлі мотузка, обмотаного товстою ниткою теж 1-го типу)[8].

В оселях трипільської культури кераміка з мотузковим орнаментом трапляється дуже рідко. М. О. Макаренко р. 1925 біля с. Євминки на Остерщині знайшов стоянку, де поруч з мальованою керамікою трипільського типу були й уламки посуду, що своєю масою й технікою виробництва й стилем окрас безпосередньо належать до так званого неоліту, а, можливо, й до не зовсім виявленого в цих місцях енеоліту… Орнаментація шнуркова та зубчаста і, почасти, в невеликій кількості орнаментація різьбленими рівчаками[9].

Інтересний для нас орнамент на цій кераміці зроблено мотузком тонким туго скрученим 1-го типу. Відбитки мотузка на типовому намальованому трипільському посуді культури В відомі нам і з розкопів В. Є. Козловської біля с. Сушківки на Уманщині[10]. Але це не мотузковий орнамент у звичайному розумінні: майстер намотував мотузок на паличку і нею мережав свій посуд. Мотузок тонкий, належить до 1-го типу.

Відбитки постого мотузка 1-го типу є також на одному черепку немальованого посуду трипільської культури В, що його викопав В. В. Хвойка десь біля сс. Верем'я, Халеп'я чи Жуківців кол[ишнього] Київського повіту[11]. Так само мотузком 1-го типу орнаментовано й вушко від немальованої посудини трипільської культури А, знайдене на горбах між сс. Бортничи та Вишенки кол[ишнього] Остерського повіту[12]. Нарешті два черепки сірого немальованого посуду культури В з відбитками мотузка 2-го типу піднято в ур[очищі] «Боршовський Яр» біля с. Озаринців[13] та в ур[очищі] «Щовб» біля с. Вил-Ярузьких[14] кол[ишньої]

---

[8] Наша колекція черепків із Заболотівської стоянки.

[9] Макаренко М. Євминка. *Коротке звідомлення ВУАК за 1926 рік*. Київ, 1927. С. 85. До речі, вивчення стосунків обох типів кераміки, що зіткнулись на станції біля с. Євминки, можливо, дало б ключ до виявлення взаємовідносин трипільської та неолітичної культур на Україні. Останнє питання вже давно б час поставити українській археології на порядок денний.

[10] Всеукраїнський історичний музей. Інв. № 20336.

[11] Инвентарь Киевского Музея Древностей и Искусств. С. 307. № 12362.

[12] Инвентарь Киевского Музея Древностей и Искусств. С. 441 № 16234.

[13] Инвентарь Киевского Музея Древностей и Искусств. С. 400 № 36115 та с. 385.

[14] Инвентарь Киевского Музея Древностей и Искусств. С. 387 № 36128.

Могилів-Подільської округи. Нарешті, в археологічному відділі Всеукраїнського історичного музею є одна посудинка із скитських могил орнаментована мотузком 2-го типу[15].

Відбитки тонкого мотузка 1-го типу, а також петель обмотаного ниткою мотузка є й на передісторичному посуді з с. Усатова поблизу Одеси[16].

Але найбільший розвиток та поширення на Україні мотузковий орнамент має на кераміці з поховань зі скарлюченими [скорченими] кістяками. А. С. Сидоров у своїй статті, як уже сказано, зазначає тільки катакомбові поховання скарлючених, що їх виявив і розкопав р. 1903 в Бахмутському повіті В. А. Городцов. А тим часом поховання скарлючених із характерною для них керамікою трапляються на просторі від Середньої Європи до Кавказу[17]. Є думка в науковій літературі, що цю територію скарлюченики заселили не одночасово[18]. Отож інтересно було б простежити, чи не дає їхня мотузкова кераміка в різних місцях

---

[15] Інтересні орнаментальні мотиви на кількох останніх черепках. На фрагменті № 12362 орнамент зроблено досить товстим мотузком (здається, з рослинного волокна). Складається він із однієї витиснутої попід самою шийкою, глибокої смужки, від якої вниз – на плечики та вичеревце – спускаються на чималій віддалі один від одного відбитки вузьких довгих петель, зроблених тим же мотузком. Такий само орнамент є й на черепках і з Київських землянок (інв. № 35070 – мотузок 1-го типу) та з Великого городища поблизу Княжої гори (тонкий мотузок 1-го типу). Вушко від трипільського посуду № 16238 орнаментоване шістьма короткими відбитками мотузка, розташованими так, що дві середніх утворюють мало не прямий кут, а останні чотири розміщено рівнобіжно з боками кута (назовні) – по дві з кожного боку. Орнамент на черепку № 36115 становить собою чотири рівнобіжні зигзагуваті лінії, витиснені мотузком, мабуть, на плічках посудини (черепок занадто малих розмірів, щоб визначити точніше місце орнаменту); від вершків усіх – як зовнішніх, так і внутрішніх – кутів зигзагу вниз по вичеревку спускаються ряди ямок, утворених відбитками коротких петель. Зигзагуватий мотузковий орнамент, між іншим, дуже поширений на кераміці з могил зі скарлюченими кістяками.

[16] Болтенко М. Кераміка з Усатова. *Трипільська культура на Україні.* Київ, 1926. Вип. 1. С. 17–18, а також мал. 14. на таблиці наприкінці збірника. На цій же кераміці, на денцях посуду, трапляються відбитки грубого плетіння. Див., наприклад, Всеукраїнський історичний музей. Інв. № 34918.

[17] Данилевич В. Археологічна минувшина Київщини. Київ, 1925. С. 67.

[18] Данилевич В. Археологічна минувшина Київщини. Київ, 1925. С. 67; Ebert M. Südrußland im Altertum. Bonn, 1921. S. 45.

(а значить і в різні часи), яких небудь відмін щодо переваги того чи того типу звивання волокна, а так само й щодо текстильної справи взагалі. У Всеукраїнському історичному музеї маємо чималу колекцію посуду з поховань скарлючених із різних місць лісостепової України (Сміла, Іршево, Полтава, Колоброда). Орнамент на цьому посуді дає відбитки мотузка обох типів звивання – з перевагою першого – та багато глиняних пряслиць. Відмінно від катакомбових поховань південного сходу України ані на жодній посудині з колекції Всеукраїнського історичного музею немає відбитків подвійного чи потрійного мотузка.

Інтересно відзначити, що німецькі археологи вважають, що шнурова кераміка Саксонії та Тюрінгії належала скотарям, мисливцям та рибалкам, але ні в якому разі не хліборобам[19]. Треба було б і дослідникам СРСР звернути увагу на зв'язок поміж розвитком як мотузкового орнаменту, так і текстильної справи взагалі з господарчими умовами життя первісної людини. На жаль, А. С. Сидоров у своїй статті це питання поминув зовсім.

Отже, вивчення мотузкового орнаменту справді має, як каже А. С. Сидоров, «большое принципиальное значение и большой культурно-исторический смысл», тому не можна не погодитись з таким авторовим зауваженням: «обязятелен учет того или другого типа виться при всяком описании керамических комплексом с веревочным орнаментом».

Важливо також, описуючи кераміку з відбитками мотузка першого чи другого типу звивання, зазначати й наявність чи відсутність пряслиць[20].

Проте, вивчаючи передісторичне текстильне виробництво, не можна обмежитися тільки способами звивати волокна. Треба дослідити також і способи ткати, плести та в'язати, а для цього треба вивчити відбитки тканини, плетінок, вузлів та

---

[19] Bremer W. Schnurkeramik. *Reallexikon der Vorgeschichte.* 1927/28. Bd. XI. S. 304.

[20] В німецькій літературі існує думка, що, крім пряслиць із важких матеріялів (глини, каменю), були ще й пряслиця з легких матеріялів (дерева, кори тощо); важкими пряслицями, на думку людей, що ще й досі прядуть на веретено, вживано для прядіння льону, а легкі – для прядіння вовни [Götze A. Textiltechnik. *Reallexikon der Vorgeschichte.* Berlin, 1929. Bd. 13. S. 268].

сіток, що подекуди трапляються на передісторичній кераміці[21]. Тільки зібравши достатній фактичний матеріял, можна буде поставити питання про передісторичне текстильне виробництво в усьому його обсязі на всю його широчінь.

[21] Відбитки тканини на фрагментах денець посудів трипільської культури виявив С. С. Гамченко під час своїх розкопів р. 1929 у с. Стіні на Тульчинщині. Мисочку з відбитку тканини знайшла В. Козловська у с. Романівці на Білоцерківщині під час своїх розкопів р. 1931 (рештків споруджень трипільської культури). Посилки на попередню літературу див.: Городцов В. А. Русская доисторическая керамик. *Труды XI Археологического съезда в Киеве.* 1901. Т. 1. С. 624–625.

VARIA

Археологія на послугах соціялістичному будівництву[1]

У журналі «Червоний Схід» № 1–2 (16–17) 1931 р. (ст. 199–207) вміщено ст. М. Масона під назвою «Археологія на послугах соціялістичному будівництву», в ній подано відомості про нові шляхи археології Середньої Азії. Ще у р. 1926 на конференції в справі вивчення виробничих сил Середньої Азії знято питання про те, щоб притягти археологію на допомогу господарчому будівництву – а саме скористатися з даних археологічного дослідження іригаційних споруд давніх часів для зрошення колись культурних, а тепер запустілих районів у Туркменістані, Узбекистані та в Хорезмському районі. На жаль, постанову цю не проведено в життя. Археологічні досліди широко використала Середньо-Азійська районна геолого-розвідкова управа, перевівши спеціяльні історично-археологічні роботи, щоб вивчати минуле гірничої справи. Численні рештки давньої рудної промисловости, купи металевої жужелі порозкидані по територіях середньо-азійських республік. Є відомості мусульманських авторів про те, що з металевих копалин Середньої Азії за давніх часів видобували: золото, срібло, цину, олово, мідь, залізо, живе срібло та інше, а також різні будівельні матеріяли, самоцвіти, азбест, різні мінеральні фарби. Є деякі свідчення арабських географів X століття про те, що в Середній Азії видобували салм'як[2].

[1] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 593.

[2] Нашатир

Проте всі ці відомості надто нечисленні. Отже сполучена робота геолога та археолога-історика щодо виявлення етапів історії гірничої справи, дослідження стародавніх рудень, висвітлення питань економіки та техніки давніх часів дало, крім матеріялів для теоретичного вивчення, ще й практичні, корисні наслідки. Наприклад, облік давніх мінеральних родовищ за арабськими та перськими писаними джерелами дав відомості про забуті поклади, а саме історичні вказівки XIV ст. показали ряд місць, де були рудні живого срібла, невідомі сучасним геологам. Виявлення недосконалих технічних засобів давніх рудопромисловців, а також аналізи давньої жужелі довели, що ця жужіль містить у собі великий відсоток невитопленого палива. Археологія звернула також увагу на той факт, що в Афганістані в першій половині II ст. до н. е. робили монети з нікелевого стопу. Для цього використовували місцеву нікелеву руду. Отже самий факт існування в Афганістані цієї руди дуже багато важить для СРСР, коли взяти до уваги спорідненість геохемічних процесів ґрунту Афганістану та радянської Середньої Азії. Справді, геологічні розвідки встановили присутність нікелю в зразках місцевих середньо-азійських руд. Не менш корисні наслідки дали історично-археологічні розвідкові роботи в тих районах, де є рудні поля із засипаними руднями. Ця робота, що базувалася на відомостях, вибраних з творів середньовічних авторів та на дальшій польовій археологічній праці, дала змогу зменшити відсоток можливих помилок щодо вибору місця, де розробляти руди. Так обслідуваний був Кара-Мазарський район (досліди М. Масона 1929 р.), так і загально встановлено історію цього великого гірно-промислового району, при чому визначено початок, розквіт (протягом X ст. н. е.) та кінець розроблення родовищ.

Так само був обслідуваний (М. Масон, 1930 р.) Тайлакський район з родовищем срібла. Під час цих дослідів 1929 та 1930 р. М. Масон виявив вибиті на скелях Олександрівського хребта цікаві турецькі та арабські написи X–XII ст.

Отже на прикладі дослідження Середньої Азії бачимо, що археологічні досліди, пов'язані з геологічними дослідами, дають дуже важливі наслідки для виявлення корисних копалин. Цей приклад Середньої Азії треба поширити на інші країни. Треба

відкинути старі буржуазні погляди, що археологія є тільки речезнавство, або якась другорядна допомічна дисципліна, як дехто пробує тепер цей старий погляд реставрувати. Треба далі, плянуючи геологічні досліди на Україні, використати досвід Середньої Азії, притягнувши до цієї справи археологів.

ВИПАДКОВІ ЗНАХІДКИ КОЛО М. ПАВЛОГРАДУ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ[3]

У вересні р. 1930 випадково довелося мені бути біля м. Павлограду, в с. Береберівці, де я збирав етнографічний матеріял. Тут на правому боці річки Вовчої тягнеться кряж з балками, майданами та великими могилами й кінчається величезною низиною, що зветься «Обід».

Під самим с. Береберівкою (біля урочища «Клвчці), у 1½ км навкруги лежать великі купи наметеного вітрами піску (берти). На них я назбирав декілька десятків кремнів, фрагментів посуду, кісток тварин та інші речі, описи їх подаю нижче. Всього знайдено 144 речі.

1) 25 шт. кремнів, серед них є одлупки, відщепки, скалки, з них одна нукляста.

2) 31 шт. фрагментів посуду грубшого виробу. Вироблено його з чорної глини з домішкою жорстви та товченої черепашки. Поміж черепками є орнаментовані. Елементи орнаменту – глибокі боріздки, кути, подібні до ялинки.

3) 24 шт. фрагменти посуду ліпшого виробу з гарної глини та добре випалені, різного кольору – білого, червоного й сірого. Є, ніби, лощений один фрагмент. Велика частина орнаментованих. Орнамент – зиґзаґ, боріздка, хвиляста боріздка і сіточка. Серед цих фрагментів є черепки з валиком та втиснутим нігтьовим орнаментом.

Крім того я зібрав 16 фрагментів кахель. Всі фрагменти з різними орнаментами.

4) 46 шт. уламків кісток різних тварин (не визначені). Ніяких кістяних виробів між ними не трапилось.

---

[3] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 594.

Було ще піднято багато фрагментів шкляного посуду, матового на вигляд, подібного до рурки і один камінь, з виразними ознаками обробки. Цей камінь уявляє собою ніби одлупок од якоїсь кам'яної мистецької речі.

Найбільше знахідок траплялося коло т. зв. «Чорного сугірка». Це ледві помітний горбок, що нагадує могилу, з попелясто-чорної землі, майже весь вкритий нетовстим шаром навійного піску. Тут дійсно було безліч кісток, череп'я, кремню, черепашок Unio, залізних речей дуже попсованих іржою.

Через затяжну дощову годину я не міг довго зупинятися на цій ділянці і мусів швидко виїхати. Гадаю, що ці місця потрібно дослідити в майбутньому. Очевидячки, що ці місця являють собою стації, де за давніх часів перебувала первісна людина.

В. Соляник

«КАМ'ЯНСЬКІ КУЧУГУРИ» КАМ'ЯНСЬКОГО Р. КОЛ. ЗАПОРІЗЬКОЇ ОКРУГИ[4]

В липні місяці 1930 р. Кам'янський райвиконком повідомив Дніпропетровську Краєву Інспектуру ОПМК про те, що «ДЕСК» (Дніпро-Електро-Сіль-Комбінат) почав будувати консервну фабрику на території Кам'янських кучугур.

Через те, що кучугури зареєстровані органами НКО й об'явлені Запорізьким ОВК археологічною пам'яткою місцевого значіння, а побудова фабрики на них руйнуватиме саму пам'ятку, то з розпорядження Упрнауки автор цих рядків в кінці липня місяця виїхав на місце.

Коли копали ями на вапно та фундаменти, то знайшли в землі декілька глиняних пряслець біконічної та циліндричної форми, склянки, намистини, залізні речі й кремінні скалки, все це адміністрація будівництва передала мені.

З шістьма робітниками, що дала адміністрація, я ще поставив розвідкових 3–4 квадратові шурфи розміром 2×2 м. На глибині 0,40–0,70 м виявлено речі, аналогічні до перелічених угорі.

З весни р. 1937 треба почати систематично досліджувати

[4] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 595.

Кам'янські кучугури від того місця, де будують консервну фабрику.

В с. Котівці того ж самого району кол[ишньої] Дніпропетровської окр[уги] в центрі села, на майдані стоїть досить великих розмірів могила.

Селянам для насипів під будівлі потрібна була земля, вони й почали брати землю звідси для своїх потреб. За недовгий час чималу частину могильного насипу розібрали. Копаючи землю, селяни викопали декілька дитячих деревляних трунок. Дві монети при похованнях показали, що поховано їх років 150–160 тому. Старі люди переказують, що за Катерини II в Котівці була велика пошесть на дітей, їх, може, й ховали в цьому насипові на могилі, що була тоді на кладовищі за селом, а зараз вона в центрі села.

Дальше розбирання землі селянам заборонено.

В с. Перещепиному того самого району, в кол[ишній] Дніпропетровській окрузі, селянин на своїй леваді почав розкопувати велику могилу, щоб вирівняти двір. Копаючи, він наткнувся на посудину, а потім і на поховання людське. Посудину він розбив, а кістки розкидав. Виявилося потім, що поховання те було скарлючене й лежало головою на захід. Руйнування дальше заборонено.

В тому ж таки селі Перещепиному, на кутку, що зветься «Ханьківка», селянин Знахур Павло восени 1930 р. орав на зяб свою землю, біля балки «Крутенької», що проти Кіжнякового майдану (городища), на схилі річки Кільчені, і натрапив на жорна. Одно з них було більше (0,38 м упоперек) й лежало насподі, а друге менше (0,26 м) лежало на ньому. Обоє вони довгасті, еліпсовидні. Про знахідку повідомив краєзнавець-аматор Фед[ір] Заболотний, і Дніпропетровський музей її забрав.

Селянин виселка Зелений Гай Солонянського району кол[ишньої] Дніпропетровської округи Денис Півторацький, орючи землю, лемешем плуга зачепив за камінь. Вивернувши того каменя, він побачив посудину й кістки людські, кістки він знову привалив каменем і засипав землею, а посудину взяв додому й поставив курям воду пити. За словами того селянина, посудина була «похожа на макітерку й чорна та кріпка як снаряд». На жаль, та посудина не попала до музею, бо, качаючися серед двору, вона потрапила під колесо воза, і віз її потрощив.

Селяни виселку Вишневого Солонянського району кол[ишньої] Дніпропетровської округи возили землю з могили на насип під будівлі радгоспу, й наткнулися на чудового виробу булаву, одшліховану й з діркою посередині, посудину-макітру неорнаментовану та точильний камінь з пісківця. Все те один свідомий селянин того виселку Шевченко Андрій через співробітника музею Ів[ана] Шаповала передав до Дніпропетровського краєвого музею.

Повідомлення П. Козара

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДИ НА ЗІНОВ'ЇВЩИНІ У р. 1927[5]

Майданове городище біля с. Великої Виски. Навесні 1927 р. Зінов'ївський окружний музей перевів досліди Майданового городища, що серед людности відоме під назвою «Гражданова могила». Городище це на вододілі рік Великої Висі та Кам'яної Сугаклеї. Зовнішній вигляд городища такий: у центрі заглиблення знаходиться могила, заввишки 12 м, навколо заглиблення тягнеться високий вал завдовжки 300 м. Інші вали різняться один від одного довжиною та напрямком і становлять певну систему. Як городище, так і вали розорені й покопані. Майданову могилу й східню систему валів насипано з чорноземлі, а північну частину західньої системи з землі з попелом або з попелу. За 10 та за 30 м від західньої системи валів знаходяться 2 кучугури (заввишки – 4 м, завдовжки – 25–35 м). На одній з них переведено розвідкові розкопи. На 1,35 м у землі виявлено добре вимазану та випалену долівку, у східньому кінці знаходилася потрухша дерев'яна колода-домовина, випалена зсередини. Кістяк у ній зовсім зотлів. Речей будь-яких не знайдено.

Розкопи «Старожукової могили» біля с. Великої Виски. На NW від Майданового городища знаходиться 5 могил, крайню звуть «Старожукові могили». Могила ця з великих земляних брил. Досліди її виявили 5 поховань різного часу (найраніше – скарлючене).

Кременовата балка біля с. Коростяка Компаніївського р[айону]. За декілька років до перелічених угорі дослідів біля

[5] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 597.

с. Коростяка виявлено стародавні поховання. У Кременоватій балці знайдено багато каміння. Досліди р. 1927 в одному місці виявили подвійний шар каміння, що лежало одне на одному. Під ним був негрубий шар черноземлі, в якому знайдено декілька уламків тваринячих кісток.

З повідомлення С. Шевченка

РОЗКОПКИ МОГИЛИ БІЛЯ М. ЗІНОВ'ЇВСЬКОГО У ПЕРЕДМІСТІ НОВО-ОЛЕКСІЄВКА[6]

Розкопки переведено в червні 1927 р. силами студентів Зінов'євського педагогічного технікуму коштом Зінов'євського прир[одничо]-іст[оричного] музею. Могила, що її мали досліджувати, була заввишки 2,5 м, й знаходилася на тій дільниці, що її мали забудувати. В могилі знайдено три шари поховань. Нові поховання (не пізніше як [18]40–50-х рр.) поруйнували давні. Давні поховання були спідні й верхні. Верхні були в насипу могили на 1,09 м. у землі (6 поховань). Кістяки були скарлючені (деякі з них мали т. зв. «утробнє» положення); лежали переважно на лівому боці, біля них були невеликі посудинки. На 1 м могилу насипано, а починаючи з того рівня й нижче – складено з великих земляних брил. Спідні двоє поховань були в тій частині могили, що була із земляних брил, вище й нижче. Верхнє поховання було обкладене перетлілими деревинами. Кістяк лежав на S-W, на спині, ноги колись то були поставлені під кутом колінами вгору, але від тиску землі розійшлися на обидва боки. Череп густо обсипаний охрою. Речей будь-яких не знайдено. Спіднє поховання було під шаром лесової глини, що мав вигляд могилки. Кістяк лежав під дерев'яним накриттям з двох шарів дерева (поміж цими шарами була насипана суха дрібна земля з грудками черноземлі та великою домішкою черепашок дозінії [Dosinia], покладений був так само як і верхній (ноги впали на правий бік), і зорієнтований був на захід. Череп та кінцівки присипані охрою. Речей будь-яких не знайдено.

Зі звіту про розкопи, що його подав до ВУАКу зав[ідувач]

---

[6] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 598.

археол [огічним] відділом Зінов['ївського] музею т[оварищ] Захаров

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПИ НА МЕЛІТОПІЛЬЩИНІ У р. 1929[7]

Досліди переведено на тих пам'ятках матеріяльної культури, що їм загрожувало зруйнування, у таких пунктах: 1) с. Велика Лепатиха (на захід від м. Мелітополя за 150 км): виявлено рештки поруйнованого некрополя. В одній могилі знайдено мідну риночку та глиняну ковбушку салтівського типу. 2) пос[елення] Данило-Іванівський Кізіярського району (на захід від м. Мелітополя за 12 км). Було оглянуто могилу, що знаходиться за ½ км на захід від поселка. Напис її у р. 1927 порозвозили селяни на калибні будівлі. Викопали тоді камінь-пісковик, що скидався на кам'яну бабу, людські кістки й маленьку посудинку (все це побили). Розвідки 1929 р. знахідок не дали. 3) Ново-Дмитріївська «шкільна» могила (на схід від м. Мелітополя за 100 км, Ногайського р[айону]). Могила ця гра була у садибі, де мали будувати школу. Насип її розвозили і знайшли людський кістяк та череп'я глиняне (діям. кола могили 180 м, височінь (сучасна) 3 ½ м, діям. 50 м). Розкопи виявили 2 похоронні камери, з'єднані дуговим коридором. Виявлено також грабіжницький хід. Камери були порожні. 4) Могила в садибі гром[адянина] Бабенка в с. Костянтинівці Вознесенського р[айону] (від м. Мелітополя за 3 км на схід). Насип цієї могили, що тепер заввишки 4,5 м, понад 30 років розвозили на господарчі потреби селяни. У р. 1924 знайдено тут камінь, подібний до кам'яної баби та людський кістяк з глиняним горщиком (речі побито). У могильній ямі знайдено корченого кістяка, що лежав на правому боці і був зорієнтований на захід. Кістки збереглися дуже погано. З речей знайдено два уламки кременя. Досліди переведено коштом місцевого Окрвиконкому.

За повідомленням зав[ідувача] Мелітопольс[ьким] музеєм Д. Сердюкова

[7] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 599.

ВИПАДКОВІ ЗНАХІДКИ р. 1927 І РАНІШЕ (З ПРИДБАНЬ МИРГОРОДСЬКОГО МУЗЕЮ)[8]

Урочище «Пальоха» біля м. Миргорода. На пригір'ю, що круто переходить у долину р. Хорола, є глинище. Зав[ідувач] Миргородського музею В. Омельченко, оглядаючи одного разу глинище, помітив у стіні його купу череп'я. Виявилося, що це рештки грецької амфори. Всіх частин її зібрати не пощастило.

Урочище «Стадня» на північній захід від Миргорода, в долині р. Хорола. Тут є торфовище. Коли копали торф, то на 1,10 м в болоті знайшли кам'яну сокиру-молот.

х. Лейківка Шишацького р[айону] Полтавської окр[уги] біля хутора на пісках (правобережжя р. Псла) знаходяться безліч череп'я з грубо зробленого посуду. Є з мотузковим орнаментом. Селянин П. С. Дерій назбирав й передав збірку череп'я до музею.

с. Великий Перевіз Шишацького р[айону] на захід від села (на половині шляху до х. Лейківки) на піскових видминах багато є череп'я грубого виробу. Сселянин П. Дерій передав збірку череп'я до музею. В уроч. «Бір» на захід від села теж на видминах назбирано й передано до музею бронзові площики (вістря на стріли). Такі самі площики та інші речі скитської доби зібрав тут гурток «Світознавства» р. 1924 й передав до музею.

х. Суржків Багачанськ[ого] р[айону] Лубенськ[ої] окр[уги]. Біля хутора гром[адянин] М. Крем'янський знайшов на ріллі залізне вістря на стрілу у формі лаврового листка. Передав його до музею.

с. Шафоростівка Миргородського р[айону] Лубенської окр[уги]. Біля села, в уроч. «Рокити» гром[адянин] І. Колюжний знайшов залізне вістря на стрілу (дротик). Передав до музею.

х. Трудолюб Миргородськ[ого] р[айону]. Біля хутора (1 км на захід) гром[адянин] А. Вдовиченко знайшов бронзове вістря на стрілу (площик), передав до музею.

м. Миргород Лубенськ[ої] окр[уги]. У місті (Берегова, 29) на грядках гром[адянин] Балюк викопав залізне плесковате вістря на спис. Передав до музею. У місті, на лівому березі р. Хорола,

[8] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 600.

гром[адянин] К. Олексієнко знайшов у піску срібну східню монету. Передав до музею.

м. Хорол Лубенської окр[уги]. У місті, в садибі кол[ишньої] міщанської управи, р. 1900 знайдено кам'яний молот (коли копали льох на 1,40 м у землі). Гром[адянин] Д. Лейвин передав його у р. 1925 до музею.

З повідомлення, що надіслане до ВУАКу зав[ідувачем] Миргородськ[им] музеєм В. Омельченком

РОЗВІДКИ Р. 1927 НА ЗВЕНІГОРОДЩИНІ[9]

1927 року переведено розвідки біля сс. Богочівки, Юрківки, Чичиркозівки[10] та Стицівки за 15 ½ км від м. Звенігородки. По всій площі поміж цими селами виявлено багато уламків посуду трипільської культури. Під селом Стицівкою велика площа густо вкрита перепаленою глиною, грудками з сірого болота, пофарбованими білою глиною, та череп'ям червоним, червоно-рожевим, рожево-жовтим з чорними візерунками. На цій таки площі, а також поблизу цих чотирьох сіл рядками стоять могили. Біля с. Озірні (на 1 ½ км від Звенігородки) знаходять кам'яні молоти, кістяні голки тощо. У с. Вільхівці (за 5 км від Звенігородки) знаходять череп'я, кахлі, печину, цеглу, великі купи жужелі. Переказують, що тут колись було велике місто «Вільвів», зруйнували його татари.

(З повідомлення С. Терещенкової, що надіслане до ВУАКу)

[9] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 601.

[10] Знахідки речей та польської культури між сс. Чичиркозівкою та Юрківкою були відомі ще в 1904 р. («Арх[еологическая] лет[опись] Ю[жной] Рос[сии]». 1904. С. 249). У 1928 році тут перевів розкопи проФ. М. Макаренко, але, на жаль, наслідки неопубліковані.

З ДІЯЛЬНОСТІ ОДЕСЬКОЇ КРАЄВОЇ КОМІСІЇ ДЛЯ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ 1929–1930 р. (НА ПІДСТАВІ ЗВІТУ)[11]

Основне завдання звітного року було й далі переводити в життя постанову ВУЦВИКу та РНК від 17.VI.1926 р. з додатками, популяризувати його зміст серед місцевих органів влади та широкої людности.

До складу інспектури та Бюра Краєвої Комісії належали краєвий інспектор проф. С. С. Дложевський (помер 24.X.1930 р.), проф. Й. Д. Зейлігер (архітект), проф. В. І. Селінов (історик), Ц. С. Емський-Могилевський[12] (художник), секретар В. В. Смирнов.

Зареєстровано пам'ятки на 1930 р. в округах.

	Революційних	Архітектурних	Археологічних	Історичних	Разом
Зінов'ївщина	6	3	6	1	16
Криворіжжя	-	2	11	-	13
Мелітопільщина	7	6	10	-	23
Миколаївщина	3	12	13	6	34
Одещина	11	32	1	4	48
Первомайщина	-	1	67	-	68
Херсонщина	-	5	37	1	43
	27	61	145	12	245

Отже, найбільш археологічних пам'яток, а потім архітектурних. Інспектура уважно пильнувала за ремонтом та реставрацією особливо важливих архітектурних будівель.

---

[11] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 602–603.

[12] Ємський-Могилевський.

З доручення Комісії в жовтні 1929 р. перевів розкопки на Лузанівці біля Одеси асп[ірант] Одеського музею Штейнвальд (грецька оселя IV–III [ст.] н. е.). Серед інших пам'яток, член Комісії П. Голоносів з доручення Комісії обслідував кол[ишню] турецьку фортецю Кизи-Кермен в м. Бериславі на Херсонщині, Комісія брала участь в археологічній експедиції на Надбужжя. Кореспондентів Комісія мала 22.

Комісія уклала угоду на соцзмагання з Дніпропетровською Краєвою інспектурою 2.IV.1930 р. на 1 рік.

З видань Комісії варто назвати працю проф. В. Селінова «Архітектурні пам'ятники м. Одеси».

З ДІЯЛЬНОСТІ ХАРКІВСЬКОЇ КРАЄВОЇ КОМІСІЇ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ НА 1929–1930 рр. (НА ПІДСТАВІ ЗВІТУ КОМІСІЇ)[13]

На обліку всього 352 пам'ятки: революційних – 43, археологічних – 73, архітектурних – 205, меморіяльних – 31. Отже найбільше архітектурних пам'яток і далеко менше археологічних, потім революційних.

Краєва комісія науково обслідувала, фіксувала пам'ятки, вжила багато заходів, щоб зберегти пам'ятки. В пляні на 1931 р. позначена, між іншим, підготовка матеріялів щодо утворення нових заповідників (кол[ишня] Харківська фортеця, Густинь, Яготин та ін.).

В звіті, на жаль, немає відомостей про кількість пам'яток в кожній окрузі (тодішній) та про стан мережі кореспондентів. Цілком можна погодитися з тим, що треба ширше популяризувати справу охорони пам'яток та стан їхній в газетах та журналах (як це зазначено в пляні 1931 р.).

Треба побажати, щоб Харківська інспектура підсилила свою роботу. (Доцільно було, щоб вона вступила в соцзмагання з якою-небудь установою).

[13] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 602–603.

ДЕЯКІ ВІДОМОСТІ ПРО ДОСЛІДИ У КРИМУ 1930 р.[14]

З доручення Комісії четвертинного періоду академії наук СРСР влітку 1930 р. проф. Г. А. Бонч-Осмоловський досліджував печери на Кримському півострові.

Розкопами знайдено нову печеру – виявилося, що це була стоянка людини мустьєрської доби (40 000 р. до наших часів). Печера та за 12 км від м. Симферополя біля селища Бодраг. Знайдено численне кремінне знаряддя та рештки кістяка тварин і мамута, носорога й печерного лева.

Працюючи коло визначення віку річних намулів у р. Бодразі (що висохла влітку 1930 р.), на 9 м у землі знайшли череп'я посуду, а також інші речі хатнього вжитку візантійських та скитських часів. В одному з шарів річних покладів на 7 м у землі крім того, знайдено 5 кістяків людських. Ці стародавні кістяки перевезено до Ленінграду, як гадають вчені, належать вони до палеоліту.

Експедиція Академії наук під час розкопів стародавніх курганів у Карелії, у районі річок Ойяті та Сясі, виявила безліч речей, що належать до часів оселення тут стародавніх норманів. Знайдено зброю, стріли, майстерно зроблені мечі, бронзові прикраси та інші речі хатнього вжитку X–XI в. нашої ери. Археологічні знахідки передано до Музею антропології та етнографії Академії наук.

Розкопи в Ескі-Кермен (Крим) переведено під керівництвом проф. Т. І. Шміта. У центральній частині стародавнього візантійського міста знайдено базиліку (громадський будинок), що був одночасно і для релігійних потреб, і для народніх зібрань. Як констатовано, базиліку збудовано в VIII ст. На місці розкопів стародавніх бойових споруд знайдено козацький меч IX ст. Почали розкопувати водопостачання стародавнього міста. Великий інтерес уявляє з себе система водопостачання Ескі-Кермен, розкопи його лише розпочато.

«Человек и Природа», № 19, 1930 р. стор. 48–49. Подав Л. Дмитров

---

[14] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 604. Оригінальна назва повідомлення: «Із досягнень експедиції Академії наук СРСР 1930 р.»

ПРАЦЯ НАУКОВО-ДОСЛІДЧИХ УСТАНОВ[15]

ПРИЛЮДНІ ЗАСІДАННЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМІТЕТУ ВУАН

В першій половині 1931 р. відбулося 5 прилюдних засідань ВУАКу з доповідями на такі теми:

3.I – 1) П. П. Курінний: «Археологічне минуле Печерської околиці за даними археологічних розвідок 1929/30 р.»;

2) Ф. М. Сенгалевич: «Київський некрополь – цвинтарі зниклі».

29.I – 1) П. П. Курінний: «Раєцьке – Войцехівський варіянт трипільської культури»;

2) Б. П. Безвенглинський: «Володимирський варіянт трипільської культури».

28.III – 1) Д. К. Зеров: «Основні проблеми вивчення торфовищ України»;

2) Л. Д. Дмитров: «Археологічне вивчення торфовищ».

8.IV – І. Ю. Спаський: «Циганське барило».

7.V – П. М. Жолтовський: «Архітектура Полісся».

СПРАВА ДОСЛІДЖЕННЯ ТОРФОВИЩ НА УКРАЇНІ

Вона стала на порядку денному у Всеукраїнському археологічному комітеті 1930 р. Розвиток соціялістичного будівництва поставив питання про використання торфовищ для потреби цього будівництва. ВУАК ужив заходів, щоб виявити та вивчити з археологічного погляду ті території, де тепер розробляють торф. Отже, з ініціативи ВУАКу скликано нараду в Києві з представників місцевих установ, що пов'язані з торфорозробленням. Нарада ухвалила ужити заходів щодо тих пам'яток, які трапляються на торфовищах, поставити питання про концентрації знахідок у музеї Укрторфоб'єднання але з тим, що переховувати фонд відповідно до умов наукових та музейних, крім того, організувати низку лекцій серед студентів тих технікумів та інсти-

[15] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 605.

тутів, що зв'язані з торфовою справою. Нарада обміркувала низку організаційних питань, як надалі розгортати систематичну науково-дослідчу роботу. ВУАК організував низку лекції про археологічне вивчення торфовищ.

Тепер ВУАК доручив доглядати за цією справою своїому співробітникові Л. Д. Дмитрові, він виявив тут чималу ініціятиву. Справою дослідів торфовищ зацікавилися вже деякі музеї – Коростенський, Чернігівській та деякі інші. Але це тільки початок роботи, треба її розгорнути та поширити, бо торфовища можуть дати чимало цінних матеріялів для вивчення формацій первісного суспільства.

УКЛАДАННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ МАПИ ТЕРИТОРІЇ ДОНБАСУ

Щоб вивчати суспільно-економічні формації, багато важать відомості про пам'ятки тих часів, бо знаючи їх, можна говорити про економічні та суспільні стосунки, про форми клясової боротьби, про ідеологію. Для території Донбасу ми не маємо ще зібраного такого матеріялу. До революції тут переводили окремі тільки досліди, тут не були вони організовані та розгорнені так, як на Правобережжі. За останні часи ширше розгорнулася археологічна робота й дала деякі цікаві наслідки. Досліди на Луганщині, Сталінщині, на Артемівщині, на Маріупільщині виявили важливі знахідки з попередніх суспільно-економічних формацій, але це тільки початок роботи. В пляні 1932 р. Всеукраїнський археологічний комітет поставив завдання: 1) зібрати всі відомості про решту виявлених уже археологічних пам'яток на Донбасі, 2) перевести для цього низку рекогносцировок, 3) організувати у 1932 р. не тільки розкопи важливіших з наукового погляду місць та за разом накреслити плян розкопів надалі.

Тоді можна буде організувати й укладання археологічної мапи території Донбасу, можна буде звести всі відомості про пам'ятки попередніх тут формацій. В цьому напрямі Всеукраїнський археологічний комітет уже розпочав роботу, зв'язуючись з місцевими музеями та установами, що можуть бути корисні в цій справі. Донбас в розвитку соціялістичного будівництва має

дуже велику вагу, археологічні досліди тут, що частково треба об'єднати з геологічними дослідами, повинні стати на порядок денний.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Професор В. І. Селінов. Архітектурні пам'ятники міста Одеси. Видання Одеської краєвої комісії охорони пам'ятників матеріяльної культури. Одесса, 1930. Стор. 26, 19 табл. Тираж 1000 пр.[16]

Дослідження архітектурних пам'яток міста Одеси після жовтневої революції зробило величезний поступ. Коли до революції дослідникові пам'яток мистецтва доводилося користуватись лише поодинокими вказівками, вкрапленими в працях «Одесса 1794–1894» (видання міської управи 1895 р.), збірнику Л. М. де-Рібаса «Из прошлого Одессы» (Одесса, 1894) та праці відомого дослідника минулого Одеси Олександра Михайловича де-Рібаса «Старая Одесса» (Одесса, 1913), то після революції в процесі розгортання культурного будівництва, вивчення культурної спадщини, будівництва музеїв, навчальної роботи одеського художнього ВИШу, діяльности краєвої комісії охорони пам'яток культури, дослідницької роботи одеських музейних діячів та архітекторів, ми маємо вже цілу низку праць, як суто наукового, так і популярного характеру, які допомагають сучасному одвідувачеві Одеси зорієнтуватися серед художніх пам'яток міста. Згадаймо в першу чергу капітальне видання «Стара Одеса: архітектура Причорномор'я», видрукуване Одеським державним художнім музеєм 1927 року, що стало капітальним вкладом у вивчення українського мистецтва доби т. зв. класицизму, низку статтів у «Віснику Одеської комісії краєзнавства при ВУАН (ч. 1–5), «Збірник матеріялів Одеської краєвої комісії для охорони пам'яток, матеріяльної культури та природи» (Одеса, 1927), низку каталогів виставок місцевих митців і окремі статті про Костанді, Судковського, колекції портретів Одеського історико-археологічного музею, книжку

[16] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 606.

проф. Селінова про архітектурні пам'ятки Одеси, статтю того ж таки автора «Что хранят в себе строительные архивы провинции» (ж. «Краеведение», Ленинград, 1927, № 3), популярний довідник «Вся Одеса на 1930 р.» (вид[авництво] «Чорноморської комуни», Одеса, 1929), де на першому місці зазначено «Пам'ятки архітектурні та будівлі історичної ваги» й «Пам'ятники».

Книжка проф. В. І. Селінова варта особливого відзначення тому, що вона, подавши коротеньку характеристику економічних умов зростання й будівництва Одеси за доби панування поступової аграрної буржуазії й переходу до доби промислового капіталізму, перелічує 12 найвидатніших архітектурних пам'яток (або комплексів), підсумовує в описовому тексті до них дані усієї дотеперішньої дослідницької роботи над цими пам'ятками, й не тільки вводить ці нові дані до наукового обігу, але й сприяє популяризації самих пам'яток культури серед широких мас населення й приїжджих. До статті проф. Селінова окремо додано «Список пам'ятників матеріяльної культури по м. Одесі та по Одеській окрузі», що налічує 46 пам'яток передісторії, архітектури, скульптури, революційної боротьби й меморіяльних. До книжки додано 19 таблиць зі знімками. Лишається пошкодувати, що лише 12 з перелічених пам'яток мають більш-менш повний описовий текст – варто було б описати всі. Звертає на себе увагу також те, що р архітектурних пам'яток взято тільки побудовані до середини XIX ст., що методологічно не зовсім правильно й не відповідає назві: за часів промислового капіталізму, імперіялізму й соціялістичного будівництва Одеса збагатилася ще низкою характерних й цікавих пам'яток, які варто відзначити й показати глядачеві. Звертає на себе увагу, що занотовано лише один пам'ятник меморіяльного значення (будинок, де мешкав Пушкин). В загальному списку чомусь пропущено собор (архіт[ектор] [Джованні] Фраполлі 1804–1809, де малярство – принаймні первісне – належало Г. І. Угрюмову, учню Лосенка); ряди крамниць з колонами на Грецькому базарі, Пале-Рояль ([Джорджо] Торрічеллі 1842 р.), т. і.

Дуже бажано було б, доповнивши цей список усіма найважливішими пам'ятками археологічного, мистецького (до доби соцбудівництва включно), меморіяльного й революційного зна-

чіння перевидати книжку невеличким форматом, як провідничок по місту.

Ф. Ернст

Р. С. Мандельштам. Марксистское искусствоведение. Бибилографический указатель на русском языке. Редакция Н. К. Пиксанова. Государственное издательство. Москва, 1929. Стор. 126.[17]

До цього часу в російській літературі написано багато різних праць, що торкаються різних питань мистецтвознавства, досліджують різні пам'ятки мистецтва та висвітлюють його ідеологію. Але до цього часу мистецтвознавство не могло похвалитися такими покажчиками відповідної російської літератури, що давали б дослідникам мистецтва можливість з найменшою затратою сил знаходити потрібну для них літературу. Правда, було кілька спроб дати такі покажчики. Так, ще р. 1912 С. Сватиков[18], а р. 1914 Н. Лаврський[19] дали невеличкі покажчики головнішо російської літератури з мистецтвознавства. Р. 1919 покажчик Лаврського вийшов другим виданням, багато збільшений, і в ньому між іншим показано деяку російську літературу й про мистецтвознавство українське. Р. 1923 О. Вольценбург видрукував два випуски «Библиографии изобразительного искусства»[20], де подав російську літературу з теорії та загальної історії мистецтвознавства. Можна було б назвати кілька покажчиків і загального характеру, де теж подано відповідну літературу з мистецтвознавства. Але всі ці покажчики занадто неповні, а головне – застарілі і щодо ідеологічного висвітлювання мистецтва, і щодо методологічного його дослідження. Тому вони й не можуть задовольнити сучасної потреби дослідників мистецтва, що

[17] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 607.

[18] Сватиков С. Г. Обзор литературы по истории искусства. 1-е изд. Санкт-Петербург: Наш век, 1912. 16 с.

[19] Лаврский Н. Указатель книг и статей по вопросам искусства (живопись и скульптура). Москва: Творчество, 1914. 26 с.

[20] Вольценбург О. Э. Библиография изобразительного искусства. Ч. I. Отдельные издания. В двух выпусках. Вып. 1. Общая теория искусства. Вып. 2. Общая история искусства. Археология искусства. Петербург: Книжный угол, 1923.

після революції стало на послуги пролетаріятові й перейшло на новий метод дослідження на засадах марксівської критики, боротьбу з буржуазною ідеологією, і значно збільшило свою літературу. Отож постає справжня потреба мати якійсь інший покажчик цієї нової літератури, що з погляду марксівської критики досліджує різні питання мистецтвознавства та пам'яток мистецтва. Такий покажчик для російської літератури з мистецтвознавства і дає названа праця Р. С. Мандельштам.

Зібраний тут літературний матеріял подано систематично й розподілено на 11 таких розділів: 1) загальні питання мистецтва (стор. 15–36); 2) просторове мистецтво (37–52); 3) драматургія та театр (53–64); 4) літературознавство (65–81); 5) музика(82–86); 6) мистецтво танцю (87); 7) художня політика (88–97); 8) пролетарська культура (98–102); 9) кіно (103–104); 10) народнє мистецтво та мистецтво народів СССР (105); 11) додаткові питання мистецтвознавства (106–109). Зокрема, в розділі 1-му подано літературу про теорію мистецтва, філософію, естетику, методологію, стиль, проблему клясового мистецтва, психологію творчости, напрямів у сучасному марксистському мистецтвознавстві й, нарешті, естетику клясиків марксизму.

В розділі 2-му спочатку подано літературу про загальні питання просторового мистецтва, а далі літературу про архітектуру, малярство, гравюру, графіку, плякат, скульптуру та художню промисловість. В інших розділах подано відповідну літературу спочатку про загальні питання розділу, а потім – спеціяльну. До покажчика додано: а) передмову «от редактора» Н. Пиксанова (стр. 3–5), де зазначено труднощі, що виникли під час складання покажчика; б) передмову «от составительницы» (6–12), де пояснюється, на яких засадах складено покажчика; в) покажчик авторів та імен (111–116, 117–120) і г) нарешті, коротку хронологічну таблицю (121–124), де в хронологічному порядку зазначено розвиток російської марксистської літератури з мистецтвознавства, починаючи від праць Г. В. Плеханова 1899 р.

Складаючи покажчика, Р. С. Мандельштам використала попередні бібліографічні праці, але всі бібліографічні дані для свого покажчика вона подає de visu. До покажчика занесено тільки ті праці з мистецтвознавства, що написані з погляду мар-

ксистської критики. Іноді в покажчику зазначено і рецензії на ту чи ту працю, але теж тільки рецензії марксистської критики. Всі інші праці з мистецтвознавства до покажчика не занесено. (Так, до покажчика на занесено праці: [Ж.] М. Гюйо «Искусство с точки зрения социологии» (1894), В. Зомбарт «Художественная промышленность и культура» (1908), І. Тена «Лекции об искусстве» (1919–1922), Ф. Шміта «Искусство» (1925) [та] «Предмет и границы социологического искусствоведения» (1927) та низка інших не марксівського світогляду. Такий метод зазначення літератури спричинився до того, що деякі розділи покажчика, як 6-й та 10-й мають всього лише по кілька (7–8) назв відповідних праць. Найбагатші на літературу розділи 1-й, де зазначено 186 праць, та 2-й – 149 праць. Розділ 4-й «Літературознавство» подає відповідну літературу щодо проблем літературознавства, літературної критики, методології, поетики та літературної техніки і, нарешті, питань клясової літератури та літературних дискусій. Цей розділ своїм змістом та характером безпосередньо зв'язаний з працею Р. С. Мандельштам «Художественная литература в оценке русской марксистской критики» (ГИЗ. М., 1928) і тут її тільки коротко повторює. Тому цей розділ, як спеціяльний, що торкається мистецтва слова, можна було б сюди і не вносити, а виділити в окремий покажчик. Розділ 10-й, що між іншим, має назву «…мистецтво народів СССР» не відповідає своєму призначенню. Тут, як і взагалі в усьому покажчику, не зазначено, й жодної праці ані про мистецтво українське, ані про мистецтво білоруське, ані про мистецтво народів Кавказу. Для цього мистецтва тут порожнє місце. В своєму покажчику Р. С. Мандельштам здебільшого подає голу назву тієї чи тієї праці з мистецтвознавства і тільки іноді «в виде аннотации» подає її зміст. Звичайно, такий метод не зовсім може допомагати дослідникові вибрати ту чи ту працю, щоб її використати. Тому, бажано, щоб у новому виданні, а таке видання безперечно потрібне буде, дано було належну анотацію до кожної праці. Від цього якість покажчики тільки виграє, і тоді це справді буде підручник, щоб вибрати відповідну літературу з мистецтвознавства.

В. Барвінок

П. В. Харлампович. Нумізматичні знахідки на Первомайщині, що вступили до краєзнавчого музею за час 18.XII–27 р. по 18.XII–1929 р. // Хроніка археології та мистецтва. Ч. 3. Київ, 1931, стор. 57–65.[21]

Автор не нова людина у виданні реєстраційних списків монетних знахідок. За час його праці в Білоруському державному музеї він склав, а Інститут білоруської культури видав (Мінське, 1927), два такі списки: «Монетныя скарбы, знайдзеныя к Беларусі у зборах Беларускага Дзяржаунага музэю» і «Праскія грашы у беларускіх монэтных скарбах»[22]. Отже автор має певний досвід, і це позначилося на праці, що ми тут розглядаємо.

Матеріял її – знахідки, що придбав музей за 2 роки (1928–1929), але тому, що до музею потрапляли, цілком природно, майже місцеві тільки знахідки, фактично матеріял праці – знахідки Першомайської округи[23]. Всі вони систематизовані в списку за адміністративними одиницями районами, а на територіях районів – за оселями з околицями, за абеткою. Загальний окремий нумер дається всім знахідка, що трапилися в одній оселі, але коли передавали їх до музею різні особи (той, хто знайшов, чи хтось інший), то до номера додається літеру а, б, в, г й т. д., для кожної особи окрему літеру. Якщо одна особа передала до музею кілька знахідок, хоча б і з різних місць однієї оселі, то такі знахідки окремої літери до нумера не мають (напр[иклад], № 37, 46^{г}, 46^{г}, 55 і т. д.). При кожній знахідці показано місцевість, де її знайдено («на полі», «на майдані», «на березі річки», «біля могили», «коло будинку», «на вулиці», «в ставку», «в радгоспі» тощо), іноді з її назвою або з якимось іншим ближчим значенням; іноді додається орієнтацію від оселі («південний схід», «північний захід» та ін.) та віддаль від неї («на кілометри»), коли монети знайдено поза оселею; часом зазначається глибину знахідки від поверхні землі; іноді показується, коли саме монету знайдену («у травні», «у листопаді», «влітку такого-то року» і

[21] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 608.

[22] Рецензії див. в «Україні», вересень, 1929, ст. 147–149, та в т. II «Сообщений» РАИМКа (1929).

[23] Виняток – знахідки номер № 66, 67, що їх знайдено за поза межами округи, і я не розглядаю їх.

т. д.). Нарешті, зазначається музейний інвентарний номер знахідки. Отже, бачимо, що автор оперував майже всіма елементами наукової реєстрації нумізматичних знахідок. Але нерівномірно, не завжди, а іноді й неправильно, допускаючись, поза тим, ще й деяких помилок. Слід зробити такі основні зауваження.

1. Принципова хиба всієї системи списку – це топографічне розміщення знахідок тільки за суто формальними ознаками – розподіл за сучасними районами та оселями, за їх абеткою. Багато правильніше було б показувати їх за басейнами річок, не відкидаючи посилання й на адміністративний поділ території, як це зробили в текстах до своїх археологічних та нумізматичних мап проф. Антонович та проф. Данилевич, виходячи з цілком правдивої презумпції, що за старих часів торговельні шляхи йшли переважно річками або вздовж їх. Правда, в даному разі немає особливої потреби так саме систематизувати знахідки, бо велика більшість їх належить до досить пізнього часу, коли напрям шляхів стає більш-менш незалежним від річок. Але ж з принципово такої систематизації слід було б дотримуватися бо не можна напевно сказати, що в даному разі водяні течії зовсім уже не впливали на напрям торгівельних шляхів; з другого боку, щодо найстаріших знахідок, то тут значення відповідних басейнів безперечно має цілковиту рацію.

2. Невдала нумерація знахідок, бо ж в основу її покладено місце, де вони трапилися (оселі), та тих, хто їх подарував. Знахідки, як такі, лишаються, власне кажучи, ненумеровані. Треба було б для кожної окремої знахідки дати окремий номер, а в тих випадках, коли в одній оселі знайдено кілька окремих монет, зазначити їх, крім загальної нумерації ще додатковою. (напр[иклад], римськими цифрами 50^{I}, 50^{II} і т. д.). Але додаткова ця нумерація не обов'язкова.

3. Далеко не завжди конкретизується місцевість знахідок; такі вказівки як «на садибі» (№ $46^{д}$), «на городі» (№ 23, $46^{є}$, $48^{б}$, $59^{б}$), без точнішого зазначення, кому вони належать, або з ким межують та ін.; або «в степу», «на полі», «в селі» – теж без точніших вказівок (іноді вони трапляються), – не дають уявлення про місце знахідки.

4. Знахідки римських і візантійської монет не описано ані

щодо змісту, ані щодо теперішнього стану, і не має посилань на відповідну літературу (вона могла б дати уявлення, які саме монети знайдено). Зробити це останнє в умовах молодого Першомайського музею було, певно, неможливо; але ж дати зовнішній опис монет треба було б, зважаючи на історичне значення таких монет.

Крім того, неясні або й хибні дані про окремі номери списку:

1. Не зрозуміло, чи скарби монет, чи по кілька окремих монет, що знайдені в одному місці, зазначено під № 5 та 46[а].

2. Під № 32 зазначено, що «набуто 2 срібні монети». А далі перераховується 4 монети. В чім справа – неясно.

3. Під № 65, серед литовських монет скарбу з с. Солгутова зазначено солід 1633 р. Соліди литовські такого типу невідомі[24]. Яку дату мав тут на увазі автор замість безсумнівно хибної 1633, – неясно (соліди 1623 р. наведено тут окремо).

Але й з цими хибами, заслуга нашого автора в збиранні та систематизації нумізматичного матеріялу на Першомайщині безперечно.

Переходжу до матеріялу списку.

Складач зареєстрував разом 146 знахідок поодиноких монет[25], та піж п'ятьма (5) номерами – рештки скарбів, що надійшли до музею (№ 32, 46[а], 49[а], 54, 65); під одним номером 49[б] – зазначено той скарб, що з нього монет у музеї немає.

Найстаріший скарб (№ 65) складається з дрібних білонових монет 1-ої половини XVII ст. – польських, литовських, шведських, пруських та монет місцевостей, підлеглих Польщі й Швеції – Познані, Лівонії, Рини, Ельбінга. Автор пише, що цей скарб (знайдено його р. 1928 в с. Солгутові Хащоватського району, на 0,5 м в землі) мав у собі 3 фунти монет, але до музею вступило 38 монет, важать усього 297 г.

Трохи пізнішим є скарб № 32, знайдено його років 30–35 тому біля с. Криве Озеро Кривоозерського району. Він мав у собі

---

[24] Останній найближчий перед тим – 1627 р.

[25] Монети, що зареєстровані під № 5 (5 екз[емплярів]), я умовно приймаю за окремі знахідки в одній оселі, а монети 46[а] за скарб.

ніби-то всього 19 монет, а музей дістав 4 екз[емпляри]: гданського орта 1615 р, польського орта 1650 р, кельнського талера 1674 р. та бреславську єпископську монету 1679 р. (номінал не зазначено).

Третій хронологічно скарб – дуже невеличкий, з російських монет часів Лисавети Петровни, Петра III та Катерина II, 1758–1781 рр. (№ 46[а]), з нього в музеї ї є одна срібна монета (15 к. 1765 р.) та 1 мідяна (10 коп. 1762 р.).

З четвертого скарбу, маленького, що складався з 25 мідяних п'ятаків Катерини II (№ 49[б]) – в музеї монет немає. П'ятий скарб був із «жменю» мідяків; серед них були п'ятаки Катерини II; в музеї тільки 1 монета – 2 копійки 1802 р.[26]

Нарешті шостий скарб, що його знайдено р. 1927 в с. Лукашівці Першомайського району, в деревляній скриньці, мав у собі 8 фунтів монет, але до музею здано всього 14 мідяних монет по дві копійки 1814–1820 рр.

Окремі знахідки, 146 екз[емплярів], хронологічно поділяються в такий спосіб:

1. II-го століття нашої ери — 3 екз[empляри] (римські)
2. XII століття нашої ери — 1 екз. (візантійська)
3. XIV століття нашої ери — 3 екз. (Золотої Орди)
4. XVII ст. I-ої половини — 1 екз. (польський «чех»)
5. XVII ст. 2-ої половини — 1 екз. (литовський шеляг)
6. XVIII ст. 1-ої половини — 19 екз. (російські монети)
7. XVIII ст. 2-ої половини — 57 екз. (50 російських, 2 польських, 1 турецька, 4 молдаво-волоських)
8. XIX ст. 1-ої половини 52 екз.(49 російських, 2 російсько-польських, 1 турецька)

[26] Обидва останні скарби знайдено в м. Першомайському та у м. Богополі Першомайського району.

9. XIX ст. 2-ої половини 8 екз. (російських)

10. Невідомого часу 1 екз. єврейських цитон

Разом 146[27]

Бачимо звідси, що 136 екз[емплярів], тобто 93,15 %, є монети XVIII–XIX ст., і з них 109, тобто 74,65 % всього числа окремих знахідок, припадає на 1751–1850 рр.

За національною ознакою поділ окремих знахідок такий:

1. Римських монет	3
2. Візантійських	1
3. Татарських (золотоординських)	3
4. Польських	3
5. Російсько-польських	2
6. Литовських	1
7. Турецьких	2
8. Молдаво-волоських (що бив у XVIII ст. російський уряд)	4
9. Єврейський цитон	1
10. Російських	126
Разом	146

З наведеного матеріялу видно, що: із скарбів дійшли до музею розрізнені решткі і належать вони [до] XVII (2), XVIII (2) та XIX (2) ст., маючи в собі звичайний і пізній нумізматичний матеріял.

2. Значну більшість окремих знахідок становлять монети XVIII–XIX ст. (136 із 146), і з них велику частину складають російські мідні монети (126), через це весь комплекс окремих знахідок набуває, так би мовити, російського кольориту часів територіяльної експансії в кол[ишньої] Російської імперії на південь та на захід.

Не маючи на меті робити тут історичну аналізу матеріялу

[27] Середніх 11 срібних монет (3 римських, 2 золотоординських, 2 російських, 2 російсько-польських, 1 польська, 1 турецька), 1 білонова (польська), 1 олов'яна жетон, 133 мідних монет (чимало не всі російські).

і вважаючи це взагалі за передчасне, оскільки знахідки складаються поки що переважно з поодиноких монет, що завжди роблять певне враження випадковости, а надто, коли збирано їх короткий час, мушу проте зауважити, що при своїй зовнішній ніби нецікавості, матеріял цей не може не зупинити уваги на деяких окремих моментах. Зазначу тут знахідки римських монет, досить пізню візантійську монету[28], характерну цілковиту відсутність російських монет XVII ст., що свідчить, мабуть, за непроходження ще в той час сюди російських економічних впливів; наявність молдаво-волоських монет 70-х років XVIII ст., досить далеко від місця їхнього вибивання (м. Садогура у Молдавії) тощо. Щодо обставин знахідок, то спиняє на собі увагу № 59: тут монету, 5 коп. 1773 р., знайдено в могилі під головою в кістяка. Нагадую, що на Україні (принаймні на Лівобережжі) звичай класти монети в могили був досить поширений ще в XVIII–XIX ст. (В. Шугаевский. О научном значении монетных находок. СПб., 1911, стор. 37–38).

Наприкінці зауважу, що треба вітати як видання наведеного матеріялу, так і збирання та публікацію матеріялів з різних місцевостей України, подібних до наданого вгорі. Вони дають багато даних для історії економіки старої України, що теж висвітлюють і історію соціяльних стосунків на ній. На ці матеріяли звертають дуже мало уваги, і вони легко й непомітно гинуть, а в той час своїм змістом заслуговують вони на пильну та неухильну охорону й систематичну публікацію.

В. Шугаєвський

Книжка з серії «Українське малярство». Дмитро Левицький. Передмова К. Буровія, монографія І. Чукина, обкла-

[28] Як правило, пізніші візантійські монети на Україні стосуються до кінця 1-ої чверти XI ст. Проте трапляються зрідка і пізніші; див., наприклад, знахідку мідяної монети Михайла VII Дуки (1071–1078) на березі р. Оскола в 3-х верстах від м. Куп'янська на Харківщині (Данилевич В. Е. Карта монетных кладов и единичных находок монет Харьковской губернии. Труды XII археологического съезда. Москва, 1905. Т. 1. С. 374–410. № 99).

динка В. Г. Кричевського. Видавництво «Рух», 1930, стор. 30, 20 таблиць.[29]

В передмові до книжки К. Буревій відзначає цінність праці т[овариша] Чукина, називаючи її першою марксистською монографією, що з'являється в час ширшого розвитку українського мистецького життя, коли зростає творчий процес соціялістичного будівництва і разом з цим перебудовуються наші погляди на минуле, перебудовується історія українського мистецтва. Одним з таких фактів, на думку Буревія, є мистецька спадщина Левицького, якого до революції залічували виключно до російської культури і якого зараз повертаємо на Україну, де він посідає почесне місце в історії українського малярства.

Автор монографії т[оваріш] Чукин дає огляд соціяльно-економічного стану Києва кінця XVIII ст., де формувався Левицький, з'ясовує характер боротьби київського міщанства з іншими соціяльними верствами, дає нарис мистецького життя у Києві, зокрема пожвавлення будівельної діяльності київського суспільства та російського уряду. Далі коротко подано біографію Левицького з зазначенням впливу батька-штихаря, згодом Антропова, а в Петербурзі – [Луї-Жана-Франсуа] Лагрене та [Джузеппе] Валеріані.

Автор дуже побіжно переглядає мистецьке життя Петербургу й так само побіжно – основні події життя Левицького.

Висвітлюючи творчість Левицького, автор визначає його як портретиста вищих соціяльних верств, а функцію його портретів як ту саму, що була й у старому укр[аїнському] портреті – схарактеризувати оригінал з найвигіднішого боку. Звідсіль й інші риси портретів Левицького – офіційність, статичність, широкі пишні жести і замкнений в собі рух.

Щодо мистецького світогляду, для Левицького характерне міщанське речове сприйняття навколишнього світу і звідсіль тверезе ставлення до натури, реальна її передача, хоч і підпорядкована вимогам тодішніх портретних канонів.

Побіжно зазначивши українські традиції в малярстві Левицького, торкнувши питання про учнів його, автор з'ясовує по-

[29] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 610.

чесне місце Левицького в історії укр[аїнського] малярства.

Праця в цілому має характер реферату в дуже конспективному вигляді. Автор лише ставить питання в цілому правильно, але дуже побіжно. Для доповіді, що її треба прочитати в семінарі, цього матеріялу досить, для монографії його замало.

Робота підсумовує загальні питання про Левицького, причому автор іноді поспішно згоджується з відомими уже твердженнями, як от про зміну прізвища Григорія Носа на прізвище його дружини Левицької – що було уже спростовано Модзалевським.

Характеризуючи творчість Левицького, автор наводить довгу, на сторінку, цитату з Сидорова. Аналізи творчої практики Левицького, розбираючи її на самих творах, автор не робить і зразу дає висновки. Таке важливе для Левицького питання, як питання кольориту, загубилось.

Деяка неплановість і повторення шкодить у викладенні матеріялу. В німецькій текст, на жаль, потрапили неточності в перекладі, напр[иклад], можна подумати, що в Києві було закладено архітекторську школу.

В цілому питання поставлені правильно, автор добре оперує матеріялом соціяльного та економічного порядку, книжка скупчує всі питання про Левицького і її слід вітати серед нашої сучасної нечисленної й потрібної літератури з мистецтва.

Видана книжка, на жаль, недбало: ілюстрації репродуковані невдало, деякі вийшли темними плямами, деякі сфотографовані не з оригіналів в Всеукр[аїнському] істор[ичному] музею ім. Шевченка в Києві, а з репродукцій в каталозі цього музею. Підписи слід було б вміщати під репродукціями в інтересах ширшого читача.

Обкладинка книжки, роботи проф. В. Г. Кричевського, що є стандартизована для всієї серії, вражає непогодженням суперматичних (нібито) площин з неприємними покрученими літерами.

Л. Левицька

Ярослав Пастернак. Гальштатська культура Закарпаття в його природних межах. Окр[емий] відб[иток] з «Записок

Наукового товариства ім. Шевченка у Львові». 1930 (1–12 стор.)[30]

Автор статті є автор багатьох праць з археології Галичини, а так само й ґрунтовної праці «Ruské Karpaty v archeologii» (Praha, 1928). У своїй статті д-р Я. Пастернак подає короткі відомості про різні фази гальштатської культури Закарпаття, виходячи з хронології [Пауля] Райнеке. Перша найдавніша доба гальштатської культури (початок її близько 1200 р. перед н. е.) поділяється на 2 періоди, найдавніший з них є синхронічний з початком IV брондзової доби за Монтелієм[31] у північноєвропейських країнах й III бронзової доби в Галичині. Ця фраза гальштатської культури характерна вілляновськими[32] (старо-італійськими) імпортними речами та речами з т. зв. швейцарських будівель на палях. На закарпатських землях цю добу позначено скарбами бронзових мечів певного типу. Друга половина першої гальштатської доби відповідає кінцю IV бронзової доби за Монтелієм. За цих часів на тлі попередньої культури з'являються речі пізніших розвинених форм. На Закарпатті відомі з цієї фази гальштатськох культури бронзові скарби.

Друга гальштатська доба синхронічна з V бронзовою в північній Європі (близько 1000–850 рр. до н. е.). Вона відома в літературі тільки з кількох бронзових скарбів, що знайдені поза межами Закарпаття.

Кераміка обох фаз гальштатської культури походить з нечисленних поховань та землянок того часу, відомих в археології Зах[ідної] Європи. Вона свідчить про стилістичний зв'язок з гальштатською керамікою північно-альпійських країн, а почасти з італійськими вілляновськими культурними центрами. Похоронний звичай старшої гальштатської доби в наддунайській улоговині був тілоспалення. Інвентар цих могил переважно кераміка та, рідше, брондзові речі. Засоби життя та форми житла людности в наддунайській улоговині за тих часів майже невідомі.

---

[30] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 611.

[31] Йдеться про Густафа Монтеліуса.

[32] Йдеться про археологічну культуру Villanovan.

Третя й четверта доба за хронологією Райнеке – це молодша фаза гальштатської культури. Перша з них синхронічна з брондзовою добою за Монтелієм на півночі Європи і пропадає на VIII ст. перед н. е., тобто на останнє століття перед початком грецької колонізації берегів Чорного моря. Кераміка цих часів багато орнаментована. Типові – корячки з високими вухами. Заліднені вже не тільки долини, але й узгір'я, відомі укріплені городища. Крім тілоспалення трапляються й поховання кістяками.

Остання фаза гальштатської культури припадає на VII ст. перед н. е., тобто на часи заснування грецьких колоній по берегах Чорного моря. Вона відповідає першій гальштатській долбі за Монтелієм і третьому гальштатському періодові за Гернесом[33].

На Закарпатті майже немає таких знахідок, що їх з певністю можна було б пристосувати до цих двох молодших фаз розвитку гальштатської культури. Тільки по деяких скарбах іноді трапляються такі речі, що їх можна зачислити до інвентаря гальштатської культури. До молодшої гальштатської доби належать також на численні на Закарпатті скітські речі. Скіти, мавши під собою цілу степову Україну, поодинокими ватагами заходили на галицьке Поділля, і одна з них через Карпати перейшла в наддунайську улоговину, і там лишила досить багато слідів. Райнеке вважає, що скіти переходили Карпати проваллям біля с. Верецьких на Закарпатті, а [Любор] Нідерлє – що проваллям [нерозбірливо] у Семигороді.

Автор пристає на цю другу думку. Велика кількість поодиноких гальштатських брондзових речей та скарбів їхніх угорського походження показує на жваві торгівельні стосунки між людністю Закарпаття та Галичини за тих часів. Базуючись на розміщенню знахідок, автор визначає 4 шляхи торгівельні.

На кінці статті автор подає список (з 21 назви) тієї літератури, що він використав для своєї праці.

Стаття Я. Пастернака тим знайомить нас з маловідомими знахідками на тер[иторії] Закарпаття, що належать формації рабовласницького суспільства, і це особливу має вагу для ви-

[33] Йдеться про Моріца Гьорнеса.

вчення колонізації поза межами Геродотової Скітії.

Але не можна не зазначити, що статтю написано формально-типологічним методом. Їй бракує відповідної соціологічної аналізи. Фази гальштатської культури схарактеризовано, не виходячи з економічних та суспільних стосунків, а базуючись на зовнішньому вигляді речі, відірваної від тих явищ.

В[алерія] К[озловська]

НОВІ ВИДАННЯ ЗА р. 1929–1930[34]

Галина Вовк

Музейна справа

Загальні питання

Методологія

1. Антонов Д. Спроба будування музеїв мистецтва на основі соціяльно-виробничих принципів. *Збірник Волинського науково-дослідного музею.* 1928, Житомир. Т. 1. С. 115–134.

2. Брік Я. Музей, що йде в ногу з життям [Всеукраїнський соціялістичний музей ім. Артема]. *Знання*. 1930. № 5. С. 22–23, іл.

3. Вайнштейн М. Музейні справи на Україні. *Знання*. 1930. № 20. С. 23–24, іл.

4. Волянський І. Музейна освіта. (До прийому КХІ 1928–1929 ак[адемічного] року). *Пролетарська правда.* Щод[енна] газета. Київ, 1928. № 181.

5. Дложевський С. 1-й Міжнародний з'їзд археологів у Берліні. [З 21 по 25 квітня 1929 р.]. *Україна*. 1929. Кн. 37. С. 173–175. [Представництво на з'їзді від України й доповіді, що якоюсь мірою торкаються України].

6. К. Т. До питання про методологічну перебудову вивчення археології. [З приводу доповідів А. Арціховського (Історик-марксист, т. 14, 1929) та В. Нікольського (Труды I конф[еренции] историков-марксистов, т. II, 1930). *Хроніка археології та мистецтва*. 1930. Ч. 2. С. 75–76.

[34] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 612.

7. Дубровський В. До питання про організацію музеїв робітничого побуту й мистецтва. 1928. Харків. Відб[иток] з «Мистецтвознавства», збірника ч. 1, Харк[івської] секц[ії] н[ауково]-д[ослідної] кат[едри] мистецтвознавства. Дод. II.

Рец[ензія]: Заклинський Р. – Критика. 1929. № 7–8. С. 230–231.

8. Дубровський В. Історико культурні заповідники та пам'ятки України. Харків: ВДУ, 1930. 76 с.

Зміст: 1. Що таке пам'ятники культури й для чого вони потрібні; 2. Охорона пам'яток на Україні до жовтневої революції й протягом першого десятиліття по ній; 3. Стан історичних пам'яток та боротьба з шкідниками за їхню охорону; 4. Державні історико-культурні заповідники (Ольвія, Могила Шевченка, Всеукраїнський музейний городок, Бердичівський заповідник, Кам'янецька фортеця, замок К. Острозького, Чернігівський, Київо-Кирилівський, Новгород-Сіверський); 5. Пам'ятки культури республіканського значення; 6. Наукове дослідження пам'яток; 7. Охорона пам'яток культури та громадська допомога. Додаток: Права УСРР щодо охорони пам'яток.

9. Дубровський В. Музеї та Україні. Харків: ДВУ, 1929. 60 с.

Рец.: Заклинський. Р. – Життя й революція. 1930. Кн. 3. С. 208–210.

10. Заклинський Р. Музейне будівництво. (З приводу ювілею Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Києві). *Життя й революція*. 1929. Кн. XII. С. 148–153.

11. Заклинський Р. Про музеєзнавство в Німеччині й у нас [на Україні]. *Прапор марксизму*. 1929. № 6. С. 248–253.

12. Н[осов] А. Український сходознавчий з'їзд у Харкові 1–5/XI 1929. *Хроніка археології та мистецтва*. 1930. Ч. 2. С. 91–92.

13. Обмін науковими цінностями між УСРР та РСФРР. *Україна*. 1930. Липень – серпень. С. 191–194.

14. Підгайний С. З концепцій українського історичного процесу в музейній практиці. Харків: ДВУ (18×13), 1930. 32 с. Музейна група сприяння товариству «Войовничий матеріяліст».

15. Про київський археологічний з'їзд 1874 року. *Україна*. 1928. Кн. 4 (29). С. 160–162. [Короткий зміст доповіді Т. М. Гавриленка, зачит[аної] 27/III в пленумі н[ауково]-д[ослідної] ка-

тедри історії України та дискусії, що відбулася після неї].

16. Сибилев Н. В. Как я произвожу археологические разведки. *Краеведение*. 1928. № 5. С. 288–293. [З досвіду екскурсій на Ізюмщині, вздовж річки Півн[ічний] Донець].

Установи всеукраїнського значення

17. Павленко М. Музей мистецтва УАН в Київі. *Всесвіт*. Харків, 1928. № 5.

18. Щепотьєва М. Науково-дослідча катедра мистецтвознавства в Києві в 1928–29 акад[емічному] р[оці]. *Хроніка археології та мистецтва*. 1930. Ч. 2. С. 86–88.

19. Брік Я. Свічадо України. Всеукраїнський соціяльний музей ім. Артема. *Всесвіт*. Харків, 1928. № 43. С. 8–9.

20. Утворення Археологічного музею ВУАН [у Києві на території Лаврського заповідника]. *Хроніка археології та мистецтва.* 1930. Ч. 2. С. 86.

21. Музеологічна комісія Всеукраїнського музейного городка у Києві. *Хроніка археології та мистецтва*. 1930. Ч. 2. С. 89.

22. Танан К. Праця відділу примітивної культури й народньої творчости науково-дослідчої катедри історії України в Києві. *Червоний шлях*. 1929. № 1(70). С. 253–254.

23. Звіт про роботу Кабінету антропології ім. Ф. Вовка за 1928 рік. *Антропологія*. Річник II, 1928. Київ, 1929. С. 291–294.

24. Звіт про роботу Кабінету антропології ім. Ф. Вовка [I. В частині антропологічній – А. Н[осов]. II. В галузі передісторії – М. Рудинський]. *Антропологія*. Річник III, 1929. Київ, 1930. С. 225–231.

25. Н[осов] А. З науково-дослідчої роботи Кабінету антропології ім. Ф. Вовка ВУАН за 1929 р. I. У частині антропології. II. У частині передісторії. III. Підготування нових сил. *Хроніка археології та мистецтва*. 1930. Ч. 2. С. 83–85.

26. Рудинський М. Кабінет антропології ім. Ф. Вовка при ВУАН. *Київ. Провідник* / За ред. Ф. Ернста. Київ: ВУАН, 1930. С. 211–213.

27. Курінний П. П. Діяльність Всеукраїнського археологічного комітету за час з 1/X 1928 р. по 1/I 1929 р. (Доповідь… на засіданні ради ВУАН 11/II 1929 р.). *Вісті ВУАН.* Київ, 1929. № 2. С. 6–16.

28. Гордієв Д. Звідомлення про працю комісії кавказознавства при ВУАКу за 1929 рік. *Хроніка археології та мистецтва*. 1930. Ч. 2. С. 90–91.

29. Д-ий Б. Всеукраїнська історична скарбниця. (З нагоди 30-ліття Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка. *Глобус*. 1930. № 2(146). С. 28–29, іл.

30. Є-т. Останні придбання Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка. *Пролетарська правда*. Щоденна газета. Київ, 1928. № 15.

31. Заклинський Р. З історії Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка. *Життя й революція*. 1928. Кн. III. С. 173–178.

32. Павлик О. Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка. *Пролетарська правда*. Щоденна газета. Київ, 1928. № 179.

33. Слободской Г. О работе Музея Революции УССР. *Літопис революції*. 1928. № 1(28). С. 331–334.

34. Левіна Р. Робота пересувної виставки Музея Революції УСРР. *Агітація і пропаганда*. 1928. № 29. С. 56–58.

35. Розин С. О. О работе передвижной выставки Музея Революции УССР. *Літопис революції*. 1928. № 6. С. 391–394.

Установи місцевого значення

36. Брік Я, Чернігівський музей. *Службовець*. 1929. № 15. С. 2–3, іл.

37. Вайнштейн М. Пам'ятки української культури. (Чернігівський державний музей). *Знання*. 1929. № 5. С. 22–23, іл.

38. Лавринович К. Матронівка – Кулішівка. [Хутір на Чернігівщині, де жив П. Куліш*]. Глобус*. 1929. № 17. С. 264–265.

39. Чернігівський музей. *Брік Я. Місця минулого й майбутнього. По Чернігівщині. Літературний репортаж*. Харків: ВДУ, 1929. С. 11–23.

40. В. М. Ніжинський музей ім. М. В. Гоголя. *Глобус*. 1928. № 19. С. 303–304.

41. Нежинский музей им. Гоголя. *Шквал*. 1928. № 44 (176). С. 9.

42. Музей ім. Лазаревського О. М. на Конотопщині. *Вісті* (газета). Харків, 1928. № 96.

43. Коростенський окружний музей краєзнавства та краєзнавча робота на Коростенщині. *Краєзнавство на Коростенщині*. Коростень, 1930. Вип. І. С. 3–7. Бібліографія: список праць, що з'явились внаслідок дослідження в Коростенській окрузі установ республіканського значення.

44. Брік Я. Київський музей революції. *Робітник*. 1928. № 13–14. С. 11.

45. Брік Я. Київський музей революції. *Культура і побут*. 1928. № 35. С. 5.

46. Будинок-музей Шевченка. [Провідник]. 1929. Київ. Інститут Т. Шевченка. Київська філія. (18×14). XVI+48 с. Зміст: 1. Передмова; 2. Стаття В. Міяковського «Будинок-музей Т. Шевченка»; 3. Показник експонатів.

47. Дорошкевич О. Будинок-музей Т. Шевченка. *Пролетарська правда* (газета). Київ, 1928. № 261.

48. С. Ш. Музей м. Київа. [До організації Київського муніципального музею]. *Україна*. 1929. Травень–червень. Кн. 34. С. 164–166.

49. Новицький О. П. Звіт за діяльність Софійської комісії ВУАН. Додаток до протоколу Ради ВУАН. № 6/10. *Вісті Всеукраїнської академії наук*. 1929. Травень – червень. № 5–6. С. 27–32.

50. Павленко М. Київська картинна галерея. *Всесвіт*. 1930. № 12. С. 11, 3 фото в тексті.

51. Павленко М. Музей України. Збірка П. Потоцького. *Всесвіт*. 1928. № 35. С. 6–7.

52. Ткачівський С. Київський музей революції. *Всесвіт*. 1928. № 9. С. 11.

53. Фещенко А. Корсунський природничо-краєзнавчий музей. *Всесвіт*. 1929. № 1. С. 14, іл.

54. Маслівець К. Полтавська картинна галерея. *Знання*. 1930. № 6. С. 22–24, іл.

55. Риженко Я. Полтавський державний музей. *Знання*. 1928. № 3. С. 23–24, іл.

56. Риженко Я. Полтавський державний музей. Історичний огляд. *Збірник Полтавського державного музею ім. В. Г. Короленка*. 1928. Т. І. 1–15, іл. Бібліографія: «До бібліографії музею (1892–1928)» – 36 назв.

57. Снігур І. Полтавський державний музей ім. Короленка. *Побут. Всеукраїнське етнографічне товариство*. Київ, 1928. Ч. 2–3. С. 23.

58. Каневський Ю. Рік праці Прилуцького музею. *Бюлетень Прилуцького окружного музею.* 1928. № 1. С. 4–9.

59. Каневський Ю. Про організацію мережі кореспондентів музею. *Бюлетень Прилуцького окружного музею*. 1928. № 1. С. 25–26.

60. Маслов В. Поповнення Прилуцького музею. *Бюлетень Прилуцького окружного музею*. 1928. № 1. С. 30–36.

61. Маслов В, Каневський Ю. З життя музею. *Бюлетень Прилуцького окружного музею*. 1929. № 2. С. 73–85.

62. Археологическая секция научно-исследовательской кафедры географии и антропологии в Харькове.*Человек*. [Академия наук СССР]. 1928. № 1. С. 102.

63. Єрофіїв І. Музей Слобідської України. (Про музей в Харкові ім. Сковороди). *Глобус*. 1928. № 18. с. 287.

64. В. Л. Музей Слобідської України. Службовець. 1929. № 23.

65. Незабутній. Наша давнина. (Музей Слобідської України в м. Харкові). *Селянка України*. Харків, 1928. № 9. С. 10–11, іл.

66. Зуммер В. Виставка Художньо-історичного музею. *Всесвіт*. 1929. № 32. С. 16.

67. Горват М. Організація Охтирського краєзнавчого музею. *Краєзнавство*. Харків, 1928. № 6–10. С. 77–80.

68. Журлива О. Сумський музей. *Знання*. 1929. № 1. С. 22, іл.

69. Ізюмський музей за 10 років його існування. *Краєзнавство*. Харків, 1930. № 1–5. С. 68–70.

70. Онацький Н. Організація мережі кореспондентів Сумського музею. *Наша освіта*. Суми, 1929. № 1–2. С. 57–58.

71. К. І. Місто-історія. (Нарис про Кам'янець-Подільський). *Глобус*. 1928. № 19. С. 298–300.

72. Коротке звідомлення про діяльність Миколаївського історично-археологічного музею за 1927 рік. Миколаїв: Видавництво Миколаївського історично-археологічного музею, 1928. (22×14). 15 с.

73. [Дложевський С. С.]. Відчит про діяльність Одеського державного історично-археологічного музею за рр. 1927 та 1928.

Одеса: Видавництво Одеського державного історично-археологічного музею, 1929. (23×15). 22 с. (Одеський державний історично-археологічний музей). Бібліографія: спеціяльна література про Одеський державний історично-археологічний музей – 25 назв.

Рец.: Дубровський В. – Україна. 1930. Січень – лютий. Кн. 39. С. 176.

74. Вич О. Музей війни (Одеса). [про Музей Червоної армії в Одесі]. *Всесвіт*. 1928. № 48. С. 12–13.

75. Емський-Могилевський. До відкриття Одеського народного музею. *Шквал*. Одеса, 1929. № 47. С. 12–13, іл.

76. Звіт про діяльність секції [археології Одеської комісії краєзнавства при УАН] з 1/XI 1925 р. по 1/V 1930 р. *Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Секція археології*. 1930. Ч. 4–5. С. III–VI.

77. Лист Д. Музей української культури [в Одесі]. *Всесвіт*. Харків, 1928. № 1. С. 7.

78. Шехтман М. Про Музей єврейської культури в Одесі. *Шквал*. Одеса, 1929. № 46. С. 12, іл.

79. Короткий звіт про діяльність Херсонського державного історико-археологічного музею за 1927/28 рік. *Літопис Державного херсонського історико-археологічного музею*, 1927–1928. Херсон, 1929. С. 7–10.

80. Петражицький А. Собор – під музей. [Музей старого Херсону в Катеринінському соборі]. *Всесвіт*. 1930. № 19. С. 18–19, іл.

81. Беляєв П. Дніпропетровський музей. *Знання*. 1928. № 13. С. 18–19, іл.

82. Дніпропетровський Музей Революції. *Зоря*. 1929. № 10. С. 27, іл.

83. Матвієвський П. 25-річчя Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею. *Збірник Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею*. 1929. Т. І. С. 5–43, іл.

84. Курило-Кримчак А. Краєзнавчий музей Мелітопільщини. *Краєзнавство*. Харків, 1928. № 6–10. С. 74.

85. Ялі С. Про грецький відділ Маріупільського музею краєзнавства. *Краєзнавство*. Харків, 1928. № 2–3. С. 53–55.

Крим

86. Акчокракли О. Науково-дослідча робота по історії матеріальної культури у Криму за 1928 рік. *Східний світ*. 1929. № 1–2 (7–8). С. 360–362.

87. Барсамов Н. С. Феодосийский археологический музей и Галерея Айвазовского. *Крым*. 1928. № 1 (6). Вып. II. С. 101–104. [Головніші відомості за музей та огляд роботи його в 1927-му році].

88. Гриневич К. Э. За новый музей: Херсонесский музей, как первый опыт приложения марксистских идей в музейном строительстве. Севастополь: Изд. Херсонесского музея, 1928. 16 с., илл.

89. Гриневич К. Э. Очередные задачи музейного строительства в Крыму. *Крым*. 1928. № 2 (7). С. 60–64.

90. Гусакова Л. Путеводитель по музею революции. Севастополь: Севастопольское музейное объединение, 1928. 18+1 с.

91. Евневич В. К. Алуштинский краеведческий музей О[бщества] п[о] и[зучению] К[рыма]. *Крым*. 1928. № 2 (8). Вып. II. С. 110–111.

92. Маркевич А. Краткий очерк деятельности Таврической ученой архивной комиссии и Таврического общества истории, археологии и этнографии за 1887–1927 гг. *Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии.* 1928. Т. II. С. 181–187.

93. Маркевич А. И., Эрнст Н. Ф. Таврическое общество истории, археологии и этнографии (в 1928 г.). *Известия центрального бюро краеведения*. 1929. № 4. С. 25–26.

94. Марти Ю. Ю. Краткий отчет о деятельности Керченского историко-археологического музея за 1926–1927 г. *Крым*. 1928. № 1 (6). Вып. II. С. 99–101.

95. М. Г. Найстаріший кримський музей [Теодосійський археологічний музей]. *Східний світ*. 1928. № 5. С. 252–253.

96. Опалов В. Г. О массовой работе крымских музеев в 1927 году. Крым. 1928. № 1 (5). Вып. 1. С. 102–105. [Короткі відомості про роботу окремих музеїв Крима].

97. Опалов В. Г. Музейное дело в Крыму. Всекрымское совещание музейных работников. *Бюллетень Общества по изучению Крыма.* 1929. № 1. С. 36–38.

98. Отчет о деятельности Таврического общества истории, археологии и этнографии за 1928 г. *Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии*. 1929. Т. III. С. 191–193.

99. Полканов А. И. Охрана памятников старины в Крыму за советский период. *Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии.* 1928. Т. II. С. 173–180.

100. Россилевич Г. Я. Ялтинский музей краеведения. *Крым*. 1929. № 2 (8). Вып. II. С. 106–109.

Північний Кавказ

101. Adəŕe xekum i muzey: le musée circassien. № 1 / Адыгский областной музей. Краснодар: Тип. Адыгпромторга, 1929. 27 с. [Зміст: 1. Краткий отчет о деятельности Адыгского областного историко-этнографического музея. 2. Указатель музейных экспонатов].

102. В секции археологии, антропологии, этнографии и истории искусств [Северо-Кавказского бюро краеведения]. *Краеведение на Северном Кавказе*. 1928. № 1–2. С. 149–152.

103. Ермоленко М. Кабардино-Балкарский областной музей. (Отчет за 1926–1927 бюджетный год). *Краеведение на Северном Кавказе*. 1928. № 3–4. С. 70–71.

104. Лунин Б. XX лет СКОФИЭ (Северо-Кавказское краевое общество археологии, истории и этнографии). *Краеведение на Северном Кавказе.* 1929. № 1–2. С. 86–92.

105. Лунін Б. На шляху до марксівської археології. (Нові методи та завдання вивчення матеріяльної культури Півд. Кавказу). *Східний світ*. 1930. № 4–5 (13–14). С. 229–255.

106. Лучник В. Современное состояние Ставропольского музея. *Краеведение на Северном Кавказе*. 1928. № 3–4. С. 71–74.

107. Мислівець К. Музеї на Кубані. *Знання*. 1929. № 14. С. 21–23. [Кубанський науковий музей. Кубанський художній музей ім. А. В. Луначарського. Адигейський історичний музей. Революційний музей ім. Жовтневої революції].

108. Прозрителев Г. Н. Деятельность Ставропольской этнолого-археологической комиссии в 1926–1927 г. *Краеведение на Северном Кавказе*. 1928. № 1–2. С. 153–154.

109. Рабченя. Кубанский музей Октябрьской революции в

г. Краснодаре. *Краеведение на Северном Кавказе.* 1928. № 1–2. С. 116–118.

110. Северо-Кавказское краевое общество археологии, истории и этнографии в 1926–1927 акад. году. *Записки Северо-Кавказского краевого общества археологии, истории и этнографии.* Ростов-на-Дону, 1927. Кн. I (т. III). Вып. 3–4. С. 91–96.

111. Северо-Кавказское краевое общество археологии, истории и этнографии (СКОАИЭ) в 1927–1928 акад. году. (Из доклада уч. секр. Б. В. Лунина, годичному общему собранию членов СКОАИЭ). *Записки Северо-Кавказского краевого общества археологии, истории и этнографии*. Ростов-на-Дону, 1929. Кн. I (т. III). Вып. 5–6. С. 89–94.

112. Северо-Кавказское краевое общество археологии, истории и этнографии. *Краеведение на Северном Кавказе.* 1928. № 1–2. С. 156–157.

113. Танаидская комиссия Северо-Кавказского общества археологии, истории и этнографии (обзор деятельности). *Записки Северо-Кавказского краевого общества археологии, истории и этнографии*. Ростов-на-Дону, 1929. Кн. I (Т. III). Вып. 5–6. С. 94–105.

Чернігівщина

114. Баран-Бутович С[тепан]. Людвисарські вироби XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї. (Гармати та дзвони) / Чернігівський державний музей. Історичний відділ. Чернігів, 1930. 16 с.

115. Баран-Бутович, Степан. Передісторичні розшуки в межах Чернігівської округи. *Антопологія. Річник II. 1928*. Київ, 1929. С. 233–240, іл. [Резюме французькою мовою. Бібліографія: «Література» – 8 назв].

116. Виноградський, Юрій. Сосниця та її околиці. Топографічні й археологічні матеріяли, перекази та історичні відомості. *Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали*. Київ, 1928. С. 147–168, іл.

117. Грушевський, Михайло. Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища. *Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали*. Київ, 1928. С. 17–35, іл., табл. I–VI в тексті.

118. Козловська, Валерія. Неолітичні та трипільські знахідки на Чернігівщині. *Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали.* Київ, 1928. С. 42–61. Табл. I–IV в тексті.

119. Козловська, Валерія. Срібний скарб часів великого переселення народів з с. Фатівиж на Чернігівщині. *Ювілейний збірник на пошану академика Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістьдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльности*. Київ, 1928. Т. І. С. 44–52, іл., табл. I–II в тексті.

120. Морачевський Я. М. Випадкові знахідки кам'яного знаряддя на Глухівщині. *Хроніка археології та мистецтва*. Київ, 1930. Ч. 2. С. 77–78.

121. Морачевський, Яків. Кераміка Мар'янівської стації. [с. Мар'янівка на Глухівщині]. *Антропологія. Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка.* 1929. Київ, 1930. Вип. III. С. 191–202, іл. Резюме французькою мовою.

122. Макаренко, Микола. Біля Чернігівського Спаса. (Археологічні досліди р. 1923). *Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали*. Київ, 1928. С. 184–196, іл.

123. Макаренко М. Борзенські емалі й старі емалі України взагалі. *Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали.* Київ, 1928. С. 17–35, іл., табл. I–VI в тексті.

124. Макаренко М. Борзенські емалі й старі емалі України взагалі. Київ: УАН, 1928. (24×18) 2+79–100 с., 2 табл. поза текстом. Відбитка зі збірника «Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали».

125. Макаренко М. Ніженська фібула. *Ювілейний збірник на пошану академика Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістьдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльности*. Київ, 1928. Т. І. С. 31–43, іл.

126. Макаренко М. Чернігівський Спас. (Археологічні досліди р. 1923). *Записки історико-філологічного відділу ВУАН*. Київ, 1928. Кн. XX. С. 1–80, іл., табл. I–XXII поза текстом.

127. Макаренко М. Чернігівський Спас. (Археологічні досліди року 1923). Київ: ВУАН, 1929. (27×18) 6+90+6 с., іл., табл. I–XXII поза текстом. Відбитка з «Записки історико-філологічного відділу ВУАН. Кн. XX»

128. Рекогносцировка І. С. Абрамова по узбережжю Десни

біля м. Новгородсіверського. *Хроніка археології та мистецтва*. Київ, 1930. Ч. 1. С. 76.

129. Рудинський М. Я. Мар'янівська стація [біля с. Мар'янівки на Глухівщині]. (З матеріалів експедиції понад Сеймом). *Антропологія. Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка. 1929.* Київ, 1930. Вип. III. С. 179–190, іл. Резюме французькою мовою.

130. Смолічев, Петро. «Скарб» палеолітичної доби. (Кремінне начиння, сховане в кістці мамута з Мізинської палеолітичної стації). *Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали*. Київ, 1928. С. 36–41, іл.

131. Тутковський, Павло. Передісторична природа Чернігівщини. (Геологічне минуле Чернігівщини за четвертичного періоду). [Розділ IV: «Мізинська палеолітична стоянка в геологічному освітленні»]. *Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали*. Київ, 1928. С. 1–16, 2 мапи поза текстом. Бібліографія: «Огляд літератури про Мізинську стацію» – і розділі IV. С. 12.

132. Шугаєвський, Валентин. До грошового обігу Чернігівщини XVII в. Клад західньо-европейських талярів, знайдений біля «Чорториївського рівняка» поблизу Чернигова 1923 р. *Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали*. Київ, 1928. С. 319–324, іл.

133. Шугаєвський, Валентин. Мідяний змієвик Чернігівського музею – повторення золотої «чернігівської гривни». *Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали*. Київ, 1928. С. 224–234, іл.

Волинь

134. Брз [Бразуль]. Старокостянтинівський замок – державний заповідник. *Всесвіт*. 1928. № 26. С. 10.

135. Збірник / Волинський Науково-Дослідчий Музей. Житомир, 1928. Т. І. 135 с.

Рецензія: Єрофіїв І. Червоний шлях. 1929. № 2. С. 233–234.

136. Гамченко С. С. Досліди археологічні р. 1927 на Шепетівщині [Курганний некропіль ст. Полонне. Курганний некропіль ст. Шепетівки]. *Записки Шепетівського наукового при Українській академії наук товариства*. Шепетівка, 1929. С. 3–7.

137. Гамченко С. С. Досліди археологічні р. 1927 на Шепетівщині. Шепетівка, 1929. Шепетівське наукове при Українській академії наук товариство. (26×19), 7 с. [Окр. відб. із «Записок Шепетівського наукового при Українській академії наук товариства»].

138. Гамченко, Сергій. Могильний некропіль біля ст. Полонного на Волині. *Хроніка археології та мистецтва*. 1930. Ч. 1. С. 27–31, іл.

139. Козловська, Валерія. Кремінна сокира молот з м. Романова кол. Новгород-Волинського повіту на Волині. *Антропологія. Річник Кабінету*. 1928. Київ, 1929. Вип. II. С. 230–232, іл. [Резюме французькою мовою].

140. Коршак, Кирило. Палеолітична стація в м. Іскоростi. *Хроніка археології та мистецтва*. 1930. Ч. 2. С. 7–21, табл. I–III поза текстом.

141. Кочубей В. І. Археологічне обстеження берегів р. Гориня р. 1928. *Записки Шепетівського наукового при УАН товариства*. Шепетівка, 1929. С. 8–17.

142. Кочубей В. І. До реєстрації археологічних першоджерел на Шепетівщині. *Записки Шепетівського наукового при УАН товариства*. Шепетівка, 1929. С. 18–24.

143. Кочубей В. І. До реєстрації археологічних першоджерел на Шепетівщині. [Райони: Славутський, Ізяславський та Старокостянтинівський]. Шепетівка, 1929. Шепетівське наукове при УАН товариство. (25×18). 7 с. [Окрема відбитка із «Записок Шепетівського наукового при УАН товариства».

144. Левицький, Іван. Бондарівська неолітична стація – майстерня кремінних виробів [Неолітична стація на р. Норині на Волині]. *Збірник Волинського науково-дослідчого музею*. Житомир, 1928. Т. І. С. 43–66, табл. I–IV. [Резюме німецькою мовою. Бібліографія: «Література» (6 назв)].

145. Левицький, Іван. Довгинецька палеолітична стоянка [с. Довгиничі, Коростенська округа, на лівобережжі Нориня]. Попереднє повідомлення. *Антропологія. Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка. 1929*. Київ, 1930. Вип. III. С. 153–160, іл. [Резюме французькою мовою].

146. Левицький І. Ф. Пам'ятки мегалітичної культури на Во-

лині. *Антропологія. Річник Кабінету. 1928.* Київ, 1929. Вип. II. С. 192–222, іл. [Резюме французькою мовою].

147. Шамрай, Сергій. Деревлянські могили. Зовнішній вигляд та розташування супроти земної поверхні. *Науковий збірник за рік 1928*, XXVIII: Записки Українського наукового товариства в Київі тепер Історичної секції ВУАН. Ред. М. Грушевського. Київ, 1928. С. 3–24.

Київщина

148. Абраменко П. Розкопи могили у с. Лихолітах Іркліївського р. на Шевченківщині р. 1928. *Хроніка археології та мистецтва.* 1930. Ч. 2. С. 59–64.

149. Бразуль, Степан. Золоті ворота. *Знання*. 1928. № 6. С. 21–22.

150. Граков Б. П. Древности Яблоновской курганной группы из собрания Д. Я. Самоквасова. *Труды секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук*. 1928. Т. II. С. 69–81. [Пам'ятки скитської культури з с. Яблонівка коло Канева]. Бібліографія: в «Примечаниях».

151. Істомін, Михайло. Печерське та його старовина. *Ювілейний збірник на пошану академика Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістьдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльности*. Київ, 1928. Т. I. С. 144–152.

152. Карська Л. Той, що живе сторіччя. [Пам'ятники старовини м. Києва]. *Знання*. 1928. № 1. С. 23–24.

153. Козловська В. Місця найважливіших розкопів Київського акрополя. *Київ: провідник* / за ред. Ф. Ернста. Київ: ВУАН, 1930. С. 344–349.

154. Козловська В. Є. Новіші археологічні досліди на терені Білоцерківщини. *Хроніка археології та мистецтва*. Київ, 1930. Ч. 2. С. 39–48, іл.

155. Козловська В. Є. Провідник по археологічному відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Києві. Київ: Київ-Друк, 1928. (18×13,5). 40 с., з мал. Ю. Ю. Павловича. [Популярна серія, ч. 1].

156. Козловська В. Садиби чч. 59–61 по Кирилівській вулиці. (Місце розкопів В. В. Хвойки р. 1893). *Київ: провідник* / за ред.

Ф. Ернста. Київ: ВУАН, 1930. С. 639–640.

157. Коршак К. Ю. З праці семінару при археологічному відділі Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка у Києві. [В районі Києва]. *Хроніка археології та мистецтва*. 1930. Ч. 1. С. 57–66, з мал.

158. Магура, Сильвестр. Дві мідяні посудини з Черкащини. [с. Жаботин на Черкащині]. *Хроніка археології та мистецтва*. 1930. Ч. 1. С. 53–55, табл. IV поза текстом.

159. Мушкет, Марія. Коротке справоздання за передісторичні розшуки р. 1928. [На Київському Поліссі понад р. Іршою між м. Малином та с. Турчанкою; понад р. Тростяницею між селами Буки й Дерманка та понад р. Здрівлею між селами Берківкою й Устинівкою]. *Антропологія. Річник Кабінету*. 1928. Київ, 1929. Вип. II. С. 241–249, іл. [Резюме французькою мовою].

160. Разумовская С. В. Античная терракотта в Киевском музее искусств. *Труды секции археологии Института археологии и искусствознания.* Москва, 1928. Т. IV. С. 427–430, с рис. и 1 табл. вне текста.

161. Рудинський, Михайло. Доісторичне минуле Києва. *Київ: провідник* / за ред. Ф. Ернста. Київ: ВУАН, 1930. С. 21–43.

162. Сенгалевич, Федір. Некрополь київський. І. (Революційні могили). *Хроніка археології та мистецтва.* 1930. Ч. 1. С. 71–72.

163. Сенгалевич Ф. Київський некрополь. II. Щекавиця (могили магістратських діячів). *Хроніка археології та мистецтва*. 1930. Ч. 2. С. 70–74.

164. Ткаченко, Микола. Археологічне вивчення Київа та Київщини за останні 10 років. *Студії з історії України науково-дослідчої катедри історії України в Київі.* 1929. Т. 2. С. LIII–LIX.

165. Устенко М. Г. Чаплинське городище (Білоцерківщина). *Краєзнавство*. 1930. № 1–5. С. 63–64, іл. [Коротенька замітка про історичну культурну пам'ятку минувшини на Білоцерківщині, що має народну назву «Татарні бурти»].

166. Якимович, Мечислав. Археологічні досліди біля с. Захватівки (Червоний Кут) Тернівського р. Гуманської окр. з р.р. 1925–1928. *Хроніка археології та мистецтва*. 1930. Ч. 1. С. 37–40.

Полтавщина

167. Вороний, Андрій. Матеріяли до геології Журавської палеолітичної стації 1928–29 рр. *Антропологія. Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка. 1929.* Київ, 1930. Вип. III. С. 123–132. [Резюме французькою мовою].

168. Вороний А. Сліди перебування людини старої кам'яної доби в м. Журавці Варвинського району. *Бюлетень Прилуцького округового музею. 1929.* № 2. С. 27–30.

169. Збірник / Полтавський Державний Музей ім. В. Короленка; під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка. Полтава: Державний музей ім. Короленка, 1928. Т. I. XI+294+1 с., 1 табл. поза текстом.

Зміст: Передмова; I. Риженко Я. Полтавський державний музей. (Історичний нарис); II. Гавриленко М. Збірки природничі; III. Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею; IV. Риженко Я. Збірки з історії, етнографії, мистецтва та промисловости; V. Бокій М. Збірки художньої галереї музею; XI–XVII. Статті з природи; XVIII. Хроніка.

170. Кістяківський, Лев. З приводу протоісторичного шару в Журавці. *Антропологія. Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка. 1929*. Київ, 1930. Вип. III. С. 149–152, іл. [Резюме французькою мовою].

171. Крокос, Володимир. Умови залягання палеоліту в м. Журавці на Прилуччині. (Попереднє повідомлення). *Антропологія. Річник Кабінету. 1928*. Київ, 1929. Вип. II. С. 135–139. [Резюме французькою мовою].

172. Мельник Антонович, Катерина. До археологічної статистики степової Полтавщини. [Розкопи половецького похорону в околицях ст. Драбово-Барятинської Прилуцької окр. р. 1927]. *Ювілейний збірник на пошану академика Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістьдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльности*. Київ, 1928. Т. I. С. 57–60, іл.

173. Підоплічка, Іван. Гризуни та хижаки з розкопин у с. Журавці Прилуцької округи. Антропологія. Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка. 1929. Київ, 1930. Вип. III. С. 133–147, з табл. в тексті. [Резюме французькою мовою]. Бібліографія: «Список використаної літератури», 39 назв. С. 144–145.

174. Плескач, Іван. Шліховані сокири-молоти Лубенського музею. *Антропологія. Річник Кабінету. 1928.* Київ, 1929. Вип. II. С. 257–260, іл. [Резюме французькою мовою]. [№ 1 – з кварциту, знайдено в с. Дем'янівці Оболонянського району; № 2 – з діябазу, х. Грань Остапівського району на Лубенщині; № 3 – з діябазу, м. Лубни; № 4 – з с. Новоселиці Оболонянського району].

175. Рудинський М. Я. Археологічні збірки Полтавського музею. *Збірник* / Полтавський державний музей ім. В. Короленка. Полтава, 1928. Т. I. С. 29–62, іл. Пояснення до табл. французькою мовою.

176. Рудинський М. Я. Археологічні збірки Полтавського державного музею / Полтавський державний музей ім. В. Короленка. Полтава, 1928. (26×17), 36 с., з мал. в тексті. Пояснення до мал. французькою мовою. Окрема відбитка із Збірника Полтавського державного музею ім. В. Г. Короленка, присвяченого 35-річчю музею. Полтава, 1928. Т. I.

177. Рудинський М. Досліди в Журавці. *Антропологія. Річник Кабінету. 1928*. Київ, 1929. Вип. II. С. 140–151, з табл. в тексті. [Резюме французькою мовою].

178. Рудинський М. Журавка. Справоздання за розкопини р. 1929 Упрнауці НКО УСРР. *Антропологія. Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка. 1929*. Київ, 1930. Вип. III. С. 97–122, мал. в тексті, табл. I–XVI поза текстом. [Резюме французькою мовою]. [Палеолітична стація в с. Журавці Варвинського райну на Прилуччині].

179. Рудинський М. Старо-Орлицький скарб неолітичної доби. [Кремінні вироби з Старого Орлику на Кременчуччині]. *Антропологія. Річник Кабінету. 1928*. Київ, 1929. Вип. II. С. 261–268, іл. [Резюме французькою мовою].

180. Семенчик, Михайло. Випадкові археологічні знахідки на Роменщині. *Хроніка археології та мистецтва*. Київ, 1930. Ч. 1. С. 69–71.

181. Семенчик М. Кілька передісторичних знахідок з Роменщини. [Три сокири-молоти з шліхованого каменя, зо переховуються у Роменському музеї та інші знахідки]. *Антропологія. Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка. 1929*. Київ, 1930. Вип. III. С. 207–209, іл. [Резюме французькою мовою].

182. Соловей Дм. Дещо з давніх часів села Кишиньки Кременчуцької округи: Гора Мечет. Мамутів зуб. Бурти. Церковна кишинська стровина. *Соловей Дм. Село Кишинька. Краєзнавство*. 1930. № 1–5. С. 36–53.

183. Тахтай, Олександр. Передісторичні розшуки в межах Полтавської округи в роках 1926–1928. *Антропологія. Річник Кабінету. 1928*. Київ, 1929. Вип. II. С. 250–256, іл. [Резюме французькою мовою].

Харківщина

184. Ветухов О. Харків. Виставка польових робіт співробітників етнологічно-краєзнавчої секції н. д. катедри істор. українськ. культури ім. акад. Д. Багалія, переведених улітку 1928 року. *Краєзнавство*. 1929. № 1–2. С. 61–64.

185. Ефименко П. П. Стоянка каменного века в окрестностях г. Изюма. *Старовинності Ізюмщини*. Ізюм, 1928. Вип. III. С. 5–10.

186. Захаров А. А. Каменные бабы. Примечание Н. Сибилева. [Про кам'яні баби, що їх має Ізюмський музей]. *Старовинності Ізюмщини*. Ізюм, 1928. Вип. III. С. 11–13.

187. В[алерія] К[озловська]. Виставка археологічних знахідок Донецького городища. *Хроніка археології та мистецтва.* Київ, 1930. Ч. 2. С. 80.

188. Магура С. Археологічні досліди на Сумщині року 1929-го. [Кілометрів за 7 від м. Сум… в Піщанській лісовій дачі]. *Хроніка археології та мистецтва*. Київ, 1930. Ч. 1. С. 33–36.

189. Розкопки Донецького городища біля Карачівки. *Всесвіт*. 1929. № 41. С. 14, іл.

190. Сапухин П. З досвіду археологічної роботи школярів. [Археологічні придбання школярів Великої Писарівки на Харківщині]. *Радянська освіта*. 1928. № 7–8. С. 47–53.

191. Сибилев Н. В. Очерки по доистории и истории Изюмского края. Вып. 1. Далекое прошлое Изюма. Ізюм: Видавництво Ізюмського округового музею, 1928, 14 с., 2 плана Изюма 1786 и 1787 гг. Бібліографія: «Источники», 51 назв. С. 13–14.

192. Старовинності Ізюмщини. Вип. III. 1. Сибилев Н. Предисловие; 2. Ефименко П. П. Стоянки каменного века в окрестностях г. Изюма; 3. Захаров А. А. Каменных бабы; 4. Спицын А. А.

Изюмская керамика; 5. Сибилев Н. В. К рисункам [Пояснення до табл. I–LX, що репрезентують пам'ятники старовини зі стацій на Ізюмщині]. Ізюм: Ізюмський округовий музей, 1928. 20 с., табл. I–LX (62 табл.).

[Випуски I та II вийшли під назвою: Сибилев Н. В. Древности Изюмщины. Археологические разведки в бассейне Донца в 1920–26 годах (вип. 2). Альбом рисунков (вип. 1). Ізюм, 1926].

193. Сібільов М. В. Старовинності Ізюмщини. Ізюм: Ізюмський округовий музей, 1930. Вип. IV. 28 с., табл. I–LXXXIV поза текстом.

194. Сібільов, Микола. Фалари Ізюмщини. *Хроніка археології та мистецтва*. Київ, 1930. Ч. 2. С. 35–37, табл. V, VI.

195. Сібільов М. В. Цареборисівська заслонна смуга і сліди її на Ізюмщині. Науково-популярний нарис. *Ізюмщина. Краєзнавчий збірник*. Ізюм, 1930. С. 23–30, 3 табл.

196. Сібільов М. В. Цареборисівська заслонна смуга і сліди її на Ізюмщині. Науково-популярний нарис. Ізюм, 1930. С. 23–30, з 3-ма табл. Окрема відбитка з «Ізюмщина. Краєзнавчий збірник».

197. Спицын А. А. Изюмская керамика. *Старовинності Ізюмщини*. Ізюм, 1928. Вип. III. С. 14–15. [До таблиць, поданих у цьому випускові від М. В. Сібільова].

198. Федоровський О. Археологічні розкопини в м. Харкові. *Комуніст*. 1928. № 151.

199. Федоровський, Олександр. Археологічні розкопи в околицях Харкова. [Донецьке городище за 7 км від Харкова біля с. Карачівки на правому березі р. Уди]. *Хроніка археології та мистецтва*. Київ, 1930. Ч. 1. С. 5–10, табл. I–II поза текстом.

200. Федоровський О. Археологічні розкопки в околицях Харкова. *Знання*. 1930. № 1. С. 19–21, іл.

201. Федоровський О. Розкопи Донецького городища в околицях Харкова. *Україна*. 1930. Січень–лютий. Кн. 39. С. 227–231.

Поділля

202. Геринович, Володимир. Екскурсант Кам'янеччини з планом Кам'янецького замку з року 1699 з «La Galerie agréable du monde» і маршрутом. Кам'янець на Поділлю: Секція наукових робітників і округовий краєзнавчий Комітет в Кам'янці на По-

діллю, 1928. 74+1 с. [Докладні відомості за культурні пам'ятки Кам'янеччини]. Бібліографія: «Література», 8 назв.

Рецензія: Іваницький, Сергій. *Україна*. 1928. Кн. 6 (31). С. 192–197.

203. Геринович В. Кам'янець на Поділлі. *Краєзнавство*. 1930. № 1–5. С. 8–16, іл. [Історичний нарис. Дає відомості за Кам'янецький замок і Старе місто].

204. Геринович, Володимир. Порадник екскурсанта Кам'янеччини. З планом Кам'янецького замку з року 1699 з «La Galerie agréable du monde». Кам'янець: Округовий краєзнавчий комітет, 1928, 102+1 с., іл. [Докладні відомості за культурні пам'ятки Кам'янеччини]. Бібліографія: «Література», 7 назв.

205. Козловська, Валерія. Бронзові прикраси з давнього поховання на терені заповідника ім. акад. Заболотного (с. Чоботарка Тульчинської окр.). *Хроніка археології та мистецтва*. Київ, 1930. Ч. 2. С. 31–34, табл. IV.

206. Кржемінський, Кость Пам'ятки трипільської культури біля м. Кам'янця Подільського. *Хроніка археології та мистецтва*. Київ, 1930. Ч. І. С. 68.

207. Рудинський М. З матеріялів до вивчення передісторії Поділля. *Антропологія. Річник Кабінету. 1928. Київ, 1929*. Вип. II. С. 152–191, 3 табл. в тексті. [Резюме французькою мовою].

208. Рудинський М. Поповгородський вияв культури мальованої кераміки. З повідомлення про наслідки дослідчого сезону р. 1929. [Знахідки з околиць м. Озаринець на Могилівщині та ур. Попів Город у центрі містечка]. *Антропологія. Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка. 1929*. Київ, 1930. Вип. III. С. 235–259, іл. [Резюме французькою мовою].

209. Сіцінський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст.: історично-археологічні нариси. *Записки історико-філологічного відділу ВУАН. 1928*. Кн. XVII. С. 64–160, іл., 1 табл. поза текстом. Бібліографія: «Література» до кожного розділу.

Рецензія: Карачківський М. *Україна. 1929*. Кн. 33. С. 137–140.

Херсонщина

210. Болтенко М. До питання про час виникнення та назву давнішої йонійської оселі над Борисфеном. *Вісник Одеської комі-*

сії краєзнавства при УАН. Секція археології. Одеса, 1930. № 4/5. С. 35–39. [Резюме німецькою мовою].

211. Бразуль Ст. Острів Березань – вогнище грецької культури. *Знання*. 1929. № 1. С. 23, іл.

212. Глядач. Слідами віків. [Про археологічні розкопини на острові Березані]. *Шквал*. Одеса, 1929. № 12. С. 8.

213. Голоносов П. Історико-археологічні пам'ятники турецької культури на Херсонщині: (Звідомлення за наукову подорож) [до м. Берислава над Дніпром, де знаходилась турецька фортеця Кизикермен]. *Червоний Схід.* 1930. № 6 (15). С. 217–220.

214. Гошкевич В. И. Погребения, датированные Джучидскими монетами из раскопок И. Я. Стемиковского [400-т могильных насыпей по левому побережью р. Днестра]. *Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Секція археології*. Одеса, 1930. № 4/5. С. 104–111, іл.

215. Граков Б. Н. Древнегреческие керамические клейма с именами астиномов. Москва: РАНИОН, 1928. 223 с. + 11 табл. вне текста. Институт археологии и искусствознания.

216. Дложевський С. С., Третьяков Д. К. Давнє грецьке поховання в с. Червоні Маяки Одеської округи. *Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН.* Секція археології. Одеса, 1930. № 4/5. С. 129–134, іл.

217. Дложевський С. С. Епіграфічні дрібниці (З нових матеріялів Північного побережжя Чорного моря). Вісник *Одеської комісії краєзнавства при УАН. Секція археології*. Одеса, 1930. № 4/5. С. 49–57, іл.

218. Дложевський С. Новий напис Одеського історико-археологічного музею, з садиби, де рр. 1891–1899 жив А. О. Скальковський. *Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Секція археології*. Одеса, 1930. № 4/5. С. 47–48.

219. Дложевський С. С. Повідомлення проф. С. С. Дложевського про археологічні знахідки на Південній Україні (Одеська краєва комісія для охорони пам'яток матеріяльної культури). *Хроніка археології та мистецтва*. Київ, 1930. Ч. 1. С. 74–75.

220. Дложевський С. Про археологічні розкопки в Ольбії в рр. 1924, 1925 і 1926. *Східний світ*. 1928. № 3–4. С. 289–294.

221. Дложевський С. С. Територія Південної України, що до

її зв'язку зі стародавнім Малоазійським культурним комплексом. Ольбія та Мілет (конспект доповіди). *Східний світ*. 1928. № 2. С. 166–169. [Резюме російською мовою].

222. Дложевський С. С. Ще одна ціла херсонеська амфора [з Ольвії]. *Хроніка археології та мистецтва*. Київ, 1930. Ч. 1. С. 67–68.

223. Добровольський А. Ново-Олександрівська знахідка [Сім половинок талькових лив'ярських матриць бронзової доби] (попереднє звідомлення). Літопис Херсонського музею 1927–28 рр. Херсон, 1929. С. 29–32.

224. Доніч С. В. Додатки до опису мусульманських пам'ятників М. Спафариса, що в XXXII томі «Записок Одесского Общества Истории и Древностей». *Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Секція археології*. Одеса, 1930. № 4/5. С. 60–61.

225. Доніч С. В. Три єгипетські конуси Одеського державного історично-археологічного музею. *Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Секція археології*. Одеса, 1930. № 4/5. С. 59, 62, 63, іл.

226. Зелінський Г. Вірменський надгробок з Очакова початку XVIII ст. *Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Секція археології*. Одеса, 1930. № 4/5. С. 45–46.

227. Зограф А. Н. Римские монеты в Ольвии. *Известия Государственной академии истории материальной культуры*. 1930. Т. VI. Вып. 4. С. 3–15.

228. Зограф А. Н. Римские монеты в Ольвии. Ленинград: ГАИМК, 1930. 15 с. (Известия Государственной академии истории материальной культуры. 1930. Т. VI. Вып. 4). Отдельный оттиск.

229. Каталог виставки досягнень місцевої археології за 10 років (1917–1927) та виставки картин краєзнавчого змісту (краєвиди, типи, пам'ятники старовини). Одеса: Одеський історично-археологічний музей, 1928. 27 с.

230. Коцевалов А. С. Заметки к надписям греческих колоний Черноморья. *Сообщения Государственной академии истории материальной культуры*. 1929. Т. II. С. 330–333.

231. Крисін Г. Алябастрова ваза з острова Березані. *Літопис Херсонського музею 1927–1928 рр*. Херсон, 1929. С. 21–28.

232. Крисін Г. П. Археологічні досліди берегів нижньої течії

р. Інгульця (Коротке повідомлення). *Літопис Херсонського музею.* 1929. Вип. 9. С. 10–21, іл.

233. Крисін Г. Дитячі поховання в урнах на о. Березані. *Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН.* Одеса, 1930. № 4/5. С. 97–103.

234. Крисін Ю. П. Короткий історично-археологічний нарис Херсонщини. *Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН.* Одеса, 1930. № 4/5. С. 127–146, іл.

235. Крисін, Юрій. Нумізматична знахідка біля м. Херсону. [Висунські хутора]. *Хроніка археології та мистецтва*. Київ, 1930. Ч. 1. С. 69.

236. Лагодовська О. Археологічна подорож до с. Курисово-Петровського [для дослідження розкопаної селянами могили]. *Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН*. Одеса, 1930. № 4/5. С. 141–146, іл.

237. Літопис музею. 1927–28. Присвячений пам'яті В. І. Гошкевича. Херсон: Херсонський історико-археологічний музей, 1929. Вип. 9. 2+44 с., іл., табл. I–V поза текстом. Зміст: 1. В. І. Гошкевич (Некролог); 2. Короткий звіт про діяльність музею за 1927/28 р.; 3. Крисін Г. Археологічні досліди берегів нижньої течії р. Інгульця; 4. Крисін Г. Алябастрова ваза з острова Березані; 5. Добровольський А. Ново-Олександрівська знахідка; 6. Фабриціус І. Кучугурна рекогносцировка (вересень – жовтень 1928); 7. Фабриціус І. Циліндрошийний посуд.

238. Находки в Ольвии. *Шквал*. Одесса, 1928. № 42. С. 12, іл.

239. Невиданий лист І. П. Бламберга про Ольбію. *Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН*. Одеса, 1930. № 4/5. С. 178–179.

240. Новосадский Н. И. Боспорские фиасы. *Труды секции археологии РАНИОН*. 1928. Т. 3. С. 55–70. Бібліографія в «Примечаниях».

241. Петрунь Ф. Е. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу. *Східний світ*. 1928. № 6. С. 155–175. [Автор подає огляд літетатурних джерел, що містять вказівки на пам'ятники матеріяльної культури – можливі об'єкти археологічного дослідження].

242. Розвідкові розкопи П. В. Харламповича у Першомай-

ській окрузі. *Хроніка археології та мистецтва*. Київ, 1930. Ч. 1. С. 76.

243. Розкопування Ольбії 1929 р. *Хроніка археології та мистецтва*. Київ, 1930. Ч. 1. С. 74.

244. Устава про державний заповідник «Ольбія». 2/І 30 р. ч. 44210/ар/10. *Бюлетень Народного комісаріату освіти УСРР.* 1930. Січень. № 2 (192). § 29.

245. Фабриціус І. Гороженська орнаментована сокира-молот. [Із с. Гороженого на р. Інгулі Херсонської округи Велико-Олександрійського району]. *Антропологія. Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка. 1929*. Київ, 1930. Вип. ІІІ. С. 171–177, іл. [Резюме французькою мовою].

246. Фабріціус І. В. Кучугурна рекогносцировка (вересень – жовтень 1928). *Літопис музею*. Херсон, 1929. Вип. 9. С. 32–38.

247. Фабриціус І. Провідник по Херсонському державному історико-археольогичному музею. Част. 1.Загальний нарис. Херсон: Херсонський музей, 1929. (18×13). 9 с.

248. Фабриціус І. Херсонські трикутні кремінні ножі. *Антропологія. Річник Кабінету. 1928*. Київ, 1929. Вип. ІІ. С. 223–229, іл. [Резюме французькою мовою].

249. Фабриціус І. Циліндричний посуд. [Колекція зразків, знайдених на узбережжі Чорного моря, що зберігається в Херсонському музеї]. *Літопис музею*. 1927–28. Херсон, 1929. Вип. 9. С. 38–43, іл.

250. Фармаковський Б. В. Розкопування Ольбії р. 1926. Звіт (з двома планами й 60 фотознимками). Одеса: Історично-археологічний музей, 1929. (26×18). 74 с., 3 іл. та 2 табл.

Рецензія: 1) Дубровський, Василь. *Україна*. 1930. Січень – лютий. Кн. 39. С. 174–176; 2) Кордиш Н. Хроніка археології та мистецтва. Київ, 1930. Ч. 2. С. 95–97.

251. Харлампович П. В. Матеріяли з археології та історії Первомайщини. *Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Секція археології*. Одеса, 1930. № 4/5. С. 65–85, іл.

252. Харлампович П. В. Монетні знахідки на Первомайщині. *Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Секція археології*. Одеса, 1930. № 4/5. С. 153–154.

253. Харлампович П. В. Розкопки курганів в околицях

м. Первомайська. *Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Секція археології*. Одеса, 1930. № 4/5. С. 147–151, іл.

254. Ходоровський І. Ольвія. [Розкопини Ольвії 1928 р.]. *Комуніст. Орган ЦК КП(б)У*. Харків, 1928. № 235.

255. Цветаев Г. Геленістичне поховання з розкопів некрополя Ольбії року 1928. *Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН.* Секція археології. Одеса, 1930. № 4/5. С. 87–95, іл. [Резюме німецькою мовою].

256. Чуєшко К. Ольвія. [Короткий начерк]. *Знання*. 1930. № 10. С. 15.

257. Штейнванд Г.Д. Кизикський гект Од[еського] історико-археологічного музею в зв'язку з електроновим карбуванням м. Кизика взагалі. *Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН*. Секція археології. Одеса, 1930. № 4/5. С. 7–25, іл.

258. Штейнванд Г. Д. Коротке звідомлення про розвідку з розкопуванням в Лузанівці біля Одеси р. 1929. *Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Секція археології.* Одеса, 1930. № 4/5. С. 135–139, іл., 1 табл. поза текстом.

259. Эрлих Р. Л. Ольвийская надпись IOSPE 1-2, 176. *Доклады АН СССР*. Сер. В. 1928, № 6. С. 124–127.

Дніпропетровщина

260. Добровольський, Аркадій. Етюди з Надпорізького неоліту. [І. Кам'яне прив'язуване знаряддя; ІІ. Кістяна протичка з неолітичної стації на о. Вовчку]. *Антропологія. Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка. 1929*. Київ, 1930. Вип. ІІІ. С. 161–169, іл. [Резюме французькою мовою].

261. Добровольський А. Звіт за археологічні досліди на території Дніпрельстану р. 1927. (Околиці с. Кічкасу Запорізької округи) (Матеріяли). *Збірник Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею.* Дніпропетровське, 1929. Т. 1. С. 61–160, іл.

262. Зайченко, Володимир. Там, де буде Дніпрельстан. *Знання*. 1929. № 2. С. 20–21. [Археолгічний нарис].

263. Збірник / Дніпропетровський краєвий історично-археологічний музей; за голов. ред. Д. І. Яворницького. Дніпропетровське, 1929. Т. 1. 4+272+1 с., іл., 1 табл. поза текстом.

Бібліографія: «Бібліографічний покажчик праць проф. Д. І. Яворницького (1883–1928)». С. 261–272.

Зміст: Матвієвський П. 25-річчя Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею; Рудинський М. Археологічна розвідка на Дніпрельстані: (Кічкаський могильник); Добровольський А. Звіт за археологічні досліди на території Дніпрельстану р. 1927; Смолічев П. Археологічні розкопи на терені Дніпрельстану, в с. Кічкасі Запорізької округи у вересні – жовтні 1927 р.; Білий В. Минуле етнографії на колишній Катеринославщині та її сучасні завдання. Бібліографічний покажчик праць Д. Яворницького.

Рецензція: Дубровський, Василь. *Україна*. 1930. Січень – лютий. Кн. 39. С. 176–181.

264. Кіранов Т. М. Короткий огляд археологічних робіт, проведених на Криворіжжі (1923–1929). Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Секція археології. Одеса, 1930. № 4/5. С. 121–123, іл.

265. Козар, Павло. Археологічні досліди на Дніпрельстані. *Всесвіт*. 1929. № 38. С. 8–9, іл.

266. Козловська В. Є. Археологічні досліди на території Дніпрельстану. *Хроніка археології та мистецтва.* Київ, 1930. Ч. 1. С. 11–20.

267. Наукова експедиція на Дніпрельстані та її археологічні здобутки. *Звезда. Орган Дніпропетровського окр. комітету КП(б)У*. 1928. № 222.

268. Петражицький А. Розкопи скитських могил. *Всесвіт*. 1929. № 28. С. 14, іл.

269. Рудинський М. Я. Археологічна розвідка на Дніпрельстані: (Кічкаський могильник). *Збірник* / Дніпропетровський краєвий історично-археологічний музей; за голов. ред. Д. І. Яворницького. Дніпропетровське, 1929. Т. 1. С. 45–60, іл. [Резюме французькою мовою].

270. Сердюков Д. Про археологічні розкопи на Мелітопільщині 1929 року. *Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Секція археології*. Одеса, 1930. № 4/5. С. 125–128, іл. [1. Велика Лепатиха – розруйновані водою старі поховання; 2. Данило-Іванівський курган Кізлярського району; 3. Ново-Дмитрівський

«Шкільний» курган; 4. Курган у садибі гр. Бабенка в Костянтинівці Вознесенського району].

271. Синявський А. Дослідження території Дніпрельстану. *Вісті ВУАН*. 1929. Липень – серпень. № 7–8. С. 35–39.

272. Смолічев П. Археологічні розкопи на терені Дніпрельстану, в с. Кічкасі Запорізької округи у вересні – жовтні 1927 р. *Збірник* / Дніпропетровський краєвий історично-археологічний музей; за голов. ред. Д. І. Яворницького. Дніпропетровське, 1929. Т. 1. С. 161–235, іл.

273. В. З. і П. Старовинні скарби. [Келегейські скарби. Скарби Мало-Перещепинські]. *Знання*. 1929. № 4. С. 22–23.

274. Ткаченко М. Комісія дослідження території Дніпрельстану. *Вісті ВУАН*. 1929. № 3–4. С. 81–82.

275. Фабріціус І. В. Любимівське городище. (Розкопування 1926, 1927 та 1929 рр.). *Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Секція археології*. Одеса, 1930. № 4/5. С. 113–119. [Резюме французькою мовою].

Донбас

276. Клименко, Пилип. Золота фібула з Дебальцева. *Ювілейний збірник на пошану академика Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістьдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльности*. Київ, 1928. Т. І. С. 26–30, іл.

277. Локтюшов С. Друга геолого-археологічна експедиція Луганського краєвого музею. *Радянська школа.* 1929. № 4–5. С. 113–114.

278. Локтюшов С. Етнографічні та пальетнологічні дослідження Луганського краєвого музею [в околицях села Петрівського і м. Слав'яносербського]. *Радянська школа.* Луганське, 1929. № 8. С. 89–90.

279. Локтюшов В. Залежність між клімато-геологічними й етнічними явищами на території Донбасу від постплейстоцена до історичних часів. [Наслідки пальетнологічних розвідок в басейні р. Дінця (1924–1930) в місцях доісторичних стацій]. *Радянська школа.* Луганське, 1930. № 9–10. С. 97–101. Бібліографія: «Література» – 17 назв.

280. Локтюшов С. Кибикинська дюнова стація на Луган-

щині. *Радянська школа*. Луганське, 1929. № 8. С. 84–89, іл. Бібліографія: «Література» – 19 назв.

281. Локтюшев С. А. Полевые научно-исследовательские работы Луганского музея. [Геологические, пальэтнологические и природоведческие работы]. *Радянська школа*. Луганське, 1928. № 11. С. 92–97. Бібліографія: «Литература» – 11 назв.

282. Локтюшев С. А. Среднедонецкие курганные погребения бронзовой эпохи с оригинальною бытовой индустрией северо-кавказского и средиземноморского влияний. (По данным археологических раскопок на Луганщине в 1919–1927 гг.). *Праці наукового товариства на Донеччині в м. Луганському*. 1928. Збірник 1. С. 5–16, з 2 табл. в тексті.

283. Локтюшев С. А. Среднедонецкие курганные погребения бронзовой эпохи с оригинальною бытовой индустрией северо-кавказского и средиземноморского влияний. (По данным археологических раскопок на Луганщине в 1919–1927 гг.). *Матеріяли вивчення басейну Донця*. Збірник 1. Луганське, 1928. С. 1–12, іл. (Збірник є відбитка з Праць наукового товариства на Донеччині в м. Луганському. 1928. Збірник 1).

284. Піневич П. Нефритова сокира-молот з узбережжя р. Гайчулу Маріупільської округи. *Антропологія. Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка. 1929*. Київ, 1930. Вип. III. С. 203–205, іл. [Резюме французькою мовою].

Статті загального змісту

285. В. Д. Від мавпи до людини. [Коротка історія розвитку знарядь праці первісної людини]. *Знання*. 1929. № 4. С. 10–11.

286. Гірич А. На світанку культури. [Досягнення в галузі археології у СРСР та закордоном]. *Знання*. 1930. № 8. С. 12–13.

287. Граков Б. Н. Техника изготовления металлических наконечников стрел у скифов и сарматов. *Труды секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук*. Москва, 1930. Т. V. С. 70–90. Бібліографія: в «Примечаниях».

288. Динцес Л. А. Прочерченный трипольский орнамент культуры А. *Сборник бюро по делам аспирантов Государственной академии истории материальной культуры*. 1929. I. С. 15–26.

289. Ефименко П. П. Некоторые итоги изучения палеолита СССР. *Человек*. 1928. № 1. С. 45–59. [У своїх висновках базується у великій мірі на палеоліті України та Криму].

290. Івік. Кам'яні баби або мамаї. *Всесвіт*. Харків, 1929. № 40. С. 5, іл.

291. К-ч І. Нові палеолітичні знахідки в Галичині. *Україна*. 1929. Кн. 34. С. 173–174.

292. Курінний, Петро. Важливі матеріяли що до встановлення відносної хронології трипільських селищ. (З приводу праці J. Kostrzewskiego «Groby eneolityczne z skurczonymi szkieletami w Białym Potoku». Окрема відбитка з «Przegląd Archeologiczny». Т. III. *Хроніка археології та мистецтва*. Київ, 1930. Ч. 2. С. 23–30.

293. Локтюшов С. О. Засоби добування вогню в палеометальову добу в східній Европі. (По знахідкам у басейні р. р. Оки та Дінця). *Радянська школа*. Луганське, 1929. № 11–12. С. 108–111. Бібліографія: «Література» – 7 назв.

294. Магура, Сильвестр. Випадкові знахідки за р. 1927. [З архівного матеріялу ВУАК за 1927 р.]. Хроніка археології та мистецтва. Київ, 1930. Ч. 2. С. 49–57.

295. Niederle Lubor. Slovanska zaušnice. *Ювілейний збірник на пошану академика Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістьдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльности*. Київ, 1928. Т. І, с 53–56.

296. Пархоменко В. О. Про культуру тюрків нашого степу IX–XIII вв. *Східний світ*. 1928. № 3–4. С. 307–309.

297. Спицын А. А. Археологические заметки. 1. Два особых типа каменных топоров [найденных на Украине]. 2. Карта распространения медных и бронзовых топоров. 5. Каменные бабы – стелы. [По материалам украинских музеев]. *Труды секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук*. Москва, 1929. Т. IV. С. 481–489, с рис. и 1 табл. вне текста.

298. Фаас І. Я. Частка мерця й частка душі: (Археолого-юридична розвідка). *Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Секція археології.* Одеса, 1930. № 4/5. С. 27–33. [Резюме німецькою мовою].

299. Федоровський О. Рештки культури татар Золотої Орди на Україні. (Тези). *Східний світ*. 1928. № 2. С. 288–289.

Бібліографія

300. Бібліографічний покажчик праці проф. Дмитра Івановича Яворницького. (1883–1928). (Матеріяли). *Збірник Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею*. Дніпропетровське, 1929. Т. 1. С. 261–272.

301. Кістяківський, Лев. Матеріяли до бібліографії передісторії України [1918–1928]. [Показник літератури, що стосується палеоліту, мезоліту та неоліту України]. *Антропологія. Річник Кабінету. 1928*. Київ, 1929. Вип. II. С. 286–290.

302. Кістяківський Л. Матеріяли до бібліографії передісторії України. 1929. [продовження показника за 1918–1928, уміщеного в т. II-му Антропології за р. 1928. Охоплює наукові праці, надруковані в межах УСРР, що стосуються до палеоліту, мезоліту та неоліту України]. *Антропологія. Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка. 1929*. Київ, 1930. Вип. III. С. 221–223.

303. Оксман, Емануїл. Література по справах охорони пам'яток матеріяльної культури (135 назв). *Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Секція археології*. Одеса, 1930. № 4/5. С. 181–185.

Крим

304. Акчокраклы О. Новое из истории Чуфут-кале. [1. Общий обзор; 2. Памятники татарского периода на Чуфут-кале]. *Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии*. Симферополь, 1928. Т. 2 (59). С. 158–172, илл.

305. Акчокраклы О. Новое из истории Чуфут-кале. [1. Общий обзор; 2. Памятники татарского периода на Чуфут-кале]. Симферополь, 1928. 15 с.

306. Государственный Дворец-музей тюрко-татарской культуры в Бахчисарае. Отдельный оттиск из «Известий Таврического общества истории, археологии и этнографии. Симферополь». 1928. Т. 2 (59). С. 158–172.

307. Акчокраклы Осман. Старо-крымские надписи: (по раскопкам 1928 г.). Известия Таврического общества истории, ар-

хеологии и этнографии. Симферополь, 1929. Т. 3. С. 152–159, илл.

308. Акчокраклы О. Эпиграфические находки. *Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии.* Симферополь, 1929. Т. 3. С. 183–187, илл. [Епіграфічні знахідки на терені Чуфут-кале, що їх зроблено було протягом 1927–1929 р. – низка каменів з різними написами арабською, старо-татарською та єврейською мовами].

309. Барсамов Н. С. Археологические раскопки в Отузах 1927–1928 гг. *Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии.* Симферополь, 1929. Т. 3. С. 165–169, илл. [Розкопини Отузького городища, що на горі Кордон-оба – середньовічного монастиря, на думку автора].

310. Башкиров А. С. Древние и средние века в истории Крыма. (Историко-археологический очерк). *Крым: путеводитель.* Симферополь: Крымское общество естествоиспытателей и любителей природы, 1929. С. 171–192, илл.

311. Башкиров А. С. Крым. Древние и средние века. [Историко-археологический очерк]. Симферополь: Крымгосиздат, 1929. 24 с., илл. Отдельный оттиск из книги «Крым: путеводитель».

312. Белов, Г. Д. Краткий путеводитель по Херсонесу. Севастополь: Изд. Херсонесск. музея, 1930. 56 с., илл. (Научно-популярная библиотека Херсонеса Таврического. Под ред. проф. В. Ф. Смолина. Вып. 1).

313. Белов Г. Д. Терракоты Херсонеса их раскопок 1908–1914 гг. *Херсонесский сборник*. 1931. Вып. 3. С. 217–245, илл.

314. Боданинский, Уссеин. Археологическое и этнографическое изучение татар в Крыму. Симферополь, 1930. 31 с. Окремий відбиток зі збірника Кримпляну «Реконструкция народного хозяйства Крыма». Вып. 2).

Рецензія: Дубровський В. *Червоний Схід.* 1930. № 15 (6). С. 289–290.

315. Боданинский У. А., Засыпкин Б. Н. Чуфут-кале.

Боданинский У. А., Засыпкин Б. Н., Акчокраклы О. Чуфут-Кале. По материалам раскопок 1928–29 гг. *Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии*. Симферополь, 1929. Т. 3. С. 170–183. [Розкопини старовинного мечету в Чуфут-

Кале, що їх переводив Бахчисарайський музей влітку 1928 й 1929 рр.].

316. Бонч-Осмоловский Г. А. Доисторическое прошлое Крыма. *Крым: путеводитель*. Симферополь, 1929. С. 159–170, илл.

Бібліографія: «Литература по доисторической археологии Крыма» – 12 назв.

317. Бонч-Осмоловский Г. А. Крым. Доисторическое прошлое Крыма. Симферополь: Крымгосиздат, 1929. 14 с., илл. Отдельный оттиск из книги «Крым: путеводитель».

Бібліографія: «Литература по доисторической археологии Крыма» – 12 назв.

318. Бонч-Осмоловский Г. А. К вопросу об эволюции древнепалеолитических индустрий. *Человек*. 1928. № 2–4. С. 147–186.

319. Bonč-Osmolovskij G. Le Paléolithique de Crimée. *Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода*. Ленинград, 1929. № 1. С. 27–34, 1 табл. вне текста.

Бібліографія: «Liste bibliographique» – 26 назв.

320. Бонч-Осмоловский Г. А. Работы Крымской палеоэтнологической экспедиции в 1927–28 гг. *Человек*. 1928. № 2/4. С. 279–281.

321. Бонч-Осмоловский Г. А. Шайтан-Коба, крымская стоянка типа Абри-Оди. Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода. 1930. № 2. С. 61–82, табл. I–VIII. [Резюме французькою мовою].

Бібліографія: «Литература» – 15 назв.

322. Бороздин И. Н. Два мусульманских памятника в Отузах. [1. Надгробный памятник Идриса, сына Яхви в Отузах; 2. Плита с надписью из мечети в Отузах]. *Труды секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук.* Москва, 1929. Т. IV. С. 90–92, 1 табл. вне текста.

323. Вульф Е. Палеолит Крыма. *Природа*. 1930. № 2. С. 227–230.

324. Hammermann A. Kohlenreste aus dem Paläolithikum der Krim. Höhlen Ssjuren I und II. *Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода.* Ленинград, 1929. № 1. С. 39–43, 1 табл. вне текста. Бібліографія: «Literatur» – 16 назв.

325. Гелах Т. Ф. Археологические разведки в Крыму летом

1926 г. Предварительный отчет. *Труды секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук.* Москва, 1929. Т. IV. С. 119–124.

326. Гелах Т. Ф. Крым в археологическом отношении. *Научный работник.* 1930. № 1. С. 27–31.

327. Готье Ю. В. Археологические работы в Судаке [летом 1927 г.]. *Новый Восток*. 1928. № 20–21. С. 501–502.

328. Городцов В. А. К определению древностей мезолитической стоянки в пещере Киик-Коба. Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. 1928. Т. II. С. 33–38.

329. [Гриневич К.] Отчетная выставка результатов раскопок Гераклейской экспедиции 17 августа – 4 сентября 1929 г. Под руководством К. Э. Гриневича. Предисловие проф. В. Смолина. Севастополь, 1929. 24 с. [На обкладинці: Отчетная выставка результатов раскопок Гераклейского полуострова].

330. Гриневич К. Э. Раскопки в Херсонесе в 1927 и 1928 гг. (предварительный отчет). *Крым*. 1929. № 1 (9). С. 14–32, илл., 1 табл. вне текста.

331. Гриневич К. Э. Раскопки Гераклейской экспедиции 1928 г. [Предварительный отчет с описанием архитектурного комплекса]. *Крым*. 1928. № 2 (8). Вып. II. С. 34–71, илл.

332. Гриневич К. Э. Рост территории древнего Херсонеса. *Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии*. 1929. Т. III, с.63–65.

333. Гриневич К. Э. Северо-восточные кварталы Херсонеса Таврического (по данным раскопок Р. Х. Лепера). [1908–1913 гг., с приложением генерального плана северо-восточной части Херсонеса и разрезов к нему на 2 табл.]. Херсонесский сборник. 1930. Вып. 3. С. 5–139, илл., табл. I, II вне текста.

334. Гриневич К. Э. Социологические проблемы исследования прошлого Севастопольского района (по материалам раскопок 1928–29 гг.). *Крым*. 1929. № 2 (10). С. 38–50, илл., 1 табл. вне текста. [Содержание: 1. Постановка проблемы; 2. Орудия и формы производства; 3. Естественные производительные силы; 4. Исследования на Гераклейском полуострове вблизи Севастополя].

335. Гриневич К. Э. Страбоновский Херсонес в свете новей-

ших археологических открытий. *Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии*. 1928. Т. II. С. 86–92, илл.

336. Гриневич К. Э. Техника и типы кладок датированных стен античного Херсонеса. *Труды секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук*. Москва, 1930. Т. V. С. 61–69.

337. Гриневич К. Э. Херсонес Таврический: История – руины – музей. (Иллюстрированный путеводитель). Севастополь: Изд. Херсонесского музея, 1928. Изд. 2, испр. 112 с., с рис. в тексте и 1 планом вне текста.

338. Гриневич К. Э. Что такое Херсонес? Общие предварительные сведения с прибавлением экскурса в область древностей Гераклейского полуострова. Севастополь: Государственный Херсонесский музей в Севастополе, 1929. Изд. 3-е, испр. и дополн. 24+1 с., илл.

339. Дьяков В. Н. Древности Ай-Тодора. Сборник трудов Алупкинского историко-бытового музея. Ялта, 1930. Вып. 1. С. 17–53, илл.

Бібліографія: «Примечания» – 81 назв.

340. Забнин С. И. Новооткрытая палеолитическая стоянка в Крыму. Предварительное сообщение. *Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии.* 1928. Т. II. С. 146–157. [Печера в околицях Сімферополя, так звана «Печера копролітів», де відкрито було стоянку з муст'єрською індустрією].

341. Крачковский И. Ю. Отчет о поездке в Крым летом 1929 г. [Эпиграфические памятники арабской письменности]. *Доклады Академии Наук СССР*. 1929. № 14. С. 259–261.

342. Крым: путеводитель / редакционная комиссия Крымского общества естествоиспытателей. Ч. 1. Очерки Крыма; ч. 2. Справочник. Симферополь: Крымское государственное издательство, 1929. Изд. 3-е, полное. 15+614 с., илл. и карты в тексте и 17 табл. вне текста.

343. Кудь-Белова Л. Н. Описание монет, найденных при раскопках северо-восточной части Херсонеса в 1908–12 гг. *Херсонесский сборник*. 1930. Вип. 3. С. 141–215.

344. Лапин, Николай. Судак. Записки на досуге Николая Лапина / под ред. и со вступ. статьей ректора ВХУТЕМАСа

проф. П. И. Новицкого и с пред. проф. А. С. Башкирова. Москва: ГИЗ, 1928. XV+2+71 с., илл. [Заголовок грецькою, латинською та російською мовами. Бібліографія: «Библиография» на 2 с.].

345. Маркевич А. И. К столетию исследований на городище Неаполя у Симферополя (1827–1927 гг.). Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. 1929. Т. III. С. 4–14.

346. Маркевич А. И. К судьбам коллекции древностей и старины А. Л. Бертье-Делагарда. *Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии*. 1928. Т. II. С. 144–145. [Коротке повідомлення про долю колекцій нумізматичної, речей античної та елінської епох та кол. кримсько-татарської старовини].

347. Марти Ю. Ю. Городища Боспорского царства к югу от Керчи: Киммерик, Китэй, Акра. *Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии.* 1928. Т. II. С. 103–126, илл. и планы в тексте.

348. Марти Ю. Ю. Проблема раскопок древнего Пантикапея. *Труды секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук*. Москва, 1929. Т. IV. С. 306–315, илл., 1 табл. вне текста.

349. Марти Ю. Ю. Раскопки городища Китэя в 1928 году. *Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии*. 1929. Т. III. С. 116, илл., 2 плана в тексте.

350. Марти Ю. Ю. Раскопки Керченской экспедиции 1928 года. (Предварительное сообщение). *Крым*. 1929. № 1 (9). С. 5–13, илл. [1. Експедиція Керченського археологічного музею, що продовжила й поглибила праці 1927 р. в районі Кітея та його некрополя; 2. Розкопини на горі Мітридата].

351. Миннз Е. Г. Армянская надпись из Феодосии. *Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Секція археології*. 1930. Ч. 4–5. С. 41–43.

352. Муралевич В. С. К нумизматике Гиреев: заметка о монетах Девлет-Гирея I, Мухаммед-Гирея IV и Адиль-Гирея из Феодосийского археологического музея. *Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии*. 1928. Т. II. С. 141–143.

353. Новикова Л. Могильник на горе «Болван» в Судаке. *Известия Таврического общества истории, археологии и этногра-*

фии. 1929. Т. III. С. 131–137, илл.

354. Отчетная выставка результатов раскопок Гераклейского полуострова 17 августа – 4 сентября 1929 г. Див.: Гриневич К. Э.

355. Palibin J. und Hammermann A. Kohlenreste aus dem Paläolithikum der Krim. Höhle Kiik-Koba. *Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода*. Ленинград, 1929. № 1. С. 35–37, 1 табл. вне текста.

Бібліографія: «Literatur» – 5 назв.

356. Полканов А. И. Охрана памятников старины в Крыму за советский период. Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. 1928. Т. II. С. 173–180.

357. Полканов А. И. Судак (Сугдея-Сурож-Солдайя): Исторический очерк и путеводитель по крепости и окрестностям с экскурсионной картой. Симферополь: Крымское государственное издательство, 1928. Изд. 2, перераб. и доп. 79 с., илл. 1 карта вне текста.

Бібліографія: «Указатель литературы о Судаке» – 46 назв.

358. Протасов Н. Д. Раскопки в Судаке летом 1928 г. (Предварительный отчет). *Крым*. 1929. № 1 (9). С. 86–97, илл. [Розкопини капели, що має місцеву назву «храм на кронштейнах»].

359. Протасов Н. Д. Сирийские реминисценции в памятниках художественной промышленности Херсонеса. *Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии*. 1928. Т. II. С. 110–112.

360. Пучков, Сергій. Місто минулого. (До 100-річного ювілею розкопів Херсонеса Таврійського 1827–1927 р.). *Знання*. 1928. № 13. С. 20–21, іл.

361. Равдоникас В. И. Пещерный город Эски-Кермен. Готская проблема. (Новейшие археологические исследования в Крыму). *Вестник знания.* 1929. № 7. С. 290–295, илл.

362. Разумовская С. В. Социологические проблемы изучения прошлого восточного Крыма. *Крым*. 1929. № 2 (10). С. 51–61.

363. Розкопки М. І. Репникова на місці давнього печерного городі біля Бахчисараю у Криму. [Ескі-Кермен]. *Хроніка археології та мистецтв*а. Київ, 1930. Ч. 1. С. 74.

364. Сборник трудов Алупкинского историко-бытового

музея. Ялта, 1930. Вып. I. Алупкинский государственный историко-бытовой музей. 68+1 с.

[Зміст: 1. Бирзгал Я. П. Гюбер Робер и его картины Алупкинского замка; 2. Дьяков В. Н. Древности Ай-Тодора; 3. Незнамов П. А. Портоланы Алупкинского государственного историко-бытового музея; 4. Попов А. Наем сельскохозяйственных рабочих в имении «Ливадия» в момент перехода его от Потоцкого к новому владельцу Александру II (1860–1861) По данным Ливадийского архива].

365. Следы пребывания человека в местности Симеиза в глубокой древности. *Кузьменко В. Симеиз и его окрестности*. Симферополь: Крымгосиздат, 1930. Глава III. С. 20–26.

366. Tichij M. Fische aus dem Paläolithikum um der Krim. *Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода*. Ленинград, 1929. № 1. С. 43–48.

367. Херсонесский сборник. Вып. III. Под ред. К. Э. Гриневича. Севастополь: Издание Государственного Херсонесского музея, 1930. 248, илл. + 2 табл. вне текста [на обкладинці рік видання 1931].

[Зміст: Предисловие редактора; 1. К. Э. Гриневич. Северо-восточные кварталы Херсонеса Таврического (по данным раскопок Р. Х. Лепера). 1908–1913 гг., с приложением генерального плана северо-восточной части Херсонеса и разрезов к нему на 2 табл.; 2. Кудь-Белова Л. Н. Описание монет, найденных при раскопках северо-восточной части Херсонеса в 1908–12 гг.; 3. Белов Г. Д. Терракоты Херсонеса их раскопок 1908–1914 гг.].

368. Чепелев В. Н. О плите с загадочными знаками из Керчи. *Труды секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук*. Москва, 1929. Т. IV. С. 523–526, илл.

369. Schefold, Karl. Kertscher Vasen (Bilder griechischer Vasen, hrsg. von J. D. Beazley und Paul Jacobsthal, 3). Berlin-Wilmersdorf: Verlag Neinrich Keller, 1930, 4to. 22, [64] pp. 32 plates.

370. Эрнст Н. Л. Люди ледникового периода в Крыму: научно-популярный очерк. Симферополь: Крымское государственное издательство, 1930. 116 с., илл. и карты. Бібліографія: «Литература» (на 2 сторінках).

371. Эрнст Н. Л. Раскопки палеолитической стоянки в Чокурчинском гроте у Симферополя. Информационное сообщение. *Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии*. 1929. Т. III. С. 188–190.

372. Эрнст Н. Л. Эски-Кермен и пещерные города Крыма. *Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии.* 1929. Т. III. С. 15–43, илл.

373. Эрнст Н. Л. Эски-Кермен и пещерные города Крыма. Симферополь: Государственный центральный музей Тавриды, 1929. 31 с., илл. Оттиск из «Известий Таврического общества истории, археологии и этнографии». 1929. Т. III.

Північно-Кавказький край

374. Башкиров А. С. Археологическое обследование Таманского полуострова летом 1927 года. *Труды секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук.* Москва, 1928. Т. III. С. 71–86.

375. Войцеховский С. Ф. Опыт восстановления рельефа Таманского полуострова применительно к эпохе Страбона и позднейшему времени. *Записки Северо-Кавказского краевого общества археологии, истории и этнографии.* Ростов-на-Дону, 1929. Кн. I (т. III). Вып. 5–6. С. 4–9.

376. Вязигин С. А. Археологические раскопки на Елизаветовском городище в 1928 году. *Записки Северо-Кавказского краевого общества археологии, истории и этнографии.* Ростов-на-Дону, 1929. Кн. I (т. III). Вып. 5–6. С. 48–54.

377. Городцов В. А. К вопросу о киммерийской культуре. *Труды секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук*. Москва, 1928. Т. II. С. 46–60.

378. Городцов В. А. Краткая объяснительная записка к плану систематических раскопок по линии рек Кубани и Терека, от Черного до Каспийского моря. *Записки Северо-Кавказского краевого общества археологии, истории и этнографии.* Ростов-на-Дону, 1929. Кн. I (т. III). Вып. 5–6. С. 3–4.

379. Гриневич К. Э. Мраморный таманский саркофаг. *Труды секции археологии Российской ассоциации научно-исследователь-*

ских институтов общественных наук. Москва, 1929. Т. IV. С. 162–177, илл., табл. Бібліографія: в «Примечаниях».

380. Ермоленко М. И. Неолитическая стоянка (новокаменного века) в пределах Кабардино-Балкарской автономной области (на Кавказе). [Краткая заметка]. Нальчик: Областной музей Кабардино-Балкарской автономной области, 1929. 11 с.

381. Ермоленко М. И. Редкая археологическая находка Кабардино-Балкарской автономной области. [Краткая заметка]. Нальчик: Кабардино-Балкарский областной музей, 1929. [Розкопки кургана в м. Нальчику навесні 1923 р. Поховання кінця неолітичної доби, або початку бронзової доби].

382. Записки Северо-Кавказского краевого общества археологии, истории и этнографии. Ростов-на-Дону. Кн. I (т. III). 1927–1928. Вып. 3–4. 96+1 с.; 1929–1930. Вып. 5–6. 105 с. [Сборники статей].

383. Захаров Н. А. Археологические обследования на Северо-Западном Кавказе. *Новый Восток*. 1929. № 26–27. С. 427–429.

384. Захаров Н. А. Вновь найденная каменная плита со знаком, из района Кубанских плавень. Записки Северо-Кавказского краевого общества археологии, истории и этнографии. Ростов-на-Дону, 1929. Кн. I (т. III). Вып. 5–6. С. 9–20, илл.

385. Захаров Н. А. Краснодарское городище. Ростов-на-Дону, 1928. 1+10 с. (Материалы по археологии Юго-Востока России) [Отдельный оттиск из вып. 3–4 «Записок Северо-Кавказского краевого общества археологии, истории и этнографии»]. [В «Записках» назва: «Общий обзор обследования и работ на городище в г. Краснодаре»].

386. Захаров Н. А. Общий обзор обследования и работ на городище в г. Краснодаре. *Записки Северо-Кавказского краевого общества археологии, истории и этнографии*. Ростов-на-Дону, 1927–1928. Кн. I (т. III). Вып. 3–4. С. 23–32, илл.

387. Захаров Н. А. Одна из очередных задач археологии на Северном Кавказе. (К вопросу об изучении древней керамики). *Краеведение на Северном Кавказе*. 1928. № 1–2. С. 84–86.

388. Зруйноване поховання у могилі біля станиці Меліховської (шахтинсько-Донецької округи на Північному Кавказі). *Хроніка археології та мистецтва*. Київ, 1930. Ч. 1. С. 75.

389. Ильин А. М. Земский курган. (Археологические раскопки в районе города Ростова-на-Дону). *Записки Северо-Кавказского краевого общества археологии, истории и этнографии*. Ростов-на-Дону, 1927–1928. Кн. I (т. III). Вып. 3–4. С. 7–12, илл.

390. Козловский И. П. Тмутаракань и Таматарха – Матарха – Тамань. Симферополь: Издание Таврического общества истории, археологии и этнографии, 1928. Отдельный оттиск.

391. Лещенко, Антін. Антропологія та передісторія на Кубані. *Антропологія. Річник Кабінету. 1928*. Київ, 1929. Вип. II. С. 272–275.

392. Локтюшев С. А. Погребение бронзовой эпохи из кургана близ г. Ростова-на-Дону. *Записки Северо-Кавказского краевого общества археологии, истории и этнографии.* Ростов-на-Дону, 1927–1928. Кн. I (т. III). Вып. 3–4. С. 12–14. Бібліографія: «Литература» – 14 назв.

393. Лунин Б. В. Археологические раскопки и разведки на Северном Кавказе в 1927 году. *Краеведение на Северном Кавказе*. 1928. № 1–2. С. 58–84, илл.

394. Лунин Б. В. Вопросы археологии и истории донского края в «Исторических заметках» А. С. Грибоедова (К столетию со дня смерти А. С. Грибоедова 1829–1929). *Краеведение на Северном Кавказе.* 1929. № 1–2. С. 50–52.

395. Лунин Б. В. К вопрову о судьбе шести статуй, виденных И. А. Стемпковским и П. П. Свиньиным в Таганроге в 1824–1825 гг. *Записки Северо-Кавказского краевого общества археологии, истории и этнографии.* Ростов-на-Дону, 1929. Кн. I (т. III). Вып. 5–6. С. 25–39.

396. Лунин Б. К вопросу об антропоморфном характере каменных поделок Гниловского и других южно-донских городищ. *Записки Северо-Кавказского краевого общества археологии, истории и этнографии.* Ростов-на-Дону, 1927–1928. Кн. I (т. III). Вып. 3–4. С. 70–73, илл.

397. Лунин Б. В. Об изучении менгирообразных сооружений Кавказа как одного из источников к характеристике его культурно-этничекой эмбриологии. *Записки Северо-Кавказского краевого горского научно-исследовательского института*. 1929. Т. II. С. 199–204.

398. Миллер А. А. Археологические работы Северо-Кавказской экспедиции Государственной Академии истории материальной культуры в 1926–1927 гг. *Сообщения Государственной академии истории материальной культуры*. 1929. Т. II. С. 60–122, илл.

399. Миллер М. А. К вопросу о местонахождении «Пизанского порта» [Предварительное известие о результатах археологических работ на Петрушиной косе, в 6-ти верстах к западу от Таганрога]. *Записки Северо-Кавказского краевого общества археологии, истории и этнографии.* Ростов-на-Дону, 1929. Кн. I (т. III). Вып. 5–6. С. 39–42.

400. Миллер М. А. Керамика древних поселений Приазовья. *Записки Северо-Кавказского краевого общества археологии, истории и этнографии.* Ростов-на-Дону, 1927–1928. Кн. I (т. III). Вып. 3–4. С. 18–22.

401. Миллер М. А., Лунин Б. В. Некрополь у Беглицкой косы. (Археологические раскопки летом 1928 г.) / Издание Секции археологии, антропологии, этнографии и истории искусств Северо-Кавказского бюро краеведения. 1929. 12 с., илл., план. [Материалы по археологии Юго-Востока России; отдельный оттиск из журнала «Краеведение на Северном Кавказе» за 1928 г.].

402. Миллер М. А., Лунин Б. В. Некрополь у Беглицкой косы. (Археологические раскопки летом 1928 г.). *Краеведение на Северном Кавказе*. 1928. № 3–4. С. 44–55, илл.

403. Потапів О. О. Деякі речі Салтівської культури з Кубанщини в музеї Грузії. *Східний світ*. Харків, 1928. № 3–4. С. 295–306, іл. Бібліографія: в «Примітках».

404. Потапов А. Передісторичний Кавказ. [Палеолітична та неолітична культура на Кавказі]. Східний світ. Харків, 1928. № 2. С. 222–233. [Резюме російською мовою; бібліографія: в «Примітках» – 28 назв].

405. Прозрителев Г. Н. К вопросу об изучении мажарских древностей. [Мажары – развалины древнего города близ Подкумска и села Прасковеи]. *Записки Северо-Кавказского краевого общества археологии, истории и этнографии*. Ростов-на-Дону, 1927–1928. Кн. I (т. III). Вып. 3–4. С. 32–35.

406. Репников Н. И. О древностях Тмутаракани. [О памятни-

ках нумизматики и сфрагистики Тмутараканского княжества]. *Труды секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук*. Москва, 1929. Т. IV. С. 437–441. Бібліографія: в «Примечаниях».

407. Савельев Е. Археологические находки в окр. гор. Новочеркасска. *Записки Северо-Кавказского краевого общества археологии, истории и этнографии.* Ростов-на-Дону, 1927–1928. Кн. I (т. III). Вып. 3–4. С. 74.

408. Савельев Е. П. Археологические очерки Дона. (Лекции по краеведению). Вып. 1. Курганы и шляхи р. Маныч. Новочеркасск: Издание Новочеркасской Деткомиссии, 1930. 16 с.

409. Савельев Е. П. Археологические очерки Дона. (Лекции по краеведению). Вып. 2. Городища дельты Дона. Новочеркасск: Издание Новочеркасской Деткомиссии, 1930. 16 с.

410. Савельев Е. П. Археологические очерки Дона. (Лекции по краеведению). Вып. 3. Городища Нижнего Дона. Новочеркасск: Издание Новочеркасской Деткомиссии, 1930. 16 с.

411. Савельев Е. П. Где была на Дону крепость Саркел. *Записки Северо-Кавказского краевого общества археологии, истории и этнографии.* Ростов-на-Дону, 1929. Кн. I (т. III). Вып. 5–6. С. 75–77.

412. Семенов А. Ф. По поводу греческой надписи на ручке ковша, найденного при раскопках Мелиховского кургана. *Записки Северо-Кавказского краевого общества археологии, истории и этнографии.* Ростов-на-Дону, 1929. Кн. I (т. III). Вып. 5–6. С. 47–48.

413. Семенов А. Ф. Эпиграфические мелочи из Недвиговского городища. [Обломки мраморных плит с отрывками древнегреческих надписей, найденные в городище близ станицы Недвиговки в устье Дона на месте древнего Танаиса]. *Записки Северо-Кавказского краевого общества археологии, истории и этнографии.* Ростов-на-Дону, 1927–1928. Кн. I (т. III). Вып. 3–4. С. 4–5, илл.

414. Смолин В. Ф. Катакомбы на Рым-горе близ Кисловодска: краткое сообщение. *Краеведение на Северном Кавказе*. 1928. № 1–2. С. 87–90.

415. Стефанов А. Археологическая находка в окрестностях гор. Ростова-на-Дону. *Записки Северо-Кавказского краевого обще-*

ства археологии, истории и этнографии. Ростов-на-Дону, 1927–1928. Кн. I (т. III). Вып. 3–4. С. 69–70, илл.

416. Стефанов А. Т. Раскопки курганов по Северному Донцу в окрестностях хутора Хрящевского. *Записки Северо-Кавказского краевого общества археологии, истории и этнографии*. Ростов-на-Дону, 1929. Кн. I (т. III). Вып. 5–6. С. 20–25, илл.

417. Стефанов А. Т. Топография Темерницкого и Ростовского на Дону городищ по планам 1768 г. *Записки Северо-Кавказского краевого общества археологии, истории и этнографии*. Ростов-на-Дону, 1927–1928. Кн. I (т. III). Вып. 3–4. С. 15–18, илл.

418. Федоровский А. С. Следы доисторического поселения в окрестностях Кисловодска. Газета «Терек». 1929. № 188.

419. Чайковский Г. Случайные находки древностей в 1924–1927 гг. на Черноморском побережье (в окрестностях г. Новороссийска, по данным местного Музея природы и истории). *Записки Северо-Кавказского краевого общества археологии, истории и этнографии.* Ростов-на-Дону, 1927–1928. Кн. I (т. III). Вып. 3–4. С. 75–77.

420. Черняев П. Н. К вопросу о чтении фрагмента Танаидской надписи, хранящегося в Северо-Кавказском краевом обществе археологии, истории и этнографии. *Записки Северо-Кавказского краевого общества археологии, истории и этнографии.* Ростов-на-Дону, 1927–1928. Кн. I (т. III). Вып. 3–4. С. 5–7.

421. Ширман Л. Кизитиринский некрополь (Могильник Кизитиринского городища Донского округа). *Записки Северо-Кавказского краевого общества археологии, истории и этнографии*. Ростов-на-Дону, 1927–1928. Кн. I (т. III). Вып. 3–4. С. 66–69, илл.

Бібліографія

422. Лунин Б. В. Библиографический указатель статей, заметок и корреспонденций по вопросам археологии Северного Кавказа, опубликованных в газетах «Советский Юг» и «Молот» в 1926 и 1927 гг. *Записки Северо-Кавказского краевого общества археологии, истории и этнографии*. Ростов-на-Дону, 1927–1928. Кн. I (т. III). Вып. 3–4. С. 78–89.

423. Лунін Б. В. Короткий огляд новішої літератури в питаннях історії матеріяльної культури Північного Кавказу. *Східний світ*. Харків, 1930. № 3(12). С. 233–241.

Personalia

424. Багалій Д. Матеріяли для біографії В. Б. Антоновича (з приводу двадцятої річниці з дня його смерти) / зібрав і зредагував акад. Дмитро Багалій. Київ: З друк. Всеукр. акад. наук, 1929. 129 с. (Збірник історично-філологічного відділу ВУАН; № 92).

425. Данилевич В. Професор В. Б. Антонович та Археологічний музей ІНО. *Записки Київського інституту народної освіти*. 1928. Кн. III. С. 7–20.

426. Данилевич В. Професор В. Б. Антонович та Археологічний музей ІНО. Київ: Київський інститут народної освіти, 1928. 20 с. [Відбитка з Кн. III «Записок Київського інституту народної освіти»].

427. Ляскоронський В. Володимир Боніфатієвич Антонович, як археолог. *Україна*. 1928. Кн. 5(30). С. 88–93.

428. Оксман Е. В. Б. Антонович і Одеське «Общество истории и древностей» (З нагоди 20-річчя з дня смерті). *Записки історико-філологічного відділу ВУАН*. Київ, 1929. Кн. 21–22. С. XXIX–XXXI.

429. Т[каченко] М. Видання творів проф. В. Антоновича. *Україна*. 1929. Кн. 34. С. 172–173.

430. Захаров А. А. Е. Н. Басова. [Некролог и список работ д. чл. СКОАИЭ Евгении Николаевны Басовой]. *Записки Северо-Кавказского краевого общества археологии, истории и этнографии*. Ростов-на-Дону, 1929. Кн. I (т. III). Вып. 5–6. С. 85–86.

431. Дзбановський Є. Хв. К. Вовк (1847–1918) [До десятих роковин смерти]. *Побут*. Періодичний орган Всеукраїнського етнографічного товариства. Київ, 1928. Ч. 1. С. 2–3.

432. Носов А. Ф. К. Вовк і українська наука. *Антропологія. Річник Кабінету. 1928*. Київ, 1929. Вип. II. С. 1–8.

433. Віктор Іванович Гошкевич. 21/III 1860–2/III 1928. [Некролог]. *Літопис [Херсонського] музею.* 1927–28. Херсон, 1929. Вип. 9. С. 3–6.

434. Віктор Іванович Гошкевич (21/III 1860–2/III 1928). [Некролог]. *Хроніка археології та мистецтва.* Київ, 1930. Ч. 1. С. 79.

435. Жебелев С. А. Памяти В. И. Гошкевича. [Некролог]. *Сообщения Государственной академии истории материальной культуры*. 1929. Т. II. С. XXVII.

436. Леонід Павлович Добровольський. (9/VIII-1867–17/IX-1929). [Некролог]. *Хроніка археології та мистецтва*. Київ, 1930. Ч. 1. С. 80.

437. Мельник-Антонович К. Василь Григорович Ляскоронський. [Некролог]. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. 1929. Кн. 24. С. 367–387.

438. Черняев П. Н. А. А. Мартынов и его археологические записки. [З приводу праці Алексея Андреевича Мартынова «Записки о местностях в Войске Донском и вещественностях там открытых, заслуживающих внимания антикваріев и историков, с присовокуплением преданий», що її написано було р. 1842–47, а надруковано р. 1887 в журналі «Дон», № 7–12]. *Записки Северо-Кавказского краевого общества археологии, истории и этнографии.* Ростов-на-Дону, 1929. Кн. I (т. III). Вып. 5–6. С. 42–46.

439. Болтенко М. Б. В. Фармаковський. [Некролог]. *Східний світ*. 1928. № 6. С. 3–12. [Резюме німецькою мовою].

440. 15-ті роковини з дня смерти В. В. Хвойки. *Хроніка археології та мистецтва*. Київ, 1930. Ч. 1. С. 79.

Світлана Курач[1], Тетяна Тимченко[2]

Чернігів та Чернігівщина у біографії Миколи Івановича Касперовича

На сьогодні видано низку документів і біографічних розвідок про Миколу Івановича Касперовича (1885–1938), художника (живописця й графіка), музейного реставратора, педагога, дослідника; однак існують іще не опубліковані чи не до кінця опрацьовані документи, які детальніше висвітлюють його зв'язки з Чернігівщиною, де він народився, зростав і працював, де жили його батьки й більш далекі родичі. Ця стаття доповнює відомості, опубліковані раніше.

Родинні зв'язки

Дворянський рід Касперовичів затверджений у 1725–1841 рр.[3]. Представники його проживали і Лідському повіті Віленської губ.[4], а також у Білорусі – в Мінській та Гродненській губ. Оскільки збереглося кілька свідчень про походження батька й інших родичів із Мінської губ., імовірно, саме цей рід спадкових дворян внесений до «Алфавітного списку дворянських родів Мінської губернії»[5]. У слідчій справі М. Касперовича, у зв'язку з

[1] Старший науковий співробітник сектору фондів Чернігівського обласного художнього музею ім. Г. Галагана.

[2] Кандидатка мистецтвознавства, доцент, зав. кафедри техніки та реставрації творів мистецтва Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури.

[3] Список фамилий, утвержденных в дворянском достоинстве в 1725–1841 гг. Ч. 11 (К).

[4] Malewski C. Rody szlacheckie w powecie Lidskim na Litwie w XIX wieku. Wilno, 2002.

його реабілітацією як несправедливо засудженого, міститься згадка (від 8 травня 1989 р.) про Івана Миколайовича Касперовича, що мешкає в Мінській обл.[6]

У документах Чернігівського обласного архіву є свідчення того, що рідні М. Касперовича переїхали з Мінської губ.[7] У «Алфавітному списку осіб, що народилися з 1849 р. по 1883 р. по Ніжинському римо-католицькому приходу», його батько Іван 2-й Фомин (Фомич) Касперович (метричне свідоцтво про народження й хрещення № 9510) не згадується. Він походив зі спадкових дворян Мінської губ., народився близько 1853 р.[8], можливо, в Бобруйському повіті (як і його родич Антон Касперович)[9].

Навесні 1904 р. Іван Фомич клопотався щодо зарахування його канцелярським служником Козелецької дворянської опіки й у зв'язку з цим повідомив про себе деякі біографічні дані. Це був спадковий дворянин (наказ Герольдії № 4032); між іншим дав підписку, що не перебуває у масонській ложі чи іншій таємній організації й надалі до них не належатиме[10]. Маючи 51 рік, був зарахований до Козелецької дворянської опіки (розпорядженням від 5 квітня 1904 р. за № 3770) до першого розряду канцелярських служників, але без права отримати перший класний чин[11]. Також він повідомив Опіку в червні 1904 р., «що документів про освіту він не має й що такий [документ] буде надано після проходження встановленого іспиту»[12]. У «Послужному списку про службу канцелярського служника Козелецької дво-

---

[5] Алфавитный список дворянским родам Минской губернии, внесенным в дворянскую родословную книгу по 1-е июля 1903 года [с приложением списка губернским и уездным предводителям и депутатам дворянства, а также секретарям депутатского собрания]. Минск, 1903. С. 48.

[6] Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки (далі – ЦДАГОУ). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 60750. Арк. 45.

[7] Чернігівський обласний державний архів (далі – ЧОДА). Ф. 127. Оп. 14. Спр. 4049. Арк. 74 зв.

[8] ЧОДА. Ф. 127. Оп. 14. Спр. 4049. Арк. 74 зв.

[9] ЧОДА. Ф. 679. Оп. 19. Спр. 462. Арк. 174 зв.

[10] ЧОДА. Ф. 127. Оп. 1. Спр. 10066. Арк. 3.

[11] ЧОДА. Ф. 127. Оп. 1. Спр. 10066. Арк. 6–6 зв.

[12] ЧОДА. Ф. 127. Оп. 1. Спр. 10066. Арк. 11.

рянської опіки[,] що не має чину[,] Івана Фомича Касперовича за 1905 рік» зазначено, що він отримав домашнє виховання, має римо-католицьке віросповідання[13].

Іван Фомич Касперович мав власний будинок у Чернігові по вул. Єлецькій, а також куплене у поміщиці О. Охрімовської близько 1902 р. земельне володіння за межею містечка Козелець, поблизу хутора Александрівка[14]. Земельне володіння становило 1904 р. – 227 ¼ десятин землі й садибу, оцінену в 1570 руб.[15]; 1907 р. – 202 десятини, садиба оцінена у 2050 руб.[16], 1913 р. – 197 десятин[17]. Його родичі проживали у Чернігівській губ. та були переважно римо-католицького віросповідання, натомість дружина Івана Фомича – Катерина Іванівна – була православної віри, як і її діти[18]. Лишається відкритим питання, де саме на момент народження сина Миколи (1885 р.) жила родина Івана Фомича.

Серед родичів вдалося виявити двох його рідних братів – Владислава Фомича, що жив у тому ж Козелецькому повіті й мав 1904 р. 38 десятин землі[19], 1907 – 42 ¾[20], 1913 – 44 ¼[21]; та Фелікса Фомича, що мав 23 ¼ десятин землі[22] (отримав частину маєтку не пізніше 1912 р.)[23]. У «Прошенні» І. Касперовича від 6 жовтня 1910 р. щодо незаконного подвійного оподаткування його майна міським оціночним збором згадано *«майно моє і брата мого Владислава Касперовича, що знаходиться за лінією міської межі м. Козельця при хуторі Александрівка»*, з посиланням на низку документів про придбання маєтку в поміщиці

---

[13] ЧОДА. Ф. 127. Оп. 14. Спр. 4049. Арк. 74 зв.
[14] ЧОДА. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 724. Арк. 1 зв.
[15] ЧОДА. Ф. 145. Оп. 2. Спр. 62. Арк. 34–35.
[16] ЧОДА. Ф. 145. Оп. 3. Спр. 383. Арк. 30 зв.
[17] ЧОДА. Ф. 145. Оп. 3. Спр. 1015. Арк. 3. Під час слідства у протоколі допиту М. Касперович зазначає, що батько мав 300 десятин землі [ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 60750. Арк. 9].
[18] ЧОДА. Ф. 127. Оп. 14. Спр. 4049. Арк. 75.
[19] ЧОДА. Ф. 145. Оп. 2. Спр. 62. Арк. 42.
[20] ЧОДА. Ф. 145. Оп. 3. Спр. 383. Арк. 30–32.
[21] ЧОДА. Ф. 145. Оп. 3. Спр. 1015. Арк. 3.
[22] ЧОДА. Ф. 145. Оп. 3. Спр. 1015. Арк. 3.
[23] ЧОДА. Ф. 145. Оп. 2. Спр. 1117. Арк. 1.

О. Охримовської – Указ владного Сенату № 5888, витяг із журналу чергового засідання Козелецької Міської думи 20 травня 1902 р., другий витяг від 29 липня 1910 р. та ін.[24]

У секретній довідці про виборців Козелецького повіту за 1912 р. сказано, що І. Касперович – «гласний Козелецької Міської Думи», за політичними поглядами – «католик-октябрист», В. Касперович – «лівого спрямування», католик, «заняття: хазяйство»; зазначено, що обоє вони на виборах з'являться[25]. Іван та Владислав брали участь у земських виборах 1904, 1907 й 1913 рр., причому на останніх обоє балотувалися, але Іван набрав 7 виборчих і 8 невиборчих, у той час як Владислав – 9 виборчих і 6 невиборчих[26].

Є згадка про Фелікса Фомича, його дружину Єву (вродж. з Вітковських) та сина Станіслава, що народився 28 грудня 1901 р., хрещеними якого були Андрій Журавський з Катериною Касперович, а присутніми на хрестинах – Іван Касперович з Йозефіною Касперович[27]. У іншому місці згаданий Андрій Ігнатович (?) Журавський, його дружина Валерія (уродж. Стржалковська) та їхній син Леонард (народився 21 жовтня 1893 р.)[28].

Йозефа Касперович вийшла заміж за Павла Олександровича Сороко, й у них 19 листопада 1898 р. «в хуторі Медведівка Козелецького повіту Ніжинського приходу» народилася двійня – дочки Валерія та Владислава, охрещені 10 грудня 1898 р.; хрещеними Валерії були Владислав Касперович і Люція Протасевич; хрещеними Владислави – Іван Протасевич та Катерина Касперович[29].

Єва Касперович була хрещеною немовляти Олександра, сина міщан м. Ігумена (тоді повітовий центр) Мінської губ. Гавриїла та Констанції (уродж. Вітковської) Сороко, що народився 21 листопада 1908 р., охрещений 10 грудня 1908 р. у Козельці[30].

---

[24] ЧОДА. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 724. Арк. 1.
[25] ЧОДА. Ф. 145. Оп. 2. Спр. 1129. Арк. 12 зв. – 13, 26 зв. – 27.
[26] ЧОДА. Ф. 145. Оп. 3. Спр. 1015. Арк. 87–87 зв.
[27] ЧОДА. Ф. 679. Оп. 19. Спр. 462. Арк. 37 зв.
[28] ЧОДА. Ф. 679. Оп. 19. Спр. 462. Арк. 47.
[29] ЧОДА. Ф. 679. Оп. 19. Спр. 462. Арк. 97 зв. – 98.
[30] ЧОДА. Ф. 679. Оп. 19. Спр. 462. Арк. 172.

У Антона й Олександри (уродж. Ракової) Касперовичів, дворян Мінської губ. Бобруйського повіту, син Владислав народився 16 лютого 1909 р. у Конотопі, охрещений у Ніжинському римо-католицькому костелі 16 березня 1909 р.[31]. Зауважимо, що міста Ігумен і Бобруйськ розташовані відносно недалеко одне від одного, на сході Мінської губ. У цієї ж родини в Конотопі народився 11 травня 1911 р. син Станіслав, охрещений 12 травня 1911 р.[32], та в Бахмачі 19 жовтня 1916 р. – син Едуард, охрещений 23 жовтня 1916 р. у Гросс-Вердерському костелі[33].

І хоча зараз практично неможливо встановити точні родинні зв'язки (окрім батьків, рідних дядьків Владислава й Фелікса, дружини Фелікса – Єви та її сестри Констанції з Вітковських), з усіх цих документів стає зрозумілим, що в Івана Фомича та Катерини Іванівни були, крім Миколи, ще діти; що Касперовичі мали родичів на Чернігівщині та в Мінській губ. й перебували у родинних зв'язках з Протасевичами, Вітковськими, Сороко та, можливо, Журавськими. З якимись із цих родичів Микола Іванович підтримував стосунки протягом життя. Принаймні, в листі до академіка О. Новицького від 1931 р. він згадує, що отримав грошову допомогу від родичів[34].

Очевидно, стосунки в родині Миколи Івановича були приязні та довірливі. Батьки дбали про сина та сприяли його мистецькій освіті. Саме батько відвіз 16-річного Миколу до Москви для вступу до Строганівського училища. І, звичайно, лише достатньо заможна й освічена родина могла дати синові можливість навчатись у Москві 1902–1905 рр., у Кракові (1906–1909), подорожувати Італією (1907, 1909, 1910) та жити в Парижі (1909–1910). У листі з Флоренції від 27 квітня 1907 р. Микола Іванович, вітаючи з Пасхою М. Коцюбинського та його родину, пише: *«Я зараз дуже зле почуваю – з дому не дістав ще ні одного*

---

[31] ЧОДА. Ф. 679. Оп. 19. Спр. 462. Арк. 174 зв.
[32] ЧОДА. Ф. 679. Оп. 19. Спр. 462. Арк. 184.
[33] ЧОДА. Ф. 679. Оп. 10. Спр. 1263. Арк. 183.
[34] Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 279. Од. зб. 1154. Арк. 1–2 зв. Опубліковано: Тимченко Т. Київська школа реставрації станкового малярства (1920–1930 рр.). *Пам'ятки України*. 2001. № 4. С. 48–71. Додаток 5.

листа і не знаю, що там робиця, здаєця, незадовго приїду у Чернигів»[35]. Красномовною є також згадка про родину в іншому листі до М. Коцюбинського з Кракова від 3/16 березня 1909 р.: *«За рисунок взяв конкурс на курсі, і це мині було приємно головне з того боку, що родичів своїх я мав нагоду утішити чимсь реальним»*[36]. У кількох листах до М. Коцюбинського М. Касперович згадував свою хворобу, яка йому дуже заважала працювати, а в листі з Кракова від 25 квітня 1909 р. він писав: *«Написав навіть батьку про свою хворобу, і він прислав грошей спеціально на лічєнє»*[37]. Складається враження, що Микола Іванович приховував доти стан здоров'я, щоб не турбувати рідних.

Дитячі й юнацькі роки

Дата народження Миколи Івановича – 6 (18 нового стилю) 1885 р. – виявлена в документах років його навчання у Строганівському училищі[38]. 1886 р., який указав В. Зуммер у біографічній довідці про М. Касперовича, є помилковим (при тому, що день та місяць вказані правильно)[39].

Щодо місця народження, існує низка свідчень, які ще потребують уточнень. Під час пошуків у метричних книгах Чернігівської єпархії наразі не вдалося виявити запису про його народження – ні в православних, ані в католицьких. Керуючись словами самого Миколи Івановича, які зафіксував слідчий 1938 р. під час допиту[40], місцем його народження вважають хутір Лапин Ріг під Козельцем. У Козелецькому повіті був хутір зі схожою назвою – Лапин Кут, який заснував Лапа, поблизу Олишевки – містечка в 40 верстах від Козельця та 36 верстах від Чернігова[41]. А у «Списку дворян Козелецького повіту, що мають

---

[35] Листи до Михайла Коцюбинського. В 4 т. Київ – Ніжин: Українські пропілеї; Аспект-Поліграф, 2002–2003. Т. ІІІ. 2002. С. 7.

[36] Листи до Михайла Коцюбинського… С. 13.

[37] Листи до Михайла Коцюбинського… С. 15.

[38] Російський державний архів літератури і мистецтва (далі – РДАЛМ). Ф. 677. Оп. 1. Спр. 3922. Арк. 2, 3, 6, 7.

[39] Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі ЦДАМЛМ України). Ф. 358. Оп. 1. Спр. 819. Арк. 1.

[40] ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 60750. Арк. 9.

[41] Историко-статистическое описание Черниговской епархии в семи книгах. Кн. 5. Чернигов, 1874. С. 264.

право участі у першому земському виборчому зібранні…» (1907), згаданий Антон Іванович Журавський, який володів землею 806¾ десятин на хуторі Лапин Ріг[42]. Як уже згадувалося, з Журавськими Касперовичі перебували в дружніх і/або родинних стосунках.

Поряд з тим знаходимо інші вказівки на місце народження М. Касперовича: це с. Лемеші під Козельцем[43], м. Козелець[44] і Чернігів. Гадаємо, Чернігів можна не брати до уваги, оскільки в минулому було прийнято називати місцем народження найближче велике місто замість сільської місцевості. Так, у коротких відомостях про себе в каталозі виставки Товариства незалежних художників у Парижі М. Касперович зазначив: «*Касперович (Ніколя), народився у Чернігові (Україна)*» («*Kasperovitch (Nicolas), né à Tchernigoff (Oukraïne)*», так само як М. Бойчук указав місцем свого народження «*Леополь (Галіція)*»[45]. Звернімо увагу на позначення України як батьківщини в ті часи!

Освіта

Початкову освіту М. Касперович одержав, очевидно, вдома; 1900 р. вступив до Чернігівської гімназії, закінчивши два її класи[46]. 1902 р. поїхав з батьком до Москви, склав іспит і був зарахований до імператорського Строганівського центрального художньо-промислового училища до I класу з малювання й до II класу за предметами[47]. Про допуск до іспитів у серпні 1902 р. батько І. Касперович просив директора в листі від 26 липня того

---

[42] ЧОДА. Ф. 145. Оп. 3. Спр. 383. Арк. 30.

[43] РДАЛМ. Ф. 677. Оп. 1. Спр. 3922. Арк. 2, 3, 7.

[44] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 166. Оп. 6. Спр. 6132. Арк. 115: Касперович М. Життєпис. Опубліковано: Тимченко Т. Київська школа реставрації… Додаток 2; Materiały do dziejów Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie 1895–1939. T. 2-gi. Oprac.: Józef E. Dutkiewicz, Jadwiga Jeleniewska-Ślesińska, Władysław Ślesiński. Wrocław–Warszawa–Kraków 1969. Ossolienum. Wyd. PAN. S. 302; Бачинський Є. Мої зустрічі та силуети українських малярів і різьбарів на чужині. Спомини старого емігранта за роки 1908–1950. У кн.: Соколюк Л. Д. М. Бойчук та його школа. Харків, 2014. С. 336.

[45] Société des artistes indépendants. Cataloge de la 26e exposition. Paris, Cours de la Reine, 18.03–1.05.1910. № 2738–2743. P. 46, 190.

[46] РДАЛМ. Ф. 677. Оп. 1. Спр. 3922. Арк. 7.

[47] РДАЛМ. Ф. 677. Оп. 1. Спр. 3922. Арк. 7.

ж року[48]. Іван Фомич надав такі документи: метричне свідоцтво, свідоцтво про дворянство, свідоцтво за 2 класи Чернігівської гімназії, свідоцтво про щеплення віспи; у цьому ж фонді зберігається свідоцтво про огляд десятирічного Миколи Івановича Касперовича й виявлення *«у нього на тілі»* слідів *«попереджувальної коров'ячої віспи»*, яке підписав у м. Козельці 3 січня 1896 р. виконувач посади Козелецького повітового лікаря К. Мацко[49].

У листі від 5 січня 1906 р. М. Касперович просив вислати на адресу батька Івана Фомича у Чернігів (*«Єлецька вул., власний будинок»*) документи: паспорт, метричне свідоцтво, копію з наказу про Герольдію, а також свідоцтво про пройдений в училищі курс, особливо паспорт, оскільки він йому в цей момент дуже потрібний[50]. 31 січня 1906 р. отримано було від І. Касперовича такого листа: *«Маю честь повідомити, що син мій Микола Касперович учень IV класу внаслідок домашніх обставин лишається тимчасово вдома. Документи його: метричну виписку, свідоцтво про звання, учбове й паспортну книжку за № 38 отримав. Січня 27 дня 1906 року. І. Касперович. Чернігів, Єлецька вул., власний будинок»*[51]. Не закінчивши повного курсу Строганівського училища, М. Касперович вступив до Краківської академії, але не повідомив про це в училищі, бо в супровідному листі письмоводитель запитує його, чи він виходить тепер з училища, на що батько відповів (листом від 27 січня 1906 р.), що його син Микола Касперович, учень IV класу, внаслідок домашніх обставин лишається тимчасово вдома[52].

У січні 1906 р. М. Касперович полишив Строганівське училище, про що отримав такий документ, з підписом інспектора С. Ноаковського від 14 січня 1906 р.: *«Свідоцтво. Пред'явник цього, колишній учень п'ятого загальноосвітнього, четвертого художнього класу Імператорського Строганівського Центрального Художньо-Промислового училища Микола Іванович Касперо-*

[48] РДАЛМ. Ф. 677. Оп. 1. Спр. 3922. Арк. 3.
[49] РДАЛМ. Ф. 677. Оп. 1. Спр. 3922. Арк. 7, 9.
[50] РДАЛМ. Ф. 677. Оп. 1. Спр. 3922. Арк. 4.
[51] РДАЛМ. Ф. 677. Оп. 1. Спр. 3922. Арк. 1.
[52] РДАЛМ. Ф. 677. Оп. 1. Спр. 3922. Арк. 1.

вич, що народився 6 грудня 1885 у с. Лемеші, Козелецького повіту Чернігівської губ., за походженням син дворянина, віросповідання православного до Строганівського училища вступив 1-го вересня 1902 року, навчався по січень місяць 1906 року й вибув з училища за проханням. За останній рік свого перебування в училищі він Касперович при поведінці відмінній виявив такі успіхи…» й далі зазначені оцінки: «Задовільно» – російська мова, геометрія, письмо, нарисна геометрія, історія мистецтва, малювання олівцем (2 і 3 класи), академічне малювання масок, малювання аквареллю (начальне), вивчення стилів, стилізація рослин. «Добре»: закон Божий (з цього предмету мав переекзаменовку при переході з 1 до 2 класу), арифметика, географія, історія, креслення, малювання олівцем (1 клас). «Відмінно»: французька[53].

Про перебування М. Касперовича в Кракові відомо небагато. Його навчання там підтвердив він сам у життєписі, складеному 1927 р.[54]: *«З 1905–1909 учився в Академії мистецтв в Кракові, де за виконані студійно художні роботи одержав срібну медаль».* Вчився він у класі Юзефа Панькевича (1866–1940), польського живописця-імпресіоніста. За збереженими в архіві академії документами[55], відомо, що він почав навчатися з другого семестру 1905/1906 р. (тобто фактично від 1906 р.[56]), далі два роки вчився лише в перших семестрах (1906/1907 та 1907/1908 навч. рр.); отримав нагороду за акт (у І семестрі 1908/1909 навч. р.) і срібну медаль (у ІІ семестрі того ж навчального року)[57]. Зі слів М. Касперовича, 1909 р. він переміг у конкурсі рисунку на курсі; самостійно штудіював історію мистецтва. Його домашні

---

[53] РДАЛМ. Ф. 677. Оп. 1. Спр. 3922. Арк. 3.

[54] Тут і далі цитується за: Тимченко Т. Київська школа реставрації… Додаток 2.

[55] Archiwum ASP w Krakowie, Księgi Świadectw z lat 1905/1906, 1906/1907, 1907/08–1908/09 (KS9); Rodowod M.Kasperowicza (T18B). Надала канд. мист., доцент кафедри теорії та історії мистецтва НАОМА О. Денисюк, якій автори висловлюють велику вдячність за архівні матеріали та за фахову консультацію, у т. ч. прочитання малорозбірливих текстів польською.

[56] Дата заповнення документів на вступ – 12 лютого 1906 року – Rodowod M. Kasperowicza (T18B).

[57] Materiały do dziejów… S. 302.

роботи в березні 1909 р. – «Прометей» (*«рисунково розклад зробив цікаво, а от з кольором б'юсь зараз»*), «Автопортрет» (віддзеркалення у склі), пейзажі[58]. Цікаво, що оцінки у свідоцтвах, які видавали за кожен пройдений семестр, у М. Касперовича є лише за рисунок: це «добре» або (за останній семестр навчання – 7 липня 1909 р.) «дуже добре». Отже, диплом Краківської академії він не міг отримати, оскільки не вчився повний курс і навіть не вивчав інші, крім рисунку, навчальні дисципліни (за інформацією О. Денисюк, студенти Краківської академії перші два роки вчилися рисунку, складали іспит, і лише після цього опановували обраний фах – малярство, скульптура і т. ін.). При підготовці видання «Materiały do dziejów Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie 1895–1939» (1969) допущено дві помилки: замість імені «Micołaj Kasperowicz», як і зазначено у всіх архівних документах, опубліковано «Michał Kasperowicz», а замість «Kozielec» – «Kocielec». Тому в деяких джерелах зустрічаємо помилку в імені[59]. З анкети М. Касперовича (від 12 лютого 1906 р.) дізнаємося також, що він проживав у Кракові в районі Гжегужки (Grzegórzki), близько р. Вісли.

Важливим джерелом відомостей про вподобання, роздуми й емоційні стани, навіть про здоров'я, отримуємо з його листів до М. Коцюбинського, які свідчать про величезний пієтет і повагу до письменника, довіру й бажання поділитися з ним враженнями. Це два листи з Флоренції від 9 квітня (*«Ви були тут і можете собі уявить, що я на сьомому небі або й ще вишче»*) та від 27 квітня 1907 р.; з Козельця (13 березня 1908 р. за штампом – М. Касперович писав про те, що тільки-но приїхав з Києва, де залюбки дивився «Бондарівну» в театрі М. Садовського). В цьому й наступних листах з Козельця (від 22 березня, 2, 24 й 26 квітня 1908 р.) йдеться про діяльність «Просвіти», яку він організував[60] у Козельці, про активну участь М. Касперовича у постановці (*«на*

---

[58] Листи до Михайла Коцюбинського… С. 13–14.

[59] Приміром: Асеева Н. Ю. Украинское искусство и европейские художественные центры конец XIX – начало XX века. Київ: Наукова думка, 1989. С. 191 (де він названий Михайлом).

[60] М. Коцюбинський. Твори в 7 т. Т. 7. Листи. Київ: Наукова думка, 1975.С. 225: «Касперович – художник, організатор «Просвіти» у Козельці».

Великдень на 6 день») спектаклю «Назар Стодоля» за Т. Шевченком та водевілю[61]. М. Касперович зібрав невелику суму для допомоги хворому Івану Франкові (лист від 12 травня 1908 р.)[62].

У листах до М. Коцюбинського, написаних із Кракова у березні – квітні 1909 р., під час останніх місяців навчання у Краківській академії мистецтв, містяться важливі дані про захоплення молодого митця. М. Касперович щовечора ходив до *«дуже багатої ділами бібліотеки»*, де переглядав різні журнали з мистецтва; захоплювався французьким виданням «Тисячі й однієї ночі»[63] (яке показував студентам професор історії мистецтва), ілюстрованого перськими мініатюрами, і збирався його передплатити. Також М. Касперович вчив французьку й польську, читав, зокрема, поезії Ю. Словацького, спілкувався з колегами-поляками. Кілька разів грав на бандурі в «Просвіті» на вечорницях, ініціював серед українців (*«тутешніх русинів»*) проведення шевченкового вечора, де збирався грати на бандурі, а Б. Лепкий мав виголосити реферат[64]. З листа від 16 березня 1909 р.[65] дізнаємося, що М. Касперович був знайомий із видатним художником і письменником М. Жуком, який оселився в Чернігові 1905 р.

Навесні (приблизно в травні 1909 р.) М. Коцюбинський відвідав Козелець перед від'їздом на о. Капрі, завітавши до садиби М. Касперовича. Про цей приїзд повідомив у спогадах (1956 р.) К. Зленко (який на той час учителював у Козелецькій школі й також узяв участь у зборі коштів для І. Франка): *«Місцевий український художник Микола Касперович повідомив мене, що в нього має бути письменник Коцюбинський. М. Касперович був талановитий художник прогресивного напрямку, який цікавився образотворчим мистецтвом. На другий день у призначений час я прийшов до садиби художника. (…) Малось розпочати розмову,*

---

[61] М. Коцюбинський. Твори в 7 т. Т. 7. Листи. Київ: Наукова думка, 1975. С. 7–11.

[62] М. Коцюбинський. Твори в 7 т. Т. 7. Листи. Київ: Наукова думка, 1975. С. 12.

[63] Le livre des mille nuits et une nuit. Paris / Traduit par Dr J.Ch. Mardrus. Ed. par Eugène Fascuelle. 16 volumes. 1903.

[64] Листи до Михайла Коцюбинського… С. 13–15.

[65] Листи до Михайла Коцюбинського… С. 14–15.

Іл. 1. Микола Іванович Касперович. 1910 р. Париж. Фрагмент фото «паризької школи Михайла Бойчука»

але М. Коцюбинський вхопився за серце, ойкнув, і його обережно повели до хати»[66]. У листі до дружини Віри Коцюбинської від 24 червня 1909 р.[67] письменник запитав: *«Що там "Просвіта", чи жива ще? Чи бачилась з Касперовичем?»*.

Один лист до М. Коцюбинського (написаний 10 жовтня 1909 р.) надісланий на початку перебування у Парижі, коли М. Касперович іще не оселився разом з іншими українцями на вул. Кампань-Прем'єр, 9, а жив у готелі. *«Я почуваю, як Париж починає розбуджувати енергію і жадобу в мині»*, – писав він; згадував, що почав оглядати Лувр і збирався потрапити до собору Нотр-Дам, а в день написання листа – піти до Салону[68]. Хоча, за словами Є. Бачинського, М. Касперович приєднався до Української Громади в Парижі 8 жовтня 1909 р.[69], про це в листі нічого не сказано.

У зв'язку з бойчукізмом ім'я М. Касперовича згадується найчастіше, хоча мистецьких творів, які йому належать, дійшло до нас небагато. Завдяки спогадам Є. Бачинського постає виразний портрет юнака таким, як він його бачив у Парижі 1909–1910 рр. (іл. 1): *«Гарний, дуже пристойний і вихований хлопець родом з містечка Козелець на Чернігівщині, Микола Касперович належав до гуртка неовізантійців Михайла Бойчука, якого й був товаришем і чи не найталановитішим учнем.(…) це був свідомий українець, що приймав участь у житті Громади і завше сплачував членські внески та жертвував на різні імпрези. (…) В хорі гро-*

[66] Зленко К. П. Мої спогади про Михайла Михайловича Коцюбинського. *Архіви України*. 1965. Ч. 5. С. 61.

[67] М. Коцюбинський. Лист № 155. С. 133.

[68] Листи до Михайла Коцюбинського… С. 16–17.

[69] Бачинський Є. Мої зустрічі та силуети… С. 336.

мадським він добре співав тенором, так само як і Бойчук. (…) У квітні 1910 року він виставляв свої твори в салоні "Незалежних" від імени колективної школи "нео-візантизму"»[70]. Далі він указав, що М. Касперович разом із С. Сегно отримав запрошення до відомого «Міжнародного Союза Мистців і Письменників»[71]. З низки висловлювань сучасників та зі збережених творів вимальовується постать яскраво обдарованого й витонченого майстра[72]. Також цікавим є зауваження Є. Бачинського щодо паризького гуртка: *«Фактично з усіх Бойчукових учнів тоді лише Касперович був правдивим українцем, решта були поляки або спольщені українці як Сегно і Наліпинська»*[73].

Не маючи на меті аналізувати тут творчий доробок майстра, наведемо цитату зі статті бельгійської художниці та мистецтвознавиці Симони Корбіо у розділі про школу М. Бойчука: «Кесперович (sic!) відновлює оздоблення ікон, вдихаючи у старі та неймовірні техніки минулого, секрет яких він віднайшов, зовсім нове релігійне натхнення (…). Це близько п'ятдесяти талановитих братів, мистецький ренесанс України»[74].

Діяльність М. Касперовича на Чернігівщині як реставратора й митця

Останній за хронологією лист до М. Коцюбинського, написаний у Козельці на початку жовтня 1910 р.[75], стосується приїзду до Козельця Каміла Львовича Розумовського, якого земство запросило на освячення новозбудованої школи в с. Лемеші[76]. У

---

[70] Société des artistes indépendants… P. 190. Це твори «Архітектор», «Етюд», «Письменниця», «Пастушка гусей», «Портрет чоловіка», малюнки.

[71] Бачинський Є. Мої зустрічі та силуети… С. 336.

[72] Тимченко Т. Микола Касперович: матеріали до біографії. *Українська художня культура: історія та сучасні проблеми*: зб. наук. праць. Львів, 2012. С. 58. (Наведені висловлювання сучасників про нього як художника).

[73] Бачинський Є. Мої зустрічі та силуети… С. 333.

[74] Corbiau S. L'Art Ukrainien. *La Nervie*. № 4/5, janvier 1928. P. 51 (переклад Т. Тимченко).

[75] У листі до І. Щітківського від 18 жовтня 1910 р. М. Коцюбинський вказує: *«Пишу до Козельця»*, у примітці зазначено, що пише він до М. Касперовича; також указано, що К. Розумовський дав на школу 8 тис. рублів. Див.: М. Коцюбинський, лист № 70. С. 74, 332.

Трехсвятительская церковь. 1755 г.

Іл. 2. Трьохсвятительська церква у с. Лемеші під Козельцем (Горностаев Ф. Ф. Трехсвятительская церковь в Лемешах. Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. Москва, 1911. Т. 2. С. 180–183)
Іл. 3. Іконостас Трьохсвятительської церкви у с. Лемеші (https://vue.gov.ua/Трьохсвятительська_церква_в_Лемешах)

листах з Козелецької управи до Чернігівського губернатора й цього останнього – до попечителя Київського навчального округу від квітня 1911 р. йдеться про намір прикрасити цю школу портретами Розумовських[77], а у звіті Чернігівської губернської земської управи за 1914 р. зазначено, що М. Касперович копіював портрети Розумовських із зібрання Музею українських старожитностей ім. В. В. Тарновського[78].

Також важливою ремаркою в цьому останньому листі до М. Коцюбинського є така: *«працювати нам з товаришом в Ко-*

[76] Листи до Михайла Коцюбинського… С. 17.
[77] ЧОДА. Ф. 145. Оп. 2. Спр. 517. Арк. 2–3.
[78] Отчет Черниговской губернской земской управы за 1914 г. Чернигов, 1916. С. 18.

зельці дуже добре» – йдеться про Михайла Бойчука. *«Тільки щось здоровьє моє пішло на гірше»*, – М. Касперович[79]. Є. Бачинський процитував лист М. Бойчука, написаний наприкінці 1910 р.: *«побуду трохи у Львові, а відтак їду до Козельця, де забавлю у Касперовича кілька місяців»*. У листі до Є. Бачинського з Чернігівщини в січні 1911 р. Михайло Львович писав, що з літа пробуває в Козельці у М. Касперовича: *«Вдалося нам тут призбирати дещо з народних давніх вишиванок і тканин. Прекрасні речі! Придбали також декілька ікон старинних для нашої збірки…»*[80].

На ці ж роки (1910–1914) припадає участь М. Касперовича у реставрації первісного іконостасу (з іконами пензля А. Воскобойникова; не зберігся) Трьохсвятительської церкви с. Лемеші (1760 р.) під Козельцем (іл. 2–3), разом із М. Бойчуком та іншими його учнями (С. Налепінською, Г. Шрамм, Т. Бойчуком) на запрошення А.[sic!] Розумовського[81]. Як пише О. Ріпко, *«Російське Археологічне товариство запросило М. Бойчука провести реставраційні роботи (…), чому передувало його листування з ученими-істориками Д. Айналовим, [М]. Покровським та М. Касперовичем, який жив тоді із сім'єю у батьків неподалік, у Козельці. Є підстави припускати, що робота в Лемешах затягнулася не менше як на три роки. Бойчук не раз приїздить сюди, гостює в родині Касперовичів, там же його з братом Тимком, недавно привезеним з Романівки, застає Перша світова війнаґ»*[82]. Можливо, ідея реставрувати іконостас виникла у зв'язку з очікуваним приїздом К. Розумовського. В. Павловський писав, що К. Розумовський замовив М. Бойчуку розписувати цю церкву[83].

Також не виключена участь М. Касперовича в реставрації іконостасу Введенської церкви архієрейського будинку в Чернігові, оскільки 1914 р. разом із М. Бойчуком та К. Самбурським

---

[79] Листи до Михайла Коцюбинського… С. 17.

[80] Бачинський Є. Мої зустрічі та силуети… С. 335.

[81] Чернігівщина. Енциклопедичний довідник /За ред. А. В. Кудрицького. Київ, 1990. С. 814.

[82] Ріпко О. О. У пошуках страченого минулого. Ретроспектива мистецької культури Львова XX століття. Львів: Каменяр, 1996. С. 23.

[83] Павловський В. Василь Григорович Кричевський. Життя і творчість. Нью-Йорк, 1974. С. 34 (цитата за: Асеева Н. Ю. Украинское искусство… С. 191).

він брав участь у комісії з обстеження стану іконостаса[84].

У життєписі М. Касперович зазначає: *«З 1912–1914 реставрував в Чернігівському музеї українських старожитностей ім. В. В. Тарновського, в бувшому Київському городському музеї і в приватних збірках В. Л. Модзалевського та [Л. М.] Віхмана[85] в Чернігові».* Щодо дослідника українського мистецтва й геральдиста В. Модзалевського відомо, що 1919 р. він мав у колекції 50 портретів олією[86]. С. Білокінь навів цитату з листа «колекціонера, присяжного повіреного» Л. Віхмана до В. Модзалевського від липня 1917 р., у якого той випрошував один з портретів: *«У Вас же стільки портретів, що Вам і вішати нема де»*[87].

Найбільше збереглося згадок про реставрацію творів з Музею В. В. Тарновского. У «Звіті Чернігівської земської управи за 1912 р.», у розділі «Про стан Музею старожитностей ім. В. В. Тарновського за 1912 рік», міститься важлива інформація щодо праці М. Касперовича як реставратора живопису. Зазначено, що *«Музейна комісія на засіданні 15-го березня 1912 року визнала необхідним реставрувати й привести до ладу багато портретів та картин, що знаходяться в музеї, роботу цю запропонував виконати п. Касперович; про нього був зроблений запит Національному музею у Львові, де він працював раніше, і внаслідок сприятливого відгуку директора музею* [І. Свєнцицького], *п. Касперовичу доручені були для реставрації та приведення до ладу наступні картини: 1) Мамай 2) Савва Туптало 3) Богдан Хмельницький (поясний) 4) Леонтій Полуботок 5) Богдан Хмельницький (картина-апофеоз) 6) Мазепа в латах 7) Михайло Боро-*

---

[84] Ходак І. О. Людський заробіток. Данило Щербаківський: сильвета українського мистецтвознавця. Харків-Київ: Видавець Олександр Савчук, 2020. С. 467.

[85] *Лев Миколайович Віхман* (1880–1950-ті), закінчив юридичний ф-т Київського ун-ту, служив присяжним повіреним у Чернігові, від 1918 р. – юрисконсультом у різних установах, з 1922 р. жив у Москві. 1909 р. вийшла у Чернігові його книга «Мудрість Екклезиаста» з ілюстраціями М. Жука (див.: Соколюк Л. Д. Михайло Жук: мистець-літератор. Харків, 2018. С. 46, 170–171).

[86] Білокінь С. І. Матеріали з історії мистецтвознавства в архіві В. Л. Модзалевського (Етюд з мистецтвознавчого джерелознавства). *Український археографічний щорічник*. Вип. І. Київ, 1992. С. 203.

[87] Білокінь С. І. Матеріали з історії мистецтвознавства… С. 210.

хович 8) Пашинський 9) Анна Янченко 10) Мартин Грушинський 11) Родіон Янченко 12) Василій Барковський 13) Максим Іллященко 14) Яків Новицький 15) Невідомий 16) Андрій Полетика 17) Григорій Полетика 18) Олена Полетика 19) Сковорода 20) Войцехович 21) Уляна Толстая (а за іншими припущеннями – Горленко, мати Св. Іоасафа) 22) Спиридон Ширай 23) Степан Ширай 24) Тетяна Шираєва 25) Портрет Лисенчихи; усі ці картини, за виключенням останньої, реставрація якої відкладена була на 1913 рік[88], приведено у повний порядок, підклеєні, набиті на підрамки, реставровані й вкриті лаком»[89]. С. Білокінь навів детальніші дані В. Модзалевського щодо портрету Петра Войцеховича (олія на залізній дошці): *«Під час пожежі портрет був трохи пошкоджений: на лобі відпала фарба. У 1912 р. його промив і закріпив без застосування фарб митець-реставратор Микола Касперович. Пізніше завідувач музею Іван Рашевський здійснив нову "реставрацію", під час якої вжито й фарби»*[90]. С. Білокінь також навів посилання на архівне джерело з цією інформацією (ІР НБУВ. Ф. XII. Од. зб. 36)[91]. Отже, можна висновувати, що М. Касперович здійснив консерваційні заходи, укріпив відставання живопису від металевої основи, і, можливо, очистив від кіптяви (яка зазвичай залишається від відкритого вогню), в той час як І. Рашевський виконав тонування втраченого фрагмента на зображенні лоба, очевидно, дещо пізніше, бо в тому самому звіті Чернігівської земської управи вказано інші його реставраційні роботи в музеї за 1912 р.: *«1) Портрет Гетьмана Апостола; 2) портрет Ледухіна; 3) картина пензля Т. Г. Шевченка "Катерина"; 4) картина пензля М. Мікешина – розміром 4 ½ арш. на 2 ½ аршина* [320×177,8 см], *що зображує Т. Г. Шевченка в українському костюмі з кобзою в руках на тлі нічного пейзажу»*[92].

---

[88] У «Звіті… за 1913 р.» згадок про реставрацію немає.

[89] Отчет Черниговской губернской земской управы за 1912 г. Чернигов, 1913. С. 67–68.

[90] Білокінь С. І. Матеріали з історії мистецтвознавства… С. 190.

[91] Білокінь С. І. Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. Київ, 2006. С. 190, прим. 714.

[92] Отчет Черниговской губернской земской управы за 1912 г. Чернигов, 1913. С. 68.

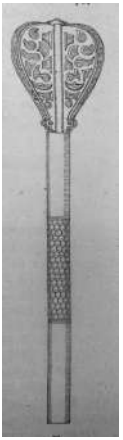

Іл. 4. М. Касперович. Пернач П. Полуботка (Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. Київ–Львів, 1912. Іл. 322)

Іл. 5. Микола Іванович Касперович. Близько 1916 р. Фрагмент групового фото (Свєнціцький І. Київські друзі Нац. Музею. Двайцятьпятьліття Національного Музею у Львові. Львів: Діло, 1930. С. 107)

Також зазначено, що навесні 1912 р. в музеї серед інших осіб працював М. Касперович, *«який оглядав книги, що мають стосунок до місцевого старовинного мистецтва»*[93]. Гадаємо, цей пошук міг бути пов'язаний із виконанням малюнків до книги М. Грушевського «Ілюстрована історія України» (1912): всі чотири артефакти замалював М. Касперович у Музеї старожитностей. Михайло Грушевський вказав: *«Мал. 301, 321, 322 і 368 – з рисунків М. Касперовича, зроблених для сього видання»*[94] (*«Шабля Мазепи в чернигівськім музеї (з написом: Іван Мазепа 1662)»*, іл. 301; *«Булава (чернигівський музей)»*, іл. 321; *«Пернач Полуботка (тамже)»*, іл. 322 (іл. 4); *«Козацька корогва, домонтовської сотні, справлена 1762 року (чернигівський музей)»*, іл. 368.

У 1914–1917 рр. М. Касперович був призваний на військову службу і служив як рядовий нестроєвий[95] (іл. 5). Про наступний період у життєписі він зазначив, що в 1917–1918 рр. *«робив реставрації приватні і в музеях Чернігова».* В часи виборів кандидатів до професорів новоутвореної Української Академії мистецтва балотувався 2 вересня 1917 р., але набрав лише один голос і не був обраний[96]. У 1918–1922 рр. працював у Миргород-

[93] Отчет Черниговской губернской земской управы за 1912 г. С. 68–69.
[94] Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. Київ – Львів, 1912. С. 8.
[95] Тимченко Т. Микола Касперович… С. 62.
[96] Ходак І. О. Людський заробіток. Данило Щербаківський… С. 286.

Іл. 6. Музей В. В. Тарновського
(https://ui.org.ua/sectors/museum-of-ukrainian-antiquities/)

ському художньо-керамічному інституті й брав участь у його перетворенні на технікум. У листопаді 1921 р. взяв участь у другій звітній виставці викладачів і студентів Української державної академії мистецтв у Києві, у зв'язку з чим, зі слів М. Касперовича в життєписі, його *«обрано професором Академії пластичного мистецтва»* (хоча в каталозі виставки він уже названий професором[97]), а також *«ученим реставратором Київської академії наук»*. Про те, що певний час М. Касперович викладав в Академії, повідомляє у спогадах В. Кивелюк: *«Вадим Меллер, як і Касперович, увійшли пізніше, уже за совєтів, як професори Академії; я їх ще застав, брали навіть особисто участь у загальноучнівській виставці* (…) *Касперович – неовізантист*»[98]. Відомо, що у вересні 1927 р. ректор Київського художнього інституту І. Врона, за сло-

[97] Каталог виставки Української державної академії мистецтв / Упор. С. І. Білокінь. Київ, 1987. С. 2.

[98] Федорук О. 50 років факультету теорії та історії мистецтва. *Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці*. Спецвипуск. До 50-річчя факультету теорії та історії мистецтва. Київ, 2010. С. 17.

вами М. Касперовича, пропонував йому там посаду[99].

Праця у Чернігівському державному музеї на початку 1920-х рр.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Чернігові створили три великих музеї – Музей старожитностей В. В. Тарновського (іл. 6) (з найбільшим за кількістю зібранням), Музей чернігівської архівної комісії та Єпархіальне давньосховище. Після лютого 1917 р. шляхом поповнення й переміщення збірок було утворено п'ять музеїв. Як пишуть Т. Деркач і С. Курач, в результаті діяльності Комісії з вилучення з церков і монастирів Чернігівщини різних коштовностей, до музеїв потрапило багато ікон, портретів вітчизняних і європейських майстрів[100]. У зв'язку з надходженням мистецьких творів різного стану збереженості, музеї намагалися організувати їх реставрацію. *«Цю роботу продовжував виконувати І. Г. Рашевський, а в серпні 1922 – березні 1923 рр. – на запрошення Губмузею вчений реставратор Київської академії наук М. І. Касперович, який працював з експонатами 1-го, 2-го, 5-го Радянських музеїв. В жовтні 1925 р. всі п'ять музеїв було об'єднано у Чернігівський державний історичний музей»*[101].

Участь М. Касперовича в реставрації музейних збірок Чернігова радянського періоду можна простежити за низкою документів. Це звернення Губмузею до завідувача Губполітпросвіти (від 8 липня 1922 р. за № 118, вхідний № 1529): *«У зв'язку з необхідністю Губмузею слідкувати за збереженістю цінних для історії живопису на Україні ІКОН, що оновлюються (після зняття риз з ікон) місцевими малярами та живописцями*[,] *Губмузей просить НАДАТИ ПРАВО РЕСТАВРАЦІЇ ІКОН на Чернігівщині (з дозволу у кожному окремому випадку Губмузею) – ВЧЕНОМУ РЕСТАВРАТОРУ М. І. КАСПЕРОВИЧУ, зарахувавши його РЕСТАВРАТОРОМ при Чернігівському Губмузеї*[.] *При цьому прикладається копія заяви*

[99] ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 6132. Арк. 119.

[100] Науковий архів Чернігівського обласного художнього музею. Оп. 1. Спр. 505: Деркач Т. В., Курач С. М. З історії створення і формування мистецької збірки Чернігівського історичного музею. Арк. 4. (Машинопис).

[101] Науковий архів Чернігівського обласного художнього музею. Оп. 1. Спр. 505: Деркач Т. В., Курач С. М. З історії створення і формування мистецької збірки Чернігівського історичного музею. Арк. 4.

т. Касперовича з вказанням його освітнього цензу (див. на звороті)». Внизу приписка: *«Видана виписка наказу № 39 на руки т. Касперовичу для передавання до Губмузею»*. На звороті міститься заява Касперовича:

«Копія.

До Голови Губ. музею в Чернігові

Заява

художника-реставратора Миколи Івановича Касперовича.

Бажаючи працювати по реставрованню старовинної живописі на Чернігівщині[,] *прохаю зарахувати мене на посаду реставратора при Губ. Музею.*

Я реставрував в музеях – Київськім, Чернігівськім, Львівськім і в приватних збірках.

Скінчив Краківську Академію Мистецтва, закінчував освіту в Парижі, обраний Ученим Реставратором при Київській Академії Наук.

М. Касперович

З оригіналом згідне:

Секретар Губмузея Б. Луговской

Копія резолюції ЗампредГубмузея на цій заяві:

28/VI.22. Представити т. Дорофєєву доповідь про надання Касперовичу виключного права реставрації на Чернігівщині. В. Дроздов[102]*. З оригіналом згідне: Секретар Губмузею Б. Луговською»*[103].

Збереглися документи про прийом на роботу до Чернігівського державного музею М. Касперовича у 1922 р. Це облікова картка Чернігівського відділу народної освіти: *«Чернігівському Губполітпросвіту про службу г*[ромадянина] *Касперовича. Виконання № 1718. 1. Назва підприємства, установи: Губмузей; 2. Адреса – ; 3. Внаслідок В/вимоги від 25/VII. висилається 4. Прізвище Касперович 5. На посаду реставратора 6. Посланий 25/VII 1922 р. 7. Поступив – 8. Не поступив чому»*[104].

---

[102] *Володимир Геннадієвич Дроздов*, зав. відділу культів Музею культів; зав. Музейним фондом, інструктор з охорони позамузейних пам'яток. Див.: ЧОДА. Ф. Р-593. Оп. 1. Спр. 1618. Арк. 17.

[103] ЧОДА. Ф. Р-593. Оп. 1. Спр. 692. Арк. 269–269 зв.

[104] ЧОДА. Ф. Р-593. Оп. 1. Спр. 800. Арк. 61–62.

У звіті Чернігівського Губнаробразу 1923 р. описано складну історію багаторазових переміщень музейних колекцій тодішнього Музею культів (Культ-музею), що *«на кінець* [1922] *року мав 1369 номерів експонатів, систематизованих у 7 залах і кімнатах»*[105]. *«Оскільки колекції Єпархіального Давньосховища, потім Культ-музею витримали 7 перевезень з одної будівлі до іншої, то для багатьох пам'яток українського живопису з'ясувалась невідкладність реставрації, котра убезпечила б їх від остаточної загибелі. Чернігівському Губполітпросвіту пощастило запросити для цієї роботи вченого реставратора художника КАСПЕРОВИЧА, що закінчив спеціальний курс у Краківській Академії та працював у музеях Венеції, Парижу, Італії*[,] *нині професора Київської* [Академії] *мистецтв. З вересня до грудня* [1922 р.] *КАСПЕРОВИЧЕМ реставровано 17 найбільш цінних*[,] *зіпсованих перевезеннями творів живопису. Серед них за виключною складністю роботи виділяється реставрація ікони XVI ст. архідиякона Лаврентія (40 ½×17 верш.* [180×76 см]*)*[,] *ікони XVII ст. Преображення (23 ½×17 ½ в.* [105×78 см]*) і портрета Адама Киселя*[106] *(52×32 в.* [231×142 см]*). Характер роботи строго реставраційної*[:] *підклейка, закріплення, покриття нейтральним тоном відпавших місць, лакування. Робота КАСПЕРОВИЧЕМ продовжується і у 1923 р. Організаційна і реставраційна робота, яка йшла повним ходом, весь час велася в атмосфері нервової напруги внаслідок піднятого Рабполіклінікою питання про виселення етнографічного і Культ-музею»*[107]. Про надходження оригінального портрета Адама Киселя з Максаківського монастиря до чернігівського музею у травні 1922 р. є згадка в тій самій справі з Чернігівського обласного архіву[108]; у колекції В. Тарновського зберігалася копія з цього портрету.

Звіт 1 січня – 1 вересня 1922 р.[109] містить дані про перебіг реставрації. В Музеї культів завершено реставрацію однієї ікони

---

[105] ЧОДА. Ф. Р-593. Оп. 1. Спр. 1516. Арк. 68.

[106] З Максаківського монастиря. Див.: Науковий архів Чернігівського обласного художнього музею. Оп. 1. Спр. 505. Арк. 4.

[107] ЧОДА. Ф. Р-593. Оп. 1. Спр. 1516. Арк. 68–69.

[108] ЧОДА. Ф. Р-593. Оп. 1. Спр. 1516. Арк. 69 зв.

[109] ЧОДА. Ф. Р-593. Оп. 1. Спр. 1012. Арк. 27.

XVI ст., *«що перебувала у жахливому стані внаслідок неодноразових переміщень. Відновлювальними роботами іконі надано вигляду, що робить її цілком приступною для строго наукового дослідження. Проходить реставрація іншої ікони (очевидно, XVII ст.), за всіма ознаками великого науково-художнього значення, і одночасно ж готується до реставрації у вищому ступеню цінний портрет – оригінал Київського воєводи Адама Киселя (сучасника Богдана Хмельницького) – виготовляється підрамник особливої конструкції, заготовляється нове полотно для переклеювання портрета*[110]*. Роботам перешкоджають труднощі здобування необхідного матеріалу для реставрації»*.

У жовтні 1922 р. вдало завершено реставрацію ікони «Преображення» XVII ст., роботу над якою розпочато у вересні; а також відреставровано дві невеликі іконки. Наполовину зроблений портрет київського воєводи Адама Киселя: *«наклеєний на нове полотно і обережно натягнутий на спеціальний підрамок та обережно промитий; у цей час накладається ґрунт на ті місця, де випала фарба (…) обличчя виявилося майже неушкодженим, і живопис зберіг у цій частині портрету свій первісний вигляд»*[111].

Відповідно до звіту за жовтень – грудень 1922 р. у Музеї культів *«виконувались безперервно реставраційні роботи над найбільш цінними з художньо-археологічного боку іконами (працював вчений реставратор Академії Наук Касперович), реставровано й приведено до ладу (придатний для наукового дослідження вигляд) 13 ікон і картина релігійного змісту»*[112].

У звіті за 1922–1923 рр. згадано, що М. Касперович відреставрував до 50 найвидатніших пам'яток українського мистецтва (серед них портрет А. Киселя першої половини XVII ст.), однак за браком коштів ці роботи було призупинено[113]. Також збереглося свідчення (в «Анкеті музею за єдиночасовим переписом політпросвітніх установ») за 1923 р.: *«При Держмузеї працював художник реставратор Касперович. Усього виконано реставрацій*

[110] Йдеться про реставраційне дублювання.
[111] ЧОДА. Ф. Р-593. Оп. 1. Спр. 1011. Арк. 31.
[112] ЧОДА. Ф. Р-593. Оп. 1. Спр. 1001. Арк. 23.
[113] ЧОДА. Ф. Р-593. Оп. 1. Спр. 1386 арк. 23–23 зв.

по музею культів 43 (у 1923 році)»[114].

Робота М. Касперовича на посаді реставратора Чернігівського музею тривала не дуже довго; з листа до Д. Щербаківського від 1 грудня 1922 р. стає зрозумілим, що він хотів переїхати до Києва: *«Звертаюсь до вас з проханнєм повідомити мене[,] в якім стані тепер реставраційна справа при вашим музеї. Я працюю зараз при Черниговськім музеї і бажаю і надалі працювати на полі реставраційної діяльности»*[115].

На початку квітня 1923 р. М. Касперович пише таку заяву:

«Вх. ЭВМ № 88
2/IV.23
вих. № 3614/5/IV

Заява

За виїздом моїм до Києва на службу прошу звільнити мене від посади, яку я займаю, при Губмузеї і виплатити мені утримання за лютий і березень 1923 р., а також дати відгук про мою службу при Чернігівській Губнаросвіті. (1/IV.1923 р.).

Реставратор М. Касперович

Резолюція: Звільнити з 1 квітня, скласти відомість. Запропонувати Касперовичу скласти звіт про роботу в музеї. Повідомити в Э-В-М часть Губполітпросвіту, що жалування т. Касперовичу може бути видано за умови надання звіту про роботу за весь час служби в Губмузеї. (від 3/IV.23 р.).

Довідка: наказом проведений 3/IV.23 р.»[116].

Проте у справах Фінрахункового підвідділу штатів закладів Губоно за 1 жовтня 1923 – 8 квітня 1924 р. М. Касперович фігурує як *«вчений реставратор музею (реставратор Академії Наук)»*[117].

У Життєписі М. Касперович зазначив, що обіймав посаду реставратора Чернігівського державного музею від 1922 до травня 1924 р.

---

[114] ЧОДА. Ф. Р-593. Оп. 1. Спр. 1862. Арк. 283.
[115] Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАН України). Ф. 9 (Архів Д. М. Щербаківського). Спр. 168/К 481–552. Арк. 131).
[116] ЧОДА. Ф. Р-593. Оп. 1. Спр. 1550. Арк. 14.
[117] ЧОДА. Ф. Р-593. Оп. 1. Спр. 1618. Арк. 17 зв.

У газеті «Красное знамя» (Чернігів) від 9 лютого 1924 р. у невеличкій статті зазначено, що Чернігівський музей планує найближчим часом організувати виставку картин і гравюр, де будуть, зокрема, представлені *«цінні старовинні портрети гетьмана Івана Скоропадського та його дружини відомої «Насті» Марковичевої (…) Портрети ці вдалося недавно вивезти з одного* [Гамаліївського – авт.] *монастиря, де їм загрожувала неминуча загибель. Тепер же вони реставруються вченим реставратором Держмузею М. Касперовичем»*[118]. Той самий факт надходження цих портретів до музею приблизно у жовтні – грудні 1923 р. підтверджується матеріалами Чернігівського обласного архіву[119]. В іншому документі[120] вказано конкретніше: у грудні 1923 р. з Гамаліївського монастиря до музею інструктор Губернського архіву А. Лебідь[121] доставив портрети І. Скоропадського та його дружини.

Оскільки М. Касперовича звільнили зі штатної посади реставратора, можна припустити, що він працював у музеї за окремими угодами до березня чи квітня 1924 р.

До цього ж чернігівського періоду життя М. Касперовича належить відкриття й реставрація фрески у Спасо-Преображенському соборі: *«В 1923 р. під час досліду над Спасо-Преображенським Собором в Чернігові був закликаний очистити відкриті там фрески».* Дослідження, розпочате влітку 1923 р., проводив М. Макаренко, який датував нововідкриту фреску (атрибутуючи її як св. Теклю) XII ст. Як указував учений у статті «Найдавніша стінопись княжої України» (1924 р.), *«після обережного зняття… нового тиньку було запрошено ~~мешкавшого в той час у Чернігові~~*

---

[118] Выставка картин и гравюр. *Красное знамя* (Чернігів). 1924. 9 лютого. № 32. С. 4.

[119] ЧОДА. Ф. Р-593. Оп. 1. Спр. 1379. Арк. 40 зв.

[120] ЧОДА. Ф. Р-15. Оп. 1. Спр. 284. Арк. 495.

[121] *Ананій Дмитрович Лебідь* (11.01(13?01).1898–08.12.1937) – відомий чернігівський літературознавець та музейник. Репресований. Належав до кола неокласиків; працював у Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства Історично-філологічного відділу ВУАН; редагував 5 томів творів М. Коцюбинського, є автором приміток до цього видання (Котенко Н. Неп'ятірне гроно київських неокласиків. *Київські неокласики: Антологія. 1920–1930-ті*. Київ: Смолоскип, 2015. С. 20–21.

художника реставратора, між іншим – одного з самих обережних реставраторів, який спрепарував цю роспись так, що можна було побачити всі форми і всі відносини фарб між собою, всі досягнення світотіни, всі дрібниці техники і нюанси кольорів тих обмежених фарб. Препарація полягала у тому, що вищезазначений художник М. І. Касперович, – якому дозволю тут висловити подяку за таку працю, – легенько зняв білувату порохню з поверхні, яка залишалась від нового тиньку, наложеного пізнішими реставраторами храму, і промив роспись дистильованою водою з невеликим додатком ~~дуже обмеженою приміссю~~ білку. Роспись відразу ж показала всі свої ще незагублені техничні і художні прикмети. За для дальнішого збереження її ця препарація може бути і консервацією»[122]. 1927 р. фреску відокремили від стіни й перенесли на портативну основу. До Другої світової війни пам'ятка зберігалась у Чернігівському музеї[123]. Відома фреска за копіями Є. Евенбах[124] та Л. Дурново[125]. Про те, що її копіював і М. Касперович, відомо зі списку вивезених з Києва до Німеччини 1943 р. пам'яток (оригіналів та копій)[126]. М. Макаренко пише про невдалі спроби трьох майстрів копіювати фреску відразу після її відкриття, один із них навіть знищив свою копію, оскільки не зміг досягти схожості[127]. Гадаємо, одним із цих майстрів міг бути М. Бойчук. Наприкінці червня – на початку липня 1923 р. відбулась екскурсія до Чернігова студентів і викладачів Київського

---

[122] ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17675. Арк. 7–8. Цитується за рукописом. Стаття опублікована: Макаренко М. О. Найдавніша стінопись княжої України. *Україна*. 1924. Кн. 1–2. С. 7–14.

[123] Тимченко Т. Київська школа реставрації… С. 71.

[124] Історія українського мистецтва: у 6 т. Т. 1: Мистецтво з найдавніших часів до епохи Київської Русі. Київ, 1966. С. 289. У підпису під ілюстрацією невірно зазначена як чоловік («копія Е. Евенбаха»). *Євгенія Костянтинівна Евенбах* (1889–1981) – живописець, графік, у 1920–1928 рр. копіювала давньоруські фрески та ікони.

[125] Повідомив Юрій Коренюк. Про неї див.: Коренюк Ю. О. Маловідомі документи періоду демонтажних робіт у Михайлівському Золотоверхому соборі (звіт Д. Кіпліка за результатами демонтажу фресок). *Славістична збірка*. Вип. ІІІ. Київ, 2017. С. 160.

[126] ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 274 (переклад з німецької). *Пам'ятки України*. 1999. Ч. 1. Архіви. С. XXVII.

[127] ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17675. Арк. 15–16.

художнього інституту (серед яких був М. Бойчук). Як згадує у спогадах Є. Піскорська, *«у Чернігові працював художник-монументаліст, професор Каспирович* [sic], *який охоче відгукнувся на наше прохання бути гідом під час огляду пам'яток культури та мистецтва Чернігова. Такими об'єктами були церкви, собори, музеї та ін.»*[128]. Поза сумнівом, саме М. Бойчук попрохав М. Касперовича показати студентам пам'ятки Чернігова. Цікаво, що 1924 р. М. Бойчук реставрував розписи Єлецького монастиря[129] – разом із чотирма учнями частково розкрив фрески Успенського собору, виконав копії та зняв кальки; 1930 р. він планував продовжити цю роботу[130].

Київський період життя. Зв'язки з Чернігівщиною

Немає сумніву, що й після переїзду до Києва, працюючи в Лаврському музеї культів та побуту, М. Касперович підтримував зв'язки як з родиною, так і з Чернігівським музеєм. 1 травня 1924 р. засновано Реставраційну майстерню при Лаврському музеї, а *«на посаду реставратора станкового малярства запрошено, відомого вже науково переведеними реставраційними працями з року 1914, М. І. Касперовича»*, як писав директор музею П. Курінний[131]. Утім, лише після випробувального терміну, з 28 травня 1924 р., М. Касперович був офіційно прийнятий на роботу (іл. 7). Першочерговим завданням майстерня вважала *«лікування небезпечно хорих пам'яток, не обмежуючись стінами Лаврського музею»*[132]. Діяльність М. Касперовича у галузі охорони пам'яток (що полягала в оглядах стану збереженості, скла-

---

[128] Піскорська Є. Навчаючись, я пережила кілька реорганізацій вузу. *Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці*. Вип. 1. Київ, 1994. С. 108.

[129] Латуха Т. И. Реставрация фресок Успенского собора Елецкого монастыря М. Л. Бойчуком. *Архітектура та археологічні старожитності Чернігівщини*. Чернігів, 1992. С. 84–87.

[130] Коренюк Ю., Світлична Н. Матеріали фотоархіву І. Моргілевського у фондах Національного заповідника «Софія Київська». *Українська художня культура: історія та сучасні проблеми*. Зб. наук. праць. Київ, 2012. С. 101.

[131] Курінний П. Три роки праці Реставраційної майстерні Лаврського музею культів та побуту над консервацією та реставрацією музейних збірок (1924–1927). *Український музей*. Зб. І. Київ, 1927. С. 162.

[132] Курінний П. Три роки праці… С. 163.

Іл. 7. Микола Іванович Касперович. 1925 р. Фрагмент фото співробітників у приміщенні експозиції відділу шиття і тканини Лаврського музею культів та побуту (ІР НБУВ. Ф. 285. Од. зб. 2965. Арк. 6)
Іл. 8. М. Касперович. Портрет дружини. Фреска (?). Кінець 1910-х – початок 1920-х рр. Фоторепродукція. Архів А. Іванової, Львівська галерея мистецтв (опубліковано: Бойчук і бойчукісти, бойчукізм. Каталог виставки. Львів, 1991. С. 20.)

данні завдання на реставрацію та безпосередньому консерваційно-реставраційному втручанні, а також у експертному дослідженні техніки виконання творів живопису), окрім колекції Лавського музею культів та побуту, а згодом Лаврського заповідника «Всеукраїнський Музейний Городок» (ВМГ), поширювалася на художні зібрання Києва (Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Г. Шевченка, Музей мистецтв ВУАН; церкви; установи ВУАН), Харкова й Чернігова. Зокрема у «Відчиті по реставраційній майстерні при праці 1 реставратора за час від 28 травня 1924 р. до 10 травня 1927 р.» М. Касперович зазначив, що для Чернігівського музею він *«оглянув реставрації, пророблені мною в музеї культів»* і *«зреставрував 2 портрета»*[133].

[133] ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 522 арк. 1–1 зв.

У наступний період діяльності майстерні (1927–1930 рр.), у зв'язку з розширенням штатів та структури (було додано відділ реставрації шиття і тканини та відділ реставрації ужиткового мистецтва), разом із батьком почали працювати сини М. Касперовича – Іван (який виконував фотозйомку експонатів) та Феодосій (Тодось) – *«технічним реставратором»*. Про дружину відомо, що звали її Таїсія Федорівна (Хведорівна), і те, що вона допомагала йому певний час із реставрацією (як мінімум 1925 р.[134]). М. Касперович у заяві до ВУАК від 19 лютого 1925 р. називає її «мій найближчий помічник у художньо-науковій роботі, в першу чергу, по фотографуванню»[135]

Відоме також фото її портрета[136] – фрески в будинку на Татарці (іл. 8). Можливо, в подружжя були ще діти, адже М. Касперович згадує 1927 р., що утримує сім'ю шість душ[137]. Додамо, що тривалі виїзди за межі Києва (до Криму, на Кавказ) відбувалися всією родиною, – це стає зрозумілим із листів (1926, 1927, 1930–1932 рр.) М. Касперовича до П. Курінного[138] та його дружини, зі згаданого листа до О. Новицького (1931). Також він хотів урятувати родину від потерпань у зв'язку з *«дуже несприятливими обставинами»* у Києві: звертаючись у листі до Д Гордєєва (1933), він висловив бажання взяти участь у дослідженні техніки пам'яток станкового живопису Грузії, запропонував організувати реставраційну майстерню в Тифлісі, писав також і про синів – старшого, який *«проводить відповідальні роботи по фотографуванню пам'яток мистецтва при реставраційних майстернях»* та іншого – *«мого помічника з реставрації»*[139].

Доволі несподівану інформацію містять спогади Н. Геппе-

---

134 Тимченко Т. Микола Касперович… С. 66.

135 НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 43. Арк. 1.

136 Бойчук і бойчукісти, бойчукізм. Каталог виставки /Автор вст. ст. та упор. кат. О. О. Ріпко. Львів, 1991. С. 20.

137 ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 6132. Арк. 119.

138 Тимченко Т. Листи Миколи Касперовича у Науковому архіві Інституту археології НАН України. *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: Актуальні виклики сучасності (до 100-річчя Реставраційної майстерні Лаврського музею культів та побуту)*. Матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції 19 вересня 2024 р. Київ, 2024. С. 209–216.

139 Тимченко Т. Київська школа… Додаток 5.

нер-Лінки про його роботу в Реставраційній майстерні ВМГ: *«Касперович – чудовий реставратор, відновлював вироби з дерева й метала, розчищав живопис, вкритий пізнішим перемалюванням, знімав корозію й патину. Він працював разом з дружиною й синами. Уся родина належала до якоїсь релігійної секти: вони вважали за гріх уживання будь-якої вареної їжі. Варити будь-що означало знищувати життя, закладене у корінні та зернах рослин. Про вживання у їжу тварин не могло бути й мови. Уся родина харчувалася сирими зернами вівса й пшениці, усі мали виснажений вигляд аскетів»*[140].

Коли замість Реставраційної майстерні ВМГ наприкінці 1931 р. виникла міжмузейна Всеукраїнська художньо-реставраційна (та) репродукційна майстерня (ВХРРМ), її очолив М. Вайнштейн, який перед цим завідував Чернігівським музеєм. Переліку виконаних для цього музею реставраційних заходів по творах живопису знайти не вдалося, однак свідченням співпраці є звернення ВХРРМ до низки музеїв, у т. ч. до Чернігівського, щодо переказу грошей за виконані реставрацію та дезінфекцію, обстеження стану музейних предметів, виявлення пам'яток в аварійному стані, видачі експонатів до майстерень на реставрацію[141].

І хоча М. Касперович працював реставратором ВХРРМ за окремими угодами, ми не маємо відомостей про його роботу в Чернігові, натомість реставратор «Цеху реставрації дерева, кераміки, металю та муляжного» (відділу ВХХРМ), Д. Трипільський реставрував кінський кістяк: *«Для Чернігівського Музею виконано консервацію коммеморативного поховання (кістяк коня) в зв'язку з думкою перевести його до іншого приміщення (поховання не переведено, бо не влазить у двері нового та непридатного приміщення Чернігівського Музею)»*[142].

---

[140] Геппенер-Лінка Н. В. Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929–1939 рр. / Публікація, вступна стаття, примітки С. І. Білоконя. *Лаврський альманах*. Київ, 2003. Вип. 11. С. 148.

[141] Яненко А. Всеукраїнські художньо-реставраційні майстерні у 1933 р.: «Рік нащупаного шляху». *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності*. Мат. V Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 24–25 вересня 2020 р. Київ, 2020. С. 322.

[142] ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 528. Арк. 37.

Іл. 9. Портрет гетьмана І. Скоропадського (Білецький П. О. Український портретний живопис XVII–XVIII ст.: проблеми становлення і розвитку. Київ, 1969. С. 217)
Іл. 10. Портрет Анастасії Скоропадської. (Білецький П. О. Український портретний живопис XVII–XVIII ст.: проблеми становлення і розвитку. Київ, 1969. С. 216)

У «Пляні роботи Художньо-реставраційних і репродукційних майстерень ВМГ 1933–1934 рр.» також передбачали подорожі до Чернігова й Дніпропетровська *«для обліку та переведення охоронних засобів пам'яток»*[143]. Цим планам перешкодили репресії серед працівників ВМГ 1933 р., і восени ВХРРМ припинила роботу. На наступному етапі існування реставраційної майстерні ВМГ (з кінця 1933 і приблизно до 1935–1936 р.) ми не знаходимо згадок про зв'язки з Черніговом.

М. Касперович працював у майстерні ВМГ, очевидно, як мінімум до 1935 р., а також від 1933 р. і до його арешту (3 березня 1938 р.) – реставратором Музею мистецтв ВУАН, згодом – Київського музею західного та східного мистецтва. За вироком

[143] ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 528. Арк. 1–3.

трійки НКВС розстріляний 7 травня 1938 р. о 23.00[144].

Отже, наведені факти дають змогу припустити, що родинне середовище та культурне життя Чернігівщини посідали значне місце у формуванні М. Касперовича як свідомого українця, освіченої людини, талановитого художника, реставратора й пам'яткоохоронця, педагога та суспільного діяча.

Але ще багато питань лишаються нерозв'язаними, серед них – особливості консерваційно-реставраційних втручань у чернігівський період роботи М. Касперовича. На жаль, під час Другої світової війни колекція живопису Чернігівського музею була майже повністю втрачена[145]. Про окремі портрети можна скласти уявлення за репродукціями; наприклад, про парні портрети Скоропадських, привезені з Гамаліївського монастиря до Чернігівського музею, які 1923 р. реставрував М. Касперович. У книзі П. Білецького[146] та публікації Г. Святець[147] наведено тональні фотографії, ймовірно, зроблені вже після реставрації (іл. 9–10). Таке припущення видається слушним, якщо порівняти їх зі світлинами, наведеними у виданні «Картини церковного життя Чернігівської єпархії»[148]. На цих останніх (іл. 11–12) обличчя темніші, деякі деталі не проглядаються або слабко видимі, тож можливо, що М. Касперович очистив їх від забруднень і потоншив або видалив потемнілий лак.

Уявлення про портрет Адама Киселя можна скласти за зображенням, відтвореним у кінці XIX ст.[149] та у книгах П. Білець-

---

[144] Детально про це див.: Білокінь С. І. Смерть Миколи Касперовича. *Розбудова держави*. 1992. № 2. С. 49–54.

[145] Науковий архів Чернігівського обласного художнього музею. Оп. 1. Спр. 505: Деркач Т. В., Курач С. М. З історії створення і формування мистецької збірки Чернігівського історичного музею. Арк. 6.

[146] Білецький П. О. Український портретний живопис XVII–XVIII ст.: проблеми становлення і розвитку. Київ: Мистецтво, 1969. С. 216, 217.

[147] Святець Г. О. Подружжя Скоропадських: парні портрети XIX ст. у зібранні Сумського обласного художнього музею ім. Никанора Онацького (мистецтвознавче дослідження). *Наукова реставрація, історія, сучасність, шляхи модернізації*. Наукові доповіді XI Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 11–14 вересня 2018 року). Ч. II. Київ, 2018. С. 133–137.

[148] Картины церковной жизни Черниговской Епархии из IX вековой ее истории. Киев: Кульженко, 1911. С. 112.

[149] Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 4. Черни-

Іл. 11. Портрет гетьмана І. Скоропадського (Картины церковной жизни Черниговской Епархии из IX вековой ее истории. Киев, 1911. С. 112)
Іл. 12. Портрет Анастасії Скоропадської (Картины церковной жизни Черниговской Епархии из IX вековой ее истории. Киев, 1911. С. 112)

кого[150] й П. Жолтовського[151], але це не оригінал, а копія. На фотографії[152] (іл. 13) інтер'єру Музею В. В. Тарновського (приблизно 1902–1903 рр.) праворуч на стіні видно нижню частину копії з портрета Адама Киселя, яка перебувала в колекції В. В. Тарновського й опублікована в П. Білецького[153] зі вказівкою на те, що

гов, 1873. С. 75.

[150] Білецький П. О. Український портретний живопис… С. 111.

[151] Жолтовський П. М. Український живопис XVII–XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1978. С. 137.

[152] Запозичено зі сторінки Facebook (публікація від 12.07.2022 р.) Максима Блакитного, в. о. директора чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського, якому автори висловлюють подяку.

[153] Белецкий П. А. Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. Ленинград: Искусство, 1981. С. 65. Той самий портрет (але без зазначення, що це копія) опублікований у: Білецький П. О. Український портретний живопис… С. 111.

Іл. 13. Інтер'єр Музею старожитностей В. В. Тарновського. 1902–1903 рр.

це копія 1809 р. з утраченого оригіналу 1630-х рр. (іл. 14).

Проте важливо, що наведені джерела, де згадано реставраційні заходи М. Касперовича в чернігівських музеях, дають певне уявлення про характер цих робіт. Стає зрозумілим, що він виконував консерваційне укріплення, дублювання на нове полотно, перетягування на новий (очевидно, розсувний) підрамок «особливої конструкції»[154], підводив реставраційний ґрунт у місця втрат авторського, очищував поверхню живопису (найімовірніше, від забруднень, але також, можливо, працював і з потемнілими лаками), реставрував твори станкового живопису на полотняних, дерев'яних та металевих основах, написаних в олійній та темперній техніках.

Цінним свідченням є вказівка на виконання тонувань нейтральним тоном[155] (по реставраційному ґрунту) – адже саме ця методика була характерною для його роботи в реставраційних майстернях ВМГ, віддзекалюючи «археологічний» підхід до рес-

[154] ЧОДА. Ф. Р-593. Оп. 1. Спр. 1012. Арк. 27.
[155] ЧОДА. Ф. Р-593. Оп. 1. Спр. 1516. Арк. 68–69.

тавpації творів живопису (з переважанням документальних цінностей перед естетичною цілісністю). Судячи з власноручних нотаток М. Касперовича кінця 1920-х рр. та офіційних документів майстерень, там практикувався виважений і обережний підхід до потемнілих покривних шарів: вони не змивалися повністю, а потоншувалися й вирівнювалися (що було доволі незвичним для тих часів). Як і в музеях Чернігова протягом 1922–1924 рр., у київських реставраційних майстернях діяльність реставраторів зосереджувалася на першочергових консерваційних заходах для стабілізації стану збереженості, а розкриття й тонування втрат виконувалися тільки на деяких експонатах[156].

Викладений у статті матеріал дає змогу повніше й детальніше висвітлити загальну картину становлення реставраційної справи в Україні першої третини XX ст., а також уточнити деякі факти біографії одного з найяскравіших представників музейної реставрації в Україні 1910–1930-х рр. – Миколи Івановича Касперовича – й водночас указує на можливі подальші наукові пошуки.

Іл. 14. Адам Кисіль. Копія 1809 р. з оригіналу 1630-х рр. (Білецький П. О. Український портретний живопис XVII–XVIII ст.: проблеми становлення і розвитку. Київ, 1969. С. 111)

[156] Тимченко Т. Київська школа…

Олена Романова[1]

Агатангел Кримський і археологія

Незважаючи на величезну бібліографію праць, присвячених життєвому шляхові та науковій і суспільній діяльності Агатангела Кримського, залишається ще багато недосліджених прогалин у нашому знанні про цього науковця. Однією з таких тем, яку оминали увагою, є: А. Кримський і археологія. Постановка питання тут має бути саме така, оскільки в пропонованій статті дослідження сконцентровано саме на відносинах А. Кримського з наукою та практикою археологічної дисципліни в період його буття студентом та молодим дослідником, а потім і викладачем та професором Лазаревського інституту східних мов. Обраний ракурс дослідження – саме з позиції археології – дає можливість не лише побачити відносини А. Кримського з цією науковою дисципліною, а й через них як через призму поглянути на саму структуру тодішньої російської археологічної науки і побачити, як устрій системи науки, створений у певній країні (завжди пов'язаний із політичним устроєм держави), впливає на розвиток науки, зокрема археології чи сходознавства.

Російська імперія на XIX ст. була класичною імперією, що мала в складі, окрім земель де жили росіяни, низку окупованих територій інших державних утворень і соціумів, котрі кардинально відрізнялися за культурою від російського соціуму й опинилися в колоніальній залежності від неї. Наука археологія в

[1] Кандидатка історичних наук, запрошена дослідниця відділу єгиптології Інституту наук про стародавній світ Університету Йоганнеса Ґутенберга, Майнц (Johannes Gutenberg-Universität Mainz).

XIX ст. – не лише в цій імперії, а й у низці європейських – була колонізаторською й вела дослідження історичної та культурної спадщини колоній не з суто шляхетною метою дати світу нові знання про стародавній період існування людства, чи дати колонізованим народам та країнам знання про їхню стародавню історію, а з метою збільшити свої колекції й наростити власний науковий потенціал і матеріальний та нематеріальний культурний капітал, експропріюючи при цьому матеріальну й культурну спадщину інших народів. Країна-колонізатор не лише руйнує ідентичність підкорених народів і соціумів, переформатовуючи їх за імперським зразком, та витягує з колонії матеріальні ресурси, а й використовує всі ресурси, зокрема людський капітал колонізованих народів, для своїх потреб. Саме таку ситуацію використання науковців із однієї підкореної нації як «білого сагіба» для інших підкорених націй, ми подибуємо у випадку з Агатангелом Кримським. Як викладач і професор московського вишу, виходячи в площину практичних антропологічних, лінгвістичних чи археологічних польових досліджень, він опинявся в цікавій позиції – представника російської колоніальної науки про Схід, зокрема на самому Сході, разом з тим будучи представником колонізованого Росією українського суспільства.

Почати треба насамперед із загальноісторичного контексту, в якому розвивалися сходознавство й археологія в Росії та світі в XIX ст., бо накопичена історіографія історії археології та сходознавства стародавнього Сходу нині дає можливість провести певну деконструкцію чинних в українській і російській науках поглядів на саму археологію Російської імперії[2].

---

[2] Російська історіографія спродукувала низку публікацій про розвиток власної археології, зокрема див.: Смирнов А. С. Власть и организация археологической науки в Российской империи (Очерки институциональной истории науки XIX – начала XX века). Москва, 2011; Клейн Л. С. История российской археологии: учения, школы, личности. Т. I. Общий обзор и дореволюционное время. Санкт-Петербург, 2014; про Петербурзький центр археології: Императорская Археологическая Комиссия (1859–1917): К 150-летию со дня основания. У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия / Науч. ред.-сост. А. Е. Мусин. Под общей ред. Е. Н. Носова. Санкт-Петербург, 2009; про розвиток археології класичної античності в Російській імперії, зокрема «в Юго-западной России» чи в «Новороссии»: Тункина И. В. Русская

У країнах Європи та Північної Америки в XIX ст. дисципліни, що вивчали Стародавній Схід, були домінантними в сходознавстві, а саме сходознавство сприймали насамперед як антропологію та археологію в поєднанні з лінгвістичними студіями, до того ж передусім стародавніх цивілізацій Близького Сходу, а не як стародавню історію світу. Історія ж стародавнього світу починалася від стародавньої Греції доби Гомера, а все, що було доти, вважали передісторією, тож усіх, хто не був греками, римлянами чи європейцями, слідом за думкою Геґеля, вважали неісторичними народами. Сходознавча наука розвивалась у межах європейського колоніального дискурсу, в якому ще не широко практикувався розподіл на Схід Стародавній, Середньовічний чи Новий, як були поділені історичні дослідження історії Європи, бо Схід одночасно був і стародавній, і неісторичний.

Варто додати, що саме по собі сходознавство було європейською наукою (але не російською), отже воно й насамперед дві його основні галузі – єгиптологія й ассиріологія – розвивались у Європі та в Північній Америці, а Російська імперія довго, до 1880-х рр. не брала в цьому участі. Сходознавство Росії, насамперед спиралося на вивчення східних мов для практичної реалізації російської політики, дипломатії й управління в країнах Сходу, як внутрішнього, тобто тих країн, які підкорила Росія, так і зовнішнього, там, де Росія мала посольства та консульства. А. Кримський навчався, а потім викладав у Лазаревському інституті східних мов у Москві, який готував передовсім майбутніх дипломатів і управлінців у східних провінціях імперії[3]. Тож у Ро-

---

наука о классических древностях Юга России (XVIII – середины XIX вв.). Санкт-Петербург, 2002; Tunkina I. V. The Formation of a Russian Science of Classical Antiquities of Southern Russia in the 18th and Early 19th Century / Bilde P. G., Højte J. M., Stolba V. F. (eds). *The Cauldron of Ariantas: studies presented to A. N. Ščeglov on the occasion of his 70th birthday*. *Black-Sea Studies 1*. Aarhus, 2003. P. 303–364. Але російські дослідники зазвичай працюють у парадигмі «славной истории отечественной археологии», тому не бачать імперськості російської археології.

[3] Главы из истории московского востоковедения. Лазаревский Институт – Московский институт востоковедения – МГИМО. Москва, 2015. С. 76–90, 124–188; Волхонский М. А. Роль специальных классов Лазаревского института в развитии практического востоковедения в России во втор. полов.

сійській імперії академічне вивчення сходознавства (насамперед Стародавнього Сходу, яке мало спиратися на археологію й на підготовку спеціалістів, здатних опанувати стародавні східні мови), почало розвиватися досить пізно, і так ніколи й не наздогнало світову науку, незважаючи на низку непоганих точкових результатів. Центром такого наукового вивчення Сходу (і Стародавнього Сходу зокрема) був Санкт-Петербург, а не Москва. На 1890-ті рр., тобто в той час, коли А. Кримський прийшов у російське сходознавство, тут науки про стародавній Схід робили перші, учнівські кроки, взоруючи на зразки європейських єгиптологів і ассиріологів, але без власних ассиріологічних чи єгиптологічних розкопок та можливостей відвідати місця наукового інтересу.

Особливістю археології Російської імперії було те, що влада розвивала археологічні розкопки лише на території власних земель. Російських археологічних місій поза межами Росії бракувало, зокрема була майже відсутня археологія ареалу Близького Сходу. Це суттєво вплинуло на розвиток самої археології в Російській імперії – вона складалась як вивчення лише «славной истории отечества», котру російська влада розуміла в колоніальному дусі, приписуючи до «отєчества» все, до чого могла дотягнутися. Археологічні розкопки стародавнього світу були можливі лише в деяких місцях імперії: на території колонізованих Кавказу та Закавказзя (зокрема російські археологи розкопали окремі пам'ятки цивілізації Урарту)[4]; на території України, Грузії та інших земель Причорномор'я, які належали колись до грецької ойкумени, а в XIX ст. опинилися під російським контролем[5]; на території Центральної Азії та Сибіру, де пам'ятки

XIX – нач. XX в. *Международная аналитика*. 2017. Вып. 1(19). С. 76–88.

[4] История отечественного востоковедения с середины XIX-го века до 1917 года. Москва, 1997. С. 100.

[5] Л. Клейн зауважив, що інтерес російської археології спочатку звертався в бік Сибіру, а не до класичної античності, російську владу й відповідно науку цікавила насамперед грецька християнська культура, а вивчати стародавні Грецію та Рим почали тільки після підкорення півдня України та причорноморських земель (Клейн Л. С. История российской археологии… С. 31–45). І. В. Тункіна досліджувала історію археології класичної античності в Російській імперії (Тункина И. В. Русская наука о классических древностях…; Tun-

низки цивілізацій стали доступні для вивчення. А от розвиток дисциплін, які в Європі протягом XIX ст. досягли великого прогресу в дослідженні стародавньої історії й стародавнього Сходу, і які засновувались на археології – таких як єгиптологія й ассиріологія – розпочався в Росії дуже пізно й на базі вивчення матеріалів розкопок європейських археологів і дослідження тих нечисленних артефактів, які потрапляли в Росію. Рухали ці дисципліни окремі дослідники волонтерськими зусиллями, тут насамперед варто згадати ассиріолога Міхаїла Васільєвіча Нікольського[6] та єгиптолога Бориса Алєксандровіча Тураєва[7].

З середини XIX ст. на Близькому Сході діяли російські представництва: Палестинський комітет (з 1859), Палестинська комісія (з 1864), Імператорське православне Палестинське товариство (з 1882)[8], заявлені й як освітні та наукові товариства[9], але основною місією ці інституції вважали організовувати

---

kina I. V. The Formation of a Russian Science… P. 303–364), однак в її працях не відслідковується розуміння того, що російська археологія мала імперський характер, і що російська «наука о классических древностях» розвивалась на постійному привласненні московською та санкт-петербурзькою науковими групами матеріальних пам'яток, викопаних та вивезених із територій російських колоній, хоча в своїй статті І. Тункіна згадала про значне збагачення колекції Ермітажу за рахунок вивезення пам'яток із археологічних музеїв «Новоросії» (Tunkina I. V. The Formation of a Russian Science… P. 334), тобто фактично організоване пограбування музеїв колонізованого суспільства на користь колонізатора.

[6] Редер Д. Научная и публицистическая деятельность М. В. Никольского. *Очерки по истории русского востоковедения*. Сборник III. Москва, 1960. С. 70–110; История отечественного востоковедения… С. 27.

[7] Томашевич О. В. «Объяснение в любви. Вместо послесловия». Тураев Б. А. *Бог Тот: опыт исследования в области древнеегипетской культуры*. Санкт-Петербург, 2002. С. 315–388.

[8] Hopwood D. The Russian Presence in Syria and Palestine, 1843–1914: Church and Politics in the Near East. Oxford, 1969. P. 34–94, 100–158.

[9] У звіті про екскурсію в Палестину, яку провів Російський археологічний інститут у Константинополі 1896 р., саме «Палестинське товариство» названо «могущественным представителем» «палестиноведения», див.: Отчет о деятельности Русского Археологического Института в Константинополе в 1896-м году. *Известия Русского Археологического института в Константинополе*. Т. II. Одесса, 1897. С. 32. Але в науці це товариство обмежувалося дослідженнями православного і т. зв. східного християнства Близького Сходу, зокрема видавало серійний «Православный Палестинский Сборник», де публікували

релігійний туризм російських паломників та «окормляти» місцевих православних російською версією православ'я[10].

Окремі спроби започаткувати археологічні розкопки на теренах Османської імперії були, але вони мали свою специфіку, позаяк російська археологія була підкорена політиці. Російська наука вважала гідними об'єктами її дослідження тільки Візантію та християнство, зокрема християнські рукописи, які розшукували в монастирях і церковних бібліотеках, та християнські церкви, які відвідували під час «археологічних екскурсій», і справді мала серйозні результати у вивченні тематики, котру окреслили як «християнський Схід» та у візантології, а все інше –дохристиянські стародавні цивілізації чи ісламський період – не потрапляло в фокус дослідницької уваги.

1895 р. відкрився Російський археологічний інститут в Константинополі[11], очолив його Ф. Успенський[12]. Метою діяльності цієї інституції було досліджувати те ж стародавнє християнство та християнство взагалі, як і Візантію, саме такі основні завдання вказали у статуті установи, й артикулювали його творці й очільники[13]. У практичному плані це вилилось у дослід-

---

переважно дослідження про православне християнство, та російські й інші паломництва до Єрусалима і в «Святую Землю».

[10] На таку мету російської політики «окормлять» православних Близького Сходу, замість наукових досліджень, зокрема вказується у статті М. Піотровського на сайті відродженого Палестинського товариства: Пиотровский М. Русская археология в Святой Земле (некоторые итоги и перспективы). 9.03.2013. URL: https://www.ippo.ru/ipporu/article/russkaya-arheologiya-v-svyatoy-zemle-nekotorye-ito-201192.

[11] Власне, саме іменування інституту назвою колишнього на той час Константинополя, замість реального не лише мусульманського, а й мультикультурного Стамбула, виказує пов'язаність російської зовнішньої археології з російською політикою та ідеологією Третього Рима. Росію цікавила Візантійська епоха саме тому, що російська політична еліта вважала Візантію своєю власністю, яку тимчасово захопили турки-мусульмани, яка має бути повернута російським царям – спадкоємцям величі другого Рима.

[12] Открытие Русского Археологического Института в Константинополе 26 февраля 1895 года. *Известия Русского Археологического Института в Константинополе.* Т. I. Одесса, 1896. С. 1–21; Басаргина Е. Ю. Архивные фонды Русского археологического института в Константинополе (РАИК). *Византийский временник*. Т. 55(80). Ч. 1. 1994. С. 33–37.

[13] Открытие Русского Археологического Института… С. 4; Отчет о деятельно-

ження бібліотек та архівів християнських монастирів і церков, закуповування й усілякими іншими способами забирання в них давніх манускриптів, огляд та реєстрацію пам'яток давніх і не дуже християнських монументального живопису й архітектури, як і організацію «археологічних екскурсій» у різних регіонах Османської імперії, що передбачало відвідування тих же монастирів, церков, пам'яток міської архітектури і місцевих музеїв, та екскурсії на розкопки європейських археологів.

Російська влада й російські науковці розуміли поняття археологічного дослідження в країнах Близького Сходу досить своєрідно. Те, що російські вчені називали археологічною діяльністю на Близькому Сході, було радше аматорськими спробами. Так, археологічними розкопками вважались огляди пам'яток під час поїздок у країни, а науковими студіями – публікації того, що побачили під час таких «археологічних досліджень», в кращому разі з фотографією чи замальовкою. Позитивною стороною таких екскурсій були спроби фотографувати пам'ятки, з подальшим зберіганням цих світлин в архіві інституту. На той час власне стандарти дослідження, як і археологічних розкопок були інші, ніж вони є тепер, тому такі звіти були задовільними, хоча наприкінці XIX ст. вже мали відсталий вигляд порівняно з розкопками Ф. Пітрі, засновника наукової археології Єгипту та Близького Сходу, та низки інших європейських археологів, що працювали в цьому регіоні.

Справжні археологічні розкопки навіть на християнських пам'ятках практично не вели[14], ці об'єкти не досліджували сис-

---

сти Русского Археологического Института в Константинополе в 1896-м… С. 3.

[14] Зокрема, російські розкопки поблизу храму Воскресіння в Єрусалимі [Раскопки на Русском месте близ храма Воскресения в Иерусалиме, произведенные под руководством архимандрита Антонина 1893 г. *Православный Палестинский Сборник*. 1884. Т. III. Вып. 1 (7). С. I–XII, 1–140] були власне частиною розчистки території, яку Росія отримала під «русское место», тобто під власне релігійне представництво в Єрусалимі, й були напівлегальні, бо російська влада не мала концесії на проведення тут досліджень. Як випливає зі звіту Російського археологічного інституту в Константинополі, котрий проводив «археологічну екскурсію» в Єрусалим, окремі пам'ятки, знайдені чи куплені, російські археологи і одночасно – представники духовної місії, потім закопали знову в землю, приховавши від місцевої влади як факт розкопок,

тематично, зазвичай оглядали території й християнську архітектуру, а також фіксували монументальний візантійський церковний живопис – ці два пункти додавалися до інтересу до давніх християнських рукописів. Єдине, що вартувало уваги з погляду російської науки, – стародавня історія християнства, тому головну увагу звертали на дослідження Візантії, пам'ятки візантійського церковного зодчества та монументального церковного мистецтва, а також пошуки й вилучення християнських манускриптів і коштовного церковного начиння[15]. Навіть усі інші галузі знання про Візантію – все, що виходило за межі церковних манускриптів, церковної архітектури й живопису, – вже не цікавили російських археологів-збирачів рукописів і шукачів церков та ікон. Сама Візантія цікавила російських археологів, істориків і російську владу насамперед як історична «спадщина» Росії, виходячи і уявлення про Москву як Третій Рим. Тому, відповідно, наводнення території, яку називали Палестиною, російськими туристами[16], створення «російської Палестини», розглядали як підготовку до «звільнення» цих земель від «мусульманського ярма» Османської імперії. Про таке бачення територій Османської імперії з боку російської влади, дипломатів, котрі заодно бралися за археологічні місії, та російських візантиністів, можна прочитати в документах, які вони витворили.

так і інформацію про виявлені об'єкти: «Но есть мозаики и надписи, которые снова зарыты землей, и место нахождения которых знает только драгоман русской духовной миссии, при посредстве которого отрыто и сфотографировано Институтом несколько мозаик и надписей» [Отчет о деятельности Русского Археологического Института в Константинополе в 1896-м… С. 34].

[15] Так, основною метою згаданої археологічної екскурсії Російського археологічного інституту в Константинополі було відвідати патріаршу бібліотеку та ризницю храму Гроба Господня, й серед різних матеріальних артефактів російських науковців тут передовсім цікавили «Евангелие Бориса Годунова в серебряном окладе» та інші пам'ятки, пов'язані з історією Російської імперії чи тих (православних) народів, які вважались у сфері інтересів цієї імперії [Отчет о деятельности Русского Археологического Института в Константинополе в 1896-м… С. 34–35].

[16] Про масове російське релігійне паломництво, яке за масштабами значно перевищувало кількість паломників із інших країн, див.: Грушевой А. Г. Специфические черты российского паломничества в Палестину на рубеже XIX–XX вв. *Вспомогательные исторические дисциплины*. 2017. Т. XXXVI. С. 62–77.

Зокрема Д. Гопвуд наводить лист Александра III до генерала Обручева 1885 р., де вказується, що головна мета Росії – окупувати Константинополь, та низку інших свідчень російської імперської політики в цьому регіоні[17].

Історія античності майже не цікавила російську археологію на Близькому Сході, або була цікава «поміж тим», як вступ до історії християнства чи як верифікація подій, описаних у Біблії, всім іншим галузям історії, як періоду стародавнього світу, так і періоду мусульманства, уваги практично не приділяли. Так, російський археологічний інститут провів огляд Пальміри, а все різноманіття пам'яток цього чудового стародавнього міста просто коротко описали й трохи пофотографували[18], бо в археологічній екскурсії по Сирії російські дослідники насамперед звертали увагу на християнські пам'ятки.

В звітах Археологічного Інституту в Константинополі Ф. Успенського є згадки про великі труднощі, які заважали розпочати археологічні розкопки – поряд із ворожим ставленням Османської держави до росіян, що впливало на (не)надання дозволу на таку діяльність, часто зазначалося, що Інститут не має засобів для повноцінної археологічної роботи, адже треба було викупити територію під розкопки[19]. Водночас Російська імперія тратила значні суми для викупу земельних ділянок під побудову власних церков, «подворій» і готелів для російських туристів.

У жовтні 1896 р. якраз під час поїздки до Бейрута, А. Крим-

---

[17] Hopwood D. The Russian Presence in Syria and Palestine… С. 96–99; див. також статтю про візії російських візантиністів щодо завоювання Османської імперії, зокрема Ф. Успенського: Герд Л. А. Еще один проект «русского Константинополя». Записка Ф. И. Успенского 1915 г. *Вспомогательные исторические дисциплины*. Санкт-Петербург, 2007. Т. XXX. С. 424–433.

[18] Отчет о деятельности Русского археологического института в Константинополе за 1900 год. II. Экскурсия в Сирию. *Известия Русского Археологического Института в Константинополе*. София, 1902. Т. VII. Вып. 2–3. С. 227–231; Успенский Ф. Археологические памятники Сирии. *Известия русского Археологического Института в Константинополе*. София, 1902. Т. VII. Вып. 2–3. С. 123–133.

[19] Отчет о деятельности Русского Археологического Института в Константинополе за 1895 год. *Известия Русского Археологического Института в Константинополе*. Одесса, 1896. Т. I. С. 37; див. посилання про напівлегальні розкопки на «Русском месте» в Єрусалимі.

ський познайомився з Ф. Успенським[20]. Ця зустріч не лише створила підґрунтя для їхнього спілкування як колег, а й вплинула на подальшу співпрацю саме на ниві археологічних студій. Ф. Успенський докладав багато зусиль, щоб зробити російську археологію на Близькому Сході – археологією, організував роботу інституту, проводив археологічні екскурсії й навіть розкопки. Разом з тим, він діяв цілком у річищі російської науки, яка мала підкорятися російській офіційній ідеології, й власне був щирим поборником ідеології метрополії[21].

А. Кримський був членом Московського археологічного товариства від 28 листопада 1892 р.[22] Воно на той час зорганізувало Східну комісію (з 1887), яка, серед іншого, досліджувала стародавню історію країн Сходу, котрі опинилися в орбіті впливу російського орієнталізму. Секретарем цієї комісії довго був однин із її організаторів ассиріолог Міхаїл Васільєвіч Нікольський[23]. Московське археологічне товариство, на відміну від імператорського Російського археологічного товариства та імператорського Археологічного інституту, які базувались у Санкт-Петербурзі й були насамперед осередками професійної археології, залучало до своїх лав ширше коло осіб, як професійних археологів, істориків, так і любителів археології та подорожніх, які відвідували ті чи інші примітні пам'ятки по всій території імперії та за її межами. Під час розвитку східного напрямку археології й залучили А. Кримського, який за освітою був класичним філологом-арабістом, а не археологом, він потрапив туди з лекціями про суфізм[24]. Як філолог-сходознавець, він мав пояснювати та читати написи арабицею, які знаходили на території

---

[20] ІР НБУВ. Ф. І. Од зб. 23350. Арк. 6 зв.

[21] Герд Л. А. Еще один проект «русского Константинополя»… С. 424–433.

[22] Про його прийняття є запис в протоколі № 33 від 28.11.1892 р., опублікованому в: Древности восточные. *Труды Восточной Комиссии Императорского Московского Археологического Общества*. Изданнные под ред. М. В. Никольского. Москва, 1896. Т. 2. Вип. 1. С. 100.

[23] История отечественного востоковедения… С. 92–94.

[24] Перша лекція про суфізм відбулась 27 жовтня 1892 р., друга – 28 січня 1893 р., третя – 4 травня 1893 р. [Древности восточные. Труды Восточной Комиссии Императорского Московского Археологического Общества. Москва, 1896. Т. 2. Вип. 1. С. 95–97, 103, 106].

Російської імперії тогочасні археологи. Згодом він мав можливість саме так долучитися до археології, зокрема коли в Казанській губернії знайшли стелу з написом арабською графікою, то його залучили до вивчення цього артефакта. А. Кримський прочитав написи, провів дослідження, датував пам'ятку початком XVII ст., і 9 листопада 1893 р. виголосив доповідь про стелу з заупокійним написом арабською мовою[25].

1893 р. А. Кримський опублікував рецензію на роботу Б. Тураєва про фінікійські студії та їхню історію, яка виказує як інтерес самого А. Кримського саме до стародавньої історії Близького Сходу, так і його непогану ерудицію в цій галузі, а ще – його улюблений метод дослідження – опрацювати всю основну чи взагалі всю наявну історіографію за певною темою[26]. Насправді такий інтерес до фінікійської культури з його боку не є чимось випадковим, адже в силу професії Агатангел Кримський належав до тієї науки, яка була європейська й пов'язана саме з археологією Близького Сходу. Ретельне вивчення архівних матеріалів самого А. Кримського та методики його досліджень приводить до висновку, що історіографія історії стародавнього Сходу була в фокусі його студій практично в усі періоди життя[27]. Варто зазначити, А. Кримський був один із небагатьох сходознавців Російської імперії, який міг бачити пам'ятки археології Стародавнього Сходу на власні очі під час перебування в Бейруті та подорожі Левантом. Бо більшість російських дослідників Стародавнього Сходу насправді знали його лише з книжок європейських вчених і ніколи не відвідували археологічні місця й пам'ятки, пов'язані з професією через відсутність державної політики в Російській імперії щодо власної археології Близького Сходу.

Під час перебування в Бейруті Агатангел Кримський почав збирати стародавні артефакти ассирійського й фінікійського по-

---

[25] Древности восточные. *Труды Восточной Комиссии Императорского Московского Археологического Общества*. Москва, 1896. Т. 2. Вип. 1. С.107.

[26] Крымский А., рецензия на: Тураев Б. Очерк истории изучения финикийской древности. Санкт-Петербург, 1893. *Этнографическое обозрение*. 1893. Кн. 19. № 4. С. 197–198.

[27] Romanova O. A. Krymsky and the History of the Ancient East (в друці).

ходження[28]. На ґрунті інтересу до колекціонування таких речей, він заприятелював із князем А. Ґаґаріним, секретарем російського консульства в Бейруті. Цікаво, що інтерес до ассирійських і фінікійських пам'яток та до арабських манускриптів вибивався з мейнстрімного інтересу російських колекціонерів та подорожніх виключно до історії християнства. А. Кримський діяв як агент Московського археологічного товариства, збираючи для нього пам'ятки, й так поповнював джерельну базу для російської ассиріології. Але на цьому ж ґрунті він був посварився з М. Нікольским, який вирішив, що має першочергове право публікувати те, що прислав А. Кримський, не запитавши дозволу ні в самого Кримського, ані в князя Ґаґаріна, який був власником частини артефактів[29]. Цікаво, що після цього епізоду з поспішливістю М. Нікольського, яку мав залагоджувати перед князем А. Кримський, останній, схоже, більше не концентрувався на покупці нових ассирійських чи фінікійських артефактів. Можна також констатувати, що Московське археологічне товариство виділило не таку значну суму на придбання всіх пам'яток, які могли трапитись[30], і зрештою А. Кримський сконцентрувався на дослідженні й пошуках саме того, що було в межах саме його наукових інтересів – рукописів та стародруків арабською й арабицею.

Судячи з листів до рідних, А. Кримський здійснював екскурсії до місць стародавніх пам'яток[31]. Звісно, такі відвідування були радше туристичними оглядами ніж науковим обстеженням, але як зазначалося, Російський Археологічний інститут теж проводив схожі «археологічні екскурсії», і робив про них звіти.

---

[28] Крымский А. Е. Письма из Ливана (1896–1898). Москва, 1975. С. 100.

[29] Крымский А. Е. Письма из Ливана… С. 125–126.

[30] А. Кримський згадує про те, шо археологічне товариство прислало йому 100 руб. на це, але, зважаючи на фінансові обставини, коли його зарплату затримав його колега з Лазаревського Інституту східних мов у Москві М. Атая, А. Кримський був змушений частково пустити ці гроші на оплату проживання, див. лист від 12 січня [24 січня] 1898 р. [Крымский А. Е. Письма из Ливана… С. 253]. Чи були ще перекази певних сум від Московського археологічного товариства, окрім згаданої, наразі не відомо.

[31] ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 23634. Арк. 926.

Цей ліванський епізод у житті А. Кримського був не останньою його зустріччю з археологією, бо вчений брав участь у одній дуже особливій археологічній експедиції – в російській історіографії часто вживається термін: «военно-археологическая экспедиция», – саме під такою назвою зберігається архів цих «досліджень» у Санкт-Петербурзькій філії Архіву Російської академії наук – фонд 169 «Трапезундская военно-археологическая экспедиция АН под руководством акад. Ф. И. Успенского (1916–1917)»[32]. Ця назва якнайкраще підкреслює те, що російська археологія часто-густо приходить на землі інших народів і країн разом із російською армією, й цілі діяльності теж має особливі – вишукування та експропріація культурної власності на територіях, які окупувала Росія. Варто зазначити, що українська історіографія ще від радянського періоду й дотепер не звертала увагу на те, що то була за археологічна експедиція. Коли писали про участь у ній А. Кримського[33] чи П. Лозієва[34], лише говорили про «цінний досвід», який вони здобули, чи, що вони мали можливість ознайомитися з пам'ятками, не згадуючи історичний контекст цієї експедиції. Натомість у російській історіографії питання про Трапезундські військово-археологічні експедиції дуже активно розробляється в парадигмі «спасіння археологічних пам'яток» російською наукою, та «цивілізаторської» місії Росії, звісно[35].

---

[32] Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук. Ф. 169: Трапезундская военно-археологическая экспедиция АН под руководством акад. Ф. И. Успенского (1916–1917). URL: https://ranar.spb.ru/stocks/438409779 (дата звернення 15.03.2024).

[33] Єдиним винятком, де розглядались окремі події цієї експедиції, є стаття: Зленко Г. Кримський, Лозієв, Химинко…таємниця одного фотознімка. *Всесвіт*. 1991. № 12. С. 190–193. Але у ній теж нема ознак того, що автор усвідомлював саме «воєнно-археологічний» характер цих наукових досліджень.

[34] Циганкова Е. Г., Черніков І. Ф. Лозієв Павло Никифорович. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. URL: https://esu.com.ua/article-56234 (дата звернення 06.03.2024).

[35] Див. про російські дослідження та їх бібліографію в дисертації: Цыпкина А. Г. Научные экспедиции в Трапезунд (1916, 1917 гг.) под руководством академика Ф. И. Успенского / дисс. на соискание уч. ст. канд. ист. н. Специальность 07.00.09 –Историография, источниковедение и методы исторического исследования (ист. науки). Москва, 2020. С. 25–34, 171–187.

Участь Агатангела Кримського в російській археологічній експедиції в Трабзоні 1917 р.

Під час Першої світової війни в результаті успішної наступальної спільної кампанії сухопутних військ та флоту на Кавказі (5 лютого – 15 квітня 1916 р.), російська армія окупувала турецьке місто Трабзон[36]. Місто традиційно було мультикультурним, в ньому проживали як турки та інші мусульмани, так і греки-християни, а до 1915 р. ще й вірменська громада (однак у результаті геноциду більшу частину вірмен знищили). Місто має дуже давню історію й тут існувала низка пам'яток візантійської доби, зокрема церкви, які за часів Османської імперії перетворили на мечеті. За російськими військовими сюди прийшли російські науковці, які почали описувати, розшукувати та збирати місцеві пам'ятки. Турки, відступаючи, намагалися евакуювати державні архіви, але не встигли, архіви, які вони звезли в мечеть Орта-Хісар, яка сама мала великий архів і бібліотеку, не встигли вивезти, й ці історичні матеріали потрапили в руки російських військових.

Питання про необхідність «охорони пам'яток в районі Трапезунда» розглядали в Російському Археологічному товаристві та в імператорській Академії наук іще до окупації міста, російські вчені спланували майбутню «охоронну місію» на цій території, яка мала початися з її загарбання імперією. Ще 11 лютого 1916 р. на засіданні Російського Археологічного товариства візантиністи А. Дмітрієвський та Я. Смірнов прочитали доповідь «Старожитності Трапезунду», також відбулася дискусія про необхідність забезпечити охорону пам'яток цього ареалу. Тому

[36] Вважаємо за необхідне називати це місто так, як воно називається тепер і називалося в першій половині ХХ ст. в турецькій традиції – Трабзон. Росіяни, які вважали, що вони «звільнили» це стародавнє місто від турків, у російськомовних джерелах писали – Трапезунт, і, відповідно, прикметник «трапезунтский» чи «трапезонтский». В україномовних джерелах того періоду вживали – Трапезунд, так писав А. Кримський та українці, які разом із ним перебували в цьому місті в 1916–1911 рр. Тому відповідно, в цитатах з російських джерел та їх перекладах, а також у цитатах з українських джерел збережено оригінальне написання назви цього міста й відповідних прикметників російською чи українською мовами; коли йдеться про стародавнє місто, залишки якого досліджували, то вжито Трапезунд.

постановили проінформувати військову адміністрацію майбутніх окупованих територій про те, що ці пам'ятки мали відійти під юрисдикцію російських учених[37]. В Академії наук таку саму резолюцію ухвалили на засіданні Історико-філологічного відділу 24 лютого 1916 р[38]. Ці рішення наукової адміністрації Російської імперії, незважаючи на те, що їх обґрунтовували необхідністю захищати історичну та культурну спадщину тих територій, які перебували в зоні військових дій (і які справді потребували такої охорони), разом з тим, показують імперіалістичність самої російської науки, бо тут учені російської імперії виступали як один із агентів/дієвців окупації, готуючись до активної участі в науковому освоєнні територій, котрі привласнила російська армія. Російська археологія тут була інструментом російської політики насильницького приєднання нових територій та розвідування їх ресурсів, у цьому випадку культурних цінностей, які можна було поставити на службу імперії. На можливість існування на окупованих територіях власних археологів чи істориків російська наука не зважала, як і на права населення, котре жило на цих теренах, на його власну історичну й культурну спадщину. Всі пам'ятки, зокрема мечеті, які постали з церков, передали у відання комісії Російської академії наук – новоутвореної так званої Академічної комісії. Щойно російська армія ввійшла до міста, сюди приїхав Ф. Успенський, на той час уже колишній директор Російського археологічного інституту в Константинополі, який закрила османська влада з початком Першої світової війни, з конфіскацією майна інституту[39].

Перша археологічна експедиція відбулася 1916 р., очолив її Ф. Успенський, окрім нього до складу експедиції входили професор Харківського університету візантиніст Ф. Шмітт і художник Н. Клуґе[40]. Обидва візантиністи не знайшли спільну мову[41],

---

[37] Басаргина Е. Ю. Историко-археологическая экспедиция в Трапезунд (1916 г.). *Вспомогательные исторические дисциплины*. Ленинград, 1991. Т. XXIII. С. 301.

[38] Басаргина Е. Ю. Историко-археологическая экспедиция… С. 302.

[39] Басаргина Е. Ю. Историко-археологическая экспедиция… С. 297; Басаргина Е. Ю. Архивные фонды… С. 33–37.

[40] Цыпкина А. Г., Селиванова О. В. Трапезундский фронт 1916 г. глазами уче-

а їхній конфлікт негативно позначився на результатах роботи, бо кожен діяв незалежно один від одного.

Знайшовши в мечеті Орта-Хісар (колишня церква Богородиці Золотоглавої), як і в мечеті Йені Джума Джамії (Агіос Еугеніос) та в мечеті Аґія Софія архіви та бібліотеки, як і оглянувши самі будівлі, й побачивши, що це були пам'ятки візантійського зодчества та мистецтва, хоч і прихованого волею турецької влади під штукатуркою й дерев'яним покриттям, російська влада почала хаотично звозити в мечеть Орта-Хісар інші документи. Втім, належного зберігання цих отриманих сховищ та архівів, як і самих архітектурних та мистецьких пам'яток не організували. Окремі бібліотеки й архіви мечетей стояли відкриті, туди навідувалися мародери, котрі крали звідти, що хотіли. Ба більше, російські військові пограбували і поруйнували пам'ятки. Російські солдати та офіцери вирізнялися особливою відданістю ідеї російського «православія, самодержавія, народності» настільки, що громили культурну спадщину іншої цивілізації, або розкрадали те, що вважали цінним. Ця проблема ставлення російської окупаційної влади до історичних пам'яток, як і архівів та книгозбірень на підкореній території була настільки великою, що більшу частину звіту Ф. Успенський присвятив саме необхідності зберігати пам'ятки та описам тієї політики російської влади, яка призводила до фактичного їх знищення[42].

Понад те, як пишуть самі учасники вже другої археологічної експедиції 1917 р., найбільшими ворогами пам'яток: рукописів, фресок, артефактів, декорації та матеріальних об'єктів, – були російські солдати, які все паплюжили, розбивали, розтягували, обдирали дерев'яні частини з декорації мечетей-церков. А також засирали, в прямому значенні цього слова, пам'ятки архітектури.

«Зараз же після прибуття до Трапезунту я дізнався, що ар-

ного-византиниста Ф. И. Успенского». *Исторический журнал: научные исследования*. 2014. № 2 (20). С. 114.

[41] Цыпкина А. Г., Селиванова О. В. Трапезундский фронт… С. 114.

[42] Успенский Ф. И. Отчет о занятиях в Трапезунте летом 1917 г. *Известия Российской Академии Наук*. VI серия. 1918. Вып. 12:5. С. 207–238.

хеологічні пам'ятки Трапезунта зазнали розгрому та розкрадання з боку російських солдатів» [тут і далі переклад українською. – *Авт.*] – писав у звіті експедиції за 1917 р. Ф. Успенський[43]. Він же наводить звіт начальнику Трапезунтського укріпленого району щодо стану археологічних пам'яток, за які мала відповідати російська військова адміністрація, де серед іншого, каже, що мечеть Ізмаїл-баба, перебудована з християнської церкви, яку попередня експедиція, знайшовши в спустошеному і розграбованому стані, привела в «благопристойный вид» і ключі від якої він передав коменданту укріпленого району, *«тепер, одначе, знову приведена в попередній стан: двері і всі дерев'яні частини зняли і забрали, замки збили. Поважна будівля показує жахливий вигляд грубого знущання і наруги: в ній влаштовано публічну вбиральню»*[44]. Те саме стосувалось і колишньої церкви Панагія Керула, яка мала таку ж долю за російської окупації: *«Ця будівля, як і перша, перетворена на клоаку і недоступна для дослідження, якого вона потребує через свої особливості та давній характер. Чи не відшукаєте спонукань у Вашому серці приділити цим пам'яткам увагу, щоб не казали про нас зі зловтіхою, що ми з православними християнськими пам'ятками чинимо, як язичники»*[45].

А ось як описав ставлення російських солдатів до історичних пам'яток і культових споруд у спогадах П. Лозієв: *«Кримського дивував успіх, який супроводжував мене в розшуках пам'яток. Це пояснювалось просто. Відступаючи, турки зносили всілякі цінності під охорону церкви й хреста, а наші християнолюбиві солдатики вважали, що ліпшого й спокійнішого місця для їхніх потреб, аніж культові споруди, не знайти. Я буквально «винюхував» пам'ятки, хоч можете собі уявити, чого варто було добратися до криївки…»*[46].

1916 р. російська археологічна місія намагалась якось перешкодити й запобігти такому ставленню до пам'яток і архівів, а тому в Орта-Хісар знесли багато документів із інших місць і

[43] Успенский Ф. И. Отчет о занятиях в Трапезунте летом 1917 г. С. 208.
[44] Успенский Ф. И. Отчет о занятиях в Трапезунте летом 1917 г. С. 210.
[45] Успенский Ф. И. Отчет о занятиях в Трапезунте летом 1917 г. С. 211.
[46] Зленко Г. Кримський, Лозієв, Химинко… С. 192.

замкнули приміщення. Але, коли археологічна експедиція Ф. Успенського від'їхала, військове російське командування влаштувало там лазарет для хворих на тиф, а потім – казарму, тому, коли 1917 р. приїхала нова археологічна експедиція, виявилося, що в сховищі була маса бліх і довелося проводити дезінфекцію[47]. Про це красномовно оповів А. Кримський у звіті, як і про антисанітарні умови роботи в сховищі[48].

Улітку 1917 р. російська археологічна експедиція відновила діяльність. Окрім голови експедиції Ф. Успенського до неї входили[49]:

– А. Кримський та його помічник, іраніст П. Лозієв – їхнім завданням було описати рукописи, книги й архівні документи, знесені до мечеті Орта-Хісар;

– професор Московської духовної академії, археолог, історик та реставратор Н. Протасов – мав вивчати архітектуру й живопис церков, перетворених на мечеті;

– член експедиції археолог М. Макаренко – мав досліджувати стіни та фортифікації міста й трапезундський некрополь;

– архітектор Н. Бакланов – складав плани та схеми найважливіших мечетей-церков;

– художник Н. Клуґе – мав знімати кольорові копії з деяких фресок, відкритих у 1916 та 1917 рр.;

– художник-аквареліст генерал Г. Мейер – мав зробити акварелі з найвидатніших пам'яток Трабзона.

До них волонтером приєднався князь А. Бобринський, зі своїм фотоапаратом[50].

Кримський перебував у другій експедиції в Трабзоні від 15 червня до 14 вересня 1917 р.[51]. Про діяльність тут ученого

---

[47] Успенский Ф. И. Отчет о занятиях в Трапезунте летом 1917 г. С. 209.

[48] Отчет проф. А. Е. Крымского [о своих занятиях в Трапезунте летом1917 г.]. *Известия Российской Академии Наук*. VI серия. 1918. Вып. 12:5. С. 215–216.

[49] Успенский Ф. И. Отчет о занятиях в Трапезунте летом 1917 г. С. 211.

[50] Успенский Ф. И. Отчет о занятиях в Трапезунте летом 1917 г. С. 223.

[51] Дата приїзду зазначена в: Отчет проф. А. Е. Крымского… С. 212; він залишався в Трабзоні до 14 вересня 1917 р., адже саме цю дату від'їзду з міста зазначено у листі до брата від 26 вересня 1917 р. з Астрахані, який А. Кримський писав під час подорожі пароплавами Каспійським морем та Волгою [ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 23259. Арк. 1]. У іншому листі [ІР НБУВ. Ф. І.

дізнаємося з низки джерел: опублікованого звіту А. Кримського, що ввійшов до збірного звіту Ф. Успенського[52]; з його рукописного звіту про експедицію[53]; щоденника А. Кримського щодо експедиційної діяльності, який зберігся не повністю і каталогізований як (імовірно) щоденник Ф. Успенського[54]; а також із рукопису «Заметки о пещерах в Трапезунде»[55]. Як додаткові матеріали можна використати листування А. Кримського з сім'єю та його нариси, де він згадує окремі подробиці перебування в Трабзоні, переїзд звідти до Батумі, далі – до Баку, а потім пароплавами через Астрахань Каспійським морем та Волгою – до Нижнього Новгорода[56].

Він узяв собі помічником свого учня іраніста Павла Лозієва, а пізніше запросив до участі в опрацюванні матеріалів рукописних Коранів Ігнатія Крачковського[57]. Але на час експедиції помічником у А. Кримського був лише П. Лозієв. Останній також залишив короткий спогад про експедицію, надиктований дружині, уривки якого опубліковані в статті Г. Зленка[58]. Удвох вони мали розібрати рукописи, знесені в мечеть Орта-Хісар, виокремити найцінніші, зафіксувати, запакувати в спеціальні ящики чи мішки, які потім мали відправити до Росії. Ось як про це згадував П. Лозієв: *«На нашу долю випав пошук пам'яток старовини, охорона їх та збирання пам'яток письменства. У розпорядження експедиції було надано помпезний собор св. Євгенія, розташований у центрі Трапезундської фортеці. Один з притворів храму став нашою лабораторією. Усе, що віднаходили члени експедиції та їхні прихильники з числа військових і населення, тут розбирали і потрібне відкладали осібно. Я потім запаковував ці матеріали для транспортування у Москву»*[59].

Од. зб. 25787, арк 1; Кримський А. Ю. Твори. В 5 т. Т. 5. Кн. 1. Листи (1890–1917). Київ, 1973. С. 448] він каже, що 15 вересня вже був у Батумі.

[52] Отчет проф. А. Е. Крымского… С. 212–216.

[53] ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 25308, 4 арк.

[54] ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 26607, 8 арк.

[55] ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 25307, 2 арк.

[56] ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 23296; 23259; 25787; 23236; 23268.

[57] Цыпкина А. Г. Научные экспедиции в Трапезунд… С. 95.

[58] Зленко Г. Кримський, Лозієв, Химинко… С. 192.

[59] Зленко Г. Кримський, Лозієв, Химинко… С. 192.

Решту вони відсортовували, просто зареєстрували й розкладали по скринях. Документів було так багато, що їх не перераховували, а лічили на вагу. Так, у звіті А. Кримський написав, що в архіві перебувало близько 2000 пудів книг, рукописів і документальних матеріалів: *«Минулого року ті з паперів, які перебували лише на одних хорах, і вкладені були в 200 ящиків, середнім числом по 10 пудів ваги кожен (були і побільше), – отже вони мали в собі понад 2000 пудів матеріалу»*[60].

А. Кримський у звіті про роботу в цій археологічній експедиції виділив три категорії пам'яток: друковані книги, рукописи (такі, які мають наукову цінність) та документи.

Щодо книгозбірні та книг А. Кримський зробив висновок, що це була дуже гарна і багата мусульманська бібліотека, яка існувала при мечеті й мала як старі видання, так і нові, релігійні книги, твори класичних ісламських авторів, примірники світської літератури, навіть містила лубочну літературу й турецький модернізм, а також словники, енциклопедичні видання, турецьку періодику: журнали й газети, зокрема багато місцевих[61]. Частину найцінніших книг викрали під час діяльності А. Кримського на початку липня. А. Кримський наводив перелік того, що було: *«Так, виявляється, із істориків і географів, напр. Саадеддін ("Вінець літописів"), Найма, Солак-заде, Джевдет, Васиф, Лютфі, Самі, Шані, Шакір, Субхі, Іззі, "Історія Італії", словник славних мечетей "Хадікет ель-джамі", "Джаграфія і кебір" і баг[ато] інш. Дефектні стали тепер: Евлія-челебі, Мюнедджим-баши, "Фезлеке" Хаджи-Хальфи і деякі інші – через липневий розгром. Із класичних поетів відмітимо збірки творів Ґалиб, Ісмет, Мухаббі (=султан Сулейман Пишний), Набі, Неф'ї, Раґіб, Рухі, Багдаді, Самі, Сюрурі, Фазил-Бей, Шереф-хавим. Із богословів та юристів: Бейдавій з його тлумачами, Ібрахім Халябський з його тлумачами і інші. Принагідно відзначимо, що із чималих тлумачень Шейх-заде на Бедавія тепер, після липневого розгрому, залишились лише тт. I, II, IV, VI, VIII. Відібрані нами в скрині ще й каталоги турецьких рукописних книгосховищ (напр.,*

[60] Отчет проф. А. Е. Крымского… С. 212.
[61] Отчет проф. А. Е. Крымского… С. 213–214.

константинопольських) та деякі енциклопедії (напр., Таш-Кепрю-заде), – але знову доведеться вказати, що після липневої крадіжки Енциклопедичний словник Самі-бея залишився представлений лише томами 3–4 та 6. Серед особливо виділених нами друкованих книг є і ціла колекція Трапезунтських турецьких видань за багато років, як книг, так і періодичних публікацій. Колекція ця становить інтерес, по-перше, як і будь-яка колекція турецьких провінційних друкованих видань (відомо, що провінційну бібліографію Туреччини нема можливості скласти), а по-друге, вона становить інтерес тому, що стосується до об'єкта наших досліджень Трапезунта»[62].

Другу групу становили рукописи (літературні й наукові). А. Кримський стверджував, що до пограбування манускриптів було понад 500, але потім частину викрали[63]. З наявних рукописів близько 200 – рукописні Корани (які він вважав нецікавими «ні в археологічному, ні навіть в каліграфічному» сенсі) та ще 300 інших манускриптів (складені в чотири скрині), арабською й турецькою мовами. Серед них були коментарі на Коран, богословсько-юридичні та філософські трактати, арабські філологічні праці, рукописи творів поетів-класиків[64]. Усю колекцію А. Кримський визначав як цінну, хоч і без унікальних зразків.

До третьої групи А. Кримський відніс адміністративні, судові та економічні документи. Серед цих матеріалів – ті, що походили з архівів мечетей, купчі, цілі переплетені книги – адміністративних справ вілаята, бухгалтерські книги міської адміністрації, митниці, гавані, банків, мусульманського вакуфного землеволодіння, а також приватні архіви, документи на право власності, грамоти – султанів, тощо[65]. А. Кримський, із погляду філолога, чомусь вважав, що ці документи не мають історичного значення, хоч це були не лише архіви давніх актів, а й матеріали, що реєстрували сучасне йому життя, важливі для економічного та юридичного функціонування Трабзона. А. Кримський вважав, що з близько 2000 пудів

[62] Отчет проф. А. Е. Крымского… С. 212.
[63] Отчет проф. А. Е. Крымского… С. 214.
[64] Отчет проф. А. Е. Крымского… С. 214.
[65] Отчет проф. А. Е. Крымского… С. 214–215.

усього архіву саме документи становили не менше, ніж 1000 пудів[66].

Отже, А. Кримський, як і П. Лозієв, виконали свою частину покладеної на них місії. Варто вказати, що в цій експедиції також брав участь і археолог Микола Макаренко. Як зазначалося, він мав обстежити архітектуру фортифікаційних споруд міста, і в звіті зробив певні попередні висновки щодо розвитку архітектури міста, зокрема щодо того, що в наступних побудовах використовували шматки архітектурного декору та інші різьблені кам'яні блоки від попередніх періодів: *«У всіх цих стінах дослідженням відзначені: різна кладка в різних місцях стін, численні вставки орнаментованих каменів та каменів із рельєфними зображеннями біблійних та інших сцен, – каменів, вилучених із будівель попередніх часів. Різна кладка та техніка з'єднання каменів відповідає різним конкретним періодам будівництва. Таких періодів поки що можливо відзначити три: цілком конкретних та датованих написами, вставленими в стіни; інші додаткові закладення та вставки, як наприклад, закладення воріт, арочних отворів, вікон, і інш. з'ясовуються порівнянням технічних прийомів датованих частин з цими, про що буде мова в детальній праці. Зі стін та їхніх деталей мною виконані фотографічні знімки, у кількості близько 50»*[67].

Як писав Ф. Успенський у звіті, кожен учасник експедиції робив власні фотографії, як і замальовки фресок та розписів і акварелі пам'яток, обміри, там, де це було можливо, й так зібрали комплекс документів цих досліджень, який залишився переважно неопублікованим, а нині розпорошений по низці архівів[68].

Крадіжку рукописів, згадану в звітах А. Кримського та Ф. Успенського, потрібно висвітлити трохи детальніше. Насправді точно не відомо, хто саме скоїв однієї ночі цей злочин, але самій крадіжці передувала подія, коли місцеві вчені та лю-

---

[66] Отчет проф. А. Е. Крымского… С. 214.

[67] Начальнику ученой экспедиции Академии Наук в Трапезунте, академику Ф. И. Успенскому Николая Макаренко краткий отчет. *Известия Российской Академии Наук*. VI серия. 1918. Вып. 12:5. С. 219–220.

[68] Успенский Ф. И. Отчет о занятиях в Трапезунте летом 1917 г. С. 223, 236; Цыпкина А. Г. Научные экспедиции в Трапезунд… С. 15–24, 96.

бителі археології й історії прийшли з делегацією до А. Кримського в його імпровізований кабінет і змогли роздивитися, що там було. А. Кримський, як і Ф. Успенський, не усвідомлювали, що з погляду місцевих освічених людей, архіви й культурно-історичні цінності викрадали саме російські вчені під час «воєнно-археологічних експедицій», бо як місцева турецька, так і грецька громади були фактично позбавлені власності на ці архіви, зокрема на чинні економічні та юридичні документи, без яких місцева економіка й суспільство не могли функціонувати, як і, звісно, на свою культурну спадщину, бо все це перейшло в юрисдикцію російської науки. Місцева грецька громада намагалася завадити російській владі вилучати ці цінності, організувавши на початку колективну самовільну «екскурсію» небайдужих до місця зберігання документів, експропрійованих у них, а потім, імовірно, намагалася завадити вилученню документів і рукописів саме через викрадення. Про перебіг подій А. Кримський зробив такий запис: *«Якщо воєнне начальство поставилось до нас цілком байдуже, то, навпаки, зустріли ми явну неприязнь з боку місцевих греків, котрі настирливо намагались потрапити всередину мечеті й пильнувати нашу роботу; доводилось відбивати їх настирливість дуже енергійно. Одного разу це не вдалося. На початку липня (у четвер 6 липня) місцевий грецький археологічний гурток самовільно призначив для трапезундців огляд мечеті, і я, захоплений зненацька, змушений був впустити до мечеті величезний різношерстий натовп, людей 200, який безцеремонно нишпорив скрізь і, з особливою наполегливістю, добивався потрапити до замкненої на замок архівної частини мечеті. Я туди не пустив чужинців, посилаючись на відсутність ключа у мене. Справа відбувалась у четвер. І в перший же понеділок після недільної перерви (10 липня) ми, підійшовши вранці до мечеті, виявили зламані зовні віконні грати, зламані архівні двері всередині, втрату декількох сотень книг та рукописів, відсутність декількох мішків з документами. Даремно акад. Ф. І. Успенський вживав всілякі кроки, щоб знайти вкрадене. Міліція склала протокол про пригоду, але, по суті, нічого не спромоглася знайти. Лише близько 15 серпня міліція привезла нам випадково знайдений в кущах мішок з документами із мечеті Орта-Хісар – мішок, вже спусто-*

шений на половину і який мав лише незначні, ні до чого не годні залишки»[69].

Власне за період російської окупації зорганізувалися дві місцеві спільноти чи партії – понтійські греки (православні), які хотіли забрати книги та рукописи й зорганізували власне археологічне товариство, котре намагалося відібрати архів, і турки, які боялися посилення греків, тому допомагали росіянам охороняти сховища в мечетях[70]. Ф. Успенський, описуючи свої стосунки з греками, які ввійшли до спеціальної комісії, організованої силами окупаційної влади, котрій він мав передати на зберігання ключі від архітектурних пам'яток, є типовим колонізатором і вважає місцевих «тубільців» безправними рабами, які не мають прав на їхню ж, конфісковану в них власність чи історичну та культурну спадщину, як і на доступ до науки та наукових результатів колонізаторів. Так, на вимогу грецьких членів комісії надати їм «указівок і пояснень, і навіть звітності» про діяльність археологічної експедиції, Ф. Успенський відповів: «як начальник археологічної експедиції, що командирована Тимчасовим урядом у зайняту за правом війни область, я не вважаю себе відповідальним, як лише перед російським урядом»[71]. Ця обставина, що представники окупованих територій вимагали в нього звіту про діяльність, настільки обурила імперського вченого, що потрапила навіть у звіт про археологічну експедицію, представлений Російській академії наук.

У цей час сама російська імперія розпадалася, тож вивезти все російські війська й науковці не змогли, як і втримати Трабзон. Вивезли частину того, що відібрали як найцінніше ще 1916 р. – воно осіло в Ермітажі, Азійському музеї та в декількох інших музеях та архівах[72]. Частина награбованих матеріалів загинула в ході воєн, зокрема згоріла, коли Ф. Успенський перевозив її морем і в корабель потрапив снаряд[73]. Частину архівів

---

[69] Отчет проф. А. Е. Крымского… С. 216.

[70] Успенский Ф. И. Отчет о занятиях в Трапезунте летом 1917 г. С. 223–224.

[71] Успенский Ф. И. Отчет о занятиях в Трапезунте летом 1917 г. С. 231.

[72] Цыпкина А. Г. Научные экспедиции в Трапезунд… С. 100; Цыпкина А. Г., Селиванова О. В. Трапезундский фронт… С. 115.

[73] Цыпкина А. Г., Селиванова О. В. Трапезундский фронт… С. 115.

вивезли в Батумі та в Тбілісі, але їх там наздогнали турецькі війська й забрали назад. Частина, звісно, зникла безповоротно чи осіла в приватних зібраннях. Частину архівів Трабзона виміняли згодом у Туреччини на частину конфіскованого архіву й бібліотеки Російського археологічного інституту в Константинополі[74]. На жаль, маємо констатувати, що А. Кримський, схоже, теж вивіз декілька рукописів із Трабзона (обставини та спосіб їх здобуття залишаються нез'ясованими), і вони тепер вони зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського[75].

Про побут і різні деталі особистого життя А. Кримського в Трабзоні можна дещо дізнатися з його листування з родиною. Маю нагадати, що Росія була (пост)самодержавною монархією з поліцейською цензурою, зокрема перлюстрацією листування, отже А. Кримський звик писати листи з завбаченням, що їх можуть прочитати сторонні, тому про свої справи там він практично нічого не говорив такого, що могло б викликати невдоволення цензорів, окрім якраз певних побутових деталей, розповідей про щоденні заняття[76].

Про що він узагалі не говорив – це про свою участь у місцевій політиці та українізації Кавказького корпусу російських військ, ця тема ще потребує окремого дослідження. Окремі її моменти заторкнув у статті Г. Зленко, який відшукав певні документи про контакти А. Кримського, як і П. Лозієва, з українським рухом серед тих українців, які служили в російській армії в районі Трабзона, зокрема з редактором газети «Вісті Української громади в місті Трапезунд» Г. Химинком[77]. У російській історіографії про тематику боротьби українських і російських громад під час національних революцій 1917–1918 рр. на теренах Російської імперії взагалі не згадується, як і про те, в яких обставинах опинилася наукова археологічна експедиція, де частина дослід-

---

[74] Цыпкина А. Г. Научные экспедиции в Трапезунд… С. 98, 101.

[75] Академия наук Украинской ССР. Центральная научная библиотека им. В. И. Вернадского. Каталог арабских рукописей / сост. А. Савченко. Киев, 1988. С. III–IV.

[76] ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 23296; 23259; 25787; 23236; 23268; 23213–23226.

[77] Зленко Г. Кримський, Лозієв, Химинко… С. 190–193.

ників виявила неросійську ідентичність, а частина залишилася вірнопідданими російської ідеї. Але ця тема наразі потребує окремого детального дослідження та збору відповідних матеріалів у різних архівах і збірнях усього світу. Тут вважаю доречним лише зазначити, що на теренах Кавказу та Закавказзя (і на новозахоплених у Османської імперії землях), та й в інших частинах Російської імперії виник активний український рух, українці завзято гуртувались у місцеві громади, які встановлювали контакти з Центральною Радою та визнавали її вищим органом влади над цими громадами, зокрема такі осередки виникли в Тбілісі (Тифлісі), Батумі (Батум), Ерзерумі та Трабзоні (Трапезунд)[78]. Українці, які перебували в російській армії, теж створювали власні осередки, зокрема існував Український військовий комітет військ Анатолійського узбережжя, сформований із офіцерів та солдатів 2-го та 5-го корпусів російської армії на Кавказі й Трапезундського укріпленого району, які мали українську ідентичність[79]. На основі цих військових осередків і виникла Українська громада Трабзона, вона почала діяти від червня 1917 р., й видавала, як уже вказувалося, «Вісті Української громади в місті Трапезунд», де, серед іншого публікували праці А. Кримського, його окремі оповідання, поезії, та одну з найважливіших його політичних публіцистичних праць «Що думають про автономію України правдиві російські демократи»[80]. Українська громада зіткнулася з ворожим ставленням відповідної російської громади[81], що також сформувалася тут і випускала газету «Трапезунтский военный листок», головний редактор якої С. Мінцлов теж брав участь у цій археологічній експедиції[82]. Це все

---

[78] Гриценко А. П. Діяльність українських організацій на теренах Росії за доби Української Центральної Ради. Київ, 1999. С. 35–38. (Історичні зошити).

[79] Гриценко А. П. Діяльність українських організацій… С. 38.

[80] Кримський А. Що думають про автономію України правдиві російські демократи. *Вісті Української громади в м. Трапезунді.* 1917. № 12. 7 липня; Зленко Г. Кримський, Лозієв, Химинко… С. 190.

[81] Гриценко А. П. Діяльність українських організацій… С. 39.

[82] Минцлов С. Р. Собор Богородицы-Златоглавой. *Сборник статей, напечатанных в газете «Трапезондский военный листок» за 1916–1917*. Трапезонд, 1917. С. 82–84; Минцлов С. Р. О бывшем храме св. Евгения. *Сборник статей, напечатанных в газете «Трапезондский военный листок» за 1916–1917*. Тра-

доповнювалося вже згадуваними конфліктами між місцевими мусульманами, понтійськими греками та вірменами, отже, наукова археологічна експедиція мала працювати в дуже складних політичних обставинах.

Варто зазначити, що в цей час А. Кримський проводив також активні антропологічні й лінгвістичні студії, про них зокрема відомо зі спогадів Я. Кефелі (відомого лікаря караїмського походження, який певний час був «міським головою» Трабзона[83], призначеним іменем російської адміністрації) про його розмови з А. Кримським щодо караїмської мови та звичаїв[84]. Що цікаво, в цих спогадах сам Я. Кефелі називав А. Кримського «академик новой украинской академии», хоча 1917 р. ще не була організована Українська академія наук. Очевидно, що Я. Кефелі дав таку характеристику А. Кримському саме через його українську ідентичність і тому, що на час написання спогадів постать А. Кримського вже міцно пов'язувалася саме з українською академією.

Варто згадати про рукопис «Заметки о пещерах в Трапезунде»[85], з якого дізнаємося, що, окрім власне описів рукописного архіву та книг, А. Кримський обстежив у районі Трабзона декілька печер, зокрема тих, які колись були печерними християнськими храмами та містили фрески (в місцинах Маґаре-махалессі й у Табана-дерем, в т. зв. печері св. Євгенія та новознайдених печерних святилищах). А. Кримський прочитав грецькі написи й навіть замалював фрагмент фрески. Окрім того, він повідомляв, що разом із помічниками намагався відчистити фрески від кіптяви та бруду, зокрема в деяких місцях відмивав їх водою. Поміником А. Кримського в цьому занятті був українець Лев Юстинович Биковський[86], уродженець Звениго-

---

пезонд, 1917. С. 57–62.

[83] Васильев К. К. Доктор медицины Я. И. Кефели (1876–1962). *Сумська старовина*. 2010. № XXX. С. 201–211; *Сумська старовина*. 2010. № XXXI–XXXII. С. 149–160.

[84] Цыпкина А. Г. Научные экспедиции в Трапезунд... С. 99.

[85] ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 25307, 2 арк.; рукопис був опублікований: Цыпкина А. Г. «Заметки о пещерах" в Трапезунде востоковеда А. Е. Крымского. *Исторический архив*. 2019. № 1. С. 130–140.

[86] Герасимова Г. П., Казакова Н. В. Биковський Лев Юстимович. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ, 2003. URL: https://esu.com.ua/article-41806 (дата звер-

родки, інженер і офіцер російської армії, який на той час опинився в Трабзоні, один із організаторів та активних діячів Української громади в Трабзоні[87], надалі – відомий український книгознавець. Л. Биковський залишив спогади про перебування в Трабзоні[88] й про контакти з А. Кримським, як і про їхню спільну роботу в археологічній експедиції. Ці спогади не просто доповнюють матеріали А. Кримського, а й дають змогу поглянути на саму роботу експедиції по-новому. Власне Л. Биковський відчував до професора велику повагу, і, як сам визнавав, зазнав його впливу. А. Кримський, який за спогадами Л. Биковського, був не лише залучений до збирання та опрацювання письмових матеріалів із архівів, а й *«брав участь у всіх працях комісії, але чомусь не був з того задоволений»*[89].

При цьому А. Кримський залучив і самого Л. Биковського до оглядів місцевих пам'яток. Відкривши ще 1916 р. нові невідомі печерні храми[90], Л. Биковський показав їх А. Кримському, вони їх оглянули, тож саме результати цього огляду, зокрема нових пам'яток, і показує рукопис «Заметки о пещерах в Трапезунде». Але, виявляється, на відміну від російських учасників експедиції, А. Кримський не зациклювався на християнських пам'ятках, а оглядав і дохристиянські, які російські колеги по експедиції, зазвичай ігнорували.

«Поволі ми оглянули у той спосіб колишні поганські святині Трапезунду. Особливо затямився мені храм, присвячений богині Діяні. Він знаходився в межах старого міста, і був, мабуть, збудований в початках його заснування. Вони сягають VIII ст. до н. е., коли Трапезунд був заснований як грецька, поганська у той час колонія Синопу.

Колись той храм пишався мабуть, на просторому майдані, а тепер, оточений впритул з двох сторін високими кам'яницями, виходив тільки одною, подовжньою стіною на бічну вуличку се-

---

нення 15.03.2024).

[87] Зленко Г. Кримський, Лозієв, Химинко… С. 192.

[88] Биковський Л. На кавказько-турецькому фронті. Спомини з 1916–1918 рр. Вінніпеґ-Денвер, 1968. (Волиніана XVIII).

[89] Биковський Л. На кавказько-турецькому фронті... С. 67.

[90] Биковський Л. На кавказько-турецькому фронті... С. 46–47.

редмістя. Був він до 3–4 метрів заввишки, біля 15–20 завдовжки і біля 7–8 метрів завширшки. Його стіни складалися із камінних брил у пів метра завгрубшки. З вулички входилось у нього крізь вузькі двері в подовжній стіні, з кам'яним порогом і двома кам'яними ступнями униз. Вони були стерті часом і численними відвідувачами протягом тисячоліть. Долівка в подовгастій залі була встелена кам'яними, також ушкодженими плитами. Крізь вузькі, заґратовані вікна по одній стороні від вулиці, ледь пробивалися слабенькі смужки світла. В півсутіні, в протилежній, чоловій, стороні зали, при стіні було кам'яне підвищення, поміст на якому в давнині красувалася статуя богині Діяни, пояснив мені професор»[91].

Так описав Л. Биковський огляд римського храму разом із А. Кримським. З фрагмента видно, що храм на той час добре зберігся, тож А. Кримський непогано розумівся на давньоримській архітектурі. Дослідник організував систематичний огляд усіх дохристиянських пам'яток міста. Разом із Л. Биковським вони оглянули занедбаний скельний християнський монастир святого Лазаря, руїни Акрополя Трапезундських царів, і скрізь, за словами Л. Биковського, А. Кримський виказував обізнаність із історичним контекстом пам'яток. Іншим цікавим спостереженням Л. Биковського було ставлення А. Кримського до того, що російські науковці вивозили документи в Росію: *«Вони* [скрині, – *Авт*.] *були зібрані з довколиці і були звезені сюди для складення в них згаданих документів. Самі по собі ці скрині вже були цінними предметами, зразками народного мистецтва. Скрині враз з документами в них мали відвезти в Росію для науково-дослідчих цілей, говорив професор. Він був проти цього, бо населення позбавлене цих документів, що свідчили про земельний уклад краю, потрапить у безладдя, з якого будуть користати різні пройдисвіти, греки в першу чергу»*[92].

Нарешті не можна оминути увагою й інформацію, яка розкриває стосунки в цій експедиції: *«Взагалі, скаржився професор, його в комісії використовували як знавця турецької мови, але зов-*

[91] Биковський Л. На кавказько-турецькому фронті... С. 67–68.
[92] Биковський Л. На кавказько-турецькому фронті... С. 72.

сім не рахувалися з його думками. Я зрозумів тоді чому професор не був задоволений зі своєї участі в працях комісії»[93]. Це спостереження дає змогу припускати, що ні сам А. Кримський не ототожнював себе цілковито з російською наукою, ані власне його колеги, представники російської науки, не визнавали його рівним собі вченим, трактуючи його як представника радше допоміжного персоналу експедиції, думки якого про зібрані матеріали та предмет дослідження їх не цікавили.

А. Кримський разом із П. Лозієвим намагалися допомогти Ф. Успенському подбати про збереженість унікального трабзонського архіву, який вони описували, коли Російська імперія розвалювалася на очах, в Україні постала Центральна Рада, а частина російських військ на Кавказі оголосила про проукраїнську позицію, фронт розвалився й рештки російської армії відступали з Османської імперії. Частину архіву намагалися вивезти в Тбілісі та в Батумі, й А. Кримський та П. Лозієв були задіяні в цьому[94]. Саме повернення до Москви звичним шляхом через Чорне море виявилося проблематичним, і А. Кримському довелося повертатися через Батумі, Баку, а потім пароплавом через Каспійське море й Волгу. В листах до рідних він усе це описує дуже стримано, без панічних ноток[95].

Звернімо увагу на ще один факт. Ставлення до окремих моментів російських розкопок і їх результатів А. Кримський висловив у поетичній формі. Цю поезію було надруковано ще в його «Творах в 5 томах» за радянських часів, хоча чомусь цей цікавий епізод не потрапляв на очі літературним критикам поетичного та письменницького доробку А. Кримського і залишився невідрефлексованим. Ідеться про такий епізод, коли ще 1916 р. експедиція Ф. Успенського розкопала декілька відомих могил, зокрема могилу, яка вважалася тюрбе (поховання) турецького

---

[93] Биковський Л. На кавказько-турецькому фронті... С. 72.

[94] А. Кримський у листі до брата (23 вересня 1917 р.) вказував, що провів п'ять днів у Батумі (15–20 вересня 1917 р.), аж поки вони з П. Лозієвим змогли прилаштувати ті речі з академічної експедиції, які вони привезли [ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 25787. Арк. 1]; див. також про інші документи у: Цыпкина А. Г. Научные экспедиции в Трапезунд... С. 98.

[95] ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 23224; 23225; 23296; 23259; 25787.

героя «Hoşoğlan» («Гошоглан», це швидше за все не власне ім'я, а прізвисько), який, за місцевою легендою, коли турки оточили останній оплот візантійської імперії – Трапезунд, нібито перебив вистрілом з гармати ланцюг на фортечному мосту й міст опустився, давши можливість османським військам увірватися до фортеці й узяти місто[96]. Під час розкопок Ф. Успенський виявив, що знизу архітектурний дизайн цієї могильної споруди є візантійським, а отже, припустив, що там була насправді (чи початково) гробниця візантійського імператора Алексія IV Комніна[97]. В саркофазі російські археологи несподівано виявили два скелети. На жаль, досі не зовсім зрозуміло, кому саме ці скелети належали та як вони опинилися в одному саркофазі[98]. Разом з тим, Ф. Успенський за підтримки письменника, головного редактора російської військової газети «Трапезондський военний листок» (археолога-аматора за сумісництвом) С. Мінцлова знайшов сліди від раки та розкопав підлогу в олтарі у церкві Св. Євгенія, де виявив поховання під олтарем і знову два скелети, швидше за все, поспішно зариті тут, один із яких приписав святому, на честь котрого було засновано церкву, і чиї останки колись, можливо, витягли з раки[99]. Всі скелети передали грецькому митрополиту та грецькій громаді[100], яка згодом, коли новопостала Турецька республіка й Греція обмінювалися населенням 1923 р., вивезла їх до Греції, де їх експонували в Музеї Візантійської Цивілізації в Атенах, а 1980 р. перепоховали в Монастирі (Нова) Сумела[101]. Поспішність, з якою робилися ці археологічні розкопки, та, на

---

[96] Минцлов С. Р. Собор Богородицы-Златоглавой. С. 82; Kennedy S. A Tale of two Skeletons? Greco-Turkish Cultural Memory, Sacred Space, and the Mystery of the Identity of the Occupants of a Now Lost Ciborium Byzantine Tomb at Trebizond. *Byzantinische Zeitschrift*. 2021. Bd. 114/1. S. 198–199.

[97] Успенский Ф. И. Усыпальница трапезундского императора Алексея IV Комнина. *Византийский временник*. 1917–1922. Т. XXIII. С. 1, 8–14.

[98] Kennedy S. A Tale of Two Skeletons?... С. 195–219.

[99] Успенский Ф. И. Очерки из истории Трапезундской империи. Ленинград, 1929. URL: http://az.lib.ru/u/uspenskij_f_i/text_0060.shtml (дата звернення 04.03.2024); Минцлов С. Р. О бывшем храме св. Евгения». С. 59–61.

[100] Успенский Ф. И. Усыпальница трапезундского императора… С. 14. Ф. Успенський не повідомляв про долю того скелета, який він вважав турецьким.

[101] Kennedy S. A Tale of Two Skeletons?... С. 202.

додачу, політичні й релігійні упередження всіх, хто утримував ці кістяки, завадили провести належні дослідження, тож досі не з'ясовано, наскільки достовірними є припущення щодо виявлених скелетів, хто саме це був. Ці скелети з тюрбе на час, коли А. Кримський брав участь у експедиції, перебували в мечеті, куди звезли й рукописи. Антропологічні пам'ятки, як це ми бачимо якраз із поезії, склали в ящик, котрий трапився під руку, і це був ящик від пляшок коньяку фірми Шустових. Отже, А. Кримський висловив бачення цих розкопок, зобразивши поетично двох привидів, які постійно ходили за ним із проханням розібратися, де хто, далі наведено фрагмент цієї поезії:

Цар і турчин мали тут гробниці;
Був давно припав над ними пил.
Та торік прийшли сюди москови, –
Одкопали кості із могил.
Помішали їх обох до купи
Та й здали в архів оті кістки.
Хто тепер їх розбере на світі?
Розпізна обидва кістяки?!
Поміж ким я поділити мав би
Цей кістлявий, перебитий тлін?
Де – Оглан? А де – Алексій Комнін?!…
Тіні смутно дивляться на мене…
В серці жаль, і навіть переляк…
І як глум чорніється на труні

Збоку напис: «Шустовський коньяк»[102].

У цій поезії А. Кримський навмисно вживає слово, яким в османській імперії та в арабському світі загалом позначали росіян – «москоби» або «москови» (і яке схоже на давню назву росіян, яку їм дали українці), це відразу дистанціює А. Кримського від дій російських археологів і показує, що він зайняв позицію місцевих мешканців, а не асоціював себе з «москобами»/«моско-

[102] Кримський А. Ю. В Трапезунті, спомини з літа 1917 р. *Кримський А. Ю. Твори в 5 т.* Т. 1. Поетичні твори. Оповідання. Київ, 1972. С. 135.

вами». Це підкреслюється й тим, що обидві тіні в поезії звертаються до нього по допомогу. Останнє речення про глум із перекладанням кісток померлих до ящика з-під коньяку емоційно наголошує на оцінці з боку А. Кримського результатів експедиції, які самі російські дослідники вважають чи не найвизначнішими в обидва сезони. Варто зауважити, що це спостереження А. Кримського щодо того, як зберігалися викопані кістяки, зокрема, що вони були змішані, дає змогу трохи прояснити, чому виникла плутанина в історіографії щодо того, скільки скелетів виявив Ф. Успенський та як і де вони зберігалися.

Отже, можна підсумувати, що участь А. Кримського в російській археологічній експедиції до турецького міста Трабзон стала кульмінаційним моментом його стосунків із російською археологією, і цілком можливо, що вплинула на вибір його подальшої долі та переїзд до Києва наступного року. Шлях, який він пройшов у цих відносинах із археологією, можна охарактеризувати, як рух від приєднання й ототожнення себе з російською археологією на початку наукової діяльності та від намагання допомогти і повернути її розвиток в річище досліджень стародавньої археології Близького Сходу (поза російською парадигмою дослідження лише християнського Сходу й відносин східних країн із Російською імперією та східноєвропейськими народами, що перебували в орбіті російських інтересів) до відторгнення самої російської науки та до витворення української археології. До формування останньої він долучився вже як організатор науки.

Юлія Зиновіїва[1]

Тихоокеанські студії у науковій спадщині Федора Вовка

Історія звернення українських дослідників до тихоокеанських студій є поки що не зовсім вивченою в українській гуманітаристиці. Звичайно ж, ми не маємо такого масиву наукових досліджень, як ті країни, котрі безпосередньо здійснювали експансію до регіону та володіли там колоніями, однак маємо свою історію наукових студій. Одним із напрямків Центру Тихоокеанських досліджень, який представляє автор цієї розвідки, є вивчення наукової спадщини наших попередників.

У цій статті ми звернемося до одної з невеликих і мало знаних частин наукової спадщини українського етнолога Федора Вовка (1847–1918), а саме до його рецензій, присвячених тодішнім актуальним дослідженням Тихоокеанського регіону для французького журналу «Антропологія» («L'Anthropologie»), одного з найважливіших наукових видань із давньої історії й палеоантропології, що друкується у Франції від 1890 р.

Поза межами цього дослідження залишимо ще одну наукову роботу Ф. Вовка, що входить до тематики тихоокеанських студій, – написану під час перебування вченого у Франції дисертацію з порівняльної фізичної антропології «Варіації скелета стопи у приматі та людських рас» («Variations squelettiques du pied chez les primates et dans les races Humaines»)[2]. У дисертації

[1] Заступниця директора Центру Тихоокеанських досліджень (Київ).

[2] Volkov Th. Variations squelettiques du pied chez les primates et dans les races

Федір Кідратович звернувся й до досліджень кістяків меланезійців з тодішньої французької колонії Нова Каледонія – канаків, хоча він не вживав цього слова в тексті, а писав новокаледонці, що було характерно для часу створення роботи. Цю дисертацію Ф. Вовка буде розглянуто в подальших наших дослідженнях.

Джерелами розвідки стала бібліографія праць Ф. Вовка, видана у Києві 1929 р.[3], та безпосередньо тексти рецензій ученого в журналі «Антропологія». Зазначимо, що роботи, які знайшла українська дослідниця Оксана Франко, що не ввійшли до бібліографії 1929 р., є українознавчими[4], тому ми орієнтувалися на бібліографію, яку створила Галина Вовк, а видала Всеукраїнська академія наук.

У бібліографії Федора Вовка зазначено п'ять рецензій, присвячених науковим дослідженням із тихоокеанських студій італійського вченого Енріко Джиліолі[5].

Звернемося спочатку до постаті Енріко Джиліолі (1845–1909), італійського зоолога, етнолога й антрополога, одного з перших прихильників еволюційної теорії Чарльза Дарвіна в Італії. До кола його наукових інтересів входили морські хребетні та безхребетні, він також був орнітологом-аматором і захоплювався фотографією.

Енріко Джиліолі народився в Лондоні в італійсько-англійській родині, почав навчання 1860 р. у Національному коледжі й Технологічному інституті в Павії, а далі продовжив у Королівській школі видобутку корисних копалин у Лондоні (1861–1863). 1864 р. Енріко Джиліолі отримав ступінь Університету в Пізі. Саме там він познайомився з директором Зоологічного музею Турина Філіппо де Філіппі[6], першим прихильником в Іта-

---

humaines. *Bulletins et Mémoires de la Société d'anthropologie de Paris*. V° Série. T. 4, 1903. P. 632–708. URL: https://www.persee.fr/doc/bmsap_0037-8984_1903_num_4_1_6547 (дата звернення 14.01.2022).

[3] Вовк Г. Бібліографія праць Хведора Вовка (1847–1918). Київ: Всеукраїнська академія наук. Бібліографічна комісія, 1929. 80 с.

[4] Франко О. О. Наукова діяльність Федора Вовка. URL: http://history.org.ua/JournALL/journal/2006/3/3.pdf (дата звернення: 14.01.2022).

[5] Вовк Г. Бібліографія праць Хведора Вовка… С. 26, 47.

[6] De Filippi, Filippo. URL: https://www.treccani.it/enciclopedia/filippo-de-filippi

лії теорії Дарвіна, який став його вчителем і другом.

Завдяки Філіппо де Філіппі Енріко Джиліолі 1864 р. став професором Технічного інституту Казале Монферрато, а 1865 р. як асистент приєднався до де Філіппі в навколосвітній науковій експедиції на кораблі «Маджента»[7], яку організувало молоде італійське королівство. Під час цієї експедиції разом з Філіппо де Філіппі вони побували в Південній Америці, а потім їхній шлях пролягав до Східної Азії: з Ріо-де-Жанейро «Маджента» згодом досягла Монтевідео, Батавії (сьогодні Джакарта), Сингапура, Сайгона, Йокогами, Шанхая. Звідси, після візиту до Пекіна, експедиція дісталася 1867 р. до Гонконга. Там Філіппо де Філіппі занедужав на холеру та помер, його поховали в Гонконгу, а Енріко Джиліолі продовжив роботу наставника. Вже після повернення до Італії 1868 р., він упорядкував і оприлюднив звіт Філіппо де Філіппі.

Після смерті Філіппо де Філіппі експедиція тривала й Джиліолі прибув до Мельбурна для «досліджень автентичних корінних австралійців»[8]. В Австралії він намагався знайти «автентичних аборигенів», здійснив декілька подорожей Австралією й Тасманією та зробив серію світлин корінних австралійців[9]. Після повернення з наукової експедиції Джиліолі став професором Туринського університету, систематизував і вивчав колекцію, зібрану під час подорожі «Маджента», видав серію книг за матеріалами експедиції.

1869 р. дослідник почав викладати зоологію й порівняльну анатомію хребетних у Королівському інституті вищих досліджень Флоренції, а 1876 р. став директором Королівського зоо-

(дата звернення 14.01.2022).

[7] Boucher Leigh, Russel Lynette l. Settler Colonial Governance in Nineteenth-Century Victoria. ANU Press and Aboriginal History Inc., 2015. P. 139–149. URL: https://press-files.anu.edu.au/downloads/press/p316011/pdf/book.pdf (дата звернення14.01.2022).

[8] Boucher Leigh, Russell Lynette. Settler Colonial Governance… P. 143. URL: https://press-files.anu.edu.au/downloads/press/p316011/pdf/book.pdf (дата звернення 14.01.2022).

[9] Boucher Leigh, Russell Lynette. Settler Colonial Governance… P. 144–145. URL: https://press-files.anu.edu.au/downloads/press/p316011/pdf/book.pdf (дата звернення 14.01.2022).

логічного музею у Флоренції[10]. Того ж року заснував Центральну колекцію італійських хребетних, яка сьогодні носить його ім'я та є частиною колекції Природничого музею у Флоренції[11].

Після повернення з експедиції на «Маджентi» Енріко Джиліолі зацікавився антропологією й етнологією. Під час експедиції він зібрав приватну колекцію етнографічних предметів, а потім збільшував її вже в Італії. Цю колекцію він передав до Національного музею доісторичних часів і етнографії Луїджі Пігоріні в Римі. Частина його колекції зберігається в Британському музеї, всього 135 предметів, які походять із малих островів Тихоокеанського регіону, Нової Зеландії, Перу, Бразилії, Парагваю, Гватемали, Болівії.

1892 р. американський антрополог, професор Чиказького університету Фредерік Старр визнав Енріко Джиліолі одним із найвидатніших антропологів свого часу[12].

Напевне, постать Енріко Джиліолі та його наукова й організаційна робота були відомі в наукових колах Франції, тож Федір Вовк під час навчання та написання дисертації також, імовірно, ознайомився з його роботами й поділяв його погляди як еволюціоніст.

Федір Вовк зробив огляди декількох нових досліджень італійського антрополога для журналу «Антропологія», підписуючи їх «Th. Volkov». Він слідкував за всім, що видавав Енріко Джиліолі, а його рецензії стосувалися не лише тихоокеанської тематики, але й інших тем, про які писав Джиліолі, наприклад, про кам'яні дзеркала Мексики.

---

[10] Boucher Leigh, Russell Lynette. Settler Colonial Governance… P. 146. URL: https://press-files.anu.edu.au/downloads/press/p316011/pdf/book.pdf (дата звернення 14.01.2022).

[11] Barbagli Faosto. Un prezioso documento per la storia dell'erpetologia italiana: la Collezione Centrale degli Animali Vertebrati Italiani. URL: https://www.academia.edu/27702896/Un_prezioso_documento_per_la_storia_dellerpetologia_italiana_la_Collezione_Centrale_degli_Animali_Vertebrati_Italiani (дата звернення 14.01.2022); https://www.sma.unifi.it/cmpro-v-p-276.html (дата звернення 14.01.2022).

[12] Boucher Leigh, Russell Lynette. Settler Colonial Governance… P. 146. URL: https://press-files.anu.edu.au/downloads/press/p316011/pdf/book.pdf (дата звернення 14.01.2022).

В журналі «Антропологія» за 1894 р., у т. 5 на сторінці 628 розміщено першу рецензію Федора Вовка на статтю Енріко Джиліолі «Нотатки до етнографічної колекції, зібраної під час третьої подорожі Кука. Архів з антропології та етнології, т. XXIII, Флоренція, 1893»[13]. І з самого початку рецензії Ф. Вовк уже назвав роботу, описану в статті Джиліолі, важливим відкриттям. Відповідно до рецензії, у статті йшлося про невелику колекцію неатрибутованих предметів Королівського музею фізичної та природничої історії у Флоренції (Musée royal de physique et d'histoire naturelle, період його існування: 1775–1878). Цю колекцію вивчив Енріко Джиліолі та визначив, що предмети помилково приписували американським індіанцям, а насправді колекція походила з третьої подорожі капітана Кука. Таке відкриття Енріко Джиліолі зробив, спираючись на час формування колекції музею й на порівняння предметів колекції з іншими артефактами з третьої експедиції (1776–1779) капітана Кука, що зберігалися в Лондоні, Берні й Відні.

У рецензії Федір Вовк підкреслив, що атрибутована колекція, хоч і зовсім невелика, має вагоме історичне значення, а ще більше – етнологічне. Колекція, яку вивчив і атрибутував Енріко Джиліолі, містила текстиль – одяг та предмети культу, а також зброю й прикраси з островів Тонга, Таїті, Гаваїв, Нової Зеландії, Камчатки. Автор рецензії також відзначив детальність описів кожного артефакту, які виконав Джиліолі, та зроблене етнографічне порівняння й невелике дослідження кожного з предметів колекції (підкреслено, що ще й зазначено техніку виготовлення того чи іншого об'єкта).

Наступні рецензії Федора Вовка на роботи Енріко Джиліолі в журналі «Антропологія» вийшли за 4 роки, 1898 р., у т. 9, вони досить розлогі та розміщені на сторінках 592–594 журналу. Це чотири рецензії, які точніше можна назвати рефератами чотирьох статей італійського антрополога, що побачили світ 1897 р.:

---

[13] Volkov Th. Enrico Hillyer Giglioli. Apunti intorno ad una collezione etnografica fatta durante il terzo viaggio di Cook (Notes sur une collection ethnographique faite pendant le troisième voyage de Cook). Archivio per l'Anlropologia e la Etnologia. vol. XXIII. Fasc. II. Firenze, 1893. URL: https://archive.org/details/lanthropologie5189unse/page/628/mode/2up (дата з/вернення 14.01.2022).

«Останні дні кам'яного віку в Меланезії. Палиці з кам'яним сферичним навершям, виготовлені у Новій Британії, що називаються "палао"» («Архів антропології та етнології», т. XXVII, ч. 1); «Мисливці за головами у Новій Гвінеї» (там само); «Хей-Тікі маорі, виготовлені з черепів» (назва Джиліолі), Ф. Вовк переклав як «Амулети маорі, виготовлені з людських черепів» («Архів антропології та етнології», т. XXVII, ч. 3); «Грошова одиниця первісних народів і бірок, аристократична валюта Нової Ірландії» (там само)[14].

Саме в цій серії рецензій Федір Вовк назвав Джиліолі видатним антропологом та зазначив, що в першій із цих наукових нотаток (тобто «Останні дні кам'яного віку в Меланезії. Палиці з кам'яним сферичним навершям, виготовлені у Новій Британії, що називаються "палао"») «видатний професор Флоренції розпочинає серію робіт, які, безсумнівно, матимуть велике значення і будуть спрямовані на вивчення останніх пережитків сучасного кам'яного віку, пережитків, які з кожним днем стають рідкішими і знаходяться на порозі зникнення назавжди».

Процитуємо частину рецензії, написаної з відвертим захопленням: «Палао, палиці або кам'яні головоломки з круглою головою, все ще виготовляються в Новій Британії гірським населенням центру острова, яке продає їх жителям. Слід зазначити, що це виробництво, яке майже зникло приблизно 1884 р. через введення європейської зброї, відродилося після приєднання цього острова під назвою Нова Померанія до архіпелагу Бісмарка, завдяки німецькій адміністрації, яка суворо заборонив ввезення будь-якої зброї для продажу тубільцям. Ця галузь зав-

[14] Volkov Th. Enr. H. Giglioli. Gli ultirai giorni dell'età délia pietra (Melanesia). Le mazze con testa sferoidale, di pietra, délia Nuova Brettagna, dette "Palao" (Les derniers jours de l'âge de la pierre eu Mélauésie. Les massues à tête sphéroidale eu pierre de la Nouvelle-Bretague, dites palaos) (Archivio per l'Antropologia e l'Elnologia t. XXVII, fasc. 1, 1897); E. Giglioli. Hei-Tiki maori fatti con crani umani (Amuleltes maeoris faites de crânes humains) (Archivio per l'antropologia e l'etnologia. Vol. XXVII. 1897. Fasc. 3, p. 381–385); Lamoneta tra poooli primitivi ed il "birok" denaro aristocratico délia Nuova Irlanda (Monnaie chez les peuples primitifs et le birok, monnaie aristocratique de la Nouvelle-Irlande) (ici, p. 387–389). URL: https://archive.org/details/lanthropologie9189unse/page/98/mode/2up?view=theater (дата звернення 14.01.2022).

дячує цій обставині, що вона не зникла зовсім, а продовжувати її можуть лише старі робітники, які ще не забули ремесло. Саме в домі одного з цих старих тубільців один із друзів вченого автора, містер Паркінсон, мав щастя спостерігати за модусом operandi самих робітників. Ми не можемо встояти перед задоволенням широко опублікувати його звіт не тільки тому, що він дуже інформативний, а й тому, що, за свідченням пана В. Макгрегора, вихідці з Нової Британії зазвичай не бажають надавати інформацію про те, як вони роблять їхні палао, вони стверджують, що не знають і що зброя, якою вони володіють, стара або була дана їм іншими. "Сировина для виготовлення палао, – пише пан Паркінсон, – знаходиться в руслі річки у вигляді більш-менш округлих камінчиків різного розміру. Робітник вибирає один, тримає його в лівій руці, а правою бере інший камінчик такої ж твердої породи, але більш витягнутий (5–6 дюймів завдовжки), загострений з одного або з обох кінців. Камінь, що підлягає обробці, міцно тримається в руці, яка спирається на ліву ногу робітника, який працює сидячи по-турецьки. Правою рукою, озброєною загостреним каменем, він починає легкі удари, завдаючи невеликих повторних ударів по певній точці вибраного каменю, щоб щоразу видаляти кілька частин. Хтось подумає, що цей процес має бути надзвичайно довгим, але хоча в примітивних час не має великої цінності, я зміг переконатися, спостерігаючи за роботою, що вона йде набагато швидше, ніж це можливо: три-чотири години виїмка (приблизно діаметром корони) вже на чверть дюйма. Потім камінь перевертається і робота відновлюється на протилежній грані. Поступово, діючи по черзі з обох боків, виїмки стають все глибшими і простір між ними зменшується. Нарешті, спритним клацанням, робітник підірвав перегородку і була зроблена перфорація. Залишилося лише розширити отвір і зарегулювати його настільки, наскільки це необхідно, щоб помістити його на дерев'яну палицю. Після завершення перфорації робітник починає нівелювати зовнішні нерівності гальки, здійснюючи тертя її об тверду породу. Камені, які використовують для полірування поверхні головок дубин, зазвичай знаходять на морських пляжах або біля річок, що наводить на думку, що для операції використовували воду. Якщо

валик правильно підібраний і має досить правильну форму, його часто встановлюють на ручку, не обробляючи її інакше". Було б надто довго цитувати предмети такого роду, які є частиною колекції М. Джильолі; вони детально описані та відтворені за допомогою чудових фотогравюр».

Трохи прокоментуємо текст рецензії Ф. Вовка: топографічна назва Нова Британія – це найбільший острів сучасної Папуа Нової Гвінеї, а от В. Макгрегор – це сер Вільям Макгрегор, лейтенант-губернатор британської колонії Нова Британія у 1895–1898 рр., державний діяч Британської імперії й антрополог-аматор[15].

Про мисливців за головами Федір Вовк також переповів дуже ретельно, наскільки давали змогу обсяги рецензії та певна самоцензура, щоб не остаточно налякати шановану публіку, яка читатиме відгук, однак і задовольнити її інтерес до зазначеної теми й дозволити використовувати рецензію, якщо буде потреба в читачів, для власних досліджень.

Також наведемо текст перекладу рецензії: «Третя записка пана Джиліолі, присвячена полюванню за головами в Новій Гвінеї, містить справді вражаючу розповідь про пана В. Макгрегора, губернатора цього британського острова, який мав можливість особисто побачити одну з тих сцен бійні. Ми обмежимося лише запозиченням у нього кількох подробиць про знаряддя, які використовуються в цьому полюванні. Вони складаються з вери або вері, ножа з листяних порід, сунгей (ротангового вузла), щоб зв'язувати відрізані голови і носити їх на спині, і свого роду американське ласо, також зроблене з ротанга. Ніж, точніше дуже гострий шматок бамбука, довжиною 0,445 м і діаметром 0,05 м, зазвичай має виїмки, які вказують на кількість зрізаних голів, його вводять у рот відрізаної голови і виводять через стравохід. Але найцікавішим з цих інструментів є останній, названий англійцями "man-catcher". Складається він з більш-менш широкої ручки овальної форми, виготовленої з міцного ротанга, прикріп-

[15] Joyce R. B. MacGregor, Sir William (1846–1919), Australian Dictionary of Biography, National Centre of Biography, Australian National University. 1974. URL: https://adb.anu.edu.au/biography/macgregor-sir-william-4097/text6343 (дата звернення 14.01.2022).

леного до довгої палиці. У затиску є гостре вістря з листяних порід, звернене до центру кола. Мисливець кидає це коло в голову ворога, що тікає. Останній, як тільки відчуває це на своїй шиї, інстинктивно закидає голову назад і ковзає шиєю на кінчик. Проінструктувавши читача щодо приготування та використання видалених голів, Джиліолі звернув його увагу на цікавий факт, що деякі частини людського скелета, наприклад щелепи та хребці, іноді носять не як трофеї, а як мощі рідних або друзів. У східній частині Нової Гвінеї удови носять на шиї нижню щелепу своїх померлих чоловіків».

Статтю Енріко Джиліолі «Hei-Tiki maori fatti con crani umani» тобто «Хей-Тікі маорі, виготовлені з людських черепів» Федір Вовк переклав як «Amuleltes maeoris faites de crânes humains», тобто «Амулети маорі, виготовлені з людських черепів». Чому саме він не залишив оригінальну назву і загальновживаний термін для позначення особливого типу амулетів, запозичений з мови маорі, невідомо.

Ця рецензія теж більше схожа на переказ статті Джиліолі з італійського часопису «Архів антропології та етнології» для франкомовних читачів «Антропології»: «Перше з цих повідомлень видатного флорентійського етнолога містить опис трьох надзвичайно рідкісних амулетів, які носили на грудях маорі Нової Зеландії. Вони виготовлені з кісток людського черепа і набувають форми нефритових амулетів, описаних кілька років тому М. Джиліолі. Це химерні фігурки, довжиною від 56 до 97 міліметрів і шириною від 38 до 53 міліметрів, які представляють антропоморфних істот, що сидять із зігнутими ногами. Голова, похилена на плечі, має величезний рот і дуже сильно виражені очі; там є отвір для підвіски. На двох з цих фігурок червоним тиньком намащені очі і рот; третій має орнамент, який зустрічається на дерев'яних предметах маорі, але який, за словами автора, не віддзеркалює татуювання. Найбільшу з цих фігурок відрізняє чітко окреслений пупок і виїмка внизу, яка ніби вказує на жіночу постать. Хей-Тікі високо поважали серед маорі, це спогади про предків, і кожен з цих предметів має свою унікальну історію».

П'ята рецензія Ф. Вовка, присвячена статті Джиліолі «Грошова одиниця первісних народів і бірок, аристократична валюта

Нової Ірландії», теж розміщена в часописі «Архів антропології та етнології». Для Федора Вовка ця стаття італійського антрополога є зразком порівняльної антропології, він також досить ретельно її переказав для франкомовних читачів. Наведемо цитату з цієї рецензії та зазначимо, що Ф. Вовк використовував термінологію, прийнятну в кінці XIX ст., яку ми перекладали без жодних корегувань: «У другому повідомленні М. Е. Джиліолі спочатку вказує кількома словами на використання певних предметів обміну серед стародавніх європейських та азіатських народів (бронзові сокири в Європі, срібні чи залізні сокири з Гіссарлику, грошові знаки із зображенням сокири, Тенедос тощо); він наводить кілька подібних прикладів серед стародавніх американців (ацтеків, перуанців), а також серед деяких сучасних нецивілізованих народів (негри Африки, жителі Нової Гвінеї); потім він описує дівару або коконон, маленькі диски черепашок, які замінюють валюту в Новій Британії та на Соломонових островах, де їх навіть фальсифікують тубільці. Далі автор переходить до опису аналогічної грошової одиниці під назвою бірок, яка є надзвичайно рідкісною та оригінальність якої полягає передусім у тому, що вона циркулює лише серед вождів племен і, отже, є різновидом аристократичної грошової одиниці. Зразок, представлений автором Товариству антропології Флоренції, являє собою ланцюжок або намисто, зерна якого, нанизані на шнур, складаються з круглих дисків діаметром 4 мм і товщиною 1,5 мм, вирізаних з білої мушлі. Бірок складається з 5770 частин і має 2 метри в довжину. На одному кінці він має одну косичку, а на іншому дві з хвостів тварин. Ці хвости є спогадами про тварин, яких з'їли на бенкеті, під час якого бірок переходив із володіння одного вождя до іншого».

Власне цими декількома рецензіями та дисертацією і обмежується звернення Федора Вовка до тематики тихоокеанських студій, вони, звичайно ж, були не центром наукових інтересів ученого, а радше – даниною життя та навчання у Франції, країні, яка мала колонії в Тихому океані, й там, відповідно, активно вивчалм власні території. Однак саме ці рецензії й дисертація є першими зверненнями українського науковця до тихоокеанських студій і для нас важливо зафіксувати цей момент розвитку української гуманітаристики.

Галина Станиціна[1]

Листи Христини Вовк у особовому фонді Федора Вовка в Науковому архіві Інституту археології НАН України

У Науковому архіві Інституту археології НАН України в особовому фонді Ф. Вовка зберігається понад 5000 листів, які він отримав і зберіг. Це листи від його колег, знайомих, друзів, а також від родичів та його сім'ї, однієї й другої. Так склалося, що у Федора Кіндратовича було дві сім'ї, в обох дружин були діти. Від Христини – сини Володимир та Юрій (їхній первісток Кіндрат помер іще немовлям), від Олександри – Галина і Юрій. Невідомо, чому Федір Кіндратович погодився, щоб два його сини мали однакові імена – Юрій. А внуків Ф. Вовка від старшого сина Володимира теж звали Володя та Юра, крім того, дружину старшого сина Ф. Вовка Володимира звали Галя, як і дочку Федора Кіндратовича. Щастило їм на одинакові імена, чи то доля така, чи то так припало до душі. Листи дітей Ф. Вовка до батька можна відрізнити за звертанням, діти Христини в листах звали його батьком, а діти Олександри – татом.

З першою дружиною, Христиною, в дівоцтві Васнєвською, Ф. Вовк одружився в Києві 1872 р., тобто через рік після закінчення університету. Вона також брала участь у підпільній роботі київської «Громади», можливо, там вони і познайомилися.

[1] Провідний архівіст Наукового архіву Інституту археології НАН України.

1876 р. Ф. Вовк разом із дружиною та дворічним сином Володимиром проїздом через Львів та Відень прибув у Женеву допомагати М. Драгоманову видавати перші номери журналу «Громади», а офіційно – вивчати шкіряну справу[2].

1878 р. Ф. Вовк разом із сім'єю повернувся до Києва. В цей час там відбулося чимало змін, створювалися нові гуртки, розпочалися арешти. Федір Вовк активно включився в суспільне життя міста, крім цього організував таємний гурток для дівчат «Гави»[3].

Окрім культурно-просвітницької роботи в «Громаді», Федір Кіндратович активно вів заборонену діяльність: влаштовував втечі політичних арештантів з київської тюрми і навіть виступив свідком на процесі засудженого народника В. Осинського. Цією діяльністю він накликав на себе підозри жандармерії. Відчуваючи, що йому загрожує арешт, повернувшись із судового засідання, Федір Вовк пізно ввечері в червні 1879 р. попрощався з дружиною і виїхав до Одеси, а на світанку, о четвертій годині прийшли його арештовувати. Не знайшовши чоловіка, забрали його дружину з маленькими дітьми. Володимиру було п'ять, а Юрко був грудним немовлям. Жандарми сподівалися, що Федір Вовк, як чоловік і батько, повернеться, але він дуже швидко втік за кордон та вже 13 червня 1879 р. опинився на території Румунії. Протримавши Христину з дітьми у в'язниці, нічого не добившись, її заслали у В'ятку[4].

У Науковому архіві в особовому фонді Ф. Вовка[5] збережено 97 досі неопублікованих листів від Христини Вовк. Окрім листів, які Христина писала тільки сама, є чимало її листів, які вона дописувала на посланнях батькові від дітей та на листах Августи Верещинської, яка жила з ними після повернення Христини в Київ і, очевидно, була гувернанткою дітей. Августа писала великі за обсягом повідомлення дрібним почерком польською мовою, описуючи життя Христини та її дітей, підписувалася словом «Kiska». Діти Христини звали Августу «Кицька», а сама Христина

[2] Франко О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч. Київ, 2000. С. 59, 62.
[3] Франко О. Федір Вовк – вчений… С. 64.
[4] Франко О. Федір Вовк – вчений… С. 65.
[5] НА ІА НАН України. Ф. 1.

в листах називала її «Киця» і вдячно писала, що вона їй дуже допомагає. А ще в листах Христина і її діти іноді називали Августу «Гуця» – скорочено від її імені.

Хронологічно листи Христини Вовк написані, починаючи з заслання до В'ятки, тобто від 1880 р. і до 1896 р. Відтоді листи Ф. Вовку писали Володя та Юра, які вже підросли. Писати Федору Вовку з заслання Христина не могла, вона писала родичам, очевидно, найчастіше – братові чоловіка Дмитру та його матері, тобто своїй свекрусі, а вони вже пересилали листи Федору. На деяких листах Христини є приписки рукою Дмитра та його матері. Рідна мати Христини Вовк, Евеліна Боніфатівна Васнєвська (в дівоцтві – Антонович), була з нею в засланні, допомагала глядіти дітей і доглядала саму Христину, коли хвороба вкладала її в ліжко.

Листи Христини Вовк проходили цензуру, перш ніж потрапляли до її чоловіка: на листах із заслання є закреслені, точніше ретельно замальовані імена й деякі географічні назви. Є листи, на яких верхню частину аркуша, початок листа, відірвано. Христина часто не вказувала рік написання листа, близько половини її листів без дати, а на частині є тільки число й місяць, тому хронологію повідомлень реконструйовано за змістом. Листи Христина Вовк писала зазвичай російською [переклад українською – *Авт.*]. Деякі уривки листів Христина іноді писала українською – ці фрагменти, з літературним описом її почуттів, не ввійшли до тексту статті. Діти Христини зазвичай писали листи українською, що вказує на україномовне родинне середовище.

Перші листи Христини Вовк написані з В'ятки. Ймовірно, перший зі збережених листів написаний 7 лютого 1880 р. Верх аркуша з початком листа відірвано, дати немає, судячи з тексту, це 7 лютого, бо вона пише, що чекала відповідь на свій лист третього лютого, а вже сьоме, і нічого немає. Кому пише, невідомо, адже початок листа відірвано. З тексту зрозуміло, що не всі листи доходили до адресата, з трьох повідомлень, які їй написала тітка, тільки останнє дійшло до Христини. Листа від людини, якій вона відповідає, Христина одержала в січні й з нього дізналася, що її попередній лист не дійшов до адресата. З листа Христини від 7 лютого видно, що вона дуже хвора: *«… як тільки*

мої сили оновляться настільки, що зможу не захлинаючись від кашлю говорити». Христина пише, очевидно, відповідаючи на отриманий лист, що повести дітей для фотографування поки не може, морози страшенні, тому описує дітей у листі словами. Про Володю повідомляє коротше: хлопчик прямий, щирий, напрочуд допитливий, усім цікавиться, любить бешкетувати. Молодший, Юрко, був грудним немовлям перед арештом, тому вона його описує детальніше: *«Юрочек же росточком не більше аршина*[6]*, товстий, ходить дуже маленькими кроками, і при кожному кроці перевалюється всім тулубом, бігає рачки дуже швидко. До стрижки мав кучеряве волосся, очі темні, великі, з довгими чорними віями під довгими тонкими бровами».* Далі в листі Христина описує, скільки яких зубів виросло у дитини, очевидно, в цей час Юркові було десь від одного року до півтора. Ще вона пише, що, попри свій вік, Юрко багато вже розуміє, говорить уже деякі слова: «мама, баба, дай». Повідомлення Христина закінчує словами: *«Вже скоро місяць, як одержала я від Вас листа. ...Пишіть же, дорогі мої, а поки цілую вас всіх».* Імовірно, цей лист адресований до брата й матері Федора Кіндратовича Вовка[7].

Наступне послання з В'ятки від 2 березня, рік не вказано, але, судячи з тексту, ймовірно, 1880 р., надіслане до Катерини Михайлівни Рубісової. Христина пише їй про своє здоров'я та про справи: *«... я від початку лютого змазую груди та спину йодом, приймаю мікстури – хіну і т. д. Оскільки останнім часом здоров'я моє дуже ослабло, карточки* [фотографії] *моїх хлопчиків зніму, як тільки холоди вщухнуть. Так Юрочку ми не виносили цілую зиму, то зрозуміло, що зробити це неможливо до того часу, поки не потепліє. Навчився він ще новому фокусу, співає і танцює. На Володю клімат, схоже, став дуже погано впливати – у нього всі зуби болять, худий, ясна розпухлі і тому я вирішила (ох, як важко було!) його в серпні місяці Вам віддати, тільки Вам, і більш нікому іншому, поки жива буду. На наступний раз напишу Вам більше, бо спішу відправити відповідь матері і брату на їх лист, в якому вони мені сповістили про смерть старого. Дуже жаль*

[6] Аршин = 0,71 м

[7] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/4792.

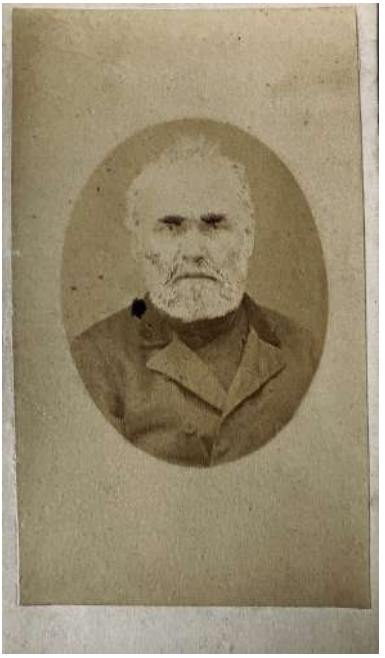

Іл. 1. Кіндрат Матвійович Волков – батько Федора Кіндратовича Вовка [Архів Української Вільної Академії Наук у США (далі – Архів УВАН (США)]

старого, хороший він був»[8]. Тут, очевидно, йдеться про смерть батька Ф. Вовка, який помер 20 лютого 1880 р. (іл. 1). Далі Христина пише, що вкладає цей аркуш до листа родичам і просить його передати. Закінчує лист словами: *«Пишіть же, голубко моя, частіше. Цілую Вас сильно, Христя»*[9].

Лист від 27 березня 1880 р. (рік не вказано), написаний, імовірно, до брата Ф. Вовка Дмитра Кіндратовича, який підтримував сім'ю Христини фінансово й пересилав її повідомлення Федорові за кордон. У листі Христина, крім іншого, пише: *«Про Володю, я на своє горе повинна прийняти відоме Вам рішення. Як не боляче мені, але клімат заставляє це зробити. Але, так як воно занадто важке, то я вирішила це зробити раніше серпня, при цьому ще жива надія, що Бог мене помилує. Якщо ні, то нехай Ру*[бісова] *приїде забрати його… Ось ще одне прохання до Вас. Будьте ласкаві, вишліть в квітні гроші на кілька днів раніше, тому що зазвичай їх тут одержують між 20 та 22 числом, а між тим тепер Паска двадцятого і неприсутні дні до 27, то я боюсь, щоби одержання їх мною не запізнилось і ми не постились на свята без обіду. Що Матушка? Як її здоров'я? Чи одержали Ви мій лист написаний Вам і матері разом? Міцно жму Вашу руку, щиро поважаюча Вас Ваша* [ім'я замальовано]»[10].

[8] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1047.
[9] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1047.
[10] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/4794 л.

У недатованому листі до Дмитра Кіндратовича (ім'я адресата старанно закреслено) Христина повідомляє: *«небезпека для Юрка минула, у нього було запалення правої легені, яке ще не пройшло. Володю візьмете. Моя доля до цього часу ще не вирішилась, іншим всім терміни вже оголошені, можливо, і я скоро узнаю про свій і напишу Вам».* В кінці цього послання Дмитро Кіндратович дописав для Федора: *«Про Володю тепер нічого не знаю, бо, судячи з депеші Х. І. їх переводять і не буде ніякої можливості, як в сенсі грошей, так і щодо того, що з ними хто-небудь має їхати. Якщо будеш що-небудь писати про це, то, будь ласка, не вимагай настійно, бо це дратує і мене, і Надю. Якщо можна буде що-небудь зробити, то повір – зроблю»*[11].

Лист від 26 січня 1882 р. (рік не вказано), Христина написала ще у В'ятці. Кому – невідомо, ім'я адресата замальовано. Ймовірно, до брата Федора Вовка, Дмитра Кіндратовича. Вона повідомляє: *«Відправляю телеграму з цим листом, тому що у мене ні копійки, ледве зібрала на телеграму. Поясніть причину казусу з грошима, що виник вперше. Ви ж розумієте, що значить не одержати вчасно гроші. Доля моя тепер більш-менш визначилась. Як Вам відомо, мені дозволили переїзд в Астрахань у зв'язку з можливим розвитком сухот до весни. Пан губернатор обіцяв видати мені "бумагу" для переїзду, скористатись якою зараз я не могла з двох причин: неможливості здвинутись з місця через захворювання на тиф в легкій формі і наступного за ним плевриту, та відсутність теплого одягу. Але коли я одужала, то відразу подбала про майбутню дорогу – купила дітям дві шуби та дві пари чобіт і собі дещо придбала. Я подала "Прохання" на дозвіл про переїзд та обіцяної мені невеличкої суми грошей, без яких неможливо було їхати»*[12]. Далі Христина писала, що їй повідомили, що вона може бути за бажанням переведена, втім, лише в супроводі жандармів, тож вона ні на що не наважувалася, враховуючи своє здоров'я, поки не дізнається думку родичів. Досить часто Христина не писала листи за один день, а дописувала їх пізніше, через кілька днів, і причиною цього зазвичай було погане само-

[11] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/4793 л.
[12] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/4795 л.

почуття. Схоже, що цей лист саме такий[13].

Наступний лист, недатований, надісланий уже з Астрахані й адресований братові та матері чоловіка. Христина пише, що тільки що винайняла квартиру, й поспішає повідомити адресу, на яку їй писати, листа посилає рекомендованим і просить такими їй і відповідати, щоб кореспонденція не губилася дорогою. Далі вона повідомляє, що її переселення сталося несподівано: їх відправили разом з Житницькими. І хоч вона відправила телеграму з проханням переслати гроші на дорогу, одержати їх не встигла. Христина запитує, чи надіслали їй гроші у В'ятку, повідомляє, що за квітень Катерина Михайлівна переслала їй тільки 20 руб., просить вислати решту 20 за квітень, а разом з ними і 40 руб. за травень. Христина наголошувала, що в неї залишився 1 руб. і не було знайомих в Астрахані, щоб узяти позичку. В листі вона ділиться й новиною, що, ймовірно, невдовзі буде звільнена, якщо проявить повну політичну надійність, утім, терміну їй не повідомили. Христина цікавиться, чи планує Дмитро Кіндратович підтримувати її грошима й після звільнення, і, якщо так, то якою буде сума цієї надто важливої для неї допомоги. Ще вона пише, що її знову запитували про чоловіка, чи не пишуть їй чогонебудь про нього з дому. Відповіла, що не пишуть, бо й справді не писали[14].

Наступний лист – також з Астрахані, верхня частина аркуша відірвана, частина тексту, що зберігся, закреслена так, що неможливо прочитати. У листі Христина пише, що гроші одержала тільки на початку серпня; повідомляє, що довго не писала, бо ошпарила собі руку. Як тільки кінцівка трохи загоїлася, Христину письмово допитали щодо Федора Вовка, звичайно ж, вона відповіла, що нічого не знає про чоловіка. Питали її і про те, хто фінансово підтримує її в засланні: *«я вказала на Вас та іноді дядько. Потім мені повідоми нові правила для засланих і взяли підписку про те, що я їх читала».* Говорячи про дядька, Христина мала на увазі свого рідного дядька, тобто брата матері В. Антоновича. В кінці листа Дмитро Кіндратович дописав для

[13] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/4795 л.
[14] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1050 л.

брата: *«Я відірвав адресу, бо вона мені потрібна»* і відірвав кінець аркуша[15].

У листі від 18 вересня 1882 р., адресованому свекрусі, Христина щиро дякує за надіслані гроші й турботу. Вона пише, що в Астрахані життя дуже дороге і вказує ціни. В той час сім'я Христини з чотирьох осіб (вона сама, двоє дітей та її мати Евеліна Боніфатівна) жили на 40 руб. на місяць: оплачували квартиру, яку доводилося наймати, купували дрова для опалення й продукти харчування. На купівлю одягу доводилося просити додаткові гроші. Христина пише: *«Життя тут страшенно дороге, харчі першої необхідності, такі як м'ясо, коштують від 15 до 16 коп. за фунт. Дрова 37 руб. за сажень квадратний, головка свіжої капусти величиною з кулак коштує 7 коп. Масло від 30 до 60 коп. за фунт, все інше в цьому ж роді. Фрукти дешеві, але тільки деякі і тільки літом. Так кавуни, дині, виноград – це дешево, наприклад кавун, такий великий, що ледве донести коштує 10 коп. самий дорогий, дині по 2 коп. великі, винограду фунт самого кращого 10 коп. Зате груші, самі поганенькі коштують 22 коп. десяток, а потім ще дорожче будуть, а також і яблука. Це пояснюється тим, що тут літом жара страшенна і грунт солончак, тому щоб зберегти сади, їх все літо поливають».* Христина жаліється, що тут усяка рослинність пропадає – вона це бачила на власні очі, проїжджаючи пароплавом майже всю губернію. Водночас рибу вона хвалить, пише, що севрюга, стерлядь, осетри, білуга завбільшки з сажень, а ікра свіжа по 2 руб. за фунт. Христина розпочала писати листа 18 вересня, однак знову застудилася й захворіла так, що навіть писати не могла, спробувала продовжити його вже 9 жовтня, але настільки заслабла, що змогла написати лише про свою хворобу: *«Зрадівши присланим Вами грошам, я вирішила купити собі пальто, якого в мене зовсім немає, відправилась в місто, подивилась пальто і вирішила сама не купувати, повернутись додому, позвати матір, щоб вона подивилась і разом купити»*. Коли поверталася додому, її провіяв вітер і почався такий плеврит у правій легені, якого ще жодного разу не було. Христина пролежала три тижні, а закінчити листа

[15] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1048 л.

змогла лише 20 жовтня, коли плеврит полегшав, утім, підвищена температура ще трималася. В цьому самому листі Христина описує дітей: *«Володя навчається в школі, дуже худий і кашляє, але учиться прекрасно, постійно одержує 5 за уроки і дуже любить навчатись. Не знаю, як далі буде. Юрочка чудо, яке миле дитя. Я ще не бачила такого чудового хлопчика. Віршів, казок, пісень знає безліч, товстенький, здоровий, чорноокий, жвавий. Цілую Вас міцно, поважаюча Вас Ваша дочка Христина. Моя матінка посилає Вам свою повагу».* Наприкінці листа Ганна Федорівна – мати Федора Вовка, – дописала повідомлення синові: *«Відіслано з Астрахані 21 жовтня, одержано 28 жовтня. Ось, милий мій, посилаю тобі листа. Цілую тебе сердечно. Господи, почуй мою молитву, щоб я побачила моїх внуків…»*[16].

Лист від 23 березня 1883 р. надісланий із Астрахані. Початок зі зверненням до адресата старанно закреслено, не прочитати, але з тексту зрозуміло, що лист до рідні. Христина повідомляє, як витратила прислані на одяг гроші: *«куплено мені пальто за 10 руб., дві пари чобіт дітям 6 руб., кашеміру мені на спідницю 9 аршин по 65 коп. кожний, теплу хустку…».* Христина дякує за гроші, пише, що приодяглись, але треба буде ще дітям купити костюми, тому що з раніше надісланих грошей вона купила трохи білизни й на костюми забракло. Христина повідомляє про навчання Володі: *«…навчається в пансіоні, де готують дітей в реальну гімназію. Учать російську граматику, читання, письмо під диктовку, молитви, закон Божий і арифметику. …Володя дуже ослаблений, як прийде з класу, то буквально зелений і весь в поту. Дуже швидко росте, вже високий хлопчик, дуже худий і покашлює, але лікарі кажуть, що лікувати його не потрібно, треба тільки добре годувати і не виснажувати заняттями».* Про Юру Христина пише, що він дуже схожий на батька лицем, але малий на зріст, товстенький, міцний, з наполегливою натурою, не балуваний, зосереджений і дуже милий. А ще Христина розповідає, що в неї знову було гостре запалення правої легені, вона лежала місяць і тільки тепер почала вставати: *«Позвали мене в Поліцію для оголошення звільнення, був мороз і я просту-*

[16] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1045 л.

дилась. Звільнена я так: мені заборонено в'їзд в столичні міста і віддана я під негласний нагляд»[17].

Ще один лист із Астрахані, також без дати, адресовано до жінки, ім'я якої старанно закреслено. З контексту зрозуміло, що адресатка – Катерина Михайлівна Рубісова, а повідомлення написане влітку чи навесні, бо йдеться про екзамен на осінь. У листі Христина пише, що не знає, що на неї очікує, поки не дізнається точно, чи й далі підтримуватимуть грошима її сім'ю, тому просить приїхати забрати Володю: *«Мені бажано було б, щоб Ви взяли його до себе, і взагалі, було б прекрасно, якби Ви самі приїхали сюди, тим більше, що це коштує небагато».* Христина повідомляє, що зайняла посаду помічниці лікаря, передусім, щоб зменшити накопичені борги, покращити матеріальне становище й одержати «Атестат фельдшера». Працювала від 8 ранку до 14 год. і від 16 до 21 вечора, за це одержувала 30 руб. та кімнату. Роботи дедалі більшало, оскільки відкрилася лікарня, кількість хворих зростала й доводилося працювати і вночі. Христина переймалася, чи вистачить їй фізичних сил із *«паршивими легенями»*. Просила прислати їй підручники для фельдшерів і збиралася восени скласти іспит. А ще в листі Христина пише, що після звільнення їй необхідний вид на проживання, але в Астрахані його не видають: *«Моїх же документів при звільнені не повернули, кажучи що відправляючи мене сюди, в'ятський губернатор документів не прислав, а вони самі видавати такі документи, як мені потрібно, не можуть жителю іншої місцевості»*. Христина просить Катерину Михайлівну подбати про паспорт для неї, але, щоб там не було написано, що вона колишня адміністративна заслана. Про Володю вона написала, що дитина не переносить клімату, дуже худне і його довелося забрати зі школи[18].

Серед листів, написаних із Астрахані, зберігся й один від матері Христини – Евеліни Боніфатівни Васнєвської, яка була разом з ними в засланні. Лист від 28 серпня 1883 р. адресований К. Рубісовій. У повідомленні, серед іншого, йдеться про Володю,

[17] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1386.
[18] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1355 л.

який захворів на тиф, мав три дні високу температуру понад 40 градусів, лікували дитину лікарі з лікарні, не приховуючи небезпеки. Пізніше мати Христини дописала листа й додала, що консиліум лікарів визначив, що це не тиф, а індійська південна лихоманка. З цього самого листа відомо, що Христина вже вільна й може їхати: *«Вона послала телеграму, що вся сім'я готова їхати, хоча з виїздом втрачається місце роботи, нехай висилають гроші на проїзд, але ніякої відповіді, і навіть грошей "місячних" за серпень не прислали»*[19].

У листопаді 1883 р. Христина була в Києві – 17 листопада Ф. Вовк отримав звістку, що дружина вже в місті й діти здорові[20].

Наступні листи Христина писала вже з Києва й адресувала повідомлення безпосередньо чоловікові, Федору Кіндратовичу Вовку, тоді – Волкову. Очевидно, перший лист до чоловіка написаний 20 грудня 1883 р. (рік не вказаний). Христина повідомляє: *«П'ять днів тому отримала я запрошення з'явитись в Жандармське управління, де і одержала офіційне право вести переписку з тобою».* Вона детально описує цей візит і запитання, які їй ставили: чи не може вона що-небудь сказати про статтю свого чоловіка, надруковану в «Київській Старовині»; чи не приходила вона до редактора одержати гонорар за статтю; чи листується вона з чоловіком; чи знала вона, де він, коли була в засланні; коли дізналася, що він емігрував тощо. Христина відповідала на всі запитання: *«Я сказала зовсім щиро, що в редакції була, тому що дуже бідую з дітьми, а дізнавшись від брата, що там можу одержати трошки грошей, то просила мені їх вручити, але не одержавши нічого пішла. …Коли я була в засланні, то про тебе зовсім нічого не знала, а почула про твоє існування лиш коли повернулась. …Відносно листування з тобою, я заявила, що я не писала тобі, тому що боялась, оскільки і так уже багато пережила, але знати про тебе і переписку вести було би мені більш ніж дорого»*. Далі вона розповіла, що жандармський полковник навіть назвав їй кілька пунктів перебування її чоловіка (це вказує на те, що жандарми стежили за Ф. Вовком в еміграції) і офіційно до-

[19] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1051 л.
[20] Франко О. Федір Вовк – вчений… С. 71.

Іл. 2. Конверт, у якому Христина Вовк надсилала гроші Федору Вовку [НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/967л]
Іл. 3. Зворотна сторона конверта з сургучними печатями [НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/967л]

зволив листуватися без усякої відповідальності за це. До того ж полковник показав їй «Височайший Маніфест» і сказав, що її чоловік може повернутись, якщо подасть прохання про помилування. Христина сказала, що їй важливо, аби діти знали батька, і попросила адресу, куди писати – одержала пораду взяти адресу в редакції «Київської Старовини», що і зробила. У листі Христина вказала свою адресу, куди писати (вул. Жилянська, 35), та відзначила, що при показаннях записали, де вона живе[21].

У листі від 19 січня 1884 р. Христина просить відправляти їй кореспонденцію рекомендованою, щоб не губилася дорогою, надсилає чоловікові 100 руб., які заробила, і просить, щоб гроші він витратив на себе, а не на якісь справи (іл. 2–3). Вона тішиться, що Федір Кіндратович має бажання вступити до Антропологічного інституту. Про дітей Христина повідомляє, що Володя добре читає, але поки що не віддаватиме його до гімназії, бо місце її роботи тимчасове. З Юрою також посилено не займатиметься, бо діти слабкі, ослаблені, занадто погано їх годували. Про своє лікування вона пише, що тепер лікар дає їй креозот з

[21] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1006 л. Про допит Христини Вовк див.: Бузько О. В., Роде М. Спільнота в зображеннях: архівні джерела до життєпису Хведора Вовка. *Археологія і давня історія України*. 2023. Вип. 4 (49). С. 181.

гліцерином на білому вині та риб'ячий жир з іншими ліками, які вона перелічує. *«А як жилось і живеться – то цього і на воловій шкурі не перепишеш. …Ех, голубчику, як би мені тебе хоча би на годинку побачити. Я тепер засіла займатись. Коли сил вистачить, то видержу фельдшерський екзамен… Ось тільки катар легенів не забирав би час. Тепер я мрію, коли змога буде, купити собі медичний набір. Взагалі хірургія мене захоплює дуже, і дається – пробувала»*[22].

У листі від 6 лютого 1884 р. Христина жаліється, що довго немає відповіді на її попередній лист, у якому надсилала гроші. Пише вона і про свої почуття: *«я плакала, згадуючи тебе, особливо у В'ятці, але так, щоб ніхто сліз не бачив…»*. Окрім листів, Христина надсилала чоловікові газети, журнали та книги на його прохання, а також посилки з речами і продуктами. У цьому листі згадує, що посилає йому дві сорочки, які пошила, з тасьмою замість вишивок. Щодо поїздки за кордон Христина зазначає, що, на її думку, їхати всією сім'єю наразі ризиковано й краще буде їй просто приїхати побачитися з ним. Щодо грошей, вона згадує бажання Федора Кіндратовича вступити до Антропологічного Інституту й пише: *«З моменту твого вступу до Антропологічного Інституту ти будеш одержувати стипендію два роки, тобто до його закінчення».* Про своє здоров'я Христина повідомляє, що її оглядали чимало досвідчених лікарів і всі в один голос кажуть, що в неї катар легенів і хронічний плеврит правої сторони. У цьому ж листі Христина згадує про повернення до Києва: *«Коли я повернулась, то Митя мене зустрів на вокзалі і відправив в готель, потім заявив, що приїде до нас з матір'ю, коли наймемо квартиру. Так і зробили. Митя заявив, що якщо щось знадобиться від нього – то написати записку, занести на вокзал і передати служителю для передачі йому. Одержавши її він прийде».* Йдеться у листі й про гроші від проданої батьківської хати, з яких брат Ф. Вовка виплачував Христині щомісяця 40 руб., із частини, що належала Федору Кіндратовичу[23].

---

[22] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/967 л.

[23] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/968 л.

Іл. 4. Фото Федора Вовка. Женева, 1886 р. [Архів УВАН (США)]

Лист Христини від 23 лютого 1884 р. короткий, вона повідомляла, що не писала, бо не могла пера в руках тримати, був дуже сильний плеврит, потім хвороба змінилася на катар легень і лихоманку. Як тільки стало трохи краще, Христина, дуже слабка, встала з ліжка: *«Аж згадати страшно, якби не мій лікар, то довелось би просто пропасти зовсім».* Просить вона писати їй частіше, повідомляє, що діти здорові, запитує, які книги йому потрібно вислати[24].

У листі від 30 березня 1884 р. Христина у перших рядках повідомляє, що повідомлення від чоловіка одержала і перелічує, які книги вишле, чого немає в Києві, а що вишле згодом. Серед іншого вона запитує: *«Хведоре, чи знаєш ти як живуть діти, при яких умовах? Як же це ти так поступаєш?»* Розпочатого листа, вона закінчила вже 24 квітня 1884 р. Повідомляла, що знову хворіла, живуть вони на 40 руб. на місяць, але добрі люди допомагають. Христина просила грошей для результативного лікування і для придбання теплого одягу, зверталась і до чоловікового брата, але той коштів не давав. Діти просили, щоб батько писав кожному з них окремо. У листі Христина дякує Федорові, що надіслав свою фотографію, обіцяє скоро вислати

[24] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/3568 л.

свою, а потім і світлини дітей. Пише, що Юрко, побачивши фотографію батька, як тяму втратив – кричав, стрибаючи: *«У мене батько є!»*[25]. На жаль, цієї фотографії у фонді Ф. Вовка не виявлено, як і тих, котрі Христина надсилала за кордон, немає і світлини самої Христини (іл. 4).

У листі від 6 травня 1884 р. Христина обіцяє вислати чоловікові книги, як тільки почне виходити з хати, бо знову лежала хвора. Сповіщає, що її мати з кожним днем слабшає, збирається її трохи підлікувати, після того, як сама зміцніє. З листа видно, що після хвороби Христина збирається поїхати в село набиратися сил. Про дітей пише, що Володя зовсім уже здоровий, а Юрочка поганенько – розлад шлунку через *«київські обіди»*[26].

Що таке «київські обіди», стає зрозуміло з інших листів Христини. 6 грудня (рік не вказано) вона повідомляє про хвороби дітей (Юра два тижні лежав із сильною ангіною, як тільки встав, то на другий день у Володі в горлі виник нарив у супроводі легкої форми дифтерії) і про те, вона мала тільки один масаж, на якому заробила «полтинник» [тобто пів рубля], бо масажистів багато, а роботи мало, водночас хвороби та необхідність обмундирувати Володю до гімназії призвели до того, що: *«ми зовсім розорились, перестали дома обіди варити, стіл беремо»*[27]*.* Очевидно, що сім'я могла певний час обідати в борг, а платити наприкінці місяця, або ж коли з'являлися гроші, ймовірно, так було дешевше.

У листі від 10 травня 1884 р. знову йдеться про здоров'я Христини: окрім застарілого хронічного бронхіту в неї виникли нові проблеми з легенями – ущільнення правої верхівки та емфізема в лівій. Лікарі радили їй гірське повітря й вважали, що за належних гігієнічних і кліматичних умов та при доброму харчуванні її легені можна було б довести майже до нормального стану. В листі йдеться і про поїздку за кордон: *«А відносно існування тут чи там, то чи можна проіснувати там на 250 франків? Які ціни на продукти, дрова, прачку, квартиру…».* Христина

[25] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/969 л.
[26] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1387 л.
[27] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1035 л.

цікавиться, чи можна на околиці міста придбати невеличку хатинку й скільки це коштуватиме[28].

У листі від 29 травня 1884 р. Христина жаліється чоловікові на його брата, в якого вона просила грошей на подальше лікування та на теплий одяг. Брат коштів не дав, а сказав: *«Могли ви перебиватись до сих пір без нічого, то можете і далі. Хотіли ж ви їхати в село після плевриту та запалення легенів, то можете і тепер».* Для того, щоб видати Христині додаткові гроші, Дмитро вимагав дозволу Федора, адже це були гроші за продану батьківську хату, розділені навпіл між братами[29].

Зі змісту подальших листів стає зрозумілим, що Христина таки поїхала в якесь село на Волині, але її наміри зміцнити здоров'я на свіжому сільському повітрі обернулися бідою – Володя захворів на туберкульоз. У недатованому листі вона пише: *«Володі трошки краще стало, а то зовсім було 4 рази помирав. Я тобі писала, що в нещасної дитини сухоти. Почалося із страшенно гострої форми туберкульозу, так що туберкули (як кажуть лікарі) були і на поверхні – словом він моментально весь покрився ранами. Текло з вух, носа і т.д. при страшенно високій температурі. Лікарі признали дитину невиліковною, сказавши, що така гостра форма скоротечного туберкульозу зупинена бути не може. Дитина дуже кашляла. Я з відчаю почала давати величезні дози креозоту, обкурювала його сіркою… Два з половиною місяці не роздягалась і не лягала, буквально просиділа біля дитини і доглядала його. …Тепер температура спала до норми, кашель меншим став, рани позагоювались. Лікарі виказують здивування. Тепер хочу перевезти його в Київ. Написала, щоб мені прислали грошей і квиток. Взагалі тепер натисну на брата за гроші. Треба рятувати дитя поки хоч якась надія є. Ну, а сама я знаходжусь в стані, що називається "неможливо зовсім" у всіх відношеннях. Цікаво, що далі зі мною буде з хворими легенями серед атмосфери повної бацил».* А на маленькому клаптику паперу рукою Володі кілька слів російською: *«Батьку хворий я (пишу). Хочу до тебе. Цілую тебе Володя Волков»,* і на цьому ж клаптику паперу рукою Хрис-

[28] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1388 л.
[29] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/971 л.

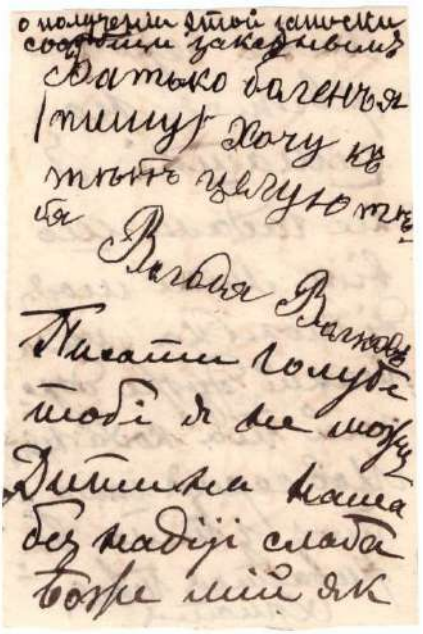

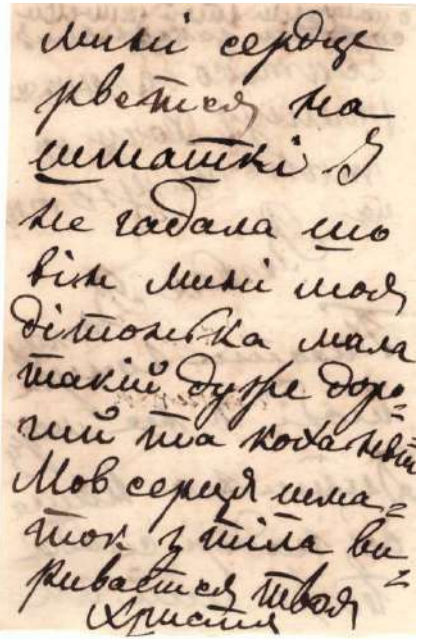

Іл. 5. Записка, написана батькові хворим сином та його матір'ю [НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1013л]
Іл. 6. Зворотна сторона записки, надісланої батькові від хворого сина та його матері [НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1013л]

тини написано українською: *«…Дитина наша без надії слаба. Боже мій як мині серце рветься на шматкі. І не гадала шо він мині моя дітонька мала такий дуже дорогий та коханий. Мов серця шматок з тіла виривається. Твоя Христина»* (іл. 5–6)[30].

У листі від 5 липня 1884 р. (рік не вказано, але йдеться про VI Археологічний з'їзд в Одесі, який проходив з 15 серпня по 1 вересня) Христина пише: *«Я приїхала на кілька днів в Київ. Мати і Юрок не здорові, і сьогодні виїжджаю на Волинь знову, а Матушку з малим відправляю в Одесу на лиман і морські купання до 7 серпня по наших числах. Володя зі мною. …Свиня велика твій брат на цей раз виявився. Давав матері і Юрку квитки, я його просила,*

[30] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1013 л.

щоб і мені видав квиток, щоб я могла поїхати в Одесу їх забрати назад в Київ і разом побувати на морі і на Археологічному з'їзді і він мені не захотів білет видати. Велику неприємність він мені зробив: по-перше – позбавив великого задоволення, а по-друге, можливості познайомитись зі з'їздом, річчю більш ніж цікавою». В цьому ж листі Христина згадує, що в неї виявили бацили в невеликій кількості, якими вона заразилася, коли лікувала Володю. Тут же вона зазначає, що підготувала Володю до підготовчого класу гімназії. Судячи з закінчення листа – *«… а то поїзд відходить»*, – писала вона листа на вокзалі, провівши матір з Юрою в Одесу та знову вирушаючи на Волинь зі старшим сином[31].

На початку листа від 6 грудня 1884 р. (рік не вказано), окрім напису *«6 грудня, Київ»*, в дужках – слова: *«Ми уже тут».* Христина пише, що через погане харчування та нікудишню тісну квартиру в дитини, котра мала всі ознаки одужання, з'явився гній, кашель і т.д. *«Я тобі писала, що на 40 руб. в місяць покращити умови неможливо. Ти промовчав і нічого не написав мені. Уже 4 дні, як лікуючий Володю лікар наказав зібрати консиліум для огляду гортані, але нічого не зроблено, і ліків, і їжі немає».* Христина пропонувала, щоб Дмитро з коштів за продану батьківську хату додавав до літа кожний місяць 15 руб. до 40 призначених, щоб щомісяця було 55 руб., аби якось звести кінці з кінцями. Наприкінці листа приписка: *«Коли малий лежав на Волині, то було взято у Мити 50 руб.»*[32].

У листі від 17 грудня 1884 р. (рік не вказаний) Христина пише чоловікові: *«Посилаю тобі карточку* [фотографію] *Володі зроблену в одну із агоній, а їх було 4»*. Тут же в листі згадує, як лікарі відмовилися від дитини, визнавши хлопчика невиліковним і неможливим допомогти йому, як вона, сама хвора, сиділа біля сина, що помирав, не роздягаючись, практично без сну та їжі, була йому і матір'ю, і лікарем, і нянькою, і досягла чудових результатів праці. А тепер: *«Дитина почала одужувати, і тут через безгрошів'я знову гірше стає, уяви собі мій душевний стан»*[33].

---

[31] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1015 л.
[32] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1014 л.
[33] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1012 л.

Наступний лист у фонді Ф. Вовка написаний 17 березня 1885 р. (рік не зазначено). Христина хоче попросити Дмитра Кіндратовича видати їй квітневу надбавку: *«Адже через тиждень свято* [Великдень]*, хотілось би діткам хоч би що-небудь зробити, дуже вони журяться, що нічого не робиться».* Дописуючи листа 20 березня, Христина повідомляє, що старшому сину знову погіршало: *«У Володі позавчора знову з'явились набряки з вечора, а сьогодні лице таке розпухле, що довелось вкласти його в ліжко, а температура піднялась до 38 градусів».* Вона наголошує, що тісна вогка квартира робить свою справу, а змінити помешкання немає ніякої можливості, платять вони 17 руб. 50 коп. за дві кімнати щомісяця і це дуже дешево порівняно з нинішніми квартирними цінами[34].

Короткого листа від 23 березня 1885 р. (рік не вказано) написано перед Великоднем. Христина повідомляє, що брат дав 10 руб., діти дуже зраділи: *«Один кричить: Крась яйця, другий: Паску печи».* Зазначає, що *«Володя ще лежить, обрюзглість не опадає, як повинно бути, і вечорами лихоманка, а вранці, слава Богу, вчора і сьогодні жару немає».* Христина вітає чоловіка зі святом від усієї сім'ї. В цьому ж листі вона пише, що тепер членом їхньої родини стала гувернантка Августина Верещинська, яку вона називає «Киця», а діти (в листах до батька) – «Кицька»[35].

Наступний лист написаний одразу ж після попереднього, в березні 1885 р. Христина розповідає, що вони святкують Великдень, фотокартку Ф. Вовка прикрасили барвінковим віночком: *«А щоб хоча би скільки небудь дійсною здавалась твоя присутність з нами всіма, то ми з Кицею влаштували над твоєю фотокарткою віночок з барвінку. …Гілочку з твого віночка посилаємо тобі».* Вона також повідомляє, що у Володі спав набряк і він встав з ліжка. До цього листа вкладено невеличкий аркуш паперу, на якому повідомлялося, що вітання з Великодніми святами пролежало 5 днів, бо біда: *«Володя встав, а Матуся моя і Юрко злягли, у Юрка просто зрозуміти не можемо що. Ось уже 4 дні лежить в гарячці»*[36].

---

[34] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1018 л.
[35] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1019 л.
[36] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/972 л.

Тривожного листа написано 1 квітня 1885 р.: *«Сьогодні прийшли до мене Дядько з Панченком і останній констатував, що у мого любимого, дорогого Юрочки висипний тиф. …Вжито усіх можливих заходів для порятунку дитини»*[37].

Лист від 3 квітня 1885 р. починається з хвилювань Христини через відсутність листів від чоловіка, далі йдеться про стан молодшого сина: *«Юрка тиф дійшов до максимуму і стояв в такому вигляді 5 днів, температура посилювалась поступово і 4 дні стояла майже однаково. Сьогодні вранці вперше температура спала до 38,5, це перша ознака покращення».* Далі Христина пише, що Володя ще трохи кашляє, його намагаються вберегти, щоб не заразився тифом[38].

У листі від 25 травня, без указаного року, Христина повідомляє, що одержала від Дмитра Кіндратовича останні зимові додаткові 15 руб. і більше просити його не може; розповідає чоловікові, що життя подорожчало й прожити на 40 руб. на місяць навіть упроголодь уже неможливо; радиться, як їм бути. Про стан свого здоров'я пише: *«У мне по минулорічному бацили знову завелись та кров'ю харкаю, але мене це не так би дуже хвилювало, бо я не лікуюсь, тому що немає грошей, але про Володю слід подумати, у нього вчора знову з'явилась лихоманка і крові досить виплював»*[39].

У листі від 25 жовтня 1885 р. Христина повідомляє Федорові, що Дмитро забрав Володю до себе і найняв йому репетитора для підготовки дитини до 1 класу класичної гімназії. Також вона пише, що, як виявилося, Дмитро Кіндратович злий на брата за його сім'ю, тому й не пише йому, сказав що: *«пора би уже тобі, такому розумному, заслужити собі яке-небудь становище за кордоном. Чи хіміком на заводі, чи фотографом і т.д.»*. У листі йдеться, що здібному й милому Володі було важко вчитись, адже він швидко втомлювався через перенесені хвороби. А ще Христина писала, що їй обіцяли зробити світлини дітей, аби вона надіслала фото синів батькові: *«побачиш на них чоботи моєї*

[37] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/973 л.
[38] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/974 л.
[39] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/978 л.

роботи. Пришли мені в листі мірку довжини твоєї ноги і підйом навкруг ноги. Хочу тобі туфлі, а якщо хочеш, то і черевики зробити, хоча за останні зі страхом берусь, тому що великих чоловічих черевиків ще не пробувала робити». Ймовірно, Христина влаштувалась у якусь майстерню. Бідолашна, шукала будь-яку роботу, щоб заробити трохи грошей[40].

Хвороби постійно переслідували сім'ю Христини. В листі від 17 листопада 1885 р. вона повідомляє, що її мати хвора, в Юрка хворе горло вже понад тиждень, а в Києві вирує дифтерія. Христина і сама хвора, *«кашель такий, що нічим вгамувати не можна, …бо бацил до лиха»,* її колеги позичили їй трохи грошей, бо просили керівництво видати їй гроші за місяць на кілька днів раніше, але одержали відмову. *«Дитя заслабло, дома ні грошей, ні дров, нічогісінько нема».* Христина міркує щодо переїзду за кордон до чоловіка та про перспективи дітей, яких виховали батько-емігрант і мати після заслання[41].

У багатьох листах Христини йдеться про бажання побачитися з чоловіком, чимало роздумів про переїзд усією сім'єю до Ф. Вовка за кордон. Так, у листі від 21 листопада 1885 р. вона пише*: «Мені страх як хочеться побачитись з тобою, це так, але я думаю, що питання стоїть так: що якби переїхати нам усім зразу…»*. Зчитується втома Христини від такого життя та її мрії про відпочинок, адже вона захворіла на туберкульоз, коли лікувала й доглядала сина: *«У мене, друже, сухоти. Це факт, бацили у величезній кількості в мокроті»*[42].

В розлогому листі (на 10 аркушів) від 19 січня 1886 р. Христина описує життя сім'ї й міркує про майбутнє. Вона повідомляє, що від пристойного одягу давно відвикла, дякує *«за гроші, котрих уже лишилось стільки, скільки потрібно на посилку, тобі уже приготовану до відправлення. Ікру пришлю під час Контрактів, а то тепер вона страшно дорога – 2 р. 50 коп. за фунт. Тепер посилаю сорочку і штани, сигари Киціної роботи і люльку»*. Про свою працю Христина пише так: *«Коли 2 тижні*

[40] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/979 л.
[41] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/980 л.
[42] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/981 л.

ходиш, а місяць потім не можеш вийти з дому, а частенько і з ліжка не встати, щоб попередити який-небудь плеврит чи запалення легень». Вона ще раз дякує за надіслані гроші й повідомляє, що придбала собі ліки від кашлю та хіни, які вже давно прописали їй лікарі й дозволила собі вперше за 7 років задоволення – купила квиток в оперу: *«Знав би ти як я жадаю почути музику, яку так сильно люблю, а якої уже стільки років ні разу не чула. Уяви собі, друже, що не кажучи уже про заслання, по поверненню це буде перше задоволення, яке одержу, дякуючи тобі».* В цьому ж листі Христина пише, що Володя складав іспити, з усіх предметів задовільно, а диктант погано написав, тож його не зарахували до гімназії. Вона хвалить Дмитра Кіндратовича, що ставився до Володі як батько, ні грошей, ані труда не жалів, щоб улаштувати дитину. Христина вважала, що Володя не потягне класичну гімназію, тому йому треба йти в реальну[43].

У цьому ж листі Христина розмірковує: *«Щодо виїзду за кордон, …чи добре ти подумав, що виховуючи за кордоном, позбавляємо дитину громадянських прав. Питаю я себе, чи маємо ми на це право за для наших особистих почуттів, …А діти в майбутньому чи не нарікатимуть нам гірко за вивезення їх з рідної країни… ми маємо двох дітей, значить не про одного маємо думати. Юрку 8 років, значить треба думати про перспективу для двох».* Вона радилася про це з дядьком, В. Антоновичем: *«Моя і дядька думка, що хлопці повинні до останньої крайності бути в рідному краї, учитись, пізнавати свій народ, розуміти його потреби і тільки тоді можуть бути корисними громадянами своєї рідної землі. І тільки в крайньому разі можливо вдатися до закордону».* Про Юрка мати повідомляє, що він *«тільки і мріє про те, як він познайомиться з батьком і цілими годинами бубонить про те, як він свого батька узнає. Як він* [батько] *нас всіх приголубить, утішить, всім, не виключаючи мами, Киці, баби, іграшок накупить. Як нам добре буде і багато чого іншого…»*[44].

А 3 лютого 1886 р. Христина пише коротке повідомлення в кінці листа старшого сина. Володя пише українською, окрім ін-

[43] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/982 л.
[44] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/982 л.

Іл. 7. Фото Володі Вовка. 1899 р. [Архів УВАН (США)]
Іл. 8. Зворотна сторона фотографії з підписом Володі Вовка [Архів УВАН (США)]

шого повідомляє, що він здоровий, учить французьку, що вони всі в складчину (Юрко, він, мама, Киця і баба) купили йому «копченок». Ще він розповідає, що вони видають власний журнал «Наша хатина», який пришлють батькові (іл. 7–8)[45].

Недатований лист на 5,5 сторінки написано, ймовірно, на початку березня, напередодні «іменин» Ф. Вовка. Нині днем народження вченого вважають 17 березня, очевидно за новим стилем, бо в листах його вітають 5 березня. Христина пише, що разом із цим листом надсилає посилку, але вона не встигла пошити йому туфлі та не дістала замовлену люльку: *«Тепер іде в посилку сорочка, “копченки”, ікра, гарбузове насіння, пряники та*

[45] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/983 л.

Киця на іменини посилає цигарки своєї роботи». Також у листі йдеться про здоров'я Володі: коли він минулого разу займався з репетитором і жив у Дмитра, в нього текло з вуха, тоді пройшло, тепер знову повторилось. У клініці лікар діагностував прорив барабанної перетинки в правому вусі та прорив перетинки всередині носа. Їх направили до спеціаліста, який сказав, що ліве вухо ще можна врятувати, якщо ефективно лікувати. Христина просить вислати гроші на лікування хлопця. А ще вона пише: *«… лавка, в якій нам давали в кредит, закрилась, а ти нам не прислав обіцяних в кінці лютого грошей і ми не тільки не могли відправить посилку, але тиждень сиділи без чаю».* З інших листів відомо, що для обідів вони «брали стіл», тобто десь обідали, розплачуючись пізніше, а дома пили чай, купуючи заварку й цукор. Наприкінці листа Христина повідомляє: *«з Володею займаюсь від 8 до 10 вечора. Киця учить його і Юрка по-французьки. І вранці займаюсь з Володею від 8 до 2 дня, в 2,5* [години] *він іде до репетира і займається від 3 до 5,5, повторно обідає у Д*[митра] *і приходить додому»* (іл. 9)[46]. Ймовірно, репетитор жив у Дмитра Кіндратовича, а Володя ходив туди займатися, бо Христина не дозволила йому цього разу забрати дитину до себе.

В листі від 28 березня 1886 р. Христина повідомляє, що спочатку вона хворіла на катаральну пневмонію, потім сильно захворів Юра, температура в нього піднялася під 40°. Вона думала, що після Астрахані повернулася хронічна лихоманка, дала хіни, чаю, витерла оцтом і вклала в ліжко. Але це не допомогло й стало ще гірше: дитина знепритомніла, губи сині, очі під лоба підкотив. Привезли лікаря, який діагностував у Юрка конвульсії від глистів («Юрка душили глисти»). Христина розповідає, як їй допомагали Киця та Володя: старший син уночі бігав за лікарем, потім вони по черзі бігали в аптеку, сиділи біля Юрка: *«Предобрий мій Володюшка …нізащо не хотів спати лягати, а хотів коло брата сидіти. Страх, як вони люблять один одного, дітки мої дорогі».* Загадала Христина й те, що Киця навчала Юру читати[47].

Поштовою карткою Христина повідомила чоловікові, що

[46] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1032 л.
[47] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/984 л.

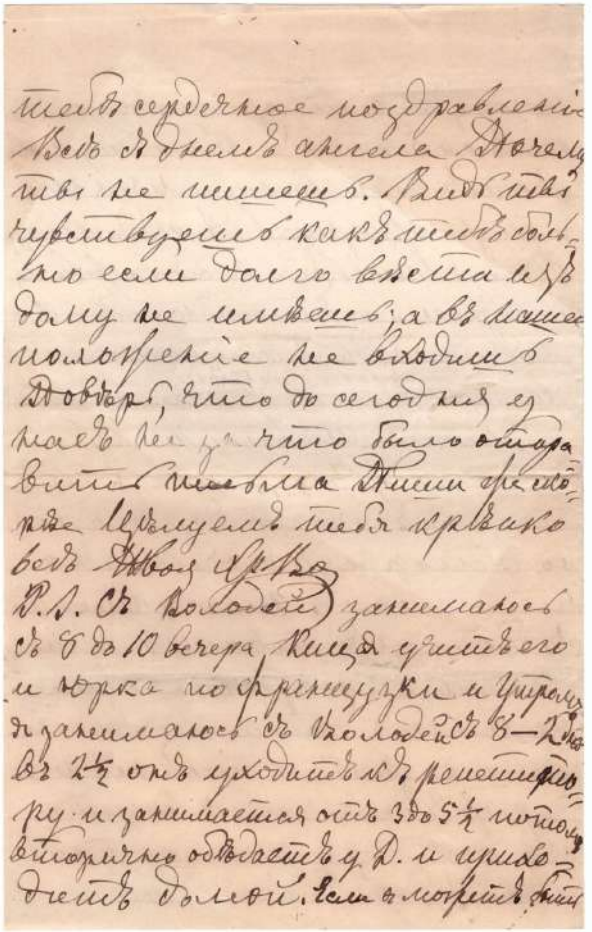

Іл. 9.
Лист Христини щодо занять з Володею для вступу до гімназії [НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1032л]

2 квітня 1886 р. о 12 год. дня померла її мати, Евеліна Боніфатівна[48]. А 18 квітня 1886 р., Х. Вовк написала, що її дядько разом із Кицею возили її до професора-невропатолога, професор сказав, що справа серйозна, хвороба розвивалася роками, а смерть матері довела до її до межі. Ще Христина додає, що Дмитро Кіндратович на похорон не дав ні копійки, та й на лікування вона нічого не просила[49].

[48] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/985 л.
[49] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1390 л.

У листі від 9 серпня 1886 р. йдеться про необхідність міняти свідоцтво на право проживання, що було дуже клопітно й коштувало 10 руб. на рік, адже Федір Вовк не дав Христині, як дружині, письмового дозволу на вільне проживання. Окрім того Х. Вовк заплатила ще й за метрику про смерть матері. Водночас життя в Києві подорожчало, оренда їхньої квартири, з однієї кімнати зовсім без вікон, однієї з вікнами та напівтемної кухні, обходилась у 24 руб. на місяць без опалення, та дрова коштували 30 руб. за сажень. Від Дмитра Кіндратовича вона щомісяця одержувала 55 руб. Однак цього бракувало на харчування й пошиття одягу, якого в членів сім'ї практично не було. Далі Христина писала, що здоров'я її зовсім нікудишнє, у Володі знову з'явилися ґулі біля горла й проблеми з носом, Юра худий і блідий, але здоровий, Киця навчає його. На думку дядька Христини, з такими знаннями можна було сміливо віддавати Юру до класичної гімназії в підготовчий клас. Христина хвалила Кицю, яка їй дуже допомагала, окрім того, Киця описала весільні звичаї Подільської губ. і масу пісень на Івана Купала[50]. З листів відомо, що дружина записувала для Ф. Вовка етнографічні відомості, зокрема весільні пісні та звичаї. Пізніше, вже дорослі Володя і Юра продовжили записувати й надсилати батькові етнографічні матеріали.

Поштівкою від 23 серпня 1886 р. Христина повідомила про вступ Володі до гімназії. Навчання оплачував Дмитро Кіндратович, а обмундирування вона мала придбати сама, однак грошей бракувало: *«Вчора бігала весь день, щоб хоч на блузу, штани та пальто для уніформи одягу позичити, бо за правилами відсутність форми загрожує виключенням».* Оскільки грошей їй дістати не вдалося, то просила чоловіка надіслати хоча би кілька рублів[51].

Листа від 7 лютого 1888 р. починав писати Володя, повідомляючи, що 29 січня 1888 р. о 6 год. ранку померла їхня бабуся, Ганна Федорівна Волкова, мати Ф. Вовка. Листа продовжила Христина, написавши, що не було часу відправити

[50] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/990 л.
[51] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/991 л.

Іл. 10. Анна Федорівна Волкова (з дому Арістова) – мати Федора Кіндратовича Вовка [Архів УВАН (США)]

йому посилку, то тепер відсилає ікру, яку йому ще мати купила, та «копченики», а ковбаси зіпсувалися, тож вони нароблять нових і скоро пришлють (іл. 10)[52].

У листі від 24 лютого 1888 р. Христина пише, що вона, аби на іменини 5 березня Федір одержав щось із дому, надіслала йому ікру, яку ще мати купила, трохи прянників і «копченок», куплених на контрактових розпродажах. На прохання чоловіка Христина описує останні хвилини життя його матері. До літа 1887 р. ще трималася, потім почала слабнути, глухнути, катаракта була, печінка хвора, водянка посилилася. До Різдва то гірше, то краще було, вона не лежала, ходила до самої смерті. Останні півроку мати тільки й говорила, що сподівається побачити сина, дуже вона його любила. Дмитро Кіндратович був невідлучно поряд, оточив матір турботою. Померла вона о 6 ранку 29 січня, ховали з шиком, похорон обійшовся в 300 руб. Свекруха заповіла Христині шубу й теплу хустку, сестрі – сорочки. Останнім часом часто говорила про своїх онуків, що Христина хворіє, діти слабкі… Також у листі повідомлялося, що у Володі збільшена печінка, болить при ходьбі, і наново відкрилися старі

[52] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1000 л.

ранки у вусі й у носі; у Юрка негаразди з серцем. Судячи з листа, Ганну Федорівну поховали в Ніжині[53].

На поштівці від 19 травня 1888 р. Христина, яка знову застудилася, крім іншого писала: *«Завтра у Володі перший екзамен, а у Юрка 17 травня був перший іспит у класичній гімназії. Газети пришлю, коли гроші будуть»*[54].

У листі від 3 серпня 1888 р. Х. Вовк пише, що потрібні Ф. Вовкові книги дуже складно дістати, «Київську Старовину» пришле, коли випише, адже безкоштовно не дають. Дядько Христини порадив виписати газети при одержанні гонорару. Дмитро Кіндратович дав їм 25 руб., і, щоб прожити місяць, сім'я продала весь теплий одяг. Христині потрібно було оплатити навчання дітей та придбати книги. А ще треба було думати, в чому зимою ходити, як далі жити, чим заплатити борги. В листі Христина згадує, що Володя колекціонує марки і монети й просить батька надсилати їх побільше[55].

Цього листа Христина надіслала не одразу, ймовірно, кілька разів дописувала. Повідомила, що у Володі сильна ангіна, а в неї сил дуже мало, а потрібно подумати про дітей, також наголошувала, що Киця дітей не залишить, догляне, але треба ж їх годувати. Дописуючи листа пізніше, іншим чорнилом, Христина розповіла, що його брат 15 серпня вінчається з дівчиною Міклашевською, а Володі покращало[56].

У листі від 4 липня 1889 р. Христина написала, що 7 за місцевим і 19 липня за європейським календарем, або пізніше 8 та 20 числа, вона їде за кордон, десь за 5 днів поїзд приходить у Париж, а о пів на п'яту ранку просить вона вийти на вокзал, бо відправити телеграму не зможе, і грошей, як завжди, бракує. Відправила листа рекомендованим, щоб вчасно одержав[57]. Чи відбувалася ця подорож, наразі невідомо.

У фонді Ф. Вовка зберігається лист Христини на іноземній поштовій картці, відправлений з Ахена. На поштовому штемпелі

---

[53] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1401 л.
[54] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1393 л.
[55] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1003 л.
[56] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1003 л.
[57] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/998 л.

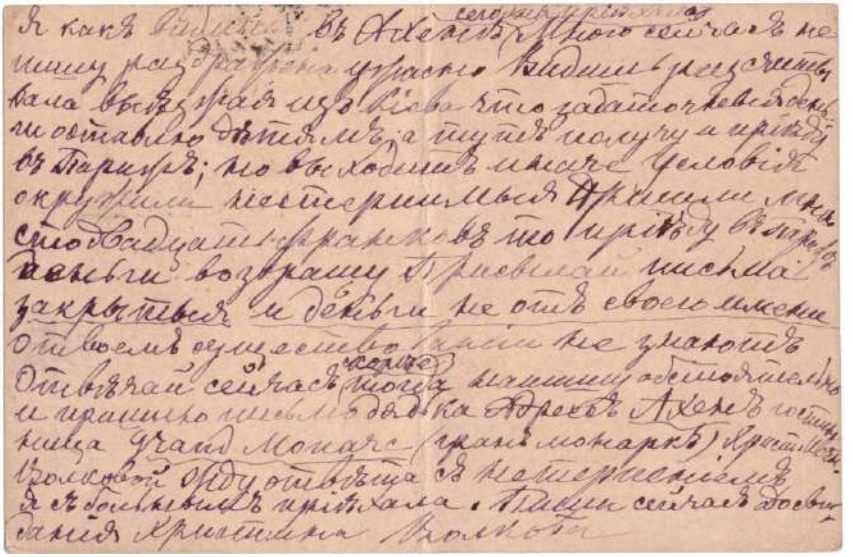

Іл. 11. Поштівка, надіслана Христиною Вовк з Ахена
[НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1403л]
Іл. 12. Лист Христини Вовк на поштовій картці з Ахена
[НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1403л]

дата – 14 травня 1893 р. Христина їхала в Париж на зустріч з чоловіком, картку надіслала з Ахена, де зупинилась у готелі «Гран Монарк». Поштівкою просила вислати їй 120 франків, які обіцяла повернути (іл. 11–12). Вона зазначає, що приїхала з хворим, очевидно, як фельдшер, Христина супроводжувала хворих на лікування за кордон і за цю послугу отримувала плату[58]. Про таку послугу пише й Володя в листі від 4 серпня без указаного року, коли він уже жив і працював у Сидорівці, а Юра перейшов у 8-й клас: *«Мама у мене, вона трохи поправилась і у кінці цього місяця мабуть поїде на 10 днів у Швейцарію з одною слабою»*[59].

У наступному недатованому листі, надісланому з Ахена, Христина повідомляє, що, приїхавши до міста, відразу надіслала Ф. Вовкові поштівку, в якій просила позичити їй 120 франків, а коли він не вишле їх, вона не зможе з ним побачитися: *«Гроші присилай не від свого імені, про твоє існування мої пани не знають».* Листи просила писати закритими, в конверті. Також питала адресу Інни Шебалдаєвої, бо мала доручення[60].

У листі від 25 листопада (рік невідомий) Христина пише, що одержала від Ф. Вовка повідомлення, яке її приголомшило: *«хоча ти уявляєш, що другої сім'ї "здається" не буде, але так же здається можливим, що вона може бути. Значить всі твої добрі бажання для дітей повинні рухнути просто за не достатком можливості, як сам говориш, добути засоби. ...в момент арешту мого, який повинен був бути твоїм, я сказала, що ти повинен бути цілим, тому що раз є діти, то повинен залишатись цілим той, хто має більше можливостей доставить їм всі засоби для досконалішого виховання громадян своєї країни. Пішла висилка, тюрма і т. д., дуже важка моя фізична 12–13 годинна праця, та ще й хворої людини і багато чого ще. ...сили мої впали, а потреби дітей ростуть»*[61]. Христина розмірковує в листі про долю дітей та про себе, пише що звикла завжди оберігати його добре ім'я політичного страждальця, а тепер, що скажуть його друзі… Далі пише: *«На дружбу мою, якщо вона тобі потрібна, розраховувати*

[58] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1403 л.
[59] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1104 л.
[60] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. 1041 л.
[61] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1399 л.

завжди можеш, тому що я-таки за багато речей тебе поважаю. Якщо сам захочеш побачитись зі мною, то я на деньок приїду». Далі вона повідомляє, що грошей від нього не одержала[62].

Емоції Христини до певної міри пояснює лист Федора Вовка від 6 серпня 1896 р.: *«Мила моя Христя, повідомлю тобі новину, яка може покажеться тобі не зовсім втішною, але якщо в тебе збереглось трохи дружби до мене, то можливо тебе порадує. У мене кілька днів тому назад народилась дочка. Назвали її …по християнські Галина. …Не зустрічай же моя мила її незадоволенням. Може, хоча вона буде мені втіхою в тому, що я не мав можливості нічого зробити для виховання інших своїх дітей…».* Завершується цей лист словами: *«Ну, прощай, мила моя, напиши та привітай мою дівчинку незлим і добрим словом. Від усієї душі цілую тебе»*[63].

Листи Христини Вовк віддзеркалюють самовіддану жінку, люблячу турботливу матір, вірну дружину та свідому громадянку. На першому місці в Христини завжди були діти, вона дбала про них ціною свого здоров'я. Сама хвора, вона сиділа біля ліжка тяжко хворого сина, від якого відмовилися навіть лікарі, й таки врятувала йому життя. Христина не цуралася будь-якої роботи, щоб заробити трохи грошей, а коли питання стояло, куди потратити останні гроші, на одяг дитині чи собі на ліки, вона витрачала їх на синів. Попри всі біди, Христина виростила обох синів і змогла дати їм освіту. Вона зуміла виховати в дітях любов і повагу до батька, якого діти бачили тільки на фотографіях (іл. 13). Також вона виховала в дітях любов і повагу до обох бабусь і, звичайно ж, діти любили, поважали й жаліли хвору матір, про що не раз писали в листах батькові. До того ж діти були дуже дружні між собою і турботливі.

Вже дорослий Володя, маючи сім'ю, двох синів, писав батькові: *«А тут же ще треба й Юрка піддержувати; не оставлять же так хлопця».* Очевидно, в цей час Юра ще навчався в університеті. Дбав старший син і про матір: *«мама зовсім слаба, стратила на ліки усе, що мала, приїхала до мене у осені з Закопаного*

[62] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1399 л.
[63] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/861 л.

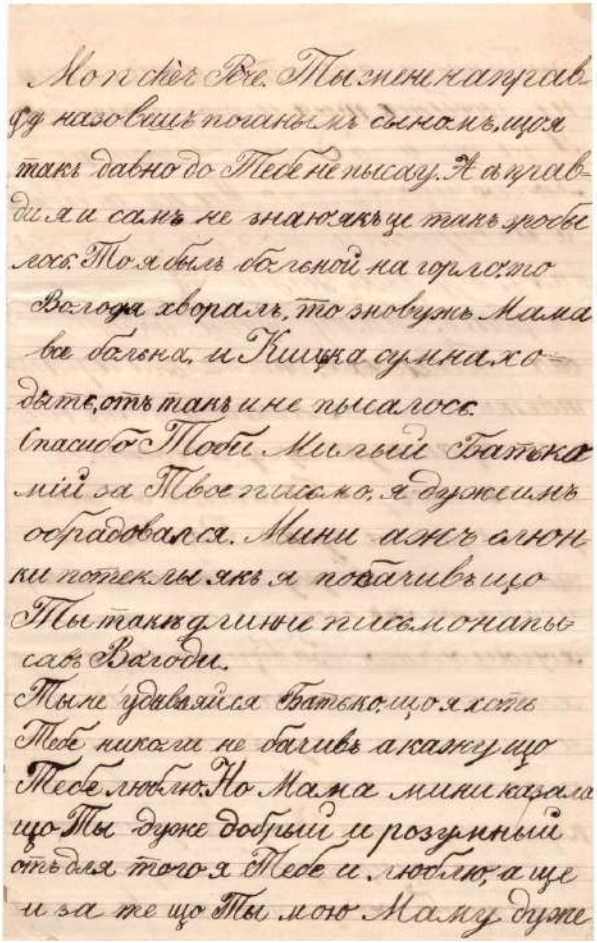

Іл. 13. Лист Юрка Вовка про любов до батька. Фрагмент [НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1119л]

та вдруге заслабла, ледве не вмерла… у кінці стало наче легше, то ми, з превеликими заходами, одвезли її у Київ, маючи надію, що вона поправиться й буде у стані працювати…». І просить батька допомогти: *«Якщо в тебе є які гроші, то одішли мамі …бо вона вже дуже підтопталась»*[64].

Христина Вовк була вірною, турботливою і люблячою дружиною. Вона завжди хвилювалася, коли довго не було листів від

[64] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1091 л.

чоловіка, переймаючись, чи не сталося з ним чогось. Вона діставала для Ф. Вовка, часто з великими труднощами, книги й газети, збирала і записувала етнографічні матеріали, зокрема весільні пісні та звичаї, за можливості, шила для нього одяг, навіть взуття, купувала харчі, часто відправляла посилки на останні гроші. Заробивши важкою працею 100 руб., вона послала їх чоловікові, замість того, щоб витратити собі на лікування. В кожному листі вона тільки просила писати їй частіше. Христина дбала про чоловіка, хоча в заслання потрапила замість нього та вела з дітьми напівголодне існування в найдешевших орендованих квартирах. Вона завжди оберігала його добре ім'я «політичного страждальця».

Померла Христина Іванівна Вовк 21 квітня 1906 р., про що Володя повідомив батька телеграмою, яка зберігається в особовому фонді Ф. Вовка[65].

[65] НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. В/1412 л.

Олена Мокроусова[1]

Роль архітектора Павла Альошина у вивченні, збереженні та відбудові пам'яток архітектури Києва

Особистість видатного українського архітектора Павла Федотовича Альошина (1881–1961) складна та багатогранна. Він був не тільки архітектором, а й викладачем, адміністратором, організатором, дослідником архітектури, бібліофілом і колекціонером архітектурних креслень. Реставратором у сучасному розумінні слова він, звичайно, не був – для цього мав відмовитися від архітектурного «я». До того ж більша частина його творчого шляху пов'язана з дореволюційним та довоєнним періодами, коли наукова реставрація в нашій країні лише зароджувалася[2]. Але він завжди з пієтетом ставився до пам'яток старовини, розумів необхідність їх вивчати й зберігати, про що свідчать численні епізоди його життя.

У 1901–1903 рр. П. Альошин проходив студентську архітектурну практику в Москві у відомого архітектора Л. Кекушева. Він вивчав сучасну йому московську архітектуру, але звертав увагу й на пам'ятки, їхні перебудови, робив замальовки пам'яток[3].

[1] Кандидатка історичних наук, заступниця генерального директора з наукової роботи Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій.

[2] Гончарова К. До питання про становлення української школи архітектурної реставрації. *Вісник інституту «Укрндіпроектреставрація»*. 2013. № 7–8. С. 8–29.

[3] ЦДАМЛМ України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 696. Арк. 12, 45, 49 зв.

Павло Альошин говорив і про необхідність створити в Російській імперії установу, яка б спостерігала за зовнішнім виглядом міст та збереженням пам'яток старовини. Головну роль у цьому тоді відігравала Імператорська археологічна комісія при Академії мистецтв[4]. Саме з цією установою пов'язаний досвід П. Альошина з натурних досліджень пам'яток. 1916 р. його як студента Академії відрядили вивчати й фіксувати київські старожитності: Братського монастиря, Військового Микільського собору і трапезної Микільського монастиря. П. Альошин обміряв старий Академічний (т.зв. Мазепинський) корпус, а влітку 1917 р. планував вивчати кладку стін та фундаментів. Метою цієї кропіткої праці була розробка проєкту, як би ми сказали сьогодні, наукової реставрації. Зі зрозумілих історичних причин ці плани не втілилися. За нових соціально-політичних умов, 1929 р. П. Альошин у складі комісії знову оглядав корпус для розміщення історичного музею та бібліотеки. В акті огляду підкреслено необхідність археологічного дослідження пам'ятки[5].

1918 р. П. Альошин як тодішній міський архітектор став членом комісії з відновлення забудови Звіринцю[6], в січні 1919 р. входив до Міжвідомчої комісії при Міністерстві віросповідань з укріплення Андріївської церкви[7]. У лютому 1919 р. він виступив проти остаточного руйнування пам'ятника П. Столипіну, вважаючи його важливим для історії мистецтва[8]. В архіві архітектора збереглася й вирізка з газети «Вечірній Київ» за 1928 р. «Пам'ятки старовини й культури під загрозою руйнування»[9]. У грудні 1935 р. П. Альошина призначили членом комісії з рекон-

---

[4] Пирожкова И. Г. Нормативные основы охраны архитектурных памятников в Российской империи. *ЕврАзЮж*. 2012. № 1(44). URL: http://www.eurasialaw.ru/index.php?option=com_jcontentplus&view=article&id=2741:2012-02-07-11-37-52&catid=161:2010-09-14-08-38-53&Itemid=196; Михеева И. В. Охрана памятников в Российской империи: проблемы правового регулирования (историко-правовой аспект). URL: http://www.alldocs.ru/zakons/index.php?from=7804.

[5] ЦДАМЛМ України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 189. Арк. 2.

[6] ЦДАМЛМ України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 723.

[7] ЦДАМЛМ України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 856.

[8] ЦДАМЛМ України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 489. Арк. 135–136.

[9] ЦДАМЛМ України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 948. Арк. 1.

струкції Києва, яка відбувалася у зв'язку з переїздом до Києва столиці. 1941 р. він очолив Комісію з охорони пам'яток архітектури Києва[10]. Як бачимо, коло інтересів Павла Федотовича у сфері збереження пам'яток було доволі широким, хоча, безумовно, епізодичним.

У 1920–1930-х рр. П. Альошину довелося брати участь у реконструкціях багатьох дореволюційних будівель. Але власні будинки він намагався захищати. Йому вдалося врятувати побудований 1912 р. будинок по вул. О. Гончара, 74. Проєкт 1939 р. передбачав його надбудову з пробиванням вікон на тлі майолікового фризу. П. Альошин направив гнівного листа з протестом проти варварського ставлення до архітектурних цінностей[11]. Проєкт змінили, залучивши архітектора до його розробки.

Найвдалішими виявилися перетворення об'єктів П. Альошина, які він звів у 1910-х рр. Визнання молодому творцю принесло будівництво у 1910–1912 рр. Педагогічного музею по вул. Володимирській, 57. 1936 р. він же виборов проєктування розширення будівлі для музею Леніна. Це стало одним із тих рідкісних випадків, коли всі етапи будівництва споруди здійснив один архітектор[12]. 1914 р. почали будівництво Ольгинської жіночої гімназії, над проєктуванням якої П. Альошин працював іще від 1906 р. Він же добудовував її 1928 й 1933 р. Після війни П. Альошин розвинув ідею забудови всього кварталу. Проєкт передбачав будівництво з боку вул. Терещенківської двох корпусів та надбудову двома поверхами 2-поверхового ж інституту ботаніки роботи О. Беретті (вул. Терещенківській, 4)[13].

---

[10] ЦДАМЛМ України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 507. Арк. 12.

[11] ЦДАМЛМ України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 184. Арк. 123.

[12] Мокроусова О. Г., Скібіцька Т. В. Навколо музею. *Киевский альбом. Исторический альманах*. Київ, 2002. Вип. 2. С. 26–31.

[13] Мокроусова О. Г. Проектування комплексу Ольгінської гімназії на розі вулиць Володимирської і Б. Хмельницького як приклад розвитку творчої думки П. Альошина. *Реконструкція житла. Збірка Державного науково-дослідного та проектно-вишукувального інституту «НДІпроектреконструкція»*. Київ, 2007. Вип. 8. С. 230–247; Мокроусова О. Г. Продовження класичних архітектурних традицій у будівництві комплексу споруд Академії наук на розі вулиць Володимирської і Б. Хмельницького №55/15. *Реконструкція*

Найповніше відбудовча й реставраційна діяльність Павла Альошина пов'язана з післявоєнними роками відбудови Києва. 1945 р. він був керівником утвореної Проєктної майстерні з реперації сучасних та історичних пам'яток архітектури при Академії архітектури. Майстерню ліквідували 1 жовтня 1945 р. через організацію Академії архітектури УРСР. Окрім проєктування, співробітники досліджували історію пам'яток архітектури, робили їх фотофіксацію тощо[14]. П. Альошину дозволили вести авторську творчу роботу на університеті, Маріїнському палаці та 2-му Будинку лікаря (вул. М. Заньковецької, 5/2, 1931–1939 рр. будівництва). Відбудовувати останній почали за його проєктом 1945 р. Автор постійно надсилав до міськради гнівні листи про дефекти будівництва, дивуючись, чому його не запросили 1939 р. до приймальної комісії об'єкта[15]. Ймовірно, чиновники не сподівалися, що архітектор заплющить очі на численні недоробки. П. Альошин також безуспішно намагався включити до переліку відновлювальних будинків іще один свій витвір – будинок цукротресту на Софійській площі, сильно пошкоджений 1943 р.

Робота над наступними визначними пам'ятками Києва розтягнулася на багато років й принесла П. Альошину чимало розчарувань. Причиною стали як зовнішні обставини, так і вкрай непростий характер творця. На замовлення університету архітектори реперaційної майстерні М. Грицай, А. Лапшин, С. Бабій, Н. Сенчук під керівництвом П. Альошина розробили проєкт відновлення головного корпусу і створення цілого університетського містечка на території між бульваром Т. Шевченка й вул. Володимирською[16]. Для того, щоб розкрити головний корпус, слід було знести дрібні господарчі будівлі та метеорологічну станцію архітектора О. Беретті (вул. Гетьмана Павла Скоропадського, 14). У зв'язку з проєктуванням нових 3-поверхових інститутів обговорювали й розібрання університетських клінік (б-р Т. Шевченка, 17). Інститути геології та

житла. Збірка Державного науково-дослідного та проектно-вишукувального інституту «НДІпроектреконструкція». Київ, 2008. Вип. 9. С. 59–71.

[14] ЦДАМЛМ України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 205. Арк. 37–38, 46.

[15] ЦДАМЛМ України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 237, 269.

[16] Держархів м. Києва. Ф. Р-1246. Оп. 5. Спр. 54. Арк. 10, 10 зв.

фізики ставилися симетрично відносно головної вісі університету, обабіч центральної алеї ботанічного саду. Перед тиловим фасадом і новими корпусами утворювався парк з пам'ятником самому Вікентію Беретті. На місці т.зв. «будинку ректора» по вул. Володимирській, 64/13 запроєктували адміністративно-господарчий корпус з баштою, якому відводилася роль нового містобудівного акценту[17].

1947 р. Архітектурна рада при Управлінні у справах архітектури м. Києва погодила ескізний проєкт забудови території університету. Підкреслювалося, що П. Альошин розвинув композиційні задуми Беретті, глибоко вивчивши їх творчість і опанувавши їхню майстерність[18]. Спеціалісти в цілому прийняли принцип планування, але визнали неправильним застосування архітектурних форм класицизму в новобудовах. Утім, доволі швидко від глобального задуму взагалі відмовилися через нестачу фінансування і П. Альошин займався лише головним корпусом, навколо якого теж точилися суперечки. На свій захист архітектор неодноразово підкреслював, що є автором проєкту відновлення, а не реставрації пам'ятки[19]. І сталося це не за власним бажанням, а відповідно до постанови Президії Академії Архітектури УРСР 1950 р.

З погляду сучасного пам'яткоохоронного законодавства, такі занадто сміливі перетворення пам'яток вважаються неприпустимими. Не захищаючи П. Альошина, відзначимо, що в післявоєнний період ставлення до пам'яток було дещо іншим. На перше місце виходило завдання відбудувати напівзруйнований Київ та розширити приміщення багатьох установ. Але це все були обставини зовнішні. Як нам знається, талановитий і амбітний архітектор був внутрішньо готовий до таких грандіозних перетворень. Вивчаючи спадок В. та О. Беретті, збираючи їхні креслення, будуючи поруч з їхніми будівлями свої в схожій стилістиці, П. Альошин відчував себе продовжувачем творчості Беретті в Києві. Архітектор не вважав свої пропозиції руйнівними

[17] ЦДАМЛМ України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 165. Арк. 82–87.
[18] ЦДАМЛМ України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 736. Арк. 10.
[19] ЦДАМЛМ України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 168. Арк. 7–8.

для Києва, а щиро вірив у свою здатність дати місту нові високі зразки.

Наступне важливе завдання П. Альошина – відбудова Маріїнського палацу, до якої він підійшов фундаментально[20]. Особисто вів історичні дослідження палацу, сам підготував історичну довідку. Проєкт групи архітекторів у складі М. Грицая, З. Яблонської, Н. Сенчука, А. Лапшина під керівництвом П. Альошина передбачав саме відновлення та збереження автентичних елементів в екстер'єрі й інтер'єрі[21]. Втім, цей науково-виважений реставраційний підхід став причиною серйозної критики. Архітектурна рада при Управлінні у справах архітектури та при Раді міністрів УРСР у березні 1947 р. визнала проєкт низьким за архітектурно-художньою якістю[22]. Його відхилили як такий, що за формою та змістом не відповідав призначенню Будинку Агітації й Пропаганди ЦК КП(б)У. Роботу альошинського колективу оцінили як бездушну й аполітичну[23].

Внесок архітектора у відновлення Києва не обмежувався проєктуванням. П. Альошин був членом багатьох комісій, які обстежували пошкоджені об'єкти. Особливо підкреслимо роль митця у збереженні Інституту шляхетних дівчат (вул. Героїв Небесної Сотні, 1), який планували знести. Можливо, саме схвильований лист П. Альошина до президента Академії архітектури В. Заболотного 1946 р. допоміг урятувати пам'ятку О. Беретті доби класицизму[24].

---

[20] Докладно історія палацу віддзекалена в дослідженнях мистецтвознавця Амелії Шамраєвої: Шамраева А., Иваненко И. Мариинский дворцово-парковый ансамбль в г. Киеве. Научный отчет о проектных и реставрационных работах. Т. 1. Текстовые материалы. Киев, 1982. Зберігається в архіві інституту «Укрпроектреставрація».

[21] ЦДАМЛМ України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 170. Арк. 2.

[22] ЦДАМЛМ України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 172. Арк. 3.

[23] ЦДАМЛМ України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 584. Арк. 10.

[24] ЦДАМЛМ України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 206. Арк. 1.

Наталія Пугач[1]

Тимофій Онопа та його внесок у розвиток української фольклористики XX ст.

Тимофій Федорович Онопа, науковець і митець, дослідник української усної народної творчості, протягом 1930–1950-х рр. зробив значний внесок у розвиток і вивчення культури українського народу, зокрема фольклористики. Народні пісні, які записав Тимофій Федорович під час фольклорних експедицій його рідною Черкащиною та іншими регіонами України, ввійшли до збірки «Українське багатоголосся», котру видала 1963 р. Академія наук СРСР (іл. 1).

Іл. 1. Тимофій Федорович Онопа (1902–1971)

Народився Тимофій Федорович Онопа 21 січня 1902 р. Про сім'ю і дитячі роки писав у автобіографії: *«Народився я в селі Кам'янці Черкаської області (бувший Чигиринський повіт Київської губернії) в родині багатодітного селянина-бідняка з 2,5 десятинами*

[1] Старший науковий співробітник історичного музею Кам'янського державного історико-культурного заповідника.

землі. Батько мій на протязі багатьох років працював у місцевому цукрозаводі, здобувши собі хронічну хворобу туберкульоз, від якого й помер (1913 р.), залишивши матері шестеро малих дітей, між якими я найстарший. Замолоду я вчився в церковноприходській Покровській школі та Вищій початковій, а поза школою працював на поденних та сезонних різних роботах у поміщицькій економії, цукровому та спиртовому заводах»[2].

У родині Онопів усі дуже гарно співали українські народні пісні. Знали їх безліч і дуже любили. Захоплення фольклором передалося й Тимофієві. Мабуть, саме оточення сприяло тому, що з раннього дитинства хлопчик мав великий потяг до мистецтва, особливо, за його словами, до музики та до малярства. Тому й вирішив стати художником, поїхав до столиці, щоб отримати освіту[3].

1918 р. його зарахували до Київської художньої школи, а 1922 р. Т. Онопа став студентом Київської академії мистецтв. Та матеріальна скрута завадила навчатися далі, тож довелося повернутися додому. В цей час Тимофій Федорович Онопа співпрацював із самодіяльним театром, який організував Максим Федорович Салабай при Кам'янській «Просвіті»; разом із місцевим учителем малювання Юрієм Котенком виготовляв декорації для вистав.

1923 р. Т. Онопа пішов на службу в армію, а після демобілізації 1926 р. вступив на хорове відділення диригентського факультету Київського музично-драматичного інституту імені Миколи Лисенка (тепер – Національна музична академія України імені П. І. Чайковського). Успішно закінчивши навчання, він одержав кваліфікацію хормейстера опери й капели та педагога.

Іще студентом Тимофій працював у Кабінеті музичної етнографії при Академії наук УСРР і кафедрі української етнографії над упорядкуванням музичних матеріалів, а також записував народні мелодії. Закінчивши інститут, молодий спеціаліст отримав завдання зібрати фольклорні й етнографічні матеріали по Шев-

---

[2] Фонди Кам'янського державного історико-культурного заповідника (далі – КДІКЗ). Інв. № 6432 (О).

[3] Шкаліберда М. А. З джерел народних пісень. *Трудова слава*. 1991. 7 грудня.

Іл. 2. Тимофій Онопа записує народні пісні

ченківських місцях. Він об'їхав і обійшов майже всі куточки України, пов'язані з перебуванням Кобзаря, й повернувся з багатющим матеріалом.

На деякий час доля закинула Тимофія Федоровича далеко від Батьківщини. Але навіть там, у Киргизькому місті Фрунзе (тепер – Бішкек), за тисячі кілометрів від дому, він не поривав духовних зв'язків із Україною і улюбленою справою, керуючи українським вокальним ансамблем.

Від 1933 р., після повернення в Україну, Т. Онопа брав активну участь у періодичних наукових експедиціях із запису народних пісень, зібрав багато фольклорних скарбів. Згодом талановитого дослідника запросили в Інститут фольклору й етнографії Академії наук УРСР під керівництвом Максима Рильського (іл. 2)[4].

[4] Висоцька Л. Г, Пугач Н. О. Освіта і культура Кам'янки XX ст. *Місто на скелястих берегах Тясмину*. Кам'янка, 1999. С. 147–165.

Гостюючи під час відпусток у батьків у Кам'янці, Тимофій міг цілими вечорами слухати народні пісні, такі милі та знайомі з дитинства. Тоді й народилася у нього мрія створити свій жіночий фольклорний ансамбль. Зібрав голосистих дівчат і розпочав працювати. До складу колективу ввійшли молоді кам'янчанки: сестри Наталка Бур'ян і Мотря Коновал, сестри Олена Засядько (майбутня дружина Т. Онопи) та Марія Ціперко, Марина Головко, Явдоха Горюшенко, Марфа Дрига.

Тимофій Федорович записав пісні у виконанні ансамблю на пластинки й повіз їх до Києва. Там зацікавилися співом жінок і вирішили запросити колектив до столиці для запису старовинних мелодій на грампластинку. За тиждень перебування в Києві співачки виконали багато українських народних обрядових пісень, але тільки шість із них, найдавніших і найцікавіших, записали («Така печаль на серденьку», «Ненько моя» та ін.).

У серпні 1935 р. районна газета «Колективна праця» писала: *«Хористам, які виступили з успіхом, були надані найкращі умови… Легкова машина Наркомосу* [народного комісара освіти УСРР. – Авт.] *товариша Хвилі возила їх до оперного театру, цирку та театру імені Івана Франка»*[5].

Одна з колишніх учасниць ансамблю, Марія Іванівна Ціперко, згадує: *«В сім'ї нас було троє… мати наша гарно співала і нас навчила багато пісень. Я співать на публіці не любила, мене уговорювали, бо я сильно гарно тягла вгору. А сестра моя, Оленка, дуже любила, була заводілою.*

Оленка вийшла заміж за Тимофія Онопу вже після війни. А ще до війни, в 1935 році, ми співали в ансамблі, їздили скрізь. У Онопи і мати співала, й тітка, і племінниця моєї матері Якилина, і ще кілька жінок…

Сестра моя Оленка жила з Онопою по сусідству… спочатку він жив у Києві… Коли вони оженились, Тимофій робив у музикальній школі.

Після війни ми теж дуже багато виступали. Я сама у Києві була шість разів… В ансамблі, який організував Оленкин чоловік, нас було чоловік 7–8. Ми співали багато пісень, ті пісні, які самі

[5] Шість днів в Києві. *Колективна праця*. 1 серпня 1935.

знали: старовинні і весільні, і такі… Нас ніхто не вчив співать. Тимофій тільки казав: вище-нижче, тільки дерижирував. Приїжджали записувать наші пісні з Києва. Виступали ми і в Києві, і в Кіровограді, в Одесі, в Черкасах. Дарили нам багато подарків: отрєзи на плаття і патефони, які саме тоді увійшли в моду…»[6].

Племінниця Тимофія Онопи Ганна Степанівна Касян розповідала: «*Мати моя і дядина* [Дружина Онопи. – *Авт.*] *співали в хорі-ланці, який організував мій дядько. Там їх було чоловік 17: і з цього краю* [Мікрорайон Чмижина. – *Авт.*], *і Покровські були. Було, як соберуться у нас, як почнуть співать… А ми жили на одному обійсті з дядьком і дядиною; тіки вони ходили на одні двері, а ми на другі.*

У дядька Тимофія була така штука металічна [Камертон. – *Авт.*]. *То він нею по чомусь стукне – і мати вже знає, як треба співать. Співали у Кам'янці на всі свята: і на день армії, і на Перве мая. Вони й на свайбах гарно співали. Було як соберуться разом, як затягнуть… Люди дуже любили їх слухать, завжди збиралося багато-багато людей. І на полях виступали...*

Потом їм дали путьовку на виступ в Черкаси. Потом возили їх в Київ, вони заробляли там призові місця. І в москву їх хотіли одправить, та в кацапію вони вже не поїхали, не схотіли. Бо вже і за чоловіками поскучали, і за дітьми, і хазяйство ж дома… У матері моєї я мала була, то вона тоже захотіла додому вернуться.

А з тих конкурсів вони подарки привозили. І патефон же дядьків у вас в музеї…» [7].

Після участі в Першій Олімпіаді художньої самодіяльності Кам'янський фольклорний ансамбль не раз виступав на обласних і республіканських оглядах. 1935 р. учасниць запросили на одеську кіностудію озвучити кілька фільмів.

Зі статті в «Колективній праці» за 22 грудня 1935 р. дізнаємося: *«…В Одесі пробули 10 днів. Співали пісень при озвученні кінокартин "Застава у Чертового броду" та "Паводок". Проспівали*

---

[6] Матеріали польових досліджень автора (далі – МПДА). Спогади Ціперко М. І., 1917 р. н., жительки м. Кам'янки, записані 2005 р.

[7] МПДА. Спогади Касян Г. С., 1929 р. н., жительки м. Кам'янки, записані 2011 р.

пісні "Ой у полі нивка", "Ой зима, зима", "Ой ходила дівчина по садочку" та інші народні пісні. 21 жовтня колгоспні "артистки" одержали за труди по 250 крб. і щиру подяку»[8].

Тимофій Федорович усі сили та час віддавав улюбленій справі, та, на жаль, доля підносила чимало випробувань. Ще з 1929 р. в чоловіка проявилася тяжка хвороба – епілепсія, яка з часом призвела до інвалідності. Тому Т. Онопу зняли з військового обліку й у роки німецько-радянської війни 1941–1945 рр. він не був мобілізований, а залишався вдома, у Кам'янці[9].

Після закінчення війни Т. Онопа працював педагогом Кам'янської музичної школи ім. П. І. Чайковського. У вільний від роботи час за викликом Інституту мистецтвознавства фольклору й етнографії Академії наук УРСР брав участь у періодичних експедиціях.

У серпні 1948 р. за погодженням із Комітетом у справах мистецтв УРСР його відкликали до Києва в Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР на посаду молодшого наукового співробітника у відділ музичного фольклору. В цей час Тимофій Федорович описував фонограми й розшифровував фольклорні записи з фонографічних валків, розшифровував зібрані власноруч матеріали. Окрім того, він їздив у експедиції Дніпропетровською, Хмельницькою, Чернігівською обл., де записував зразки сучасної народної творчості. Та, на жаль, погіршення стану здоров'я і відсутність житла у Києві завадили вести наукову роботу далі. Тимофій Федорович повернувся до Кам'янки, де знову влаштувався працювати викладачем музичної школи. А 1955 р. за вийшов на пенсію через інвалідність.

Усе життя Т. Онопа поєднував наукову діяльність із роботою в Кам'янському фольклорному ансамблі. Саме цей колектив став ініціатором першого свята пісні й танцю в Україні у червні 1949 р. У цьому святі, яке відбулося в Кам'янці на берегах Тясмину, взяло участь 25 хорових і танцювальних колективів[10].

---

[8] Вознюк Я. О. Це може бути тільки при радянській владі. *Колективна праця*. 1935. 22 грудня.

[9] Фонди КДІКЗ. Інв. № 6432 (О).

[10] Висоцька Л. Г, Пугач Н. О. Освіта і культура Кам'янки… С. 78.

Віддана любов до рідної України і до її мистецьких багатств, щира дружба єднала Тимофія Федоровича Онопу з багатьма відомими українськими митцями: поетами Максимом Рильським та Павлом Тичиною, письменником Петром Журою й іншими діячами культури України.

Помер Т. Онопа 1971 р., похований у Кам'янці, на Чмижанському кладовищі. Зі спогадів племінниці Ганни Касян: *«Дядько Тиміш зарані помер. У нього була чорна болєзнь. Ото він колись пішов у магазин, йому стало погано. То й скора не вспіла приїхать...»*[11].

Вдова Тимофія Федоровича передала багато матеріалів про чоловіка до історичного музею Кам'янського державного історико-культурного заповідника. У фондах КДІКЗ зберігаються матеріали з архіву фольклориста; патефон, який йому подарували за участь у Першій Олімпіаді художньої самодіяльності Київської обл., що проходила у жовтні 1936 р. в столиці, в театрі імені Івана Франка; фото Тимофія Федоровича і його колективу під час запису народних пісень на грампластинки. Є також автопортрет, виконаний олівцем, автобіографія, написана 1955 р., й багато інших цікавих речей. Усі ці експонати дають змогу глибше вивчити життєвий і творчий шлях музикознавця і фольклориста Тимофія Онопи.

[11] МПДА. Спогади Касян Г. С., 1929 р. н., жительки м. Кам'янки, записані 2011 р.

Мар'яна Максимів[1], Галина Хорунжа[2]

Ідеологічна деформація українського образотворчого мистецтва 1930-х рр. (за матеріалами архіву бойчукістки Антоніни Іванової)

Дослідження художніх практик 1920–1930-х рр. є одним із важливих напрямків вивчення історії мистецтва ХХ ст. в Україні. Історичні події, докорінна перебудова держави, поява іншої ідеологічної системи, що не лише заперечувала минулий соціальний уклад і типи економічних стосунків, а й сформувала конструкт, котрий до того не мав прецедентів у світовій практиці, передусім за тривалістю та глибиною трансформацій. Отже, візуальні практики від класичних красних мистецтв до кінематографа стали виразниками світу після падіння континентальних імперій – Австро-Угорської, Німецької, Османської та Російської. Авангардна мова у фотографії, кінофільмах, архітектурі, живописі, скульптурі, від «Навесні» Михайла Кауфмана до «Пилярів» Олександра Богомазова свідчить про особливий експеримент, який основним завданням обрав співавторство створення нового світу.

Однак у середині самого СРСР постійно відбувалися коливання та зміни. Так, із втратою впливу однієї з частин політичної

[1] Старша наукова співробітниця Львівської національної галереї мистецтв ім. Б. Г. Возницького.

[2] Історикиня мистецтва, незалежна дослідниця.

еліти, появою й розгромом Лівої опозиції на чолі з Львом Троцьким поступово почали наростати процеси, що в результаті призвели до згортання багатьох трансформацій, а згодом і появи сталінського консерватизму. Відзначимо, що останній поступово апропріював елементи з демонтованого дореволюційного часу, що не могло оминути й візуальну культуру. Ліквідація художніх угрупувань АРМУ (Асоціація революційного мистецтва України), АХЧУ (Асоціація художників Червоної України), ВАПМ (Всеукраїнська асоціація пролетарських митців) та створення уніфікованої Спілки художників стали підставою до тотального контролю індивідуальних художніх практик, а відтак – уніфікації візуальної мови[3]. Оскільки вказані процеси розгорталися на території всього СРСР, автори, чиї практики мали відмінності від ідеологічно вивіреної концепції, зазнавали ризику маргіналізації та вилучення з художнього процесу, а згодом і карних заходів з боку держави. З огляду на те, що основним замовником для художників стала держава, твори, які мали функціонувати в публічному просторі (наприклад, у громадських об'єктах як частина комплексного оформлення, складова постійних або тимчасових експозицій) мали відповідати офіційному політичному запиту. На прикладі окремих тогочасних радянських авторів можна побачити й радикальну зміну, й пошуки компромісів, які ситуативно могли схвалювати чи відхиляти виставкоми СХ СРСР (Спілка художників) або комісії, що приймали здачі державних замовлень[4].

Безперечно, не могли стати винятком у поточній ситуації й представники школи Михайла Бойчука, частину яких радянська влада фізично знищила 1937 р., або ж репресувала в інший спосіб, а частина дистанціювалася від попередньої художньої практики. Специфіка, а радше фрагментарність досліджень окремих персоналій, стали передумовою до появи нашої праці, важливою складовою якої стала робота з архівними матеріалами.

У цьому сенсі базовим для нас став архів Антоніни Іванової, що зберігається у Львівській національній галереї мистецтв

---

[3] Горбачов Д. Лицарі голодного ренесансу. Київ, 2020. 376 с.

[4] Український художній авангард: маніфести, публіцистика, бесіди, спогади, листи / Упор. Д. Горбачов. Київ, 2020. 640 с.

ім. Б. Г. Возницького (передано від Всесоюзного виробничо-художнього комбінату (Москва) згідно з актом № 21 від 15 червня 1977 р.). Збережена тут сукупність унікальних фотографічних матеріалів, графічні ескізи та рисунки, надає змогу простежити, як у 1930-ті рр. трансформувалась індивідуальна манера митців кола Михайла Бойчука.

Передусім звернемося до особи, зі спадщини якої надійшов згаданий архів. Біографія Антоніни Іванової (1893–1972) у певних аспектах є типовою для сучасників художниці, котрі мали серед пріоритетів постійний пошук і навчання, а відтак самовдосконалення. Систематична освіта Антоніни Іванової пов'язана з Санкт-Петербурзькою рисувальною школою Товариства заохочення мистецтв (1912–1915 рр., серед викладачів Іван Білібін, Мстіслав Добужинський, Ніколай Реріх, Владімір Щуко) та Новими майстернями Алєксандра Яковлєва (1915–1916 рр.), а надалі – Київським інститутом пластичних мистецтв (Українська академія мистецтв, згодом – Київський художній інститут; 1918–1922 рр., серед викладачів – Михайло Бойчук, Федір Кричевський).

1923 р. Антоніна Іванова переїхала до Москви вступати до ВХУТЕМАС, що їй, утім, не вдалося. Одночасно художниця працювала над проєктами представників школи Михайла Бойчука, зокрема брала участь у виконанні стінопису Селянського санаторію ім. Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (Одеса). Саме тут Антоніна Іванова спільно з Михайлом Бойчуком виконала фреску «Селянська родина» (1928 р.). Відзначимо, що декілька варіантів цих ескізів зберігаються в ЛНГМ ім. Б. Г. Возницького, як і фотографії з роботою на об'єкті.

Вагомо, що результати творчої практики Антоніни Іванової відзначені срібною медаллю Міжнародної виставки художньо-декоративних мистецтв у Парижі (1925 р.)[5]. З об'єктивних причин художниця переорієнтувалася з монументального й станкового живопису на малі та декоративно-вжиткові роботи (передусім роботу з текстилем, розписом шовку й фарфору). Ос-

[5] Кравченко Я. Іванова Антоніна Миколаївна. *Школа Михайла Бойчука. Тридцять сім імен*. Київ, 2010. 400 с.

кільки Антоніна Іванова підтримувала комунікації з колегами, які належали до школи Михайла Бойчука, зокрема Оксаною Павленко в Москві; Григорієм Довженком, Галиною Гізлер, Марією Юнак, Сергієм Колосом, Вірою Кутинською в Києві; Ярославою Музикою та Охрімом Кравченком зі Львова, в архіві є окремі систематизовані теки світлин, присвячені цим персоналіям[6].

Окрім того, у власності ЛНГМ ім. Б. Г. Возницького перебуває багато живописних і графічних творів Антоніни Іванової, що були передані разом із творами її чоловіка Михайла Лезвієва (1895–1937), Софії Налепінської-Бойчук (1884–1937), Оксани Павленко (1896–1991).

Про Дмитра Водоп'яна (1895–1937) слід згадати окремо. Так, найповніші біографічні дані наведено у «Відкритому списку жертв репресій» (згідно з архівною справою АУД № 3821-П), де зокрема зазначено, що Михайло Васильович Лезвієв (Дмитро Олексійович Водоп'ян) народився 1895 р. у с. Береза-Картузівська (нині Республіка Білорусь), на момент ведення справи мав вищу освіту та 19 листопада 1937 р. засуджений рішенням трійки НКВС КБАРСР до розстрілу за «антирадянську агітацію серед знайомих»[7].

Згідно з наданою на сайті цифровою копією довідки Військового трибуналу Закавказького військового округу № 33 від 12.04.1961 «Справа зі звинувачення Водоп'яна Дмитра Олексійовича, він же Лезвієв Михайло Васильович, 1985 року народження, який працював до арешту – 8 жовтня 1937 р. скульптором-художником при педагогічному інституті міста Нальчик Кабардино-Балкарської АРСР, переглянута військовим трибуналом Закавказького військового округу 11 квітня 1961 р. Постанову від 19 листопада 1937 р. стосовно Водоп'яна Д. О., він же Лезвієв М. В. скасовано і справу припинено за відсутності складу злочину. Водоп'ян Д. О., він же Лезвієв М. В., посмертно реабілітований»[8].

---

[6] Бойчукізм. Проект «великого стилю». Київ: Мистецький арсенал, 2018. 256 с.

[7] Водопьян Дмитрий Алексеевич (1895). URL: https://ru.openlist.wiki/Водопьян_Дмитрий_Алексеевич_(1895).

[8] Котляров В. Ваятель, подаривший Нальчику «Танцующую пару». Ч. 2. URL:

Іл. 1. Михайло Лезвієв. Автопортрет. Папір, олівець. 1930-ті рр. (?)

Це те, що стосується конкретних фактів особистої короткої життєвої історії художника. Однак поза цими констатаціями – складний процес, котрий варто охарактеризувати як зміни творчої манери під тиском зовнішніх обставин – «ідеологічні деформації».

З огляду на це варто проаналізувати сукупність збережених робіт подружжя Михайла Лезвієва й Антоніни Іванової, які також часто були співавторами та суттєво взаємовпливали один на одного в мистецькій практиці. Щодо творчості Дмитра Водоп'яна, то про ранні роботи, особливо періоду навчання в монументальній школі Михайла Бойчука, не можемо зробити ґрунтовних висновків через фрагментарність інформації. Так, окремі збережені графічні начерки, датовані орієнтовно 1920 – серединою 1930-х рр. не дають підстав вичерпно лхарактеризувати тогочасні живописні та скульптурні творчі пошуки митця. Проте на підставі їхнього існування можемо стверджувати про доволі виразний зв'язок із методом Михайла Бойчука й іншими актуальними практиками художників, дотичних до монументального мистецтва 1920–1930-х рр. Наприклад, це стосується впливу стилістики стінописів як мексиканських (Хосе Сікейроса, Хосе Ороско й Дієго Ривери), так і радянських авторів (Владіміра Фаворського, майстерні монументального живопису при академії архітектури СРСР). Можна стверджувати, що художник по-

https://viktorkotl.livejournal.com/243947.html.

Іл. 2. Михайло Лезвієв. Жінка з коровою. Папір, чорнило. 1920-ті рр. (?)

стійно студіював живу натуру, й це підтверджено низкою реалістичних начерків характерних типажів, зарисовок ракурсів тіл і рук (іл. 1). Окрім того, Михайло Лезвієв копіював та інтерпретував фрески й рельєфи Давнього Єгипту, готичні скульптури, стінопис раннього Відродження, східні гравюри та живопис на шовку.

Сюжетні графічні композиції художник трактував у дусі площинно-декоративної стилізації, властивої монументальній школі Михайла Бойчука. Відзначимо, що часто Михайло Лезвієв додавав гротескну інтерпретацію, а також розробку певного типу сюжетів і тем, властиву «бойчукістам», зокрема з підкреслено-характерними національними типажами («Доїння корови», «Жінка з коровою» (іл. 2), «Стара з козою», «Старий годує курей», «Пастух», «Оранка», «Провівають зерно», «Навчання», «Купання»). У ще одній групі рисунків, що зберігаються в ЛНГМ ім. Б. Г. Возницького, зафіксовано побутові сцени з мешканцями країн Сходу й Латинської Америки («Арабські жінки», «Упряжка волів», «Жінка годує гусей», «Воли», «Побутова сцена», «Умивання»).

Втім, визначальним напрямком творчості Михайла Лезвієва була, безперечно, скульптура. Водночас, за архівними фотографіями дізнаємося, що митці спільно працювали в

Іл. 3. Колективне фото художників, які розписували тканини. Москва, 1920-ті рр. (?)

колективі з розпису тканин: спільна фотографія Антоніни Іванової та Михайла Лезвієва з іншими художниками, а також фото з «виставки тканин («в будинку союзів») колектив майстерні Земкіной Ніни Іосіфовни» (іл. 3).

Під час реконструкції життєвого шляху художника встановлено, що митець після короткого перебування в Москві наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. отримав стипендію Товариства підтримки молодих обдарувань за продемонстровані у Наркомпросі скульптурні твори. А вже 1934 р. художник прибув у Нальчик (КБАРСР), де мешкав у гуртожитку ЛУМа (Ленінське учбове містечко, рос. – ЛУГ) разом з дружиною, Антоніною Івановою. Власне, про творче становлення художника й про його «московський період» дізнаємося з листа Антоніни Іванової до Оксани Павленко[9]:

«Останній час в Академії була улаштована виставка худ. Лезвіева. Може Василь читав статтю Ефроса де він крити-

[9] Орфографію й пунктуацію оригіналу збережено.

куе цього Лезвіева. От цей Лезвіев зробив надзвичайний фурор. Всі ліві художники захоплені, розсказували ціли легенди про нього. Приходив Суряев і теж завидував «счасливцу». Бакушинський роспинається. Я пропустила відкриття цієї виставки і саму виставку бо була в будинку відпочинка цей час але приїхавши побачила величезне панно в вестібюлі акад. і здивувалась що це самий «низкопробний» бойчукізм. Все ж мені цікаво було як таке явище могло случиться в Москві. Панно це прямо якийсь конгломерат: тут і Рівера, і середневічни травинки з мініатюр і свині з народніх лубків і все це такий хаос що мороз по кожі подирає, ну словом всі наші недостатки зібрані до купи в страшно карикатурному утрированому вигляді. (…) Курелла носиться з цім Лезвієвим. Послали фотографії до Берліна. Берлін через Вокс запросив всю цю виставку доставити обов'язково. Рахують дуже цікавою. На днях являється до мене Вадоп'ян і заявляє що Лезвієв це він, але що йому робити? В Наркомпросі у Хвойника він зустрівся на жах с Федорченком і той його опізнав і тепер скандал, а він заріс бородою і з трудом його можна впізнати. Наркомпрос видавав йому стіпендію як молодому дарованню, що він вчився в Київському інституті і украінець. Водоп'ян просив це держать все в секреті поки що. Казав що він мріе робити разом і як він цінить М. Л. [Михайла Львовича Бойчука] *але що було робити як у нього ни копійки грошей.*

Водоп'ян збирається їхати до М. Л. с повинною головою і боїтться щоб його М. Л. не відштовхнув бо каже для нього саме дороге вчитись у М. Л. і держати контакт з нами, бо це само цікаве що зараз є в мистецтві.

Я йому розказала про хлопців і їх відношення до М. Л. Він дуже обурений цім. Словом Водоп'ян якось підріс за цей час […]

Цілую Тося.

Вітаю Василя [Седляра] *М. Л. і С. О.* [Сахновська Оксана]»[10].

Наступним важливим етапом, як свідчить наявний в архіві

[10] Сторчай О. Листи Антоніни Іванової до Оксани Павленко 1926–1929 років: нові свідчення та подробиці з творчого життєпису мисткині: публікації художниці-бойчукістки у супроводі вступної статті і коментарів. *Студії мистецтвознавчі: Театр. Музика. Кіно. Архітектура. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво*. 2020. Число 1/2 (69/70). С. 124–125.

Іл. 4. Михайло Лезвієв та Антоніна Іванова. Фрагмент панно «Свято в Акбаші». Фоторепродукція стінопису. Кабарда, 1935 р.
Іл. 6. Михайло Лезвієв. Деталь панно «Свято в Акбаші». Фоторепродукція стінопису. Кабарда, 1934 р.

Іл. 5. Михайло Лезвієв. Деталь панно «Свято в Акбаші». Фоторепродукція стінопису. Кабарда, 1934 р.

фотоматеріал, стала робота в м. Нальчик. Про те, що художник сюди прибуває, дізнаємось у зв'язку з арештом 12 грудня 1934 р. на 6 місяців[11]. Основну частину монументального мистецтва художник створив протягом 1934–1937 рр.

Серед збережених в архіві Антоніни Іванової у Львівській національній галереї мистецтв ім. Б. Г. Возницького фото творів є такі, які Михайло Лезвієв виконав одноосібно та у співпраці з художницею. Серед таких є серія робіт «Свято в Акбарші» 1934–1937 рр. (іл. 4, 5, 6) – на них зображено сцени, пов'язані зі святкуванням ранньої сівби в колгоспі, зокрема свято врожаю, серед персонажів упізнаємо 1-го секретаря обласного комітету ВКП(б) Кабардино-Балкарії Бетала Калмикова (іл. 6). Також є твори з зображенням сюжетів «звеличення соціалістичної праці» – «Бенкет колгоспників у селі Верхній Акбаш» (1934), «Голова села Верхній Акбаш» (1935), ескіз «Похід колгоспної молоді

[11] Котляров В. Ваятель, подаривший Нальчику «Танцующую пару». Ч. 1. URL: https://viktorkotl.livejournal.com/243546.html; Котляров В. Ваятель, подаривший Нальчику «Танцующую пару». Ч. 2. URL: https://viktorkotl.livejournal.com/243947.html; Котляров В. Ваятель, подаривший нальчику «Танцующую пару». Ч. 3. URL: https://viktorkotl.livejournal.com/244155.html; Котляров В. Ваятель, подаривший Нальчику «Танцующую пару». Ч. 4. URL: https://viktorkotl.livejournal.com/244315.html

Іл. 7. Михайло Лезвієв. Колгоспник. Глина. 1934 р.
Іл. 8. Михайло Лезвієв. Пастух. Гіпс. Нальчик, 1934 р.

на парад» (1935). До теми селян і їхньої праці художник звертається внизці скульптурних робіт «Колгоспниця» (1936), «Ударниця полів Кабарди Біля Мисостішхова» (1936), «Скульптурна група колгоспників» (1936), які несуть повні кошики врожаю та скульптура «Пастух» (1934) (іл. 7, 8). Ці твори позначені впливом народної культури регіону, показано звичаї селян, народний одяг різних прошарків населення регіону. Михайло Лезвієв наділяє персонажів певним психологізмом, пафосна радість перших осіб контрастує з зображеннями босоногих дітей.

Іще один вагомий етап у житті митця пов'язаний із безпосередньою роботою в Педінституті (Нальчик). У співпраці з дружиною Михайло Лезвієв спроєктував скульптурний декор і розписи у фоє навчального закладу й виконав монументальні панно (фрески) «Студент педінституту в саду» (1936) і «У саду педінституту» (1936) (іл. 9). Ці роботи композиційно та сюжетно надзвичайно близькі практиці «бойчукістів» 1920–1930-х рр., хоча помітні впливи мексиканських монументалістів. Можемо спостерігати конкретну символіку, зокрема яблуні як дерева –

Іл. 9. Михайло Лезвієв. Фрагмент панно «У саду Пединституту». Фоторепродукція фрески. Нальчик, 1936 р.

джерела знань, властиву для київської монументальної школи. Інші твори «Похід колгоспної молоді на навчання» (1935) та «Передача знамена переможцю соціалістичних змагань у навчанні» (1935), за трактуванням площини близькі до монументалізму «бойчукістів», хоча помітнішими стають впливи естетики плакатного «сталінського реалізму».

Ще однією спільною роботою митців, яку варто відзначити, є комплексне оздоблення «Готелю у Нальчику». Про загальний вигляд цього комплексу можемо говорити на підставі світлин і підписів до них: тут виконано рельєфи, фризи з символічними рослинно-анімалістичними сценами (іл. 10) та ідеалізованими образами кабардинців у народних строях. Михайло Лезвієв і Антоніна Іванова звернулися до інспірацій монументального мистецтва, зокрема в колонаді інтер'єру готелю, особливо в капітелях. Стилізацію, притаманну монументальній школі Михайла Бойчука, зустрічаємо у рельєфних зображеннях, зокрема в сюжеті «дерево життя».

Антоніна Іванова й Михайло Лезвієв також оздобили Палац Піонерів у Нальчику 1937 р., зокрема тематичними рельєфами-медальйонами у вестибюлі та барельєфами. Зазначимо, що в Фонді графіки ЛНГМ ім. Б. Г. Возницького збережено автентичні ескізні акварельні проєкти цього комплексу пензля художниці.

Іл. 10. Михайло Лезвієв та Антоніна Іванова. Деталь фризу у вестибюлі готелю. Нальчик, 1937 р.

Зовсім несподіваним творчим тандемом стала спільна робота Михайла Лезвієва та молодого художника Лео Молодожанина (Лео Мола), який недовго перебував у Нальчику. Так, митці виконали скульптурну групу «Танцююча пара» на даху кінотеатру «Перемога», однак ім'я Михайла Лезвієва було призабуте в контексті цієї роботи[12].

Відзначимо, що пошуки, інспіровані мексиканським монументалізмом, простежуються в роботах Антоніни Іванової та Михайла Лезвієва «Портрет форматора» (1936), «Розвідка» (1932), «Білобандити» (1934), «Партизани» (1930-ті), «Розганяють демонстрацію робітників» (1930), «Чапаєв б'є кабардинських імперіалістів» (1933). В інших творах митців також знаходимо впливи Кватроченто, зокрема «Селянські пастушки» (1930-ті), або ж німецького чи радянського «дегенеративного мистецтва» («Куркулі ховають хліб» (1930-ті), «Старий побут» (1930, Москва).

---

[12] Котляров В. Ваятель, подаривший Нальчику «Танцующую пару». Ч. 1. URL: https://viktorkotl.livejournal.com/243546.html; Котляров В. Ваятель, подаривший нальчику «Танцующую пару». Ч. 3. URL: https://viktorkotl.livejournal.com/244155.html.

Від 1930-х рр. також збереглися сценографічні проєкти А. Іванової й скульптурні портрети передових колгоспників К. Хаджидокової і Б. Місостішхової, виконані 1936 р. у співавторстві з М. Лезвієвим, а також фарфорові вироби (співавторство потребує додаткового встановлення).

У архіві є й фотографія станкової (?) роботи «8-е березня на Сході», яку створили Михайло Лезвієв і Антоніна Іванова у співпраці з Петром Стовбуненком (експонат проєкту «СПЕЦФОНД», Національний художній музей України, 2015 р.), ймовірно, ще коли художники перебували в Москві.

Як міг надалі розвиватися цей творчий і родинний союз, сказати складно. Проте продуктивність та очевидне взаєморозуміння під час роботи над комплексними оформленнями об'єктів у КБАРСР дає змогу припускати, що Михайло Лезвієв і Антоніна Іванова за умов відсутності зовнішнього тиску могли б розвивати традиції школи Михайла Бойчука з елементами адаптації до локальних особливостей. Однак цього не відбулося, лише в роботах Антоніни Іванової 1950–1960-х рр. періодично з'являтимуться композиційні й сюжетні алюзії на «кабардинський період» спільної творчості з Михайлом Лезвієвим (наприклад, аграрні композиції виконані в техніці розпису на шовку)[13]. Так само до 1960-х рр. належить і композиція на тему рибальства, де в ловцях – автопортрет художниці та зображення її чоловіка. Вочевидь, перед нами не просто сентиментальний спогад, а глибоке переживання трагедії цілого покоління.

Ідеологічне конструювання колективної пам'яті у 1930-х рр. є показовим прикладом деформації всього зрізу суспільних взаємодій та комунікацій. Це втілилось у формуванні образу *«іншого»*, визначенні його як ворога – стабільної загрози та передумови до регулярних ускладнень, як на побутовому рівні, так і в контексті ймовірної зовнішньої військової агресії. Якщо питання масових репресій серед військових, чиновників різних рівнів передбачало мілітарне та промислове шпигунство на користь «іншого», то персоналіям, котрі належали до страти дія-

[13] Кравченко Я. Іванова Антоніна Миколаївна. *Школа Михайла Бойчука. Тридцять сім імен*. Київ, 2010. 400 с.

чів культури, приписували диверсійну й саботажну роботу – «збір та транслювання інформації», що могла становити «загрозу боєздатності країни»[14]. Й не важливо, де саме відбувся суд 1937 р. – чи у Києві (в справі Михайла Бойчука та його учнів фігурує причетність до «контрреволюційної націонал-фашистської організації»), чи в Нальчику (у вироку художника-бойчукіста Михайла Лезвієва фігурує «антирадянська агітація серед знайомих»)[15].

Щодо авторів, чия практика належала до образотворчої діяльності, то своєрідне трактування форми, підхід до стилізації чи звернення до історичних досвідів (наприклад, іконописарської традиції Візантії, Давньої Русі) могло стати достатньою доказовою базою для формування звинувачень і подальшого остракізму в пресі й публічних виступах. Саме так системно формували негативну думку суспільства про примітивність та «дегенеративність» мистецтва бойчукізму. Одночасно навішували ярлики щодо підривної діяльності вказаної групи художників. Системну всеохопну псевдополеміку й цькування розгорнули на багатьох напрямках із залученням преси та знакових культурних діячів того часу[16].

Власне таким був контекст, у якому перебували вже на той час зрілі митці з визначеними творчими пріоритетами й індивідуальними методами. Антоніна Іванова та її чоловік Михайло Лезвієв (Дмитро Водоп'ян) у цьому сенсі є представниками саме групи авторів, котрих ставили в такі обмеження, де єдиним легальним способом існування могла бути лише радикальна зміна підходу до формально-композиційних засад індивідуальної практики[17].

Так, у роботах Антоніни Іванової відбувався перехід до декоративного мистецтва з перевагою орнаментальності. У свою чергу, з переїздом до Москви, Михайло Лезвієв звернувся до не-

---

[14] Соколюк Л. Михайло Бойчук та його школа. Харків, 2014. 386 с.

[15] Водопьян Дмитрий Алексеевич (1895). URL: https://ru.openlist.wiki/Водопьян_Дмитрий_Алексеевич_(1895).

[16] Соколюк Л. Михайло Бойчук та його школа. Харків, 2014. 386 с.

[17] Український художній авангард: маніфести, публіцистика, бесіди, спогади, листи / Упорядник Дмитро Горбачов. Київ, 2020. 640 с.

класичного мистецтва, зокрема мотивів народної скульптури, осмислення не лише бойчукізму, а й мексиканського монументалізму, зокрема практики Хосе Сікейроса. Згодом митець у скульптурних і живописних роботах звертається до реалістичного формотворення замість притаманної для нього манери, в якій виразною є характерна для бойчукістів стилізація[18]. Яскравим прикладом такої творчості є роботи, виконані в м. Нальчик у співпраці з Антоніною Івановою. Нині ці роботи не збережені, а інформація про них міститься лише в указаному архіві, тому донедавна вони не були опубліковані. Варто зауважити, що підхід, котрий почав домінувати у скульптурних роботах Михайла Лезвієва (включно зі спільними проєктами з дружиною), як до вирішення форм, композиції та орнаментальних доповнень є виразним зразком впливу на творчу манеру соцреалістичного мистецтва, а саме «сталінського ампіру». Так, естетика до певної міри еклектичного стилю, ідеологічно вивіреного та обґрунтованого, наповненого цитатами минулих художніх практик передбачала введення нової героїки та персонажів, які мали замінити образи античності на осіб з нового «матеріалістичного радянського пантеону» – людей праці й воїнів РККА. Такий «постмодерністський» підхід зумовив і особливості стилізації, котру можна охарактеризувати як «радянську античність». Відзначимо, що естетика тілесності, як жіночої, так і чоловічої, передбачала звернення не лише до візуальних практик Давньої Греції та Імперського Риму, але й до пізніших рецепцій цього культурного пласту в мистецтві Ренесансу, Класицизму і ампіру. Такий підхід до вирішення образності категорично заперечував засади творчості не лише бойчукістів, але й інших радянських митців, які працювали з художньою культурою Візантії, князівської України-Русі, сакральними практиками Дученто та Треченто (наприклад, уже згадана школа Владіміра Фаворського, монументальні твори представників якої знищували, як, наприклад, у московському Музеї охорони материнства та дитинства).

Отже, порівняльний аналіз манери Антоніни Іванової й Михайла Лезвієва дає нам змогу зафіксувати злам і перехід до

[18] Соколюк Л. Михайло Бойчук та його школа. Харків, 2014. 386 с.

застосування засад сталінського ампіру на прикладі комплексного оформлення (скульптури, розписів та декоративних доповнень) в оформленні архітектурних об'єктів на території КБАРСР протягом 1930-х рр. Безперечно, в монументальних розписах Михайла Лезвієва й Антоніни Іванової з цього періоду, на рівні як стилізації, так і технічного підходу до виконання, можна виявити ознаки впливу художнього методу бойчукістів, інколи поєднані з іронічними цитатами з інших живописних творів, наприклад роботи Ієроніма Босха, Алєксандра Іванова, Паоло Учелло. Водночас скульптурні роботи Михайла Лезвієва, виконані в межах замовлень на території КБАРСР, зокрема збережена на фасаді театру юного глядача (Нальчик) пара, яка танцює, свідчать про дотримання засад «радянської античності», хай і доповненої елементами етнорегіональної ідентифікації. Так, специфічний титанізм та сакралізація людей праці, які застосував художник, відповідають засадам ідеологічно вивіреного підходу, як це було зокрема в практиці інших офіційних авторів того часу. Сталі наративи, втіленням яких є твори художників, виконані у 1930–1940-х рр. для публічних просторів, теж є свідченням внутрішньої монолітності підставової ідеологічної бази. З огляду на це, на наш погляд, некоректно навіть припускати, що Михайло Лезвієв міг шукати компроміси й розбудовувати власну манеру. Однак можемо на прикладі Софії Бодуен де Куртене та Хелени Шрамувної припустити, якою могла бути індивідуальна практика бойчукістів без впливу радянської ідеологічної системи й за умови збереження замовлень для оформлення храмів[19]. Проте стверджувати, що всі автори пішли б шляхом консервації та рафінування манери також помилково. Тож, у нашому випадку, складно заперечувати, що з часом частина авторів цієї групи могла звернутися до реалістичних практик.

Але повернімося до головного питання – за якими ознаками можна реконструювати ставлення авторів до ідей і форм, з якими вони працювали? Й як можна встановити момент, коли перед нами не погоджене рішення автора, а твір з ознаками не-

[19] Бойчукізм. Проект «великого стилю». Київ: Мистецький арсенал, 2018. 256 с.

прийняття ідеологічних приписів? Найпростішим, але одночасно небезпечним засобом є іронія, як на глобальному рівні, так і в деталях. Саме це можемо побачити в розписах Михайла Лезвієва й Антоніни Іванової, коли в групах позитивних персонажів з'являються гротескні, майже карикатурні обличчя (прикладом цього є розписи з Акбаші), а в емоціях другорядних скульптурних і живописних героїв, поруч з партійними діячами, прочитуємо подвійність. Окрім того, збережене фото гротескно-здрібненої фігури В. Леніна (Ульянова) на тлі монументального місцевого пастуха в бурці та папасі є живим доказом не вповні позитивного ставлення до поточного стану справ, що й підкреслює очевидний комічний ефект.

Тож можемо стверджувати, що індивідуальна практика Михайла Лезвієва, а одночасно й спільні проєкти цього художника з Антоніною Івановою, є прикладом того, як ідейно-образна компонента деформувалася під впливом радянської офіційної естетичної програми. Хоча є й ознаки незгоди, яку, ймовірно, з часом інтерпретували як непокору, і як наслідок – підставу для арешту й розстрілу художника 1937 р. Безперечно, складно встановити, наскільки ця ситуація є типізованою й чи не було в передумовах арешту наклепу на ґрунті особистої неприязні. Так само, як і складно виявити, чи цей випадок є виключно ознакою ліквідації «класово чужорідних елементів». Утім, це дуже ймовірно, адже на той момент вже вповні було застосовано всю повноту карних заходів щодо тих, хто ухилявся від генеральної ідеологічної лінії чи був потенційно до цього схильний, «ненадійний» (від справи Камєнєва-Зіновьєва до жертв Бутовського полігону чи Биківні).

Загалом творчість художників стала виразним зразком ідеологічної деформації, адже автори були змушені відмовитися від концептуальних і формальних засад «бойчукізму» й перейти до тогочасної локальної версії реалізму (у Михайла Лезвієва) та стилізованого «народного декоративізму» (у Антоніни Іванової). Проте в творах камерних, не призначених для громадських просторів та публічності, обидва митці Михайло Лезвієв (1937) і Антоніна Іванова (1972) до кінця життя зберігали в практиці зв'язок зі школою Михайла Бойчука.

Олександр Бонь[1]

Спогади Олекси Варавви про Юрка Тютюнника

Соціокультурні процеси 1920-х рр. у радянській Україні складні й багатовимірні. І для їх висвітлення, здавалося, не бракує джерел. Утім, документи державно-партійного походження про радянське побутування української інтелігенції цього періоду, хоч і не зазнали ще такого ідеологічного спотворення, як у 1930–1950 рр., все ж мали жорстку політико-ідеологічну спрямованість. Також можна говорити вже й про рівень тотальної самоцензури українських гуманітаріїв, які після поразки в боротьбі за українську державу зосередилися на культурницькій роботі. Вони змушені були враховувати умови існування під час більшовицького режиму й постійної загрози самому фізичному виживанню, продовжуючи літературну, наукову, мистецьку кар'єру. Так само і нове покоління літераторів, митців, які прийшли у 1920-х рр., вже жило в парадигмі радянської політичної системи. Тому використання особових джерел українських гуманітаріїв потребує уважної критики та зіставлення з іншими видами документальних джерел. У цьому контексті особливе значення мають документи особового походження, створенні за відсутності ідеологічного тиску за межами СРСР у діаспорі. Хоча ці спогади, листування та інші документи й мають серйозні вади, спричинені браком доступу до джерел, втратою у горнилі

[1] Кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка.

війн і під час еміграції значної частини власних архівів, вони дають можливість реконструювати ті факти, події, процеси, які неможливо показати за радянськими джерелами. До таких документів епохи можна віднести і спогади українського письменника, перекладача, редактора Олекси Петровича Варавви (30 березня 1892 р. – 5 вересня 1967 р.). Мав справжнє прізвище – Кобець, у еміграції прийняв прізвище Воронин.

Родина незаможних міщан Кобців, яка мала дев'ятеро дітей, жила з м. Каневі. Старший брат О. Варавви Григорій теж був літератором, художником, членом Революційної української партії і був близьким із В. Винниченком та іншими діячами українського руху. Тому мав досвід царських тюрем, заслань, а згодом був розстріляний у Черкасах за часів «великого терору» 1937 р.[2]

Біографію Олекси Варавви (Кобця) досліджували літературознавці, краєзнавці[3], й лише нещодавно вона потрапила в поле зору істориків[4]. Достатньо детально вивчена і постать українського військового Ю. Тютюнника[5], зокрема на основі до-

---

[2] Максимов І. Брати Варави: Незамулені джерела. *Канівщина літературна.* Київ: ДІА, 2019. С. 15.

[3] Лоза М. Олекса Варавва (О. Кобець). *Записки товариства імені Шевченка*. [Збірник праць і матеріялів на пошану Василя Лева, 1903–1991]. Львів; Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто. 1996. Т. CCXI. С. 200–241; Максимов І. Сходинки Олекси Варавви-Кобця. *Дзвін*. 1996. № 9. С. 108–111; Сорокопуд І. Струмки могутньої ріки. *Канівщина літературна*. Канів: Родень, 1998. 88 с.

[4] Бонь О. Гуманітарна інтелігенція Харкова 1920-х років в его-документах письменника Олекси Варавви (Кобця). *Київські історичні студії*: наук. журнал. 2021. № 1(12). С. 167–173. DOI: https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.119; Бонь О. І. Гуманітарна інтелігенція радянського Києва 1920 х років у его документах письменника Олекси Варавви. *Українська біографістика.* 2021. Вип. 21. С. 265–280. DOI: https://doi.org/10.15407/ub.21.265; Бонь О. Олекса Варавва і одеська кінофабрика. Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірник наукових праць. Вип. 8. Херсон, 2021. С. 49–58; Бонь О. І. «В цьому запаморочливому присмерку нашої – не своєї – столиці» (Микола Хвильовий у спогадах Олекси Варавви). Українська біографістика. 2021. Вип. 22. С. 138–150. DOI: https://doi.org/10.15407/ub.22.138.

[5] Шатайло О. Л. Генерал Юрко Тютюнник. Львів: Світ, 2000. 144 с.; Коваль Р. М. Коли кулі співали: Воєнно-історичні нариси / Вступ. слово В. Шкляра. Київ, 2006. С. 312–313.

кументів радянських спецслужб[6]. Тут необхідно вказати на праці Ярослава Файзуліна[7]. Втім, спогади Олекси Варавви про Юрка Тютюнника ще не були у фокусі історичних студій.

У нашому дослідженні використано опублікований у збірнику документів «Юрій Тютюнник: від "Двійки" до ГПУ. Документи і матеріали» спогад О. Варавви «Вертайтеся додому (історія долі Ю. Тютюнника)» з архіву Української вільної академії наук (УВАН) у Вінніпегу, в Канаді[8], на який посилається Я. Файзулін у дослідженнях про українського генерала[9]. Також цей спогад був опублікований у США в «Українському православному календарі» за 1954 р.[10]. Ми ж використовуватимемо машинописний варіант цих спогадів з архіву братів Вараввів під назвою «Як було з генералом Тютюнником»[11], оскільки цей варіант вважаємо первинним. Під такою назвою нарис опублікований у виданні «Тризуб» 1961 р.[12] І наша аргументація така: в переданому до архіву й опублікованому варіанті спогадів «Вертайтесь додому» на початку тексту є вставка про вигаданого «друга» Олекси Варавви вже під час еміграції в кінці війни у Німеччині Валер'яна Старого. Від останнього збереглися після влучання авіаційної бомби у їхній спільний з іншими емігрантами

---

[6] Бурнашов Г. Генерал-хорунжий Юрій Тютюнник: Чекістська «Справа № 39». Івано-Франківськ, 1996. 71 с.

[7] Файзулін Я. Юрій Тютюнник і радянські органи держбезпеки. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*: збірник наукових статей. Вип. 9. Київ, 2013. С. 269–305.

[8] Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ҐПУ. Документи і матеріали / Інститут історії України НАН України; Упоряд.: В. Ф. Верстюк, В. В. Скальський, Я. М. Файзулін. Київ: Дух і літера, 2012. С. 554–565.

[9] Файзулін Я. Юрко Тютюнник і оперативна розробка органів ДПУ «справа № 39». *Студії з історії Української революції 1917–1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирога*. Збірник наукових праць. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 383–403.

[10] Український православний календар. Бавнд-Брук, 1954.

[11] Музей-архів братів Вараввів при Канівській гімназії імені І. Франка (далі – МАБВ). Матеріали до «Записок письменника». Як було з генералом Тютюнником. С. 1–10: Опубл.: Олекса Варавва-Кобець. Записки письменника / Упор.: І. Максимов. Київ: Панмедія, 2024. С. 77-89..

[12] Кобець О. Як було з генералом Тютюнником. *Тризуб*. 1961. Ч. 6(12). С. 10–13.

прихисток речі, а серед них «напівзгорілий зошит, у якому вцілів тільки один спогад мого друга – "Як справді було з генералом Тютюнником"»[13]. Ця особа, очевидно, згадана, щоб не показувати авторство письменника, що пояснюється страхом при написанні спогадів перед радянськими спецслужбами. З наведеного далі листа О. Варавви «сповідь» Г. Заярного відбувалась особисто письменнику. В продовження містифікацій Олекса Варавва називає сексота Василем. Ці містифікації мемуариста призвели до того, що Я. Файзулін вважав В. Старого письменником і мешканцем будинку «Слово» у Харкові, спіймавшись на «хитрість» О. Варавви[14]. Окрім згаданого вставленого уривка тексти обох документів відрізняються лише редакційними правками.

Можливо, цією обережністю можна пояснити те, що О. Варавва не проявляв себе в громадському житті таборів Ді-Пі у Німеччині після війни. Принаймні, нам не вдалося знайти його прізвища в документах архіву табору Шляйсгайм – Фельдмохінг у тодішніх околицях Мюнхена, де він перебував до еміграції в США, в архіві Українського вільного університету[15].

А також використаємо «Матеріали кореспонденційної автобіографії», які склав син Олекси Варавви Олександр Воронин, на основі листування Олекси Варавви під час перебування у США з відомими діячами української діаспори. У дослідженні також розглядатимемо опубліковані лише частково спогади О. Варавви «Записки письменника».

У «Матеріалах кореспонденційної автобіографії» О. Воронин умістив лист О. Варавви до П. Плюйка 25 березня 1954 р. У ньому письменник відверто говорить про вже згаданий страх перед каральними органами СРСР під час перебування у США, що допомагає об'єктивно оцінити текст спогадів: «Я, як і все своє життя, і тепер не люблю ніде фігурувати, виступати, галасувати... Тільки не забувайте, що письменника Варавви живого нема, отже він міг розповісти Вам про ту пригоду десь на тери-

[13] Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ҐПУ. С. 555.

[14] Файзулін Я. Юрій Тютюнник і радянські органи… С. 304.

[15] Архів Українського вільного університету в Мюнхені (далі – Архів УВУ). Ф. Табори. Оп. Мюнхен (табір Шляйсгайм – Фельдмохінг).

торії підсовєтській. Пишу Вам про це для того, що думаю, й Ви добре знаєте, як та стораз проклята комунія розпустила свої пазурі по всьому світі...»[16]. Цей страх породжував і певні прийоми у спогадах. Так, у спогаді про Юрка Тютюнника, крім згаданого вигаданого походження самих спогадів, також завуальовано початок неправдивим часом їх першої зустрічі, для того щоб не зашкодити родичам, які залишились у СРСР. Згодом мемуарист 5 березня 1959 р. у листі Д. Нитченку матеріал спогадів називав «жахливим», адже він іде «у формі сповіді-розповіді (мені персонально) провокатора, колишнього співтовариша Тютюнника – Заярного»[17].

Також у листі до М. Садового в березні 1960 р. знаходимо згадку про написання нарису про Ю. Тютюнника під назвою «Вертайтеся додому». У цьому ж листі згадується про виступ Олекси Кобця у Нью-Йорку 28 березня 1959 р. перед українськими письменниками з діаспори, на якому В. Чапленко заперечував деякі факти зі спогадів. Зокрема про присутність дружини Ю. Тютюнника у зимовому поході (виявилося, це справді була дружина, але не та, з якою він мав доньку). Також була суперечка про роль українського військового діяча Григорія Заярного, якого завербували радянські спецоргани, і його роль у «виведенні» на територію УСРР і арешту Юрка Тютюнника. Цікаво, що з відповіді М. Садового 3 травня 1960 р. стає зрозумілим, що матеріал спогадів «Вертайтеся додому» у США мала студіювати спеціальна комісія та порушити питання про додаткову інформацію[18].

У харківський період життя письменник і редактор О. Варавва контактував з українським політичним та військовим діячем Ю. Тютюнником. Зі згаданого епістолярію дізнаємося, що Олекса Варавва зустрічався з Юрком Тютюнником у Харкові наприкінці 1929 р. чи на початку 1930 р. Тут О. Варавва помиля-

[16] МАБВ: Матеріали кореспонденційної автобіографії. «Записки письменника». С. 1.
[17] МАБВ: Матеріали кореспонденційної автобіографії. «Записки письменника». С. 1–2.
[18] МАБВ: Матеріали кореспонденційної автобіографії. «Записки письменника». С. 2.

ється, або свідомо змінює дату, оскільки заарештований український генерал 12 лютого 1929 р.[19] Очевидно, зустріч відбулась у кінці 1928 р. – на початку 1929 р. Тоді, маючи доручення від Одеської кінофабрики, Олекса Вараввa відвідав Юрка Тютюнника в Наркоматі зовнішньої торгівлі з приводу сценарію, який український генерал написав для кінофабрики про повстання українських селян у XVII ст. на Лівобережжі[20]. Але через арешт Ю. Тютюнника 12 лютого 1929 р. і його розстріл 20 жовтня 1930 р. сценарій так і не було реалізовано. Загалом український військовий залишив певний слід в українському кінематографі в 1920-х рр. після повернення в УСРР. Про це є певна кількість студій. Наведемо лише статтю відомої дослідниці Олі Гнатюк про «виведення» генерала в УСРР і його участь у відомому фільмі «ПКП»[21].

Спогад починається зі сцени у бараку табору в Німеччині (очевидно, йдеться про згаданий табір в околицях Мюнхена) холодного зимового вечора і почутого з радіо голосу української радіоведучої з Києва: «Намагаючись надати тому голоскові найбільше щирости й чарівливої правдивости, молода дочка українського народу, над чолом якої незримо висів наган енкаведистського бандита, переказувала черговий заклик наїздників на Україну до всіх українців за межами Батьківщини, щоб повертались додому. Там їх чекає праця і всякі почесті»[22].

Ще раз натрапляємо на свідому вказівку автора на неправдиву дату. О. Вараввa згадує, що влітку 1928 р. (в опублікованому документі вказано 1923 р., аби заплутати радянські спецорган, бо він тоді жив у Києві, а не в Харкові) його познайомили в Харкові з інструктором сільськогосподарської кооперації Г. Заяр-

---

[19] Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ҐПУ. С. 18.

[20] МАБВ: Матеріали до «Записок письменника». У Харкові до війни (1926–1941). С. 8–9.

[21] Гнатюк О. За кулісами фільму «ПКП». Боротьба з пам'яттю про Українську революцію на прикладі кінострічки 1926 р. *Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.)*: Матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 1–2 червня 2017 р.). Київ – Чернігів, 2017. С. 352–371.

[22] МАБВ: Матеріали до «Записок письменника». Як було з генералом Тютюнником. С. 1.

ним: «Був це чоловічок років тридцятьох, трохи нижче середнього зросту, білявий, з застиглими, безбарвними очима, рідкими рудими бровами; мав пухлі дівочі губи, був вайлуватий, неповороткий, завжди ніби глибоко задуманий. Припадав на одну ногу. Чи то в нього природня була вада, чи набута в бурхливому житті нашого віку, я не знав»[23]. Тут бачимо й способи роботи сексотів, загалом радянських спецслужб – Г. Заярний намагався запропонувати себе як знавець радіосправи. Радіо було модним у столичному Харкові й він користувався зустрічами з письменником, щоби «витягнути» на відверту розмову. Колишнього сотника Г. Заярного і співробітника штабу Ю. Тютюнника Ю. Шатайло називає серед інших агентів ДПУ в оточенні генерала[24]. У центрі цих розмов був український військовий Ю. Тютюнник. Очевидно, саме тоді, 1928 р., тривала агентурна розробка генерала. Вважаємо, що це пов'язано з рішенням політбюро ЦК КП(б)У 27 липня 1928 р. про пропозицію Постишева та Балицького «вилучити» з Харкова «особливо активних опозиціонерів, котрі здійснюють розкладницьку роботу». О. Шатайло припускає, що Ю. Тютюнник теж потрапив до цього переліку[25].

За кілька місяців Г. Заярний «змайстрував» для О. Варавви незграбного приймача і зберігав можливість постійно контактувати, пропонуючи постійний ремонт: «...через причеплені до коробки навушники, інколи, крім звичайного шкварчання, почути ще й деякі музичні какофонії з харківської студії Всеукраїнського радіо-комітету, що містився всього за кілька кварталів від мого житла»[26]. На цих зустрічах Г. Заярний намагався встановити «інтимну дружбу». Тож через якийсь час письменник запідозрив пастку ДПУ і уникав цих розмов. І от восени з виготовленням радіоприймача почалася між ними розмова про минуле Г. Заярного, пов'язане з Ю. Тютюнником. Олекса Варавва

[23] МАБВ: Матеріали до «Записок письменника». Як було з генералом Тютюнником. С. 1.
[24] Шатайло О. Л. Генерал Юрко Тютюнник. С. 65–66.
[25] Шатайло О. Л. Генерал Юрко Тютюнник. С. 113.
[26] МАБВ: Матеріали до «Записок письменника». Як було з генералом Тютюнником. С. 1–2.

оцінював розмову так: «...то була розповідь провокатора, в звичайнісінькому розумінні цього слова і, водночас, то був несамовитий крик наболілої людської душі. Крик душі скаліченої спотвореної й ганьбою прокляття таврованої, української людини. Так, Заярний був українець, з діда-прадіда українець родом, з юнацьких своїх літ – українець переконаннями. Більше того – борець за долю свого нещасного, поневоленого народу. Борець, який раз, перед обличчям смерти, спіткнувся, звернув із правої дороги борця і ...покотився в безодню вічного прокляття»[27].

Розповідь провокатора-сексота розтяглася на всю ніч. І письменник виклав у спогадах лише факти. Г. Заярний був членом УКП і не ввійшов до складу КП(б)У, тому ДПУ в Києві заарештувало його, і його відвідав у в'язниці Затонський та запропонував на заміну смертного вироку таємну співпрацю з каральними органами: «Заярному стало ясно, що його хочуть зробити зрадником усього того, чому він віддав так багато років свого юного життя. Він розповів, що то була найстрашніша ніч у його житті. Він мусів вибирати між зрадою і смертю. І вибрав ... зраду»[28].

Наступного дня Затонський власною автомашиною завіз його до багато умебльованої квартири на зустріч з головою Київського ДПУ Ліфшицем та іншими представниками спецслужби. За багатим столом (в умовах голодного Києва, де померлі лежали на вулицях) йому запропонували вмовити генерала Ю. Тютюнника повернутися до УСРР.

План передбачав його алібі через інсценовану втечу з в'язниці, листи до Ю. Тютюнника від його соратників та організацію, яка готує всеукраїнське повстання. Заманити в УСРР мали, використовуючи амбіції генерала очолити цей рух і повстання. Г. Заярний мав агентурний «№ 103». Він мав переконати генерала в існуванні вигаданої ДПУ організації – Вищої військової ради[29].

---

[27] МАБВ: Матеріали до «Записок письменника». Як було з генералом Тютюнником. С. 3.

[28] МАБВ: Матеріали до «Записок письменника». Як було з генералом Тютюнником. С. 4.

[29] Файзулін Я. Юрко Тютюнник і оперативна розробка... С. 384–385.

Але під час першого виїзду провокатора за кордон Ю. Тютюнник насторожено поставився до Г. Заярного і був майже переконаний, що він працює на ДПУ. Ось як розповідь сексота виклав О. Вараввa: «Був момент, коли Тютюнник, майже переконаний, що бачить у Заярному провокатора, притиснув був до його скроні нагана, і залишилось тільки порушити гашетку… Але тут, уже з власної ініціативи, провокатор, іще раз рятуючи своє життя, ударив генерала Тютюнника в найболючіше місце людського серця. Він пообіцяв вернутися в Україну і привезти власноручного листа від дружини генерала, тоді ще зовсім молодої дружини, яка все ствердить…»[30].

Все це було частиною агентурної розробки «Справа № 39», або «Тютюн». Я. Файзулін вважає, на основі документів каральних органів, що цю операцію почали на початку серпня 1922 р.[31]

Так Григорій Заярний зміг повернутися в УСРР. Там йому під керівництвом Затонського надали листа від дружини генерала, яка була тоді в ув'язненні в ДПУ. У другий приїзд і зустріч з Ю. Тютюнником провокатору вдалося переконати генерала й він погодився перейти кордон і очолити підготовку вигаданого Всеукраїнського повстанського комітету та міфічного повстання. За документами спецслужб стає зрозуміло, що завершальна фаза операції розпочалася 4 червня 1923 р., керував нею начальник відділу контррозвідки Державного політичного управління УСРР Журинда, а виконавцем був Г. Заярний. 16 червня 1923 р. близько до світанку Юрко Тютюнник переплив Дністер і опинився в руках чекістів[32].

А О. Варавва додає й деталі, почуті від Г. Заярного: «Тільки човен із двома перебіжчиками пристав до українського берега, Заярний пошепки попросив генерала Тютюнника пройтися за ним кілька кроків – делегація повстанців чекає ось тут, за уступом скелі, і сам пішов наперед. За ним рушив і генерал. І вже через кілька кроків із-за найближчої скелі вискочив здоровило-

[30] МАБВ: Матеріали до «Записок письменника». Як було з генералом Тютюнником. С. 5.

[31] Файзулін Я. Юрко Тютюнник і оперативна розробка… С. 386.

[32] Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ҐПУ. С. 13.

чекіст і з усієї сили вдарив генерала наганом по голові. Тютюнник упав непритомний. Його підхопили на ноші і несли кілька кілометрів до автомашини на битому шляху... По дорозі до авта генерал на одну мить очуняв. Підняв голову, оглянувся навколо, очевидно, все зрозумів, побачив Заярного і вимовив тільки одну фразу: Ага, ти тут, Іудо?..»[33]. Документи радянської спецслужби, які навів Я. Файзулін, передають ці події схоже, але без таких деталей. Ю. Тютюнник вагався перед переходом через Дністер, мав сумніви щодо реальності Вищої військової ради, але завербовані ДПУ агенти переконали його перетнути кордон[34]. Для громадськості повідомили, що генерал повернувся в радянську Україну добровільно.

У ДПУ від Ю. Тютюнника вимагали листа зі закликом до еміграції повертатися до УСРР. І генерал спочатку відмовив. Але йому влаштували побачення з його дружиною Вірою Андріївною, з маленькою дочкою на руках, «вимученою, сторозтерзаною, як із хреста знятою». Висунули ультиматум: лист або смерть і дружині, і дитині, і йому. Тож генерал погодився й написав листа, якого йому продиктували[35].

Далі О. Варавва стикався з Ю. Тютюнником у справах кіно, про що вже зазначено. Але долі генерала після арешту він не знав: «Вивезений до Москви, він зник, і донині невідомо, де і як його знищили». Цікаво, що під час прощання обидва запевнили один одного, що триматимуть зустріч у таємниці. І наостанок письменник запитав, як віддячили за зраду. І сексот відповів, що запропонували орден Леніна чи 1000 руб. і він вибрав «срібняники»[36]. Тож можемо зробити висновок, що головними методами вербування сексотів, як у випадку з операцією з «виведення» Ю. Тютюнника на територію УСРР, так і загалом були залякування, арешт, погроза рідними. Після співпраці з ка-

---

[33] МАБВ: Матеріали до «Записок письменника». Як було з генералом Тютюнником. С. 6.

[34] Файзулін Я. Юрій Тютюнник і радянські органи… С. 272.

[35] МАБВ: Матеріали до «Записок письменника». Як було з генералом Тютюнником. С. 6.

[36] МАБВ: Матеріали до «Записок письменника». Як було з генералом Тютюнником. С. 7.

ральними органами могли бути матеріальні чи моральні заохочення для сексотів та агентів.

О. Варавва більше з Г. Заярним ніколи не бачився й у той час виїхав до Одеси працювати на Одеську кінофабрику. Але письменник боявся, що за ним, унаслідок контактів із сексотом, уночі прийдуть і «посадять у "чорного ворона"». І хоча його все ж згодом заарештували, на допитах він зрозумів, що серед злочинів, які йому інкримінували, не було пов'язаних із провокатором Г. Заярним. Невдовзі його випустили з ДПУ.

Але ім'я генерала Ю. Тютюнника ще раз виникло в житті О. Варавви. Він повернувся до Харкова 1930 р. і заселився у квартиру в знаменитому будинку «Слово». Це був час початку процесу СВУ, посилення репресій в Україні, зокрема проти гуманітарної інтелігенції, і гнітючої атмосфери страху. Очевидно, спецоргани за ним стежили, й за три дні у його квартиру постукали. Це була дружина генерала Ю. Тютюнника з донькою: «...Струнка, вище середнього зросту, з інтелігентним обличчям, із глибоко запалими темними очима, неймовірно з вигляду виснажена, ще недавно, безперечно, вродлива жінка. Біля неї боязко тулилась – достоту тулилась – як зовсім маленька, дівчинка років десятьох – тінь людської дитини. Обоє вони були дуже змучені, вбрані вбого і зовсім легенько, коли зважити на тодішню погоду»[37].

Вона просила допомоги й сказала, що направив її В. Сосюра. І тут у спогадах письменник, побоюючись провокації, подав некомплементарну характеристику поета: «Згадка відвідувачкою Сосюри – того, безперечно, Богом обдарованого, юнака, але людини дуже несталої в переконаннях і далекої від додержання мінімальних вимог того, що всі ми звикли звати в буденному житті загально-людською мораллю, вмить затамувала в мені найсвятіші почуття – почуття глибокого жалю до відвідувачки, до її сердешної дитини»[38]. Тому він пояснив, правдиво, що сам у важкому матеріальному становищі – речі не

[37] МАБВ: Матеріали до «Записок письменника». Як було з генералом Тютюнником. С. 9.

[38] МАБВ: Матеріали до «Записок письменника». Як було з генералом Тютюнником. С. 9.

розпаковані, грошей справді не мав. Також він згадав Г. Заярного, коли відвідувачка просила порадити, хто з письменників може допомогти. «Образ Заярного спалахнув тоді в моїй уяві, лист моєї гості до свого чоловіка, продиктований їй у казематі ЧК – лист, що вирішив долю не тільки генерала Тютюнника, а й став фатальним для тих тисяч і тисяч, що повірили правдивості його заклику і повернулись на Батьківщину, щоб сьогодні чи завтра бути знищеним невблаганною машиною – м'ясорубкою ЧК… А де гарантія, що й сьогодні, за допомогою Сосюри, ГПУ не використає цю сердешну, як сліпе знаряддя своєї сатанинської політики виловлювання й винищування?»[39]. І він порадив звернутись у перші ліпші двері.

Підтверджують те, що письменника намагалися спровокувати, і відвідини через два дні двічі поспіль із проханням допомогти колишньому міністру УНР Андрію Ніковському, якого тоді судили у справі СВУ. Відвідував О. Варавву його знайомий, бухгалтер видавництва, недавно випущений із в'язниці ДПУ. Письменник відповів рішучою відмовою і вважав, що про цю відмову точно знали в ДПУ[40]. Про ці провокації на нараді в журналі «Червоний перець» він розповів прокурору республіки Леву Ахматову, згодом розстріляному в часи Великого терору. Той був «політичним» редактором журналу (фактичним редактором і «душею» журналу був Остап Вишня): «Я відвів його в куточок кімнати і нашвидку переказав про відвідини мене жінкою генерала Тютюнника і колишнім бухгальтером видавництва. Про те, що я добре розумію плянову провокаційність тих відвідин». «Прокурор Республіки уважно мене вислухав і серйозно сказав: – Добре, що ти мені розповів це. І мудро: бо ти уникнув щонайменше десятьох років далеких таборів… На цей раз…». Закінчується спогад твердженням письменника про те, що дружина українського генерала Юрка Тютюнника збожеволіла[41]. Доку-

[39] МАБВ: Матеріали до «Записок письменника». Як було з генералом Тютюнником. С. 9а.

[40] МАБВ: Матеріали до «Записок письменника». Як було з генералом Тютюнником. С. 9а–10.

[41] МАБВ: Матеріали до «Записок письменника». Як було з генералом Тютюнником. С. 10.

менти спецслужб дають мало даних про долю дружини Віри Андріївни Тютюнник-Левицької та їхніх дітей. Останній лист до каральних органів вона надіслала зі станції Кущівка Північно-Кавказького краю[42]. Після цього сліди її та дітей губляться.

Отже, протягом 1920-х рр. радянські каральні органи проводили агентурні операції з дискредитації і ліквідації української військово-політичної еміграції, її розколу. І важливою в цьому процесі була операція ДПУ з «виведення» на територію УСРР генерала Ю. Тютюнника. Про це у спогадах, записаних зі слів зрадника-провокатора Г. Заярного, розповідає письменник і редактор О. Вараввa. Вони написані в еміграції, тому є вільними від радянських ідеологічних підходів, але містять і свідомі авторські викривлення фактів з метою не нашкодити нікому в СРСР. Утім, спогади мають значний фактологічний інтерес і підтверджуються документами радянських спецслужб. Головними методами каральних органів були арешти, залякування через погрози рідним, втягування в агентурну роботу, дезінформація. Враховуючи тісний зв'язок української еміграції та українських радянських гуманітаріїв, ДПУ значну увагу надавало створенню системи стеження і контролю середовища інтелігенції та використала згодом її у організації і проведенні репресій наприкінці 1920–1930-х рр.

[42] Шатайло О. Л. Генерал Юрко Тютюнник. С. 125.

Микола Бривко[1]

Масові поховання як свідок злочину тоталітарних режимів XX та XXI ст.

«*Росія всюди залишає по собі смерть…*», – зазначив у відеозверненні президент України Володимир Зеленський 15 вересня 2022 р. у зв'язку з виявленим масовим похованням у місті Ізюм[2], де було нараховано близько 450 могил загиблих мирних мешканців і воїнів ЗСУ зі слідами насильницької смерті й тортур[3]. З цього приводу прес-секретар президента Російської Федерації Дмитро Пєсков заявив, що: «*…Це брехня*»[4].

---

[1] Доктор філософії, науковий співробітник Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили».

[2] Росія всюди залишає по собі смерть – Зеленський про масове поховання в Ізюмі. *Радіо Свобода*. 15 вересня 2022. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelenskyy-izyum-pokhovannya/32035736.html; Маємо показати, що на кожен прояв терору Росії буде жорстка й принципова реакція – звернення Президента України. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. 15 вересня 2022. URL: https://www.president.gov.ua/news/mayemo-pokazati-sho-na-kozhen-proyav-teroru-rosiyi-bude-zhor-77825.

[3] Масове поховання в Ізюмі: з'явилися нові моторошні подробиці про вбитих. *Слово і діло*. 16 вересня 2022. URL: https://www.slovoidilo.ua/2022/09/16/novyna/suspilstvo/masove-poxovannya-izyumi-zyavylysya-novi-motoroshni-podrobyczi-pro-poxovanyx.

[4] У Кремлі назвали «брехнею» масові вбивства мирних жителів в Ізюмі. *Слово і діло*. 19 вересня 2022. URL: https://www.slovoidilo.ua/2022/09/19/novyna/suspilstvo/kremli-nazvaly-brexneyu-masovi-vbyvstva-myrnyx-zhyteliv-izyumi; Песков назвал враньем обвинения РФ в военных преступлениях на

Проте у звіті Інституту вивчення війни від 16 вересня 2022 р. вказується, що *«відкриття масових поховань мирних жителів і камер тортур у щойно звільненому Ізюмі підтверджують попередні оцінки ISW про те, що звірства в Бучі були не поодинокими військовими злочинами, а радше мікрокосмосом російських звірств на окупованих Росією територіях»*[5].

І цей висновок найяскравіше констатує всю сутність російського тоталітарного режиму, коріння якого ми спостерігаємо у далекому минулому, зокрема у сталінські часи, коли відбувався фактичний геноцид українського народу, чи то через Голодомор 1932–1933 рр., чи то через репресії. Про що промовисто свідчать місця поховання жертв радянського режиму майже по всій території СРСР, зокрема найбільше місце масового поховання жертв сталінських політичних репресій 1937–1941 рр. в Україні біля міста Києва у Биківнянському лісі.

Та, порівнюючи злочин сталінського і путінського режиму, ми запитуємо себе, а чи є відмінності між ними? І відповідь – ні. І про це свідчать ті злочини, які відкривають нам знайдені поховання, як у Биківні, так і в Бучі, Ізюмі, Лимані або інших місцях. Сьогодні це менша кількість загиблих у виявлених місцях поховання в Ізюмі чи Бучі порівняно з Биківнянськими могилами, та вони промовисто нам «кричать» про злочин Російської Федерації.

Саме в добу радянського тоталітарного режиму, як і сьогодні у Російській Федерації, попри декларування демократичних, правових норм, влада своїми діями ці норми попирала й ігнорувала, знищуючи тисячі людей.

З березня 1937 р. у доповіді «Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістської та інших дворушників» Й. Сталін фактично оголосив «троцькістів» ворогами радянської держави, які, на його думку, перетворилися на *«… безпринципну і безідейну банду шкідників, диверсантів, шпигунів, вбивць, що пра-*

северо-востоке Украины. *Интерфакс*. 19 сентября 2022. URL: https://www.interfax.ru/russia/862827.

[5] Russian Offensive Campaign Assessment, September 16. *Institute for the study of War.* 16 September 2022. URL: https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-september-16.

цюють по найму в іноземних розвідувальних органах»[6]. При цьому закликав «*у боротьбі із сучасним троцькізмом*» застосовувати *«не старі методи, не методи дискусій, а нові методи, методи викорчовування й розгрому*»[7]. Це стало чіткою вказівкою не тільки керівництву НКВС щодо знищення «ворогів народу», а й поштовхом до нової масштабної хвилі політичних репресій – «Великого терору».

Схожі заклики ми бачимо сьогодні й у промовах уже сучасних російських державних діячів і політиків. Зокрема, депутат Держдуми РФ від «Єдиної Росії» Олег Матвєйчев заявив про необхідність ліквідувати такі поняття як «Україна» і «українці» в День пам'яті жертв війни з гітлерівськими нацистами 8 травня 2022 р.[8], коли мільйони українців спільно з іншими народами СРСР, зокрема й росіянами, боронили весь світ від нацизму. Подібний заклик висловив на телевізійному шоу каналу «Росія-1» депутат Держдуми РФ Олексій Журавльов, який закликав знищити заради «денацифікації» два мільйони українців[9].

Фактично, ми спостерігаємо явище, коли Російська Федерація намагається скопіювати найгірші практики сталінського режиму й застосувати їх у новій, жорстокішій формі. Зокрема фізичні методи впливу на людину. Показовим у цьому сенсі є лист-роз'яснення Й. Сталіна від 10 січня 1939 р. секретарям обкомів, крайкомів, ЦК нацкомпартій, наркомам внутрішніх справ, начальникам УНКВС, де вказано, що застосування фізичного

---

[6] Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістської та інших дворушників. Доповідь тов. Сталіна на Пленумі ЦК ВКП(б) 3 березня 1937 року. *Комуніст*. 1937. 29 березня (№ 73). С. 1.

[7] Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістської та інших дворушників… С. 1.

[8] «Понятий «Украина» и «украинцы» не должно существовать в будущем», – депутат Держдуми РФ Матвєйчев. Відео. *Цензор.нет*. 8 травня 2022. URL: https://censor.net/ua/video_news/3339951/ponyatyyi_ukrayna_y_ukraynets_ne_doljno_suschestvovat_v_buduschem_deputat_derjdumy_rf_matvyeyichev_video.

[9] «Два миллиона украинцев должны быть денацифицированы, о есть уничтожены», – депутат Держдуми РФ Журавльов. Відео. *Цензор.нет*. 8 травня 2022. URL: https://censor.net/ua/video_news/3339879/dva_myllyona_ukrayntsev_doljn_bt_denatsyfytsyrovan_to_est_unychtojen_deputat_derjdumy_rf_juravlov_video.

впливу в практиці НКВС допущено з 1937 р. за дозволом ЦК ВКП(б) і наголошено, що «*метод фізичного впливу повинен обов'язково застосовуватися і надалі, у вигляді виключення, у відношенні [...] «ворогів народу*»[10]. Практичне застосування цих методів ми спостерігаємо в численних свідченнях і спогадах репресованих.

Письменниця Зінаїда Тулуб у листі до Генеральної прокуратури СРСР у жовтня 1946 р., вказувала, що «*слідчий сипав брутальною лайкою і погрозами побоїв. Допити тримали 2–3 доби безперервно, без сну, майже без їжі…*»[11]. Підтвердженням таких дій є і свідчення колишнього слідчого Київської оперспецгрупи Григорія Короля, який 1957 р. вказував, що «*… до заарештованих застосовувалось фізичні методи впливу, а саме, перед допитом вони піддавались "лабораторній обробці", а коли приходили на допит, то розповідали про належність до тієї чи іншої антирадянської організації …*»[12].

У той же час, «вправними учнями» минулого сьогодні стали саме російські «військові», які подекуди перевершили радянських катів. Про це свідчать громадяни України, які перебували під окупацією чи в полоні. Так, Белкіс Вілле, старша дослідниця криз і конфліктів міжнародної неурядової організації «Human Rights Watch», зазначає, що «*жорстоке насильство та жорстоке поводження в Ізюмі не були випадковими інцидентами.* […] *таке поводження було частиною політики та плану цих сил*»[13]. Схожу думку висловлює голова Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) Саманта Пауер, яка акцентувала: *«чого я ніколи раніше не бачила, так це звірств, скоєних у масштабах країною, чия армія є армією наддержави. Це поєднання*

---

[10] Архів Президента Російської Федерації (АП РФ). Ф. 3. Оп. 58. Спр. 6. Арк. 145–146.

[11] Ільєнко І. У жорнах репресій: Оповіді про українських письменників (за архівами ДПУ-НКВС). Київ: Веселка, 1995. С. 276.

[12] Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 6. Спр. 39104 фп. Т. 3. Арк. 605.

[13] Україна: російські війська катували затриманих в Ізюмі. *Human Rights Watch*. 21 October 2022. URL: https://www.hrw.org/uk/news/2022/10/21/ukraine-russian-forces-tortured-izium-detainees.

такої значної військової сили з такою жорстокою та нелюдською байдужістю до людського життя. Саме ця комбінація була такою жахливою»[14].

І підтвердженням цьому, наприклад, є свідчення мешканця міста Ізюма Миколи, якого російські військові катували понад 5 год. За його словами, один з катів брав дерев'яний брус і бив *«ним по нозі, не просто так, а з усієї сили.* […] *Потім дивлюся, а там відро. Повне відро води, й мене підтягують і опускають. Ну тобто топлять.* […] *Опускали так разів 6–7»*[15].

Відбувається це за прямими вказівками російської влади, про що свідчать уже полонені російські військові українським правоохоронцям[16].

Прямими наслідками таких злочинів, а точніше намаганням їх приховати, з боку як радянського, так і російського режиму, і є поява мість поховання жертв. Так, 20 березня 1937 р. президія Київської міської ради ухвалила рішення виділити землю для спецпотреб НКВС у Биківнянському лісі[17], де з літа 1937 і по вересень 1941 р. таємно ховали розстріляних у в'язницях Києва жертв політичних репресій.

Історична паралель існує і у виявленні та запереченні існування місць поховань. Що було 1941 р., коли німецькі військові викрили це місце в Биківнянському лісі, подібне відбувалось і сьогодні. Спільним є і намагання оприлюднити ці злочини в суспільстві, про свідчать публікації 1941 р. про Биківнянські поховання[18], наприклад в українських газетах «Львів-

---

[14] Саманта Паует: тортури і зґвалтування – не спонтанні спалахи жорстокості, а закономірність на окупованих Росією землях. *Радіо Свободи*. 7 жовтня 2022. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-samanta-pauer-rosia-zlochyny/32069902.html.

[15] Росіяни понад п'ять годин катували 61-річного чоловіка на Харківщині, якого їм могли видати односельці. *Zmina*. 28 жовтня 2022. URL: https://zmina.info/news/rosiyany-ponad-pyat-godyn-katuvaly-61-richnogo-cholovika-na-harkivshhyni-yakogo-yim-mogly-vydaty-odnoselczi/.

[16] Армія РФ має прямий наказ розстрілювати цивільних українців. *Український кризовий медіа-центр*. 8 березня 2022. URL: https://uacrisis.org/uk/voyenni-zlochyny-rf-15.

[17] Держархів м. Києва. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 9686. Арк. 15.

[18] Kollmus A. Peter. GPU-Morde auch in Kiew aufgedecrt. *Innsbrucker Nachrichten.*

ські вісті» чи «Українське слово»[19]. Втім, те, що побачили місцеві мешканці та військові, як німецькі в далекому 1941 р., так і українські сьогодні, 2022 р., вразило жорстокістю.

І це попри те, що подібне німецькі військові бачили й в інших місцевостях, зокрема чи не першим таке місце поховання виявили у Львові в липні 1941 р. Лейтенант Лоренц Вехтер у листі до політичного лідера в Нойнкірхені 20 серпня 1941 р. писав: *«Я дійсно не можу описати те, що ми бачили у Лемберзі (Львів). Набагато гірше, ніж німецькі газети спроміглися описати. Потрібно це було побачити. Навіть смороду трупів, помітного далеко за стінами в'язниці, було достатньо, щоб захворіти. І сама сцена. Сотні вбитих чоловіків, жінок та дітей були страшенно понівечені…»*[20]. Або в газеті «Українське слово» (м. Станіславів) 31 липня 1941 р. у статті «Звірства НКВД в Надвірній» повідомлялося: *«… Трупи сильно вже розкладалися, але можна було пізнати, що людей цих замучено в останніх днях більшовицької влади.* […] *Всі були босі, ноги, руки та через груди були пов'язані шнурами, причому переважна більшість мала руки викручені назад…»*[21].

Щодо поховання в Биківнянському лісі військовий кореспондент Петер Коллмус писав: *«… Після декількох хвилин старанного розкопування, з приблизно півметрової глибини лопати підняли нагору частини одягу, що вразило усіх; почувся сильний сморід розкладання. Страшна знахідка! Лопати натикалися на мертві тіла, жахливі спотворені трупи. Було знайдено місце вбивств у виконанні ГПУ.* […] *Третя спроба в іншому місці на площі приблизно 15000 квадратних метрів привела до того ж*

1941. 29 September (№ 229). S. 7; Kollmus A. Peter. GPU-Morde auch in Kiew aufgedecrt. *Wiener Neueste Nachrichten*. 1941. 29 September. S. 2; Ontzettende vondsten in Kiev. *Nieuwe apoldoornsche courant.* 1941. 29 September. S. 1; Kollmus A. Peter. GPU-Morde auch in Kiew: Hunderte der zu Tode Gequälten verscharrt. *Berliner Börsen-Zeitung*. 1941. 30 September (№ 456). S. 3.

[19] Звірства енкаведистів у Києві. *Львівські вісті*. 1941. 4 жовтня. С. 3; Шляхом мордувань. *Українське слово*. 1941. 8 жовтня (№ 25). С. 2.

[20] German Soldiers in the Soviet Union. Letters From The East. 1941. *German Propaganda archive*. URL: https://research.calvin.edu/german-propaganda-archive/feldpost.htm.

[21] Звірства НКВД в Надвірній. *Українське слово*. 1941. 31 липня (№ 5). С. 2.

результату. Знову трупи людей, вбитих з нелюдською жорстокістю катами ГПУ»[22].

Учасник цих перших пошуково-ексгумаційних робіт 1941 р. Петро Захарович Куковенко вже 1990 р. розповідав журналісту Сергію Кисельову, що: *«Почали копати і досить швидко, бо землі зверху мало було, викопали яму десь два на три метри. Бачимо, а там повно трупів – свіжі ще. Витягли зверху труп молодого такого чоловіка років двадцяти п'яти в синіх діягоналевих штанах, спідній сорочці без коміра. Німець нас поставив біля нього, сфотографував і пішов…»*[23]. Інший свідок цих робіт, Анатолій Іванович Здебський, згадував: *«Відкопували ями та запрошували мешканців подивитися на трупи закатованих, фотографували. Люди бачили також наших солдат, що були відкопані, а в потилиці кожного була дірка від кулі»*[24].

Подібні знахідки побачили й під час пошуково-ексгумаційних робіт державних урядових комісій у 1971, 1987 та 1988–1989 рр., а також слідчі прокуратури в 1988–2001 рр. і українсько-польські археологи під час археологічно-пошукових експедицій XXI ст.

У протоколі огляду місця масового поховання залишків людей у Биківнянському лісі від 22 квітня 1971 р. вказується про виявлення 207 могил із залишками 3805 людей, з них 3049 чоловіків, 105 жінок і 651 осіб невстановленої статі[25]. Зокрема, у могилі № 117 виявлено рештки 9 осіб, в однієї з них руки були зв'язані мотузкою[26]. Це зафіксовано і в Акті про результати виявлення місця поховання і дослідження останків людей від 28 квітня 1971 р.[27]

Повна схожість з боку російських військових злочинців спостерігаємо ми і сьогодні у виявлених місцях поховань. Голова Харківської обласної військової адміністрації Олег Синєгубов,

---

[22] Kollmus A. Peter. GPU-Morde auch in Kiew: Hunderte der zu Tode Gequälten verscharrt. S. 3.
[23] Кисельов С. Архіпелаг Биківня. *Сучасність.* 1990. № 10. С. 62.
[24] ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 528. Арк. 265.
[25] ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 528. Арк. 101.
[26] ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 528. Арк. 65.
[27] ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 528. Арк. 105.

стосовно поховань в Ізюмі вказує, що: *«є кілька тіл із зав'язаними за спиною руками, а одна людина похована з мотузкою на шиї. Очевидно, цих людей катували та стратили…»*[28]. Це ж стверджує і керівник Харківської обласної прокуратури Олександр Фільчаков, який повідомляє: *«Були виявлені трупи з мотузкою на шиї, з переломами кінцівок, …а також з вогнепальними пораненнями»*[29].

Подібне ми спостерігали й під час виявлення поховань у Київській обл. Начальник Головного управління Національної поліції у Київській обл. Андрій Нєбитов повідомив, що *«7 цивільних громадян росіяни катували, а потім жорстоко стратили пострілами в голову. Це масове захоронення розстріляних мирних жителів виявили сьогодні […]. У багатьох жертв були зв'язані руки та прострілянi коліна»*[30].

Отже, на прикладі місць поховання вбитих людей ми можемо констатувати, що сучасний путінський режим у Російській Федерації набув усіх ознак тоталітарного, що повністю наслідує та копіює сталінський у найгірших його проявах.

Й у цьому сенсі слід погодитися з коментарем Міністерства закордонних справ України до Дня пам'яті жертв Великого терору 1930-х рр. від 5 серпня 2022 р., який констатує той факт, що чинна російська влада продовжує політику радянського режиму, вийшовши на новий рівень цинізму та жорстокості, тому *«настав час рішуче визнати, що Російська Федерація, що успадкувала найгірші сталінські традиції, стала державою-терористом, що становить небезпеку для всього світу»*[31].

---

[28] Масове поховання в Ізюмі: з'явилися нові моторошні подробиці… URL: https://www.slovoidilo.ua/2022/09/16/novyna/suspilstvo/masove-poxovannya-izyumi-zyavylysya-novi-motoroshni-podrobyczi-pro-poxovanyx.

[29] В Ізюмі виявили нові масові поховання, які почали розміновувати для дослідження. *Україна неймовірна*. 24 вересня 2022. URL: https://amazing-ukraine.com/v-iziumi-vyiavyly-novi-masovi-pokhovannia-iaki-pochaly-rozminovuvaty-dlia-doslidzhennia/.

[30] Катували і жорстоко стратили: під Бучею знайшли ще одне масове поховання. *Слово і діло*. 13 червня 2022. URL: https://www.slovoidilo.ua/2022/06/13/novyna/suspilstvo/katuvaly-zhorstoko-stratyly-bucheyu-znajshly-shhe-odne-masove-poxovannya.

[31] Коментар МЗС до Дня пам'яті жертв Великого терору 30-х років ХХ сто-

Знайдені місця поховання жертв як більшовицького режиму в Биківнянскому лісі, так і російського режиму в Бучі, Ізюмі, Лимані чи на Херсонщині повністю підтверджують це, наочно демонструючи нам не просто повну схожість путінського режиму зі сталінським, а й трансформацію всієї країни у злочинця, який жорстоким поводженням і тортурами щодо мирного населення, військових використовує такі самі методи фізичного впливу на людину та знищення, які використовували понад 85 років тому.

ліття. *Офіційне інтернет-представництво Міністерство закордонних справ України*. 5 серпня 2022. URL: https://mfa.gov.ua/news/komentar-mzs-do-dnya-pamyati-zhertv-velikogo-teroru-30-h-rokiv-hh-stolittya.

Галина Ковальчук[1]

Спроби створити музей книги в Києві в середині 1920-х рр.

У першій половині 1920-х рр. принаймні три установи в Києві мали намір створити музей книги: Український науковий інститут книгознавства (УНІК), Всенародна бібліотека України (ВБУ) та Лаврський Музей культів і побуту (від 1926 р. – Всеукраїнський музейний городок, ВМГ). І, слід зазначити, всі три установи мали певні підстави для цього.

Так, на території Києво-Печерської лаври на початку 1920-х рр. зберігалися цінні збірки, що становили ґрунт для музею книги: бібліотека самого лаврського монастиря, в складі якої були, крім іншого, колишні власні бібліотеки митрополитів, архієпископів, ченців; бібліотека митрополита Флавіана (Городецького)[2]; від 1923 р. – збірки Церковно-Археологічного музею Київської духовної академії; відділи манускриптів, друку створеного на початку 1922 р. Лаврського Музею культів і побуту (дещо пізніше – відділи української книги та книгодрукування, стародруків). У другому, ще машинописному випуску журналу УНІК «Бібліологічні вісті» (1923 р.), в інформації про Відділ українських стародруків у Музеї культів[3], висловлено пропозицію створити замість цього структурного підрозділу музей історії

[1] Докторка історичних наук, професорка, директорка Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

[2] Бібліотека Укр. Академії Наук при бувшій Києво-Печерській Лаврі. *Бібліологічні вісті.* 1923. № 4. Стовп. 89–91.

[3] Музей культів. *Бібліологічні вісті.* 1923. № 2. С. 35.

книги. Пізніше, 1925 р., «Бібліологічні вісті» опублікували ґрунтовнішу статтю про Відділ письма та друку Лаврського музею[4], без підпису, але детальний виклад подій і характеристика зібрання дають підстави вважати автором цієї статті П. Попова, ініціатора та очільника цього підрозділу. З осені 1926 р. відділ письма й друку перебував у складі новоствореного тоді ВМГ.

Отже, автор цієї значної за обсягом як для рубрики «Хроніка» інформації стверджує, що окремий відділ письма та друку засновано при Лаврському музеї ще в серпні 1923 р., і це дещо не збігається з іншими відомостями щодо цього. Зокрема в «Провіднику» по ВМГ П. Курінного[5], підготовленому на початку 1930-х рр., але виданому лише 2020 р., констатовано, що секція письма й друку створена тут 1924 р. У статті П. Попова вказано, що в основу відділу покладено матеріали вже згаданого колишнього Церковно-Археологічного музею при Київській духовній академії, передані 1923 р. до Лаврського музею. Для експонування до Відділу передали також кілька рукописів і стародруків з лаврської бібліотеки й збірку старовинних кліше з лаврської друкарні. Надалі зібрання відділу поповнювалося подарунками та купленими за кошти музею експонатами. На час святкування в Києві у 1924 – на початку 1925 р. 350-річчя українського друкарства кількість експонатів відділу становила понад 15 тис. і складалася з таких частин: рукописів на різних матеріалах різними мовами й графікою; стародруків, від західноєвропейських інкунабул XV ст. і слов'янських першодруків; до 6 тис. кліше гравюр, переважно Києво-Печерської та Почаївської друкарень, у т. ч. оригінали видатних українських граверів; антимінси у вигляді як дошок, так і відбитків на шовку, атласі, папері; гравюри різних епох та майстрів; збірка книжкових оправ давнини й інторліґаторські інструменти; актові документи та печатки різних часів; колекція автографів видатних діячів; збірка фотографій та інших репродукцій з давніх книжок. П. Попов указував також,

[4] Відділ Письма та Друку Лаврського Музею. *Бібліологічні вісті*. 1925. С. 151–153.

[5] Курінний П. Всеукраїнський державний культурно-історичний заповідник «Всеукраїнський музейний городок»: провідник / передм., упоряд. А. С. Яненко. Київ: НКПІКЗ, 2020. С. 288–290.

що відділ намагався одержати від лаврської друкарні, що тоді підпорядковувалася ВУАН, історичні речі, яких там лишалося ще багато, але, незважаючи на підтримку академії, орендарі друкарні зволікали, а частину ритин навіть спалили, і так, начебто, відбувалося в інших друкарнях та бібліотеках ліквідованих монастирів, через що П. Попов написав відповідну доповідну. Він також наголосив у статті, що відділ має невелике приміщення – 4 кімнати, відчуває брак коштів і персоналу – всього 1 співробітник, він же й заввідділом, тобто сам Павло Попов. Тож він ініціював клопотання від Лаврського музею перейти під управління Укрнауки – головного управління науковими установами при Народному комісаріаті освіти УСРР – і одночасно перетворити відділ на *окремий Музей*. П. Попову доручили скласти проєкт Музею книги в Києві, й, за його словами, Політосвіта навіть вирішила питання позитивно – *створити Музей книги на території Лаври* в тісному контакті з Лаврським музеєм та Інститутом книгознавства, котрий, як наголошував П. Попов, уже давно поставив собі завдання утворити *при Інституті* музей і звертався до Головнауки з відповідною доповідною. Тепер, писав автор, утворено ґрунт, на якому *«легше зійтися двом установам тепер однаково підлеглим Укрнауці»* [6]. Власне, й будинок славнозвісної друкарні Києво-Печерської лаври зберігся тут з XVIII ст.

За свідченням П. Попова, коли до Києва приїхав завідувач музейно-бібліотечного відділу Укрнауки В. Дубровський, директор УНІК Ю. Меженко та директор Лаврського музею П. Курінний 25 серпня 1925 р. провели нараду, на якій домовилися, що дві установи організують Музей Книги, причому представник Укрнауки обіцяв іще в цьому ж бюджетному році (слід розуміти – у 1925–1926 академічному році) одноразове асигнування на організаційні потреби. Вважаючи, писав П. Попов, що справа з Музеєм книги вирішена позитивно, УНІК розпочав готувати статут Музею книги, поповнювати збірку експонатів; посилив листування з аналогічними установами Західної Європи і т. ін. Справді, на сторінках журналу «Бібліологічні вісті», який видавав УНІК, є чимало інформації про такі музеї, особливо у випуску журналу

[6] Відділ Письма та Друку Лаврського Музею. *Бібліологічні вісті*. 1925. С. 152.

за 1925 р.: про музеї Ґутенберга в Майнці та Берліні, «Музей польської книжки» у Варшаві тощо.

Все це реально могло стати підґрунтям створення на території Києво-Печерської лаври спеціального Музею книги, якого Україна доти не мала, хоча в експозиціях і фондах багатьох музеїв були, безперечно, книги як експонати. А в Одеській публічній бібліотеці ще 1922 р. організували відділ рідкісних книг і «найбільш цікаве його ядро – Музей Книги», який, проте, не претендував на всеукраїнський статус. Понад те, в публікації О. Тюнєєвої щодо одеського музею книги навіть підкреслено, що «р. 1923 покладено перші цеглини Всеукраїнського музею книги – утворено при Лаврському Музеї Відділ друку й письма»[7].

03 жовтня 1925 р. Укрнаука ухвалила: визнати принципово необхідним *утворення музею книги при Лаврському музеї*, а саме, зосередити його *«в складі Музею культу та побуту»*. Вказали й установи, які мали взяти безпосередню участь у цьому, в т. ч. ВБУ. Музей передбачалося відкрити 1926/27 академічного року[8].

У контексті викладеного щодо співпраці відділу письма та друку Лаврського музею та Українського наукового інституту книгознавства, маємо детальніше зупинитися на відповідній діяльності УНІК, також створеного 1922 р. (як і Лаврський музей), але на ґрунті накопичених у Головній книжній палаті в м. Києві від 1919 р. фондів. Справді, створення Музею книги УНІК проголошував одним зі своїх завдань, про що свідчить зокрема бланк Інституту перших років існування, де телеграфним стилем музей книги вказано серед інших напрямів діяльності; також у третьому номері журналу «Бібліологічні вісті» за 1923 р. в інформації про УНІК зазначено, що Інститут має на меті *утворення при ньому музею книги*[9]. Вже тоді УНІК цікавився музеями книги в інших країнах і республіках СРСР. Зокрема в указаному номері

---

[7] Тюнєєва О. Музей Книги Одеської Публічної Бібліотеки. *Бібліологічні вісті*. 1927. № 2. С. 46–60.

[8] Про утворення музею книги при Лаврському музеєві: Виписка з протоколу № 43 НКО «Укрнаука» від 03.X.1925 р. Архів НБУВ. Оп. 1. Од. зб. 117.

[9] Український науковий інститут книгознавства в Києві. *Бібліологічні вісті.* 1923. № 3. Стовп. 39.

журналу є публікація з видання *«Naše knihi»* про те, що в Чехословаччині в Міністерство внутрішніх справ внесено законопроєкт про *«музей чесько-словацької книги»*, який *«матиме відділи: 1. Папір, писемні матеріали, друкарські фарби. 2. Репродукційна техніка. 3. Письмо і графіка. 4. Друкарський відділ. 5. Книгарський. 6. Письменницький. 7. Видавничий. 8. Часописний. 9. Книгознавство і бібліографія. 10. Бібліофілія, ex-libris»*[10]. В інформації «Петроградський інститут книгознавства»[11] йдеться, крім іншого, про те, що *«в стадії організації знаходиться музей по книгознавству. Організується він А. Д. Топорковим [Тороповим – Г. К.] з учебно-зразковою метою»*. До музею ввійшла частина бібліографічної колекції М. Лісовського; збираються малюнки та репродукції, в яких так чи інакше фігурує книга, портрети книгознавців і бібліографів; є досить велика збірка заборонених цензурою видань за 1905–1917 рр. та ін.

Вже в перші роки роботи УНІК організував і провів дві величезні виставки, що могли бути прообразом музею книги. Так, із 7 березня по 7 квітня 1923 р. у залах колишнього Педагогічного музею (тоді – Пролетарського музею) експонувалася створена в Інституті Перша Всеукраїнська виставка друку[12], яка привернула увагу суспільства й мала позитивні відгуки в зарубіжній пресі[13]. Тут були представлені книги, періодика та плакати, видані від 1798 до 1923 р., діаграми друкованої продукції УСРР. На кожний експонат виставки складено окрему картку; розроблено тематико-експозиційний план по кожному з 5 розділів виставки. Окрім того, підготовлено кілька лекцій-екскурсій за кожним розділом. Виставка була оздоблена етикетками-підтекстовками, декорована: на прохання виставкому київські музеї передали для тимчасового експонування килими, вази, портрети письменників. Спеціально до виставки надрукували афішу й запрошення.

---

[10] [Музей чесько-словацької книги]. *Бібліологічні вісті.* 1923. № 3. Стовп. 37.

[11] Петроградський інститут книгознавства. *Бібліологічні вісті.* 1923. № 3. Стовп. 49–50.

[12] ІР НБУВ. Ф. 47. Од. зб. 3.

[13] Український інститут книгознавства в Києві. *Бібліологічні вісті*. 1923. № 3. Стовпч. 38.

30 березня 1925 р. у приміщенні УНІК по вул. Пушкінській відкрили виставку українських стародруків, присвячену 350-річчю книгодрукування в Україні[14]. Матеріал для виставки зібрали з київських державних книгосховищ та з приватних колекцій, зокрема Миколи Макаренка й Павла Попова. Окрім стародруків на виставці демонстрували відбитки з гравірувальних дошок і самі дерев'яні та мідні кліше, інтроліґаторські інструменти та зразки оправ. УНІК видав друком Каталог виставки, який склав С. Маслов[15], а також плакат, який виготовив ксилографічним способом художник О. Усачов[16]. За 10 днів експонування виставку відвідало 1230 осіб; пояснення відвідувачам надавали В. Барвінок, М. Макаренко, С. Маслов, П. Попов та співробітники УНІК. Приміщення УНІК та експозиційне обладнання прикрасили килимами, портретами діячів книжкової справи. Організацією таких двох фундаментальних виставок УНІК доводив свою спроможність створити Музей книги. Власне, організація музею книги була постійно в планах Інституту від перших років його діяльності. Зокрема, в програмній статті «Підсумки й деякі перспективи в українській бібліологічній роботі» Ю. Меженко, накреслюючи план роботи Інституту книгознавства, 4-м пунктом назвав «Музей книги»[17].

Загалом, спроби УНІК створити музей книги тривали кілька років. Неодноразово директор Інституту Ю. Меженко звертався до керівних установ з відповідними документами. Наприклад, 1925 р. у доповідній записці щодо організації музею книги він надіслав до Укрголовнауки обґрунтування та орієнтовний кошторис інституції[18]. Ю. Меженко тут доводив, що причина кустарництва в тогочасній книжковій справі полягає в

---

[14] ІР НБУВ. Ф. 47. Од. зб. 19; Святкування 350-літнього ювілею українського друку. *Бібліологічні вісті*. 1925. С. 134; Фото виставки – С. 135.

[15] Маслов С. І. Каталог ювілейної виставки українського друкарства. Київ, 1925. 50 с.

[16] Виставочний плакат, різав на дереві О. І. Усачов. *Бібліологічні вісті*. 1925. С. 143.

[17] Меженко Ю. Підсумки і деякі перспективи в українській бібліологічній роботі. *Бібліологічні вісті.* 1925. С. 46.

[18] ІР НБУВ. Ф. 47. Од. зб. 44.

тому, що попередній досвід у цій царині для кожного окремого робітника (та й читача) лишається невідомим. Необхідно цей досвід сконцентрувати і наочно показати для широкого використання. Пропонувалися такі відділи музею: 1) виробництво книжки; 2) книжкова торгівля; 3) бібліотека; 4) індивідуальний читач; 5) преса; 6) науково-дослідна робота. Планувалося передовсім терміново підготувати і відкрити 1-й відділ, який мав викликати інтерес у широких колах робітників друкарень, бібліотек, книготорговельних закладів. Проєкт музею, вироблений в УНІК, надіслали до Укрголовнауки[19]. Укрголовнаука визнала за потрібне створити такий музей у Києві, але несподівано передала цю справу *Всенародній бібліотеці*, *«правда, з притягненням до цього Інституту книгознавства та Лаврського музею»*, як писав Микола Іванченко, що викликало чергову конфліктну ситуацію між УНІК і ВБУ[20]. Але УНІК і далі вів підготовку, й 1926 р. Укрнаука погодилася на *створення при УНІК музею книги та графічного мистецтва*[21]. Перешкодою до цього стала відсутність приміщення, що взагалі загрожувало існуванню колекцій Інституту: загальна площа УНІК по вул. Пушкінській, 8, помешкання 8, була 46 м^2, не було місця для шаф чи стелажів, для роботи користувачів – щоденно до УНІК зверталося 8–10 осіб. Помешкання, зазначав Ю. Меженко, перевантажено настільки, що «житлокооп» навіть у суді порушував питання про загрозливий стан[22]. Інститут неодноразово звертався з проханням передати йому якийсь окремий будинок площею принаймні 200 м^2 для надійного зберігання колекцій, влаштування музею, курсів книгознавства, наукової роботи, консультацій, лекцій, масових заходів. Проте для капітального ремонту такого будинку й передачі його УНІК грошей так і не вистачило. УНІК ще кілька разів порушував питання про створення музею, не наполягаючи вже на окремому приміщенні[23], але позитивних результатів ця

[19] Іванченко М. Український інститут книгознавства. *Бібліологічні вісті*. 1925. С. 145.
[20] ІР НБУВ. Ф. 47. Од. зб. 60. Арк. 3.
[21] ІР НБУВ. Ф. 47. Од. зб. 77. Арк. 8.
[22] ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 2239. Арк. 3–4.
[23] ІР НБУВ. Ф. 47. Од. зб. 88. Арк. 58; ІР НБУВ. Ф. 47. Од. зб. 248. Арк. 17.

ініціатива так і не мала. Основна причина – відсутність коштів[24].

Проте виставки УНІК проводив і надалі. Так, 1926 р. Інститут підготував виставку робіт видатного художника-графіка Г. Нарбута[25]. Журнал «Бібліологічні вісті» 1927 р. сповіщав про виставку плакатів часів революції в Лаврському музеї-заповіднику. Мале приміщення завадило УНІК представити тут усю цінну збірку плакатів; експонували «лише», як зазначено, 250 плакатів. Організувати виставку доручили співробітниці УНІК Н. Загладі. З нагоди 75-річчя від дня смерті М. Гоголя Інститут влаштував у своєму приміщенні в грудні 1927 р. виставку «Ілюстрації до творів М. В. Гоголя», де було представлено до 400 експонатів із різних установ і приватних колекцій, зокрема: Всеукраїнського історичного музею, Товариства Нестора Літописця, Всенародної бібліотеки України, Картинної галереї. Активну участь у підготовці виставки брали Ф. Ернст, А. Іванова-Артюхова, В. Вайсблат, Є. Біляшівська, С. Єфремов, М. Макаренко та ін.[26] Підсумок – Музей книги, омріяний УНІК, що пережив 1931 р. ідеологічний розгром, а 1936 р. був зовсім ліквідований, так і не відбувся.

Всенародна бібліотека Україна, створена в серпні 1918 р., за кілька років наполегливого збирання фондів (за формулюванням ВБУ – *«врятованих під час повстань та громадянської війни по поміщицьких садибах»*), а також бібліотек націоналізованих установ, церков і монастирів, куплених окремих книжок чи книжкових колекцій, дарів – перетворилася на найбільше на терені України книгосховище. Тут було акумульовано найчисленніші дореволюційні київські бібліотеки: Київської духовної академії та семінарії (1923 р.); Київського університету св. Володимира (1927 р.), у складі якого були давніші книжкові зібрання; Києво-Софійського собору, Михайлівського Золотоверхого монастиря, Видубицького монастиря, Миколо-Пустинного монастиря та й самої Києво-Печерської лаври (1925 р.). Ці фонди містили надзвичайно цінні для демонстрації історії укра-

[24] ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 2239. Арк. 3.
[25] ІР НБУВ. Ф. 47. Од. зб. 70.
[26] Бібліологічні вісті. 1927. № 4. С. 119.

їнської книги раритети, а також західноєвропейські інкунабули, палеотипи, примірники видань найвидатніших західноєвропейських друкарів, видання кириличного й гражданського друку, цінні підносні примірники, давні рукописні книги та ін. При цьому власного будинку до 1930 р. ВБУ не мала, фонди були розосереджені по численних приміщеннях, підвалах, церквах, і в разі створення Музею книги, за зразком Російської державної бібліотеки в Москві чи згаданої вже Одеської публічної бібліотеки, бібліотеці могли виділити спеціальне приміщення, що об'єктивно сприяло б збереженню найцінніших фондів.

ВБУ перевезла бібліотеку Видубицького монастиря, який тоді, як зазначено в звіті ВБУ за 1924–1925 академічний рік[27], перебував «поза Києвом», і де бібліотеку монастиря було занадто важко використовувати, до Лаврської бібліотеки; туди ж перевезли й бібліотеку Микільського монастиря (*«через те, що в помешканні цього монастиря за нею не було догляду»*), і всі 4 бібліотеки (Києво-Печерської лаври, Флавіана, Видубицького та Миколо-Пустинного монастирів) 1925 р. *«було поставлено під догляд»* Миколи Сагарди. Бібліотеки Михайлівського монастиря та Софійського собору ВБУ залишила тоді на місцях під наглядом нештатних співробітників УАН – Володимира Барвінка та Василя Павелко-Черського.

У тому самому звіті бібліотеки за 1924/25 р. зазначено, що в наступному академічному 1925–1926 р. має нарешті розгорнути діяльність відділ стародруків, *«у зв'язку з пробудженням інтересу до старої книги, перш за все, звичайно, української (заснування Комітету для опису стародруків при Археографічній Комісії УАН, виставка українського друку в УНІК, заснування Музею книги й т. ін.)»*[28]. З контексту не дуже зрозуміло, про який саме музей книги йдеться.

Від травня 1926 р., з обранням на посаду завідувачем відділу стародруків ВБУ С. Маслова, цей підрозділ справді розпочав активну діяльність. У перший же рік роботи, серед іншого, ви-

[27] Отчет о работе библиотеки за 1924/25 гг. ІР НБУВ. Оп. 1. Од. зб. 110. Арк. 66.

[28] Отчет о работе библиотеки за 1924/25 гг. ІР НБУВ. Оп. 1. Од. зб. 110. Арк. 77.

значено найцінніші західноєвропейські друки у складі фондів відділу, причому з вказівкою, що саме експонувати, й з відповідною анотацією, наприклад, колофон найранішого стародруку відділу (назва) – зразок найраніших дрібних друкарських шрифтів; початковий аркуш книги (назва) – перша друкована книга гуманістичного напряму, перша книга, в якій ужито друковані грецькі літери; мальована від руки рамка книги (назва) – один із двох відомих друків на пергамені; титульна гравюра книги (назва) – єдиний нині відомий примірник і т. п. У списку понад 30 позицій[29]. Відділ стародруків ВБУ запровадив організацію постійної виставки раритетів і тематичних експозицій. Відповідно до звіту ВБУ за 1926/27 академічний рік, фонд стародруків відділу, що мав бути основою Музею книги, становив 43 тис. примірників, не рахуючи книжок з бібліотек Києво-Печерської лаври, Софійського собору, Духовної академії та київських монастирів.

ВБУ активно організовувала книжкові виставки, зокрема 1924 р. – 16, до серпня 1925 р. – 19[30]. Тематика була найрізноманітнішою. Проте й тут музей книги теж не було створено.

1928 р. створити в Києві Музей книги планувало й Українське бібліологічне товариство, засноване тоді при ВУАН[31]. Проте це товариство проіснувало дуже недовго й припинило існування влітку 1929 р., після арешту його членів С. Єфремова, Я. Стешенка та ін.[32]

Отже, спроби створити Музей книги в Києві у 1920-х рр. виявилися невдалими, вони були не на часі. Історичне минуле, уособлене переважно, як тоді вважалося, в релігійних книжках, ніяк не допомагало будувати соціалізм, а саме це було в пріоритеті.

Як відомо, Музей книги на території Києво-Печерської лаври в будинку колишньої лаврської друкарні все-таки ство-

---

[29] Описание материалов отдела старопечатных книг. Архів НБУВ. Оп. 1. Од. зб. 76. Арк. 1–3.

[30] Постернак С. Всенародна бібліотека України. *Бібліологічні вісті*. 1925. С. 159.

[31] Книголюб. 1928. № 1. С. 48.

[32] Ковальчук Г. До історії Українського бібліологічного товариства. *Київський альманах бібліофіла*. 2017. С. 322–335.

рили, але вже 1972 р., тобто понад 50 років після заснування Лаврського музею і, виходить, уже 50 років потому; відкрито його для відвідувачів у квітні 1975 р. (теж ювілей). Зрозуміло, це не зовсім той музей, про який мріяли засновники відділу письма та друку ВМГ й УНІК. Більшість колекцій за час, що минув, перейшли до фондів НБУВ, і тут у різних відділах проводяться спорадичні екскурсії з історії письма та книги; до фондів Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», інших установ; певну частину експонатів утрачено протягом 1930–1940-х рр. Але головне – Музеї книги в Україні функціонують, і не лише Музей книги та друкарства України в Києві як усеукраїнський, але й при бібліотеках чи музеях в Острозі, в Одесі, Харкові, Ніжині. Книга, як феномен людської цивілізації, на це заслуговує.

Олена Ляпіна[1]

Музей старожитностей Університету св. Володимира: доля колекції у 1920-х рр.

Утвердження 1920 р. радянської влади на українських теренах призвело до карколомних змін в усіх сферах життя суспільства, зокрема до руйнації імперської системи вищої освіти. Це мало наслідком ліквідацію дореволюційних навчальних закладів, зокрема тих, які створили національні уряди в 1917–1919 рр. Непродумані трансформації суттєво вплинули на долю Університету св. Володимира та його структурних підрозділів.

1920 р. у новоствореному Вищому інституті народної освіти (ВІНО) імені М. Драгоманова, який постав на базі ліквідованих київських закладів вищої освіти, налічувалося 37 музейних і навчально-допоміжних установ. Це були заклади як природничого, так і гуманітарного профілю, зокрема: лабораторії технічної, органічної та фізичної хімії, зоологічна та зоотомічна, мінералогічна, геологічна; кабінети фізичний, механічний і геометричний, ботанічний, зоотонічний, географічний і етнографічний, фізичної географії, мінералогічний, геологічний, археологічний, мистецтв і мюнц-кабінет, ботанічний сад, Метеорологічна та Астрономічна обсерваторії[2]. Створені в різний час,

[1] Кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри історії Центральної та Східної Європи історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

[2] Держархів м. Києва. Ф. Р-346. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 11.

маючи обладнання й матеріально-технічну базу різного ґатунку, ці установи, тим не менше, покликані були виконувати важливу функцію – створювати підґрунтя для виховання молодих науковців-дослідників.

Мабуть, найвідомішим з-поміж університетських музеїв і допоміжних навчальних підрозділів був Музей старожитностей (Археологічний музей, розміщувався в південній частині Головного корпусу на третьому поверсі, тепер аудиторії № 315–316), історія якого в 1920-х рр. є своєрідним узагальненням трагічної долі навчально-допоміжних установ колишнього Університету св. Володимира. Зупинимося на ній докладніше.

Напередодні евакуації Київського університету до Саратова 1915 р. фонди Музею мистецтв і старожитностей були нумізматичним зібранням (61798 одиниць) та старожитностями, що складалися з 10370 предметів археології й мистецтв. Останнім завідувачем Музею (з 1908 р. по 1919 р.) був проф. Ю. Кулаковський[3]. Відомо, що в буремні революційні роки він через складні особисті обставини та хвороби не міг достатньо уваги приділяти музею, тож установою опікувалися П. Смирнов (1917–1918) і Н. Полонська (1918–1920). Зауважимо, що офіційно завідувачем музею міг бути тільки професор. Отже, оскільки П. Смирнов і Н. Полонська обіймали в Київському університеті посади приват-доцентів, вони могли бути тільки помічниками завідувача.

Становище музею, який майже неушкодженим повернувся 1916 р. з евакуації до Саратова, на початку 1920-х рр. значно погіршилося. За словами Н. Полонської, *«все було запущено, а головним чином під час евакуації до Саратова багато речей загубили свої етикетки, треба було їх поновлювати, вишукувати в каталозі»*[4]. У звіті 1923 р. вона також твердила, що багато речей і книжок бібліотеки музею зникли в 1917–1918 рр. Відомо, що П. Смирнов тоді надмірно захопився революційними подіями, а також готувався захищати магістерську роботу, тож часу

[3] ЦДАВО України. Ф. 3561. Оп. 1. Спр. 257. Арк. 3; Матвеева Л. В. Юлиан Кулаковский. Киев: Стилос, 2002. С. 417.

[4] Полонська-Василенко Н. Спогади. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 307.

на впорядкування збірок у нього не залишалося. 1 серпня 1919 р. музей пограбував студент-медик університету Тисячний-Полічко – вкрав золоті монети і гривні. На щастя, частину з них вдалося повернути. Враховуючи складну політичну ситуацію в Києві 1918–1919 рр., скрутні особисті обставини самої Н. Полонської, яка тоді працювала в кількох навчальних закладах і до того ж тяжко хворіла, маємо всі підстави твердити, що музей фактично був залишений напризволяще, тим паче, що й правління навчального закладу майже не надавало коштів на утримання установи[5].

У грудні 1920 р. новим завідувачем Музею старожитностей призначили проф. М. Макаренка[6]. У лютому наступного року він провів ревізію майна Музею й виявив нестачу експонатів і книжок бібліотеки. Н. Полонська у поясненні з цього приводу зазначала, що, приймаючи у відання музей, ніяких документів не бачила, реєстрів інвентарю та книжок тоді не перевіряли. Багато книжок іще до її завідування взяли П. Смирнов та інші особи, які залишали тільки розписки, навіть без підписів, тож повернути книжки не видавалося можливим. Як відомо, 1920 р. М. Макаренко також став директором Музею мистецтв. Сполучати кілька посад було доволі складно. Тож у грудні 1921 р. постановою Бюро Київського Вищого інституту народної освіти імені М. Драгоманова наступним і, як виявилося, останнім завідувачем уже не Музею старовини, а Археологічного кабінету й Мюнц-кабінету призначили проф. В. Данилевича.

Становище Мюнц-кабінету (пізніше – нумізматичний (на третьому поверсі в північній частині, тепер аудиторія № 351) у 1920-х рр. було трагічним з огляду на кілька обставин. По-перше, він виявився абсолютно непотрібним новоствореному Київському ІНО, основне завдання якого було суто прикладним – підготувати кваліфікованого викладача для закладів дошкільної і

---

[5] ЦДАВО України. Ф. 3561. Оп. 1. Спр. 257. Арк. 4; Ульяновський В. І. Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: в 2 т. Т. 1. До середини XVII століття. Київ, 1992. С. XXII–XXIII; Верба І. В. Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973). Ніжин, 2008. С. 90–91.

[6] ЦДАВО України. Ф. 3561. Оп. 1. Спр. 251. Арк. 104–104 зв.

шкільної освіти. За словами голови ВУАК Ф. Шміта, керівництво інституту просто «терпіло» музеї колишнього Університету в своїх стінах[7].

Тут варто зауважити, що 1921 р. в інституті провели т. зв. реорганізацію Історичного кабінету, яка передбачала об'єднання навчально-допоміжних установ історичного профілю ІНО – Музею старовини, Музею війни і революції, Мюнц-кабінету, кабінету західноєвропейської історії, спеціалізованої бібліотеки, архівного (рукописного) відділу, педагогічної лабораторії. Отже, від 1921 р. Музей старовини і Мюнц-кабінет, фактичним керівником яких був В. Данилевич, перебував у віданні О. Оглоблина як завідувача Історичного кабінету[8]. Попри прихильне ставлення керівництва інституту, видатки на утримання і поповнення колекцій музеїв були фактично номінальними. Тож, протягом першої половини 1920-х рр. завідувачі вказаних установ уболівали виключно за збереження фондів. Однак після того, як новим ректором інституту став О. Карпеко (червень 1924 р.), Історичний кабінет поступово перетворився на посередню навчально-допоміжну установу інституту.

Водночас становищем колекцій університетського Музею Старожитностей переймався Всеукраїнський археологічний комітет, до відання якого належала охорона музеїв, пам'яток культури й археології. У вересні 1924 р. на засіданні ВУАК вирішили доручити тодішньому голові Археологічного комітету академіку Ф. Шміту й заступнику голови акад. О. Новицькому як представникам від Археологічного комітету ВУАН звернутися до інституту, щоби *«з'ясувати долю Археологічного кабінету ВІНО»*[9]. Цікаво, що вони могли отримати необхідну інформацію, запитавши у члена ВУАК і одночасно завідувача інститутських музеїв В. Данилевича, однак вирішили діяти офіційно.

Коштовні й великі колекції Мюнц-кабінету виявилися зайвими для ІНО. Тим паче, для збереження їх у придатному стані потрібні були великі кошти, яких не вистачало навіть на на-

[7] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 46. Арк. 79–79 зв.
[8] ЦДАВО України. Ф. 3561. Оп. 1. Спр. 264. Арк. 96–96 зв., 128–129 зв.
[9] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 16. Арк. 5.

гальні поточні потреби навчального закладу. До того ж активно обговорювалося створення Українського нумізматичного музею. Зокрема, виступаючи на з'їзді музейних працівників у Києві 29 березня 1926 р. В. Шугаєвський стверджував, що *«на Україні по державних сховищах – музеях, кабінетах вузів тощо переховується значна кількість нумізматичних пам'яток.* […] *Незадовольняючий стан колекцій. Часткова, а в окремих випадках майже повна бездоглядність. Відсутність використання так з точки зору культурно-освітньої, як і особливо, науково-дослідчої. Неприпустимість такого становища. Єдиним можливим засобом до приведення всього запасу нумізматичних пам'яток до потрібного наукового стану… є часткова концентрація нумізматичних пам'яток, що знаходяться в державних установах, і організація єдиної великої колекції, яка міститиме різні ґатунки нумізматичних пам'яток, переважно тих, що стосуються до історії України»*[10].

По-друге, досить складно відбувалося передання нумізматичних колекцій Університету св. Володимира ВУАН, яке затягнулося майже на три роки. Задля подальшого належного використання зібрання з жовтня 1924 р. розпочалася передача фондів Мюнц-кабінету Археологічному комітетові ВУАН для звірки наявності та догляду, а з часом – експонування в Мистецькому музеї ВУАН. Було вирішено не тільки забрати музейні експонати, але *«домагатися* [від ІНО – *О. Л.*] *вітрин й взагалі меблів»*[11]. Комісію для передання колекції очолив завідувач нумізматичного відділу Музею культів і побуту Києво-Печерського заповідника, в. о. директора установи В. Ляскоронський[12]. Від Київського ІНО до комісії делегували професора С. Маслова, М. Ткаченка і Т. Подоляку[13], а від ВУАК – К. Мельник-Антонович, В. Данилевича і М. Макаренка[14]. Отже, представником Археологічного комітету ВУАН, який власне і приймав

[10] ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 728. Арк. 46.
[11] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 21. Арк. 37.
[12] Гарбуз Б. Музей нумізматики. *Київська старовина*. 1993. № 4. С. 90.
[13] ІР НБУВ. Ф. 33. Оп. 1. Од. зб. 3672. Арк. 4.
[14] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 21. Арк. 37; ІР НБУВ. Ф. 29. Од. зб. 561. Арк. 1.

майно від Київського ІНО, була призначена та сама людина – проф. В. Данилевич! Він мав фактично передавати колекції сам собі й певні питання щодо відсутності деяких речей могли бути вирішені без зайвої сторонньої уваги. Підставою для такого твердження є записи зі щоденника роботи Комісії: *«монети й каталоги на робочих столах залишені в процесі розгляду; деякі тумби столів зачинено, книжкові шафи відкрито, книги в кутку; в залі – розбиті вітрини, відкриті монети в безладді, присипані тирсою, деякі з вітрин порожні, в інших – монети в хаотичному стані; ящики відкриті з упакованими монетами, деякі ящики – забиті, інші – порожні»*[15]. І це при тому, що всі ящики з колекцією мали бути опломбовані печатками і Всеукраїнського археологічного комітету, і Губполітосвіти[16]. Можливо, щоб уникнути дратівливої ситуації, в грудні 1924 р. зі складу комісії з передання нумізматичних колекцій вийшли члени ВУАК В. Данилевич і М. Макаренко. Їхнім наступником став відповідальний секретар комітету М. Рудинський.

Проблеми з переміщенням колекцій виникли фактично зразу. Так, ВУАК, який мав перебрати на себе догляд за експонатами, не міг вирішити, де їх зберігатимуть. Зокрема, в жовтні 1924 р. планували перевезти фонди до Мистецького музею ВУАН (колишній музей Ханенків), наступного місяця *«більш відповідним місцем для розбори й прийомки колекцій»* визначили Лаврський музей. Не було зрозуміло, яким коштом мали здійснити перевезення. Оскільки власних вільних фінансів у ВУАК не було, гроші на підготовку колекцій і власне їх переміщення мала виділити Управа ВУАН, частину (як позику) мав надати Київський ІНО. Губполітосвіта обіцяла допомогти транспортом (автобус)[17].

Щоб швидше передати Мюнц-кабінет, до підготовки залучили багатьох київських членів ВУАК, але переміщення колекцій затяглося. В червні 1926 р. виконувач обов'язків завідувача Фундаментальної бібліотеки Київського ІНО проф. О. Назаревський

---

[15] Цит. за: Гарбуз Б. Музей нумізматики… С. 90.

[16] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 21. Арк. 44.

[17] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 21. Арк. 37, 39, 51.

наполегливо просив директора Всеукраїнського музейного городка П. Курінного вплинути на спеціальну комісію, що приймає Нумізматичний кабінет, і до 1 липня 1926 р. вивезти всі музейні колекції, адже в приміщенні кабінету планували розмістити декілька тисяч книжок інститутської книгозбірні. За кілька місяців він повторив прохання, вимагаючи *«остаточно звільнити приміщення б. Нумізматичного кабінету, і – в першу чергу – вивезти вітрини…»*[18] Згодом адміністрація КІНО навіть вдалася до шантажу, погрожуючи перетворити приміщення Мюнц-кабінету на прохідне[19]. У підсумку матеріали щодо передання майна Нумізматичного кабінету колишнього Університету св. Володимира схвалило Спільне зібрання ВУАН тільки в жовтні 1927 р., колекція, меблі, вітрини та бібліотека вивезені у грудні того ж року.

Прикро, що колекції старовинних монет не отримали належного місця для зберігання. Спочатку їх перевезли до будинку ВУАН по вул. Короленка, 54 (кім. 30)[20]. Це переміщення, попри підготовчу роботу комісії, не було належно організоване. Як згадував акад. П. Тутковський, Академія вилучила в ІНО *«весь нумізматичний кабінет з багатьма золотими монетами, для цього кабінету в Академії нема навіть ніякого приміщення, нема й спеціаліста – і цей кабінет в ящиках просто звалений в Академії»*[21]. Згодом монетні зібрання перемістили (як зазначає З. Зразюк, для ящиків зшили спеціальні чохли *«для усунення зайвих балачок навколо цієї колекції»*[22]) до Лаврського музею, у складі якого було створено спеціальний відділ (секцію) нумізматики. Але й тут збірка (7 тис. кліше і 40 тис. монет) довго залишалася неопрацьованою через відсутність хранителя[23]. Важко не погодитися з З. Зразюк, що *«упродовж довгих семи років нумізма-*

---

[18] НА ІА НАН України. Ф. 10. Спр. 55/3. Арк. 6–6 зв.

[19] Зразюк З. Історія колекції мінц-кабінету Університету св. Володимира у 20–30-ті рр. XX століття. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія.* 2020. № 2(145). С. 29.

[20] Зразюк З. Історія колекції мінц-кабінету… С. 29.

[21] ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 6045. Арк. 25.

[22] Зразюк З. Історія колекції мінц-кабінету…С. 30.

[23] ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 728. Арк. 49.

тична колекція університету перебувала у невизначеному стані, без приміщення і без штату співробітників»[24].

Здавалося, ситуація мала поліпшитися на початку 1930-х рр. Як відомо, у ВМГ планували створити спеціальний Нумізматичний музей ВУАН. Цим мав опікуватись уже згадуваний В. Шугаєвський. У квітні 1930 р. ВУАК доручив П. Курінному терміново впорядкувати *«приймання Нумізматичного Музею ІНО за архівним матеріалом ВУАН»*. Врешті до червня 1931 р. на території Лаври зосередили нумізматичні збірки колишнього Університету, Духовної академії, Київського міського музею, які й мали стати основою майбутнього Нумізматичного музею[25]. Але, на жаль, він так і не був створений. Натомість згадані колекції 1936 р. сформували нумізматичний відділ Центрального історичного музею УСРР/УРСР, керівником якого до Другої світової війни був В. Шугаєвський. Відповідно, мюнц-кабінет Університету св. Володимира як окрема колекція припинив існування.

Не менш сумною була доля археологічної частини Музею старожитностей. Зауважимо, що збірки Археологічного музею ІНО складались *«з фонду власне старого Університетського, численних і коштовних збірок К. М. Мельник-Антонович, фундатора музею В.Б. Антоновича»*, архів містив різноманітні наукові матеріали, листування у справах Музею, адміністративно-господарчу документацію, архів ІІІ Археологічного з'їзду. Протягом 1921–1927 рр. В. Данилевич докладав неабияких зусиль для збереження фондів музею. У звітах про науково-дослідну роботу за ці роки історик відзначав подальші впорядкування і систематизацію археологічних матеріалів кабінету ІНО[26]. Через кілька десятиліть тодішній ректор інституту О. Карпеко у спогадах так оцінив завідувача: *«…поважний старий, надзвичайно жвавий, до нестями закоханий у свою археологію. На останньому поверсі величезної будівлі інституту, під самим дахом, містився інститутський археологічний музей з великою кількістю надзвичайно цінного матеріалу. У ньому він просиджував за роботою цілими*

[24] Зразюк З. Історія колекції мінц-кабінету… С. 30.

[25] Гарбуз Б. Музей нумізматики… С. 89.

[26] Гомоляко А. Науково-педагогічна діяльність Василя Данилевича. Ніжин, 2013. С. 98–99.

днями…»[27]. Однак у 1924–1925 рр. адміністрація навчального закладу відверто не хотіла розуміти, навіщо інституту народної освіти утримувати подібний навчальний підрозділ. Тим паче, спроби викладачів-істориків увести до навчального плану курс археології виявилися марними.

Представники ВУАН, розуміючи загрозу коштовним колекціям, зі свого боку намагалися врятувати те, що залишилося. Вони неодноразово звертали увагу на незадовільні умови існування музею, називали його *«нежиттєздатним»*. У грудні 1925 р. завідувач Археологічного музею Київського ІНО В. Данилевич на засіданні Правління інституту мав давати пояснення щодо листа з ВУАН про *«недбайливе ставлення»* адміністрації закладу до згаданої навчально-допоміжної установи. Такі «звіти», в яких завідувач відкидав усі звинувачення й переконував Правління у необхідності зберегти цінні колекції за інститутом, були майже регулярними[28]. Водночас це стало фактичним початком знищення музею.

У наступні роки наступ не припинився. Наведемо для прикладу уривки з листа до Упрнауки[29] від керівника історичної секції ВУАН акад. М. Грушевського. Він, дещо утруючи реальну ситуацію, наголошував, що *«Археологічний Музей ІНО належить до найбільших та найліпших археологічних музеїв на Вкраїні.* […] *Збірки музею складені таким чином, що дають змогу вивчати і передісторичний та ранньо-історичний культурний розвиток Києва та Київщини, …*[досліджувати] *питання про місця наших культур серед инших культур земної кулі. ІНО не має курсів, які б вимагали такого Музею. Помешкання Музею вохке, холодне та затіснене, що дуже шкодить речам та бібліотеці. Окремого службового персоналу Музей не має. Завідування Музеєм накладається як безплатний тягар на кого будь зі складу професорів,*

[27] ЦДАМЛМ України. Ф. 284. Спр. 45. Арк. 108.

[28] ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 404. Арк. 78.

[29] Укрнаука (Упрнаука) – Українське головне управління науковими установами при Народному комісаріаті освіти УСРР – орган адміністративного керівництва науково-дослідними та науково-допоміжними (крім архівів) установами УСРР. Створене 1924 р. на базі Наукового комітету Головного управління професійної освіти Наркомосу УСРР.

обтяжених вже своєю безпосередньою працею. Навіть окремого служника в Музеї нема»[30]. Не міг шановний академік не знати, що завідувачем Музею є не «будь-хто з професорів», а дійсний член Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН, яку він очолював, В. Данилевич. Можемо припустити, що так завідувач Музею намагався врятувати ті експонати, які ще залишилися неушкодженими в стінах Київського ІНО.

1923 р. зроблено першу спробу вилучити археологічну збірку з новоствореного ІНО й утворити своєрідний музей-куток Володимира Антоновича в Києві по вул. Трьохсвятительській, проте ці наміри залишилися тільки проєктом[31]. Кроком порятунку, повторимося, з огляду на фактичне байдуже ставлення дирекції Київського ІНО до Музею та під тиском наукових установ, стало рішення музейно-бібліотечної секції Упрнауки 1928 р. передати матеріали Археологічного музею КІНО до майбутніх музею м. Києва й українського археологічного музею[32].

Як відомо, проєкти створення спеціалізованого Музею археології просувалися від середини 1920-х рр. Однією з його важливих складових мала стати колекція Археологічного музею ІНО. І хоча Археологічний музей ВУАН офіційно веде початок з 15 травня 1931 р., інститутський музей розділився ще 1928 р.

Враховуючи попередній досвід, керівні органи ретельніше й організовано підійшли до справи поділу Археологічного музею ІНО. У вересні 1928 р. створено фахову комісію Упрнауки щодо розподілу майна Археологічного музею ІНО. До її складу ввійшли представники від інституту (проф. В. Данилевич, проректор Д. Полянський, представник від студентів А. Слюсарський) та київських музеїв (П. Курінний, ВМГ; В. Щербина, Музей стародавнього Києва, Кафедра історії України ВУАН; С. Магура, Всеукраїнський історичний музей). Комісія детально розробила процедуру розподілу майна, форму контрольних листів для перевірки інвентарних описів, окремо навіть обумовлювалася мова «передаточних» документів. Завчасно визначили місце для

[30] ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 1793. Арк. 2–2 зв.

[31] Археологічний музей Всеукраїнської академії наук: дослідження і матеріали / Автор-упорядник Анна Яненко. Київ, 2017. С. 17–18.

[32] ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1610. Арк. 176.

перевезення колекції, сформували технічну підкомісію, що безпосередньо звіряла описи та наявні експонати[33]. Варто зауважити, що стан музею був далекий від ідеального. Відповідно до протоколів засідань фахової комісії Упрнауки й технічної підкомісії, в багатьох вітринах бракувало експонатів, частина з них була переплутана, частина не мала інвентарних номерів або не відповідала опису. Інвентарні описи велися нерегулярно і не дуже ретельно, тому як основний використовували каталог виставки XI Археологічного з'їзду (Київ, 1899[34]), також паралельно формували додаткові інвентарі, вилучаючи дані про втрачені експонати. Одночасно представники ІНО відбирали артефакти й меблі для інститутського навчального музею.

Цікаво, що проф. В. Данилевич на першому ж засіданні фахової комісії заявив, що частина збірки Археологічного музею ІНО юридично належить К. Мельник-Антонович, тому дослідицю прагнули кооптувати до роботи комісії. Згодом, на початку грудня 1928 р., з'явилася спільна заява В. Данилевича й К. Мельник-Антонович, якою вони передавали речі зі своїх розкопок та досліджень на Харківщині (вітрина 17а, 17б Археологічного музею ІНО) в подарунок Всеукраїнському археологічному музеєві[35].

Підготовку вдалося завершити за кілька місяців, і вже в листопаді більшу частину колекції Археологічного музею ІНО перевезли на територію Києво-Печерської лаври. В інституті залишили тільки ті речі та книжки, які мали вагу для навчальної праці, а саме: етнографічні експонати, частину муляжів і пам'яток західноєвропейської й «автентичної» передісторії (з колишнього університетського Археологічного музею); частину

---

[33] Археологічний музей Всеукраїнської академії наук… С. 48–58.

[34] До з'їзду організовано дві виставки – у приміщенні Університету св. Володимира, друга – в залах Музею старожитностей та мистецтва. Експозиція виставки в університеті мала кілька відділів: кам'яного віку, епохи бронзи, скіфських пам'яток, старожитностей епохи переселення народів та слов'янських, у т. ч. княжої доби. Більшість колекцій виставки детально представлена в «Каталозі виставки XI Археологічного з'їзду в Києві», в якому опис первісних старожитностей склала К. Мельник [Юренко С. П. Археологічні з'їзди в Україні. Київ, 2004. С. 20].

[35] НА ІА НАН України. Ф. 10. Спр. 28/15. Арк. 1.

археологічної та нумізматичної збірок, фотографії, малюнки, книжки та лабораторію (з колишнього археологічного музею КВЖК). Ці залишки отримали назву Археологічний кабінет. Керівництво ІНО на засіданнях фахової Комісії Упрнауки в особі проректора Д. Полянського обіцяло надати під кабінет окреме відповідне «помешкання», але цього, на жаль, не сталося.

Через брак навчальних аудиторій 1930 р. археологічний і математичний кабінети ІНО працювали в одному приміщенні. Звичайно, за таких умов говорити про нормальну роботу не доводилося, що підтверджують слова його керівника: *«кабінет має вигляд якоїсь комори і вся праця в ньому завмерла»*[36]. Однак Василь Юхимович наполегливо намагався зарадити ситуації. За його ініціативи відбулося засідання Місцевкому Спілки РОБОС при КІНО, де між іншим розглядали й стан Археологічного кабінету. Представники викладацького корпусу ІНО вказували, що стан установи не сприяє розгортанню навчальної і наукової роботи: кабінет завантажено сторонніми речами, він не впорядкований, не забезпечений навіть елементарним ремонтом та інвентарем[37]. Відповідь керівництва інституту в особі помічника директора по господарській частині Д. Полянського не залишала сумнівів у подальшій долі установи: *«Ніякого кабінету з археології не існує, а є кімната, в якій розташовані музейні речі з археології.* […] *З господарського боку кімната не в гіршому стані, ніж цілий ряд авдиторій і лабораторій із-за браку коштів»*[38].

Після реорганізації на початку 1930-х рр. Археологічний кабінет перейшов у відання Київського інституту професійної освіти (КІПО). В липні 1932 р. було вкотре перевірено майно й засвідчено, що установа перебуває в *«бездоглядності і безгосподарності»*: речі у вітринах зі збірками були переплутані, деякі побиті й поламані, самі вітрини також розбиті, зник деякий господарський інвентар. З огляду на це, КІПО вирішив остаточно передати майно Археологічного кабінету до Археологічного Музею ВУАН[39].

---

[36] ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1610. Арк. 176.
[37] ІР НБУВ. Ф. 29. Од. зб. 464–484. Арк. 20.
[38] ІР НБУВ. Ф. 29. Од. зб. 424. Арк. 1.
[39] ІР НБУВ. Ф. 29. Од. зб. 487. Арк. 1; ІР НБУВ. Ф. 29. Од. зб. 539. Арк. 1.

Щодо частини, перевезеної до Лаврського заповідника, то до весни 1930 р. її так і не розгорнули. Меблі й вітрини археологічного й нумізматичного музеїв Університету (49 вітрин і 4 книжкових «шахви») керівництво Лаврського заповідника тимчасово використовувало на свій розсуд, але у 1932–1933 рр., коли їх намагалися знайти представники Археологічного музею ВУАН, зробити цього так і не вдалося[40].

Тим не менш, у відкритому в травні 1931 р. Археологічному музеї ВУАН вагоме місце посіла колишня університетська колекція. За півтора року після відкриття керівництво музею (т.в.о. директора В. Козловська) навіть надіслало офіційну подяку *«за передані йому збірки й майно Археологічного кабінету»* до Інституту професійної освіти, одного зі спадкоємців Київського ІНО. Водночас, перевірка стану музею від обласної інспектури охорони пам'яток культури 1932 р. виявила, що *«перехування фондів не відповідає найелементарнішим вимогам музейної техніки щодо охорони пам'яток. Майже всі експонати Археологічного музею розташовані на підлогах по кімнатах так, що справляють найнеприємніше враження»*[41]. Як відомо, Археологічний музей ВУАН так і не розпочав нормально працювати, хоча його фонди поповнювалися, зокрема і матеріалами Учбового археологічного кабінету КІПО, про що вже зазначалося. Від 1933 р. розглядалися плани об'єднати його з Всеукраїнським історичним музеєм.

Отже, майже через 10 років збірки Музею старожитностей знову об'єдналися під егідою ВУАН. А незабаром, 1936 р. колекції – понад 50 тис. предметів нумізматики та понад 10 тис. умовно археологічних предметів – разом із їхньою документацією ввійшли до зібрання Центрального історичного музею – колишнього науково-промислового або Міського музею[42]. Варто додати, що така сама доля в 1920-х рр. спіткала музеї й інших університетів України, зокрема Харківського та Новоросійського[43].

---

[40] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 480. Арк. 47–47 зв.

[41] НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 46. Арк. 1 зв.

[42] Яушева-Омельянчик Р. М. Мінцкабінет Музею історії міста Києва. URL: http://numizmat.com.ua/info/numismat/?mintcabinet_kiev (дата звернення 28.05.2022).

Сьогодні артефакти колишнього Музею старожитностей Університету св. Володимира розподілено поміж київськими музеями – Національним музеєм історії України, Музеєм історії Києва, Національним заповідником «Києво-Печерська лавра».

[43] Детальніше див.: Куделко С. М., Павлова О. Г. З історії музейної справи на Харківщині. *Музейна справа на Харківщині: становлення та розвиток:* (наук.-допоміж. покажч.). Харків, 2009. С. 11–12; Левченко В. В., Левченко Г. С. Музей изящных искусств Императорского Новороссийского университета: фонды, персоналии, судьба. *Вопросы музеологии.* 2012. № 2. С. 105–113.

Аліна Варивода[1]

Літургійні тканини в експозиції відділу шиття й тканини Лаврського музею культів та побуту / Всеукраїнського музейного городка у 1920–1930-х рр.

Відділ шиття й тканини одним з перших увійшов до структури Лаврського музею культів та побуту, організованого 1922 р. на території Києво-Печерської лаври (від 1926 р. – Всеукраїнський музейний городок). Специфіка предметного наповнення відділу, в якому переважали тканини православного обряду, визначалася від самого початку його формування. Основою зібрання стали пам'ятки з церков Києво-Печерської лаври, Києво-Софійського собору та інших київських монастирів і храмів, а також збірка колишнього Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. Хоча протягом другої половини 1920-х рр. відділ активно поповнювали текстильними виробами з костьолів, синагог, зразками мусульманських обрядових матерій і матеріалами етнографічних експедицій, церковні тканини як за кількістю, так і за художньою цінністю посідали провідне місце в його колекції[2].

[1] Кандидатка історичних наук, начальниця науково-дослідного відділу вивчення духовної культури Києво-Печерської лаври Національного заповідника «Києво-Печерська лавра».

[2] Варивода А. Г. Формування колекції відділу шиття й тканини Лаврського музею культів та побуту / Всеукраїнського музейного городка у 1920–1930-

Іл. 1. Відділ шиття й тканини Лаврського музею культів і побуту. 1925 р. Фонди НЗ КПЛ, КПЛ-Ф-9388.

Серед завдань, пов'язаних з обліком, збереженням і науковим дослідженням колекції відділу шиття й тканини, важливою була й виставкова і екскурсійна діяльність. Відкриту для огляду відвідувачів експозицію «Відділ шиття та тканини» розмістили на першому поверсі Благовіщенської церкви у Митрополичому будинку (корпус № 2) на території Верхньої Лаври. Очевидно, її побудували невдовзі після налагодження роботи відділу, і на середину 1920-х рр. вона мала цілком сформовану структуру (іл. 1). Експонати виставки викликали незмінний інтерес відвідувачів, адже це були історично й художньо значущі богослужбові тканини, малодоступні для широкого загалу в період свого історичного побутування. Тільки 1923 р. Лаврський музей культів та побуту відвідали близько 1200 осіб, і кількість екскурсантів постійно зростала[3].

х рр. *Могилянські читання 2018. Дослідження сакральних пам'яток України*: зб наук. праць. Київ, 2018. С. 96–101.

[3] Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника / А. Д. Гришин,

Питання виставкової діяльності Лаврського музею / Всеукраїнського Музейного Городка у 1920–1930-х рр. висвітлювалось у низці наукових публікацій[4]. Проте експозиція відділу шиття й тканини згадувалась у них побіжно, переважно в загальному контексті роботи установи або з огляду на трансформації музейного середовища в роки посилення антирелігійної пропаганди. Мета розвідки – розкрити на основі маловідомих архівних матеріалів принципи показу літургійних тканин з колекції відділу шиття й тканини у 1920–1930-х рр.

Є всі підстави вважати, що автором концепції експозиції відділу шиття й тканини була Марія Олексіївна Новицька (1896–1956) – видатна дослідниця історії українського гаптування, народного ткацтва, європейського та східного текстилю XVI–XVIII ст.[5], у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтв України зберігається чернетка путівника «Відділ шиття та тканини Лаврського музею», який уклала Марія Олексіївна[6]. Цей документ є надзвичайно цінним джерелом інформації про предметне наповнення і технічне вирішення постійної експозиції відділу шиття й тканини другої половини 1920-х рр.

П. В. Голобуцкий та ін. Київ: Радянська Україна, 1992. С. 110, 117.

[4] Ковалева Л. І. Зміна назв Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника за 80 років існування. *Лаврський альманах*: зб. наук. праць. Київ, 2006. Вип. 15. С. 13; Масалова І. І. Київські музеї у 1902–1928 роках (за матеріалами путівників та довідників по Києву). *Лаврський альманах*: зб. наук. праць. Київ. 2008. Вип. 22. С. 141–142; Яненко А. С. Основні експозиції Всеукраїнського музейного городка / Українського центрального антирелігійного музею у 1930-х рр.: проектування і реалізація. *Сіверщина в історії України*. Київ-Глухів, 2018. Вип. 11. С. 387–399.

[5] Від 1924 р. Марія Новицька обіймала посаду лаборанта відділу шиття й тканини, одночасно була аспіранткою Київської науково-дослідної кафедри мистецтвознавства. 1926 р. рішенням наукової колегії Лаврського музею культів та побуту її зарахували до аспірантури при музеї. Після закінчення аспірантського стажу 1928 р. захистила промоційну роботу «Матеріали до історії гаптарських майстерень на Україні середини XVIII ст. (ігуменя Олена)». 1 квітня 1929 р. Укрнаука задовольнила клопотання Наукової колегії ВМГ про визнання М. Новицької науковим співробітником. Імовірно, що після цього Марія Олексіївна отримала посаду начальника відділу шиття й тканини. На початку 1933 р. у зв'язку з політичною чисткою адміністративного та наукового апарату ВМГ М. Новицьку звільнили.

[6] ЦДАМЛМ України. Ф. 1164. Оп. 1. Спр. 30, 14 арк.

Рукопис написаний пером, чорним чорнилом і містить багато авторських правок олівцем. Очевидно, виправлення віддзеркалювали певні етапи реекспозиції, проте достеменно визначити час їх внесення неможливо. Одночасно з правками на першу сторінку путівника нанесено дату – «липень 1927 р.». Утім, не виключено, що М. Новицька підготувала текст раніше й описала вміст наявних на той час вітрин. Характер викладення матеріалу вказує, що путівник укладали в допомогу відвідувачам виставки.

Путівник складається з двох частин. Перша, в формі передмови, містить загальну характеристику двох основних збірок відділу: шиття (гаптування, вишивка) й тканини (художній текстиль). Імовірно, вона віддзеркалювала послідовність екскурсійної оповіді. Наведені в ній стислі відомості з історії українського гаптування й розвитку шовкоткацтва XVII–XIX ст. супроводжуються посиланнями на відповідні експонати. Друга частина документа – повітринний опис, присвячена тематичному та предметному наповненню виставки. За формою опис наближається до тематико-експозиційного плану в сучасному розумінні цього терміна. Структура його підрозділів відповідає контенту окремих одиниць експозиційного обладнання (шафи, вітрини різних типів). Назвами тем або підтем виставки супроводжуються лише описи шаф. На жаль, інформація про самі експонати дуже коротка, без зазначення інвентарних номерів, що значно ускладнює ідентифікацію окремих музейних предметів у колекції Національного заповідника «Києво-Печерська лавра».

Головну мету виставки М. Новицька бачила в оприлюдненні для широкого загалу найкращих предметів колекції відділу шиття й тканини, зібраних і систематизованих зусиллями музейних співробітників. Разом з тим її концепція експозиції не обмежувалася виключно демонстрацією накопичених цінностей за систематичним принципом, характерним для багатьох тогочасних музеїв. Зокрема, М. Новицька суттєво вдосконалила показ через використання хронологічного і предметно-типологічного принципів організації експозиційного матеріалу. Пам'ятки гаптування, зразки шовкових вишивок і художнього текстилю XVII–XIX ст. розподілялися по вітринах згідно з періо-

дами розвитку мистецтва вишивки та шовкового виробництва. Кожний хронологічний розділ мав кілька підтем, у яких розкривалися спеціальні питання виготовлення, побутування й стилістики пам'яток. Значна увага приділялася демонстрації типологічних груп гаптованих літургійних тканин, географічним центрам європейського шовкоткацтва, видам техніки вишивки металевими нитками. Принципи подачі матеріалу часто інтегрувалися між собою, і той самий предмет (наприклад, фелон з шовкової тканини з гаптованим опліччям) міг розглядатись як у контексті історії українського церковного гаптування, так і розвитку цивільного шовкового виробництва. Отже, використавши хронологічний і предметно-типологічний принципи побудови експозиції, М. Новицька зробила важливі кроки до вдосконалення форми показу музейних цінностей на нових науково-методичних засадах.

Відповідно до вимог радянської музейної політики щодо соціологізації музеїв, концепція виставки відділу шиття й тканини не могла уникнути ідеологічної постановки питання щодо класової сутності суспільства. У передмові до путівника М. Новицька намагалася розвинути кілька актуальних питань щодо соціальних відносин, але ці спроби видаються дещо штучними вставками в основний текст. Зокрема, з позиції класової експлуатації та майнової нерівності пропонувалося розглянути коштовні шовкові вироби для урочистих богослужінь або світських церемоній. Своєю чергою, видатні зразки української вишивки мали ознайомити відвідувачів із *«творчістю безіменних майстринь, виконавиць чужої волі, які безславно марнували своє життя над цією важкою роботою»*. Загалом, уся представлена на виставці художня вишивка позиціонувалась як *«продукт, культивований вищими верствами суспільства. Великі матеріальні засоби, вільний час забезпеченої кляси та експлуатація кріпацької праці сприяли розквітові високої досконалої техніки та художньому виконанню цих речей»* [7].

Не обійшлось і без виправдання перед потенційними критиками наявності в експозиції багатьох музейних предметів ре-

[7] ЦДАМЛМ України. Ф. 1164. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 2 зв.

Іл. 2. Центральна зала відділу шиття й тканини Всеукраїнського Музейного Городка. Кінець 1920-х рр. Фонди НЗ КПЛ, КПЛ-Ф-9347.

лігійної тематики. У передмові до путівника М. Новицька нагадала про специфіку Музею культів та побуту як зібрання мистецьких цінностей з церковних ризниць і зазначила, що це *«зробило відділ до певної міри однобічним – поки що йому бракує достатньої кількості народного селянського шиття та дешевших, простіших тканин, поширених серед бідних верств населення. Старі ризниці ретельно зберігали лише коштовні речі, особливо з пошани до тих впливових людей, які їх дарували»*[8]. Проте саме в такий спосіб, наголошувала дослідниця, у Лаврському музеї було сформовано першокласну збірку предметів побуту вищих верств населення та колекцію української художньої вишивки XVII–XIX ст.

За даними путівника «Відділ шиття та тканини Лаврського музею», демонстрацію пам'яток організували за допомогою

[8] ЦДАМЛМ України. Ф. 1164. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 2.

експозиційного обладнання кількох типів. У залі налічувалося 18 шаф, 12 підвісних вітрин, 2 великі двобічні вітрини, 6 чотирибічних вітрин, 5 плоских підлогових вітрин, 16 невеликих односкатних вітрин (після правок їх побільшало до 26). Більша частина обладнання надійшла з колишнього Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії[9]. Також використовувалися настінні вітрини з ризниці Великої лаврської церкви[10]. Роль основних тематичних вузлів експозиції, за якими розгорталась екскурсійна оповідь, виконували шафи, розміщені за периметром зали (іл. 2). Вони могли бути різних розмірів, вміщуючи від одного до кількох великих експонатів (наприклад, фелонів). Шафи доповнювалися різноманітними вітринами: як пласкими пристінними, так і пристосованими для просторового показу предметів. Останні розташували по центру зали або між чотирма рядами чавунних стовпів, що підтримували склепіння хорів. Невеликі односкатні вітрини розставили у бічних частинах зали та попід вікнами. Певну кількість предметів демонстрували без захисного обладнання. Наприклад, круглі килимки-орлеці над основними вітринами, плащаниця 1822 р. з Флорівського монастиря та три цехові поховальні покрови у вестибюлі кріпилися до стін.

Безумовно, що Марія Олексіївна, яка однією з перших у вітчизняному мистецтвознавстві розпочала досліджувати українське церковне гаптування, намагалась якомога повніше представити предмет наукових інтересів в експозиції відділу. На цей час до її творчого доробку вже увійшла стаття «Датовані єпитрахилі Лаврського музею 1640–1743 р.», опублікована 1927 р. у збірнику «Український музей»[11]. Окрім цього, дослідниця працювала над промоційною роботою «Матеріали до історії гаптарських майстерень на Україні середини XVIII ст. (ігуменя Олена)»[12], розвідками з класифікації рослинного орнаменту українського гаптування XVII–XX ст.[13], характеристи-

[9] ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1455. Арк. 11.
[10] Фонди НКПІКЗ. Інв. № КПЛ-А-950. Арк. 41–42.
[11] Новицька М. Датовані єпитрахілі Лаврського музею 1640–1743 рр. *Український музей*. Київ, 1927. Зб. 1. С. 51–70.
[12] ЦДАМЛМ України. Ф. 1164. Оп. 1. Спр. 134. 76 арк.

кою техніки гаптування тягненим золотом і сріблом[14].

Як уже зазначалося, тематично пов'язані групи літургійних тканин експонувались у відділі шиття й тканини здебільшого за хронологічним принципом. Оглядовий маршрут розпочинався оповіддю про українське церковне гаптування XVII ст. Так, у шафах «I» і «II» розміщувалися гаптовані предмети дияконського і священницького облачення: два орарі 1653 і 1674 рр. (колекція НЗ КПЛ, інв. № КПЛ-Т-1361, 1363) і низка єпитрахилей, зокрема датованих 1643 (колекція НЗ КПЛ, інв. № КПЛ-Т-2673), 1653, 1674 рр. та з гербом Київського митрополита Варлаама Ясинського 1687 р. Спираючись на результати дослідження, оприлюдненого в згаданій статті «Датовані єпитрахилі Лаврського музею 1640–1743 рр.», М. Новицька подала три найуживаніші композиційні схеми, поширені в гаптуванні українських єпитрахилей. Так, перша схема мала зображення трьох або чотирьох пар святих під арками, відокремленими одна від одної написом у прямокутній рамці зверху і смугою рослинного орнаменту знизу. Друга об'єднувала пам'ятки, на яких постаті святих розміщувалися в овальних обрамленнях, оточених рослинними мотивами. У третьому варіанті композиційної схеми домінував рослинний орнамент, який обплітав ростові або погрудні зображення святих[15].

Шафа «III» присвячувалась українському гаптуванню XVII – перших років XVIII ст. Вона вміщувала 18 фелонів, розташованих у три ряди, більшість з яких мала на опліччях (верхній частині) гаптовану композицію «Деісус із пристоячими святими». Решта мали оздоблення зображеннями сюжетів дванадесятих свят, скомпоновані в круглі декоративні обрамлення з променями[16]. За усталеною традицією, богослужбове облачення священства виготовляли з коштовних шовкових матерій, тож серед експонатів шафи можна було бачити фелони з оксамиту різних ґатунків: італійського (зокрема золотного) й турецького, виготовленого в м. Брусса. На тлі нижнього ряду

[13] ЦДАМЛМ України. Ф. 1164. Оп. 1. Спр. 6. 13 арк.
[14] ЦДАМЛМ України. Ф. 1164. Оп. 1. Спр. 150. 44 арк.
[15] ЦДАМЛМ України. Ф. 1164. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 9.
[16] ЦДАМЛМ України. Ф. 1164. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 9.

Іл. 3. Літургійні предмети з тканин французького і турецького виробництва XVII–XVIII ст. в експозиції відділу шиття й тканини. Кінець 1920-х рр. Фонди НЗ КПЛ, КПЛ-Н-2503.

фелонів демонструвалися гаптовані палиці[17] XVII ст., зокрема з зображенням сцени з Патерика Печерського «Вручення Богородицею ікони грецьким зодчим» (колекція НЗ КПЛ, інв. № КПЛ-Т-414).

Фелони з розшитими опліччями, представлені у шафах «V» та «VI», ілюстрували розвиток українського церковного гаптування епохи бароко[18]. Перераховуючи здобутки золотної вишивки XVIII ст., М. Новицька особливо підкреслювала захоплення майстрів динамікою руху, їхній потяг до реалістичності в передачі зображень, збільшення формотворчої ролі орнаменту[19]. Принципи нової художньої стилістики яскраво

[17] Палиця – деталь богослужбового облачення вищого духовенства у формі ромбовидного плату, що носиться біля правого стегна.
[18] ЦДАМЛМ України. Ф. 1164. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 9 зв.
[19] ЦДАМЛМ України. Ф. 1164. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 3 зв. – 4.

втілились у роботах майстерень Києво-Вознесенського Флорівського монастиря першої половини XVIII ст., виконаних у техніці гаптування за твердим підстеленням з картону. Насамперед, це композиції двох риз 1726 р. (пошитих із тканини, яку подарувала до Києво-Печерської лаври російська імператриця Катерина I) та ризи 1740-х рр. із зображенням собору архангела Михаїла з підписом флорівської ігумені Олени (колекція НЗ КПЛ, інв. № КПЛ-Т-1412). Роботи гаптарської майстерні Флорівського монастиря другої половини XVIII ст. експонувались у шафах «XI» та «XIII». Серед них – фелон 1756 р. із зеленого атласу, повністю розшитий золотими, срібними й шовковими нитками – дарунок до Успенського собору Києво-Печерської церкви від флорівської черниці Піори Глєбової (колекція НЗ КПЛ, інв. № КПЛ-Т-229).

Відповідно до хронологічної послідовності показу експонатів, у шафах «VII», «VIII» демонструвалися зразки декоративного текстилю французького виробництва кінця XVII – першої половини XVIII ст.[20]. Предмети цієї тематичної групи – перешиті зі світського одягу сакоси, фелони та стихарі – репрезентували період розквіту ткацької промисловості Франції за часів абсолютної монархії (іл. 3). До особливо цінних експонатів у цих вітринах належали вироби з коштовних парчевих тканин доби Людовика XIV з ефектом світлотіньового моделювання форми, оздоблені масштабними флористичними композиціями з включенням фруктів або архітектурних мотивів. У вітрині «VIII» демонструвалися риза з французької тканини і підризник з шовковою вишивкою як зразок впливу текстильної орнаментики на творчість українських майстринь. Тема французького шовкоткацтва продовжувалася у вітринах «XV» і «XVI» показом матерій часів правління Людовика XV та Людовика XVI. Серед експонатів звертала на себе увагу риза з тканини, оздобленої малюнком хвилястого хутра, спеціально розроблена для дружини Людовика XV Марії Лещинської[21].

Шафи «X», «XII» і «XIV» були відведені для показу української орнаментальної вишивки різнокольоровими шовками XVIII–

[20] ЦДАМЛМ України. Ф. 1164. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 10.
[21] ЦДАМЛМ України. Ф. 1164. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 10 зв.

XIX ст.[22] Цей оригінальний вид національного образотворчого шиття найбільше поширився в оформленні священницьких підризників – довгого шовкового або полотняного вбрання з вузькими рукавами, що вдягається для звершення літургії під фелон. Поділ (лиштву) підризника розшивали широкою смугою рослинного орнаменту, найчастіше різноманітними букетами, перев'язаними стрічками й бантами з застосуванням багатої гами кольорів. Колекція лиштв підризників у вказаних шафах частково розподілялася за типом орнаменту на: смуги нескінченного рослинного орнаменту (шафа «XII») та великі квіти, об'єднані в окремі букети чи вазони (шафа «XIV»). Окрім вишитих підризників, у шафі «X» також експонувалася суцільно вишита шовками біла риза з образом Богородиці Куп'ятицької на опліччі – вклад 1753 р. монахині Анфії до Успенського собору Києво-Печерської лаври (колекція НЗ КПЛ, інв. № КПЛ-Т-189).

Останні «XVII» і «XVIII» шафи демонстрували вишивку XIX ст.: речі, пов'язані з Києво-Печерською лаврою. Це, зокрема, палиці з зображенням Великої лаврської церкви й печер, шапка 1750 р. з мощів прп. Іоанна Багатостраждального зі сценами його життя (колекція НЗ КПЛ, інв. № КПЛ-Т-4460) та вироби у характерній для цього часу техніці рельєфного гаптування, оздоблені прикрасами з фольги і перлів[23].

Основні теми виставки, представлені в шафах, доповнювали експонати у вітринах. За незначним винятком це також були предмети церковного вжитку, оздоблені гаптуванням і вишивкою: літургійні покрови, предмети облачення священнослужителів, плащаниці. За історичним та мистецьким значенням деякі з них були унікальними. Наприклад, у чотирибічній вітрині «1» демонструвалися два сакоси кінця XVII ст. з італійського золотного грезету («петельчатаго аксамиту» – однієї з найдорожчих тканин свого часу), котрі М. Новицька позначила як дар гетьмана Івана Мазепи[24]. У вітринах «1» і «3» були представлені єпитрахиль 1690 р. і воздух 1689 р. – вклади матері геть-

[22] ЦДАМЛМ України. Ф. 1164. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 10–10 зв.
[23] ЦДАМЛМ України. Ф. 1164. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 10 зв.
[24] ЦДАМЛМ України. Ф. 1164. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 12 зв.

Іл. 4. Вітрина з гаптованими літургійними тканинами XVII ст. Кінець 1920-х рр. Фонди НЗ КПЛ, КПЛ-Ф-9115.

мана, ігумені Києво-Вознесенського монастиря Марії Магдалини (колекція НЗ КПЛ, інв. № КПЛ-Т-2695/1–2, 139, іл. 4)[25].

До раритетних експонатів, безумовно, належали й три пам'ятки грузинського образотворчого гаптування XVII ст., представлені у підвісних вітринах «4» і «5»[26]. Кожен із творів мав дарчий напис, який вказував на його замовника. Так, омофор 1691 р. з сюжетами 12 свят (ризниця Києво-Софійського собору) виготовили коштом імеретинського царя Арчила II (1647–1713) та його дружини цариці Кетеван. Хрещатий покрівець із зображенням Христа, що благословяє, в чаші та чотирьох серафимів на бічних кінцях – на замовлення Мухранського князя Теймураза I (1572–1625), палиця «Древо Єсеєве» – старанням царівни Марії, дочки Арагвського еріставa Реваза (колекція НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Т-3141, 1416).

Значний інтерес представляли також суцільно розшиті предмети богослужбового облачення. Мода на вишивку, що імітувала фактуру коштовних парчевих тканин, поширилась у другій половині XVIII ст. У цій техніці, зокрема, працювали

[25] ЦДАМЛМ України. Ф. 1164. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 11.
[26] ЦДАМЛМ України. Ф. 1164. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 11.

майстрині Києво-Флорівського гаптарського осередку. До кола їхніх робіт, очевидно, належали кілька експонатів виставки: гаптований золотом, сріблом і різнокольоровими шовками стихар у чотирибічній вітрині «2» та два омофори (один із них – Київського митрополита Рафаїла Заборовського) в підвісних вітринах «8» і «9»[27]. Сакос Київського митрополита (1783–1796) Самуїла Мислављського, *«що його перероблено з мантії на статуї Мадонни у Венеції»*, представляв аналогічну роботу італійських вишивальниць (чотирибічна вітрина «3»)[28].

У центральній частині зали у двох великих двобічних вітринах експонували чотири плащаниці[29]. Найстарша молдавська плащаниця 1561 р., що надійшла до колекції відділу 1925 р. з Вознесенського собору в Переяславі, мала багатофігурну сцену «Покладення Христа до гробу», виконану кольоровим шовком і золотними нитками (колекція НЗ КПЛ, інв. № КПЛ-Т-412). Композиція інших трьох плащаниць: Чернігівського єпископа Зосими Прокоповича 1655 р. з ризниці Успенського собору Києво-Печерської лаври (колекція НЗ КПЛ, інв. № КПЛ-Т-423), архімандрита Києво-Печерської лаври Зосими Валкевича 1769 р. із ризниці Успенського собору Києво-Печерської лаври (колекція НЗ КПЛ, інв. № КПЛ-Т-172), київського митрополита Варлаама Ясинського 1700 р. з ризниці Києво-Софійського собору (колекція НЗКПЛ інв. № КПЛ-Т-441) належала до типу т. зв. «однофігурних» з вишитим шовком тілесного кольору тілом мертвого Христа по центру.

Окрім власне музейних предметів у вестибюлі виставки розмістили матеріали, що пояснювали техніку і прийоми гаптування. Так, в односкатній вітрині «21» демонструвалося приладдя, вживане для шиття металевими нитками: малюнки-прориси та їх перенесення на тканину, а у вітрині «22» – наочні зразки поетапної техніки гаптування за твердим підстеленням з картону[30].

Наприкінці 1920-х рр., у зв'язку з ідеологізацією роботи ра-

[27] ЦДАМЛМ України. Ф. 1164. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 13 зв., 11 зв.
[28] ЦДАМЛМ України. Ф. 1164. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 13 зв.
[29] ЦДАМЛМ України. Ф. 1164. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 12.
[30] ЦДАМЛМ України. Ф. 1164. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 14 зв.

Іл. 5. Зразки килимів та вітрини з матеріалами до історії ткацтва. Експозиція відділу шиття й тканини (вестибюль). Кінець 1920-х рр. Фонди НЗ КПЛ, КПЛ-Ф-9365.

дянських музеїв, виставка відділу шиття й тканини зазнала низки реекспозицій, під час яких була істотно змінена первісна концепція М. Новицької. Так, у звіті відділу за 1928–1929 рр. зазначалося, що «експозицію Відділу шитття й тканин перебудовано за клясовим принципом та крім того збільшено наочність технічно-виробничого моменту»[31].

Актуальні завдання оновленої за принципом соціально-економічних формацій виставки відділу шиття й тканини викладено в путівнику Лаврським заповідником, який уклав на початку 1930-х рр. Директор заповідника Петро Курінний. Автор їх виділив чотири: «1) представити історію техніки шиття й тканини усіх країн і часу; 2) процес обробки найголовніших технічних рослин та винахідництва, зв'язаного з ним, 3) документувати джерела культурних зв'язків України, 4) показати на-

[31] ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1455. Арк. 8.

очно, як відбивалися на тканині процеси економічного розвитку та соціяльної боротьби, та показати, як можна в динаміці розвитку матерії пізнати суть соціяльного процесу»[32].

Для посилення показу виробничого процесу у вестибюлі виставки додатково розмістили велику вітрину з матеріалами про виготовлення окремих видів тканин. Кожен вид сировини показували на різних стадіях обробки включно зі зразками готової продукції. Задля характеристики побуту різних верств українського суспільства на стінах вестибюля розвісили килими кількох типів (іл. 5). У головній залі «1) збільшено кількість вишиванок 19 ст.; 2) заведено цілу нову шафу українських вишиванок; 3) експозицію тканини доведено до кінця 19 ст.; 4) показана тканина шовкова російська; 5) підібрано зразки крашанини й різного типу вибійки та 6) зібрано вовняні селянські тканини»[33]. Речовий матеріал посилили світлинами текстильного виробництва і репродукціями портретів церковних діячів. Це мало наочно виявляти «справжнє призначення тогочасних тканин, які відділ має лише в речах культових»[34]. Крім цього, розробили два види супровідних текстів. Перший – зі стислим визначенням предмета й датуванням, другий – у формі історичних довідок для окремих експонатів. Загалом було додано 313 музейних предметів і 50 фотографій. Імовірно, саме на цей період припадає перше обладнання виставки низкою антирелігійних лозунгів, у яких викривалася роль церкви як осередку класового гноблення.

На 1 травня 1930 р. експозиція знову підлягала черговому доопрацюванню на засадах марксистського методу. Від її організаторів вимагали збільшити наочність соціалістичного виробництва за рахунок моделей, мап, фотографій; доповнити виставку промисловими текстильними зразками, радянськими й експортними кустарними виробами; висвітлити успіхи п'ятирічного та генерального планів. Була виголошена необхідність

[32] Курінний П. Всеукраїнський державний культурно-історичний заповідник «Всеукраїнський музейний городок»: провідник / передм., упоряд. А. С. Яненко. Київ, 2020. С. 273–274.

[33] ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1455. Арк. 9.

[34] ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1455. Арк. 9.

Іл. 6. Зразки радянського текстилю та вишивки в експозиції відділу шиття й тканини. Початок 1930-х рр. Фонди НЗ КПЛ, КПЛ-Н-2505

пришвидшити заміну старого й зіпсованого шашелем експозиційного обладнання новим, виготовленим за проєктом завідувача відділом станкового малярства ВМГ Костя Мощенка[35].

1929 р. в зв'язку з масовим вилученням предметів богослужбового облачення з цінних тканин доби Людовіка XIV, Людовіка XV , а також рідкісних матерій східного виробництва до Держторгу (акт від 30 вересня 1929 р.), відповідні розділи експозиції виявилися зруйнованими і потребували спішної заміни. На засіданні Наукової колегії Всеукраїнського музейного городка 29 квітня 1930 р. спорожнілу східну стінку зали пропонували заповнити старими вітринами з шиттям XVIII ст., а у центральній частині розмістити зразки сучасного текстилю та вишивки, які надали Київський Союзпромкооп і Держшвеймашина (іл. 6)[36].

[35] ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1455. Арк. 11.
[36] ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1461. Арк. 1.

Попри всі намагання М. Новицької перебудувати виставку відповідно до запиту влади, саме існування експозиції з численними предметами церковного побуту в умовах посилення ідеологічного тиску і атеїстичної пропаганди опинилося під загрозою. Так, 1932 р. в «Матеріалах і висновках бригади ЦК КП(б)У та Київського Міського партійного комітету в справах обстеження наукової та експозиційної роботи Київських музеїв» виставка відділу шиття й тканини зазнала нищівної критики за «нездоровий формалістичний метод роботи», відсутність показу класової сутності «попівського ритуального вбрання». Закидалася також «ідеалізація куркульського побуту, що йде тут під рубрикою «українське селянське шиття». Серед загальних претензій до організації експозиційної роботи у Всеукраїнському музейному городку висувалася відсутність «відділу, що показував би зміст і форму попівського вбрання як знаряддя класового гніту»[37]. Саму М. Новицьку звинуватили в потуранні «попівській етнографії» і «використанні буржуазної концепції»[38]. Комісія запропонувала розформувати відділ шиття й тканини, «утворивши замість нього при відділі історії релігії та історії лаври підвідділи знаряддя релігійного смаку. Речі, що мають історичне та етнографічне значення передати до історичного музею та музею мистецтв ВУАН»[39].

1 квітня 1932 р. експозиція відділу шиття й тканини припинила існування. У залі Митрополичого будинку відкрили нову виставку під загальною назвою «Клясова роля православ'я в Росії», до якої увійшла частина літургійних тканин з колекції відділу[40].

Отже, експозиція відділу шиття й тканини, відкрита в Митрополичому будинку орієнтовно у 1924–1925 рр., ознайомлювала відвідувачів із найкращими предмети колекції. Більшість

---

[37] Яненко А. С. Обстеження наукової та експозиційної роботи музеїв м. Києва 29 листопада 1932 р. в контексті історії вітчизняного музейництва. *Від України до УРСР*. Київ: Інститут історії України, 2016. С. 254.

[38] Яненко А. С. Обстеження наукової та експозиційної роботи музеїв… С. 243.

[39] Яненко А. С. Обстеження наукової та експозиційної роботи музеїв… С. 263.

[40] Яненко А. С. Основні експозиції Всеукраїнського музейного городка… С. 390.

експонатів становили літургійні тканини XVII–XIX ст.: богослужбові покрови, облачення священнослужителів, плащаниці тощо. У цьому віддзеркалилася специфіка формування колекції відділу в першій половині 1920-х рр. Розробляла концепцію й відбирала предмети для виставки М. Новицька, яка в путівнику «Відділ шиття та тканини Лаврського музею» (1927 р.) окреслила тематичну структуру й уклала повітринний опис пам'яток. Використавши хронологічний і предметно-типологічний принципи організації музейних матеріалів, М. Новицька зробила важливий внесок у розвиток нових форм експозиційного показу. Катастрофічні наслідки для виставки відділу шиття й тканини мало планове перетворення радянських музеїв на зброю соціалістичної і атеїстичної боротьби, що інтенсифікувала радянська влада наприкінці 1920-х рр. Постійні вимоги реекспозиції виставки на засадах марксистського методу, наповнення її предметами сучасного виробництва та загальна формалізація показу тканин істотно змінили первісну виставку й зрештою призвели до її закриття як класово невідповідної.

Сергій Кот[1]

Радянська евакуація музейних цінностей з території Києво-Печерської лаври у 1941 р.: пошуки, знахідки і запитання[2]

Ми багато говоримо, всі 30 років незалежності, й, начебто починаємо і в останні роки знов повертатися до цього – про актуальність питання повернення в Україну втрачених культурних цінностей. Поки що здебільшого акцентовано на тому, що було викрадено, вивезено під час окупації України внаслідок Другої світової війни, і поки що, як на мене, абсолютно незаслужено перебувають поза увагою, зокрема державних органів, перш за все, втрати українських культурних цінностей під час евакуації 1941 р. І йдеться не тільки про, скажімо, речі, втрачені під час евакуації, розбомблені, втопленні, але, очевидно, й про ті, які загубилися й, можливо, десь іще досі перебувають. Я хотів би сказати, що загалом евакуація 1941 р. в частині музейних цінностей відбувалася на основі евакуаційного плану 1936 р., який розробило вище військово-політичне керівництво Радянського Союзу.

[1] Сергій Іванович Кот (1958–2022) – історик, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

[2] Пропонований текст є розшифровкою відеозапису доповіді, яку Сергій Кот виголосив 13 січня 2022 р. на Першій Всеукраїнській науковій конференції з історії гуманітаристики XIX–XX ст. (до 100-річчя заснування Лаврського музею культів та побуту).

Не готувалися до війни, але план евакуації умовних прифронтових районів, особливо на західних кордонах СРСР, розробили. Цей план ущент розкритикувала музейна громадськість, тому що він був мінімалістичний. 1938 р. його скорегували, все ж таки, у відповідь на критику музейників, але дуже несуттєво. І фактично саме цей мінімалістичний план був задіяний 1941 р., коли нацистська Німеччина напала на Радянський Союз. Не розглядатиму детально, як у плані прописувалася схема евакуації. Зверну вашу увагу на те, що загальна реальна картина евакуації музейних цінностей з Української РСР і України вже в нинішніх кордонах разом із Кримом, 1941 р. була надзвичайно строкатою. І були як безумовні успішні дії, перш за все музейних співробітників, які виявили в Києві дива організованості, наполегливості, щоб у тих умовах по максимуму намагатися вивезти те, що можливо. Але траплялись і речі абсолютно хаотичні, коли, й це підтверджується документами, не задовольнялися заявки музейників, не давався транспорт – навіть на перевезення, скажімо, до річкового порту, звідки евакуювали частину речей із Києва. І речі, ці ящики, які важили багато десятків кілограмів, музейні співробітники на руках носили туди – до річкового порту. Хочу сказати, що за попередніми підрахунками, які я робив на підставі архівних документів, до східних районів СРСР вдалося вивезти дуже незначну кількість експонатів із небагатьох музеїв УРСР. Я нарахував, що приблизно 5% музеїв потрапили в перелік тих, яким вдалося евакуювати фонди, й за кількістю фондів, це приблизно 2% від загальної довоєнної, як вона фігурувала в джерелах, – від 3 до 6 млн експонатів згідно зі статистичними звітами.

За підтвердженими даними, можливо впевнено констатувати, що з Києва протягом липня – серпня 1941 р. в тилові райони СРСР було вивезено фонди 6 державних музеїв. Евакуація відбувалась у двох основних напрямках: залізницею через Харків на Москву й далі на Схід, а також баржами вниз по Дніпру до Дніпропетровська, звідти – залізницею через Харків до Москви і далі в глибокий тил. Є згадки про те, що з Дніпропетровська деякі потяги в тилові райони відправлялися також через тодішній Ворошиловград (зараз – Луганськ).

Фонди Київського державного історичного музею евакуювали під керівництвом виконувача обов'язків директора Івана Бондара. Йому вдалося відправити кілька партій ящиків музейних предметів через різні установи. Дані щодо кількості відправлених місць досі є предметом дискусій серед науковців і музейників. У 1960-х рр. на сторінках періодики з посиланням на дані музею було зазначено, що всього вивезено 50 ящиків. Цю цифру з посиланням на архів Науково-дослідного інституту музеєзнавства у Москві називав і один з перших системних дослідників долі українських музеїв у роки війни Юрій Омельченко. В джерелах фігурують і інші цифри – 47 ящиків з експонатами різних відділів. Є згадки про те, що частину предметів із фондів музею відправили разом з цінностями Київської контори Держбанку СРСР. Переважно це були матеріали археологічних розкопок, що охоплювали період від кам'яної доби до Русі включно, старовинна зброя, предмети побуту, архівні документи, колекції монет. Серед відправлених були колекція золотих і срібних виробів скіфської доби, інкрустована дорогоцінними каменями зброя тощо. Ці речі спочатку не встигли вивезти. І. Бондару, в останні дні перед вступом у Київ німецьких військ, вдалося домовитися про евакуацію цих скарбів баржею, яка готувалася до відправки в річковому порту на Подолі й мала вивозити вниз Дніпром майно Академії наук УРСР. Сучасні дослідження показують, що події відбувались у складних умовах, далеких від прикрашених у післявоєнні роки романтичних історій. Насправді музейники були змушені залишити майно Центрального історичного музею разом із майном Центрального антирелігійного музею на дніпровській пристані без жодних розписок і квитанцій. Ніхто з музейних співробітників не мав змоги його супроводжувати, а, власне, завантаження на баржу й відправку цінного вантажу датують десь 9 липня 1941 р. Тож подальша його доля була абсолютно непередбачуваною. Після багатьох перипетій частина відправлених в евакуацію цінностей Центрального історичного музею прибула до Уфи. Згідно з довідкою Наркомату освіти УРСР, від 26 квітня 1943 р. на той час в Уфі перебували 13 ящиків з частиною фондів Центрального історичного музею. Зокрема 2 ящики перебували окремо – в

приміщеннях, де працювали в евакуації установи АН УРСР. Проте на підставі дослідження виявлених документів Тетяна Себта доводить, що один із цих ящиків належав, насправді, не Центральному історичному музею, його відправив в евакуацію фонд Державної української художньої виставки, яка перед війною була розміщена на території Лаври. Отже, загальна кількість прибулих до місця перебування в евакуації ящиків з фондів Центрального історичного музею становить, за тими даними, які на сьогодні підтверджуються, 12 одиниць.

Тетяна Себта припускає, що деяку частину з фондів музею все ж могли відправити разом із цінностями Київської контори Держбанку СРСР, але подати більш-менш точні дані щодо цього нині поки що неможливо. Фактично одночасно з фондами Центрального історичного музею евакуювали матеріали Центрального антирелігійного музею. Згідно з наявними документами Наркомату освіти УРСР, загалом у декількох партіях вивезли не менше як 20 ящиків. У них були унікальні предмети релігійного культу, старовинні срібні та кипарисові хрести, збірка Євангелій XVIII ст. в коштовних окладах, свічники, лампади, потири, дарохранительниці, архієрейські посохи, розшитий золотом і сріблом одяг. Навіть згадуються розібрані на 6 різних частин царські врата 1811 р. Кожен з ящиків, за наявними в архівах даними, важив від 97 до 130 кг. Як вдалося з'ясувати вже зараз Тетяні Себті, насправді Центральному антирелігійному музею з цих 20 ящиків, згаданих у джерелах, належали 18 вивезених в евакуацію, а ще 2, які йому досі приписували, виявилися власністю, ймовірно, Київського університету. Також Т. Себта дійшла висновку, що відбулося як мінімум 2 відправки з цінностями музею – одна з баржею вниз Дніпром, а друга – з цінностями Київської контори Держбанку СРСР.

Але скільки ящиків і пакунків загалом відправили в евакуацію, досі важко з'ясувати.

Наводяться дані й свідчення співробітників музеїв у роки війни, згідно з якими було спаковано та відправлено 43 ящики. Проте, аналізуючи кількість повернутих з евакуації пакувальних місць, наприклад, Тетяна Себта доходить висновку, що після війни з різних установ повернулося так само 43 ящики. Але при

цьому, при загальних підрахунках, зафіксованих за різних обставин перебування під час евакуації ящиків з фондами Центрального антирелігійного музею виявляється, що немає відомостей про щонайменше 12 нібито відправлених ящиків. І тепер ми розуміємо, що даних про те, що з ними сталося, немає. Так само лишається невідомою остаточно загальна кількість відправлених у тил пакувальних місць з пам'ятками цього музею, ймовірно, що їх могло бути ще більше. Частина музейних вантажів загубилася в дорозі. Це сталося не лише внаслідок воєнних обставин, але й через незадовільну організацію вивезення музейних цінностей. Прикладів дуже багато по різних музеях. Але є офіційні доповідні записки, які надавалися Наркомату оборони СРСР, про те, що взагалі нема даних про місцезнаходження і долю десятків транспортів, відправлених в евакуацію. Очевидно, така ситуація була характерна і для транспортів, які вивозили музеї Києва, зокрема з Києво-Печерської лаври.

Сліди деяких музеїв відчувалися лише після війни і часто дуже випадково. Дані про цілі музейні фонди цілих музеїв, зокрема багатьох навіть обласних і районних краєзнавчих, взагалі невідомі, тобто вони зникли безслідно. Цілий музей вивезли, наприклад, Черкаський краєзнавчий музей – і, куди він зник, ніхто не знає досі. Так само Нікопольський краєзнавчий музей із козацькими цінностями вивезли в евакуацію, відправили – і сліди його загубилися, досі даних про їхню долю немає.

Київські музеї спочатку перевозили на пристань Київського річкового порту, на баржах транспортували вниз Дніпром до Дніпропетровська, там вантажили на потяги, що направлялися на Харків чи Ворошиловград, а далі – на Москву. При цьому кілька ящиків із майном історичного та антирелігійного музеїв зі старовинним сріблом загальною вагою 8 пудів, цінними рукописами, зразками одягу, зброї та предметами побуту запорізьких козаків так і залишилися покинутими на березі біля річкового причалу в районі Дніпропетровська. Ці ящики випадково знайшов сторож Дніпропетровського історичного музею Білий, самотужки тихцем переніс їх у місто і заховав у підвалі житлового будинку. На щастя, їм вдалося пережити війну та окупацію, й усі вони в кількості 10 одиниць згодом були повернуті до Києва.

Частину експонатів усіх київських музеїв – це 7 ящиків, що залишилися невідправленими в київському річковому порту, ймовірно, було поспіхом завантажено в потяг, що прямував до Харкова. Де їх, очевидно, ніхто не чекав і ніхто не знав, що з ними робити. У результаті цінний вантаж так і не вивезли в глибокий тил, тож він пролежав складений у центрі міста навпроти будинку Держпрому в сквері аж до приходу німецької армії. В харківських архівах мені вдалося знайти документи міської управи та відділу культури, де згадується прізвище Петра Курінного, який у цей час якраз опинився у Харкові. Його призначили на посаду інспектора з охорони пам'яток у складі комісії підвідділу культури і освіти щойно створеної міської управи. Факт саме про ці 7 ящиків у актах цієї комісії й зафіксований. До плану роботи підвідділу культури і освіти внесли відповідне завдання – на найближчий час розібратися з цим майном, яке залишилося не евакуйованим у центрі Харкова. Ініціатором цього був Петро Курінний, і такий план затвердили 23 листопада 1941 р. Згодом, уже в післявоєнні роки, перебуваючи в еміграції в Німеччині, П. Курінний писав у листі-поясненні до відділу культури і освіти Центрального представництва української еміграції у місті Аугсбург про долю вивезених з України культурних цінностей. Поміж іншого, там було вказано: «Збірка срібла антирелігійного музею в лаврі, що походила з націоналізованого майна історичного значення українських монастирів і церков, була навалом запакована у скрині і вивезена до міста Харкова. Для супроводу її був призначений директор бібліотеки – Центральної бібліотеки на території Києво-Печерської лаври, член партії більшовиків і агенти НКВД товариш А. Решетніков. Він доїхав з вагонами, що в них було срібло Києво-Печерської лаври – колишнього лаврського музею до 10 000 одиниць, до станції Нова Баварія біля Харкова, і там покинув незапломбовані вагони напризволяще. Залізнична адміністрація повідомила Наркомат освіти і наркома товариша С. Бухала про те, що на станції Нова Баварія знаходяться вагони з бібліотекою і сріблом, які належать Києво-Печерській лаврі, й що супроводжуючий зник. С. Бухало доручив перевезти це майно завхозу матеріальної бази Наркомату освіти громадянину Морозу з шофером на перехову-

вання до гаражів Наркомату освіти та до однієї з церков у місті Харкові. Майно, як виявилося при німцях, було повністю розграбоване Морозом і шофером. Частину його передали німці в користування старо-слов'янської [релігійної] громади міста Харкова». Ці свідчення дають важливі подробиці евакуації фондів Центрального антирелігійного музею й указують на значні масштаби запланованої евакуації його фондів, як і фондів Державної історичної бібліотеки УРСР, створеної постановою ЦК КПБ(у) та РНК УРСР 1939 р. Важливою є деталь щодо «вагонів», тобто не одного, а, можливо, двох чи більше вагонів із музейними та бібліотечними фондами, які прибули до Харкова. П. Курінний не згадував про вивезення музейних цінностей баржами Дніпром, тобто він міг бути відправлений як супроводжувач, адже, як він опинився в Харкові, відповіді не дав. І такі деталі про те, де ці вагони зупинилися й де зник А. Решетніков, дають підстави припустити, що П. Курінний, очевидно, теж супроводжував ці цінності до Харкова, й саме восени 1941 р. він перебував у Харкові, що засвідчено документами міської управи. Що сталося з тими всіма ящиками та з майном Центрального антирелігійного музею, теж не відомо, а наведена інформація потребує додаткової перевірки. З огляду на ці обставини, не можна відкидати, що частину цього музейного й бібліотечного майна радянська адміністрація таки в поспіху вивезла до східних районів СРСР, тож пам'ятки досі перебувають десь поза Україною.

Однак, так чи інакше, на тлі цих даних і припущень поки що лишається беззаперечним, що всі ці культурні цінності, про які ми не маємо інформації, вважаються безповоротно втраченими у роки Другої світової війни.

Деякі експонати, організовано вивезені через установи Держбанку СРСР або частину з тих, що зберігалися в евакуації у сейфах відповідних банківських установ, як, наприклад, у конторі Держбанку СРСР в Уфі, відповідно й повертали банківськими каналами, тож передали до музеїв України лише в другій половині 1940-х рр. Так, повернуті з Уфи наприкінці 1944 р. 18 ящиків з коштовними експонатами Центрального антирелігійного музею до 1947 р. зберігались у Київському обласному відділенні Держбанку СРСР, і музей не знав, що ці речі вже по-

вернулися з евакуації й перебувають у Києві. 6 травня 1947 р. з цього відділення передали до відновленого рішенням уряду України Державного історико-культурного заповідника «Києво-Печерська лавра» 29 ящиків і один тюк з церковними предметами із золота й срібла, прикрашеними коштовними каменями, а також як окреме підзвітне місце – Євангеліє в коштовній оправі без упаковки, що зазначено в актах. 3 жовтня 1946 р. спеціальна комісія Комітету у справах культурно-освітніх установ при Раді міністрів УРСР, в складі якої були директор Одеського історико-археологічного музею Полікарп Третьяков і заступник директора з наукової роботи Київського історичного музею Іван Бондар, отримала можливість перевірити музейні цінності України, які зберігались у Держхрані СРСР у Москві. Там вони виявили 41 ящик, з яких 31 належав Центральному історичному музею, 1 – Одеському історико-археологічному музею, 5 належали Музейному городку (Центральному антирелігійному музеєві у Києво-Печерській лаврі), 1 належав Художньому музею у місті Києві (можливо, йдеться про Музей західного та східного мистецтва). Ще 3 ящики належали Музею єврейського мистецтва в Одесі. На багатьох зафіксували ще довоєнні печатки Центрального історичного музею в Києві, накладені 1939 р., тобто принаймні частину виявлених скарбів передали до банківських сховищ іще до німецько-радянської війни, а частину з них могли передати туди 1941 р. під час евакуації[3]. 10 жовтня 1946 р. через московське відділення Спецзв'язку цінності відправили до Києва (37 ящиків) і до Одеси (4 ящики).

Утім, досі лишається чимало запитань про долю значної кількості музейних цінностей, що зберігалися до війни на території Києво-Печерської лаври й були направлені в евакуацію. На моє глибоке переконання, в місцях евакуації ці речі переглядали, і я припускаю, що чимало музейних цінностей, котрі опинились у Держхрані СРСР, так чи інакше, замість території України після війни осіли в російських музеях, або в музеях Казахстану чи Туркменістану – там, куди відправляли наші музейні предмети.

[3] Контроль за вивезенням виробів із дорогоцінних металів і каменів здійснював НКВС.

І це окреме питання й окрема тема, як здійснити перевірку такої можливості. Наприклад, у мене є підтверджені дані про те, що в Актюбінську досі зберігаються евакуйовані цінності Дніпропетровського історичного музею; в Уфі зникли деякі речі й золоті вироби та предмети зброї з Полтавського краєзнавчого музею; в Тюмені, там, де зберігалися речі з іншої партії Полтавського краєзнавчого музею, абсолютно нахабно відбирали антикварні килими й передавали їх для прикрашання кабінетів партійних місцевих діячів.

Величезна робота в нас попереду – пройти слідами-маршрутами евакуації наших музейних цінностей і шукати, де вони могли залишитися.

Таким чином, аналіз структури втрачених культурних цінностей України відповідно до історичних обставин воєнного часу дає змогу виділити як їх окрему групу – українські культурні цінності, втрачені під час евакуації до глибокого тилу в східні райони СРСР. Їх розшук і повернення дотепер лишаються надзвичайно актуальним питанням для подальшого розвитку української культури.

Tamara Kutsaieva[1]

Historical Collections of Kyiv Museums as Sources of Preservation of the Polish Handwritten and Book Heritage of the 16th – the Early 20th cent.

This article presents the results of our research of the Polish reading culture of the Modern era in the reflections of Polish provenance marks of the second half of the 16th – the early 20th cent. in antiquarian books from historical libraries[2] of «Kyiv Art Industrial and Scientific Museum» and the State Historical Museum as well as collections of many modern libraries and museums in Lithuania, Poland, Ukraine and the USA. Besides different types of provenance marks as objects of our research we paid great attention to the Polish handwritten and book heritage of the 16th – early 20th cent. preserved in the collections (funds/stocks and libraries) of the mentioned museums. Thus, both a provenance mark and a book to which it belonged have been in the focus of our research during 2018–2022 and presented in our new monograph «Memories of Polish reading culture of the Modern era in the reflections of Polish provenance marks (the second half of the 18th – the beginning of the 20th c.)» (2023)[3].

[1] PhD, a scientific secretary for the National Historical-Architectural Museum «The Fortress of Kyiv».

[2] Кривенко М. Історичні колекції Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника: з досвіду вивчення та наукової реконструкції. Львів: ЛННБУ, 2014. С. 53–54.

[3] Куцаєва Т. О. Спогади про польські читацькі культури Модерної епохи в рефлексіях польських книжкових знаків (2-га пол. XIX – поч. XX ст.). Дніпро,

Taking into account the concept of the monograph 52 Polish provenance marks (Ex libris on paper, stamped Ex libris, library stamps, stamps of booksellers, bookbinderies labels, signatures of owners and gift inscriptions) from different historical libraries that nowadays are stored on the National Museum of History of Ukraine were studied in more details than antiquarian books (book or printed heritage). These provenance marks of private and institutional libraries – markers of the fragments of Polish historical libraries became keys for writing their history. It was possible to find new facts of owners' biographies and institutional history in connection with their life and activities in Ukraine. Most of them left Ukraine, some library owners were killed and institutions were liquidated as a result of the dramas of the First World War, repression by the bolsheviks and the soviet power. The soviet reality between two world wars, WWII and the following long years of the soviet reality also dramatically increased the dispersion of Polish historical libraries and caused great difficulties in research of their fate. The traces of the found Polish historical libraries that are self-sufficient socio-cultural phenomena, remained unknown for a long time in the National Museum of History of Ukraine and some other Ukrainian museums and libraries. The researched provenance marks and antiquarian books embody the new knowledge and, in the same time, are parts of the important memory of Polish reading culture and book reading habits that were lost in the soviet times.

More than 200 antiquarian books that belonged to «Kyiv Art Industrial and Scientific Museum» and the State Historical Museum in the 20th century were studied de visu and became parts of a very interesting virtual collection, which consists of some parts. Now they are stored in three museums (the National Museum of History of Ukraine, the National Historical-Architectural Museum «The Fortress of Kyiv», the National Art Museum of Ukraine) and two libraries (the *Vernadsky National Library of Ukraine and t*he Maksymovych Scientific *Library,* the main *library* of the Taras Shevchenko National University of Kyiv).

During our reconstruction of the history of the library of the

2023. 115 c.

Ill. 1. Polish Old Printed Books at the exhibition «Library of the National Museum of History of Ukraine: history and collections» (2019–2020).

National Museum of History of Ukraine, which could give us more details about provenance of the studied provenance marks and antiquarian books, we paid attention on a very specific and short information about the Polish handwritten heritage of the 16th – the early 20th cent. It concerned the historical museum collection of «Kyiv Art Industrial and Scientific Museum», exactly its library (ill. 1).

In *the first part of this article* we propose main conclusions concerning the Polish provenance marks and book heritage that now constitute a new scientific narrative in the field of museology, bibliography and library science. *The second part* of the article enters in the scientific circulation new information about our finding of the

unique, understudied and unpublished Polish handwritten heritage in collections of three cultural institutions in Kyiv (a museum, a library and an archive).

The chapter I of our monograph contains an idea that telling the story of Polish reading culture and reading habits of the Modern era in the reflections of Polish provenance marks was not possible without information from 28 collections of archives, libraries and museums of Ukraine, Lithuania, Poland and the USA. The National Museum of History of Ukraine houses only fragments of Polish historical libraries. Knowledge about them cannot be isolated and locked in the collection of only one institution. The chapter II contains the detailed characteristic of the researched collection of 52 Polish provenance marks of the second half of the 19th – the early 20th cent.: Ex libris on paper, stamped Ex libris, library stamps, stamps of booksellers, a bookbindery label, library or book labels, signatures of owners, gift inscriptions. The chapter III of the monograph presents facts about history of the library of Kyiv Art, Industrial and Scientific Museum, which was founded at the beginning of the 20th century and history of libraries of three mentioned modern museums. This was an important part in establishing the provenance of the found fragments of Polish historical libraries. The tangled history of seven Polish manuscripts, which were stored the museum library until the beginning of the First World War, also became the focus of the research. The story of the trip to Kyiv of Wiktor Wittig (the pioneer of Ex libris research in Poland) in 1914 also became an important part of the history of the library[4]. In addition, it was revealed that soviet confiscations of the 1920s, political repressions of the 1930s and liquidation of Polish research and cultural institutions after the invasion of the soviet union into Poland were dramatic stages in the formation of the collection of Polish antiquarian books in the museum library.

The chapter IV of the monograph presents results of search on fragments of the chosen Polish historical libraries in the funds of

[4] Отчет КХПНМ за 1914 год. Киев: Тип. 1-й Киевской артели печатного дела, 1914. С. 10; Wiśniewski B., Radziewicz J. Wiktor Wittyg – Ex-librisy bibliotek polskich. URL: https://nikidw.edu.pl/2020/12/26/wiktor-wittyg-ex-librisy-bibliotek-polskich-t-1-2/; Wittyg W. Ex-libris'y bibliotek Polskich XVI–XX w. Warszawa: Druk. J. Sikorskiego, 1907. S. 111–113.

Ill. 2. The Old Printed Book with El-libris of Jan Mitkiewicz's private library of and the library stamp of Varvara Khanenko's private library.

three mentioned Kyiv museums. The chapter V presents an idea that reconstruction of reading culture and reading habits of the Modern era is not completed without a story of the most valuable Polish antiquarian books from the library of the National Museum of History of Ukraine. They are very interesting and rare samples on the Polish book heritage in Kyiv, as well as in Ukraine: «Wiadomości historyczno-krytyczne do dziejów literatury polskiéy [...]» (Maksymilian Ossoliński; 1819–1852) and «Włościanin w Polszczę: rys szczegołowy wraz z projektami do prawa» (Friedrich von Greveniz; 1818). The chapter VI presents information about five private libraries. Their owners arranged intellectual leisure in a microcosm of sophisticated studies or small spaces for reading in modest apartments. Each of the found historical library is distinguished by an individual provenance mark. Stories of F[?]. Kryvtsov and Jan Mitkiewicz[5] reflect social and

[5] Мяскова Т. Є. Книги з особової бібліотеки Варвари Миколаївни Ханенко у

Ill. 3. Karol Bołsunowski's Ex-libris from the collection of the Vernadsky National Library of Ukraine as well as the National Art Museum of Ukraine and historical private collection of Viktor Wittyg.

political processed in the Kingdom of Poland; the story of August Iwanski, as well as Józef Popowski and Witold Światopołk-Czetwertyńskiy are testimonies of the January Uprising of 1863–1864, exile and happy return (ill. 2); the story of Karol Bołsunowski[6] is the disdain by the soviet power of the outstanding numismatist and the collector of Ex libris, who starved in the 1920s. (ill. 3).

The chapter VII of the monograph presents the story about six magnate families and dynasties Enlighted patrons. Sharing the ideas of the Enlightenment and striving to contribute to the development of the modern nation, these people established large and smaller private cultural and educational centers that were saved or on the contrary disappeared after their deaths, but remained in history. Their historical libraries became important elements of social communication and formed unique traditions of reading culture and reading habits of the 19th c. Among absolutely unique findings was a library stamp (and a book) from "Biblioteka Tyzenhauzowska", which belonged to Konstantinas Tyzenhauzas. This book found in the histori-

фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (до 165-річчя від дня народження видатної українки). URL: http://www.nbuv.gov.ua/node/3642.

[6] Амеліна Л. Архівні раритети НХМУ. *Відлуння віків*. 2010. № 1(12). С. 16.

cal museum, Konstantinas's portrait, as well as the portrait of his wife (from the collection of the National Art Museum of Ukraine) with other property was evacuated to Kyiv in 1915 from the Rokiškis estate (Lithuania) and lost for years[7]. And the last Chapter VIII of the monograph resents information about Polish booksellers in Kyiv (Bolesław Bernard Koreywo and Leon Idzikowski). The story about the Idzikovsky's firm is a part of the bright era of the flowering of book reading, thanks to book distribution and book publishing that was destroyed in Ukraine during WWI and looting by the bolsheviks. The chapter contains the overview of Polish printers' marks – trademarks of publishing houses that reflected the spirit of professional communities, artist's skill, attracted the attention of buyers and readers. Two printers' marks («Ksiazka. Spolka Nakladowa w Krakowie», «Polskie Towarzystwo Krajoznawcze») and two medallions with images of Maksymilian Ossoliński's profile and «Moneta Lemberg» (by Rudolf Mękicki) are presented.

In the second part of the article we want to stress that interesting and really unique findings did not let us to stay in the frame of the chosen topic of the monograph (provenance marks and book heritage). Thus the Polish handwritten heritage of the 16th – the early 20th c. has become the second, independent and self-sufficient object of our study. Here we propose facts that other researchers have not yet paid attention to.

The library of «Kyiv Art Industrial and Scientific Museum» possessed at least seven Polish manuscripts in 1912[8]. These official, as well as unique handwritten documents of religious content were studied by the bibliographer Sofia Shcheglova (1886–1965) at the request of the museum's director Mykola Bilyashivsky. She has compiled an inventory of manuscripts, autographs, old prints, photo-

---

[7] Ернст Ф. Щоденник «Художній відділ» 1925–1933 рр. URL: http://lostart.org.ua/ua/research/570.html; Лобко О. Ракішська колекція у Києві: окремі нариси до історії зібрання Пшездзєцьких та Тизенгаузів. *Мистецтво. Музей. Діалоги:* науковий щорічник. Київ, 2021. Вип. 1. С. 229, 231, 238; Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka. URL: https://provenienci-jos.lnb.lt/tyzenhauzai/.

[8] Щеглова С. Описание рукописей КХПНМ […]. Санкт-Петербург: тип. Имп. акад. наук, 1916. С. 2.

graphs, and cartographic material of the library during 1912–1915. Late some of other /or new manuscripts were processed by Danylo Shcherbakivsky[9]. Establishing the fate of all mentioned manuscripts, as well as their provenance (the terms of purchase or gift to the museum during 1905–1915) is a complex research process. We should remember that S. Shcheglova was not able to process all the manuscripts and left aside the collection of 95 photographs, drawings, sketches, maps, and plans, mainly of Kyiv, with inscriptions in different languages. Thus, materials of the State Archives of the Kyiv Region (Oblast)[10] and the Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library[11] can help to find traces of the Polish manuscripts from «Kyiv Art Industrial and Scientific Museum». It is possible that part of the them have been preserved, as titles of some of these manuscripts are mentioned in archival documents. In addition to that the personal collection (fund) of D. Shcherbakivskyi in the Scientific Archives of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine also contains many unique and unpublished manuscripts in Polish collected by the famous museologist.

We basically acquainted with these manuscripts, monetary documents, Charters for the Rights, Freedoms, and Privileges of the Nobles, official and private letters, poems and descriptions of coats of arms thanks to the kind assistance of the Archive staff. So, the study of Polish handwritten heritage from the historical library of «Kyiv Art Industrial and Scientific Museum» has become not only interesting but also extremely important. This study would combine museum, archival, and library collections.

As the conclusion, it can be noted that the proposed research is intended for bibliophiles, collectors of Ex libris, scientists and all those interested in the history of the Polish-Ukrainian historical and cultural dialogue as well as European cultural heritage, biographical

---

[9] Щербаківський Д. Нові придбання рукописного відділу бібліотеки Першого Державного Музею у Києві. *Бібліологічні вісті*. 1923. № 4. С. 105–108.

[10] Список фондів Державного архіву Київської обл. [Ф. 304. Спр. 27. 65 арк.]. URL: https://archive.kyivcity.gov.ua/index.php/dovidkovyi-aparat/spysok-fondiv; Держархів м. Києва.

[11] Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах ІР НБУВ: путівник. Київ, 2015. С. 168–175.

studies, bibliographic studies, book studies, art studies, book and handwritten heritage, Polonistics and Ukrainian studies.

Acknowledgments: Dr. Anna Yanenko (the National Preserve «Kyiv-Pechersk Lavra»); Oleksandra Buzko and Halyna Stanitsyna (the Scientific Archives of the Institute of Archeology of the NAS of Ukraine); Alevtyna Sukalo and Svitlana Bulatova (the Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library), program stypendialny «Badaj na Ukrainie» z «Centrum Dialogu im. Juliusza Mieroszewskiego», Rzeczpospolita Polska.

Ольга Крайня[1]

Реконструкція подій за світлиною кінця XIX ст. моделі старого іконостаса Великої Печерської церкви

На початку 2024 р. фонди Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» (далі – НЗ КПЛ) поповнились унікальною світлиною металевої моделі XVII ст. іконостаса Великої Печерської церкви, який прикрашав її до масштабної пожежі 1718 р.[2] (іл. 1–2). Останні десятиліття фотографія незвичайно великого розміру зберігалась у приватній колекції професора Григорія Логвина (1910–2001) і її передала його донька, історикиня архітектури Наталії Логвин музейникам для опікування й експонування, за що висловлюємо їй щиру вдячність. Адже збережений у часи нехтування пам'ятками церковної давнини оригінальний відбиток кінця XIX ст., за аналізом одного з ретельних його дослідників, Ю. Островського, є винятковим іконографічним джерелом *«у вивченні українських архітектонічно розвинутих передолтарних перегород, особливо Наддніпрянщини»*[3].

[1] Кандидатка історичних наук, провідна наукова співробітниця відділу історії Києво-Печерської лаври та музейництва Національного заповідника «Києво-Печерська лавра».

[2] НЗКПЛ. Інв. № КПЛ-Ф-13733. Верифікація розмірів 2024 р.: картон 78,2×77,9 см; фото 77,0×46,7 см (основний обсяг) + 76,7×25,8 см (трикутне завершення моделі іконостасу). Щиро дякую зберігачці фондів І категорії Наталії Батенко за уточнені розміри нового надходження.

[3] Островський Ю. Нові дослідження металевої моделі іконостаса з Києво-Пе-

Іл. 1. Велика Печерська церква на плані м. Києва і його околиць. 1719 р. Фрагмент. [ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 2 заг. Спр. 630. Арк. 1].

Тепер можна сподіватись на розвиток студій з огляду на неабиякий інтерес до репрезентації української старовини доімперських часів музейними засобами.

Історіографія питання живить чимало дискусій навколо генези іконостаса, розвитку сницарства, запозичення форм українського іконостаса за допомогою моделі-складня, що її зафіксовано на лаврській світлині[4]. Трапляються спірні трактування,

---

черської Лаври (Реконструкція втраченої моделі та спроба реконструкції іконостаса першої половини XVII ст. *Бюлетень 8. Національний науково-дослідний реставраційний центр України. Львівський філіал*. 2006. № 2(8). С. 45.

[4] Петров Н. И. Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. Киев, [1914]. Вып. 3: Южнорусские иконы. С. 31–32; Таранушенко С. Український іконостас / упорядник В. Пуцко. *Записки НТШ*. Львів, 1994. Т. CCXXVII. С. 141–152, див. іл. [2, 3] – вклейки між с. 144–145; Таранушенко С. Иконография украинского иконостаса. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. С. 15, 45–48; Таранушенко С. Іконостаси Слобідської України. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2011. С. 12–23; Уманцев Ф. С. Живопис кінця XVI – першої половини XVII століття. *Історія українського мистецтва в 6 т.* Київ, 1967. Т. 2. С. 299; Островський Ю. В. Нові дослідження над литою моделлю іконостасу Успенського собору Києво-Печерської Лаври. *Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Тези і матеріали наукової конференції, присвяченої 90-річчю П. М. Жолтовського. 23–24 листопада.* Луцьк, 1994. С. 40–43; Островський Ю. В. Проба реконструкції литої моделі-складні іконостасу Успенського собору Києво-Печерської лаври. *Вісник Львівської академії мистецтв*. Львів, 1995. Вип. 6. С. 83–89; Островський Ю. В. Нові дослідження металевої моделі іконостаса з Києво-Печерської Лаври… С. 45–53; Александрович В. С. Образотворче мистецтво: скульптура. *Історія українського мистецтва : у 5 т.* Київ, 2011. Т. 3: Мистецтво другої половини XVI – початку XVII ст. С. 81–83; Олянина С. Український іконостас: символічна структура та іконологія. Київ : АртЕк, 2019. С. 311; Курлов В., Онопрієнко Н. Оклад Євангелія другої половини XVII ст. з гербом архімандрита Варлаама

Іл. 2. Світлина металевого складня 1685 р., який виконав ченець Києво-Печерського монастиря за взірцем іконостасу Великої Лаврської церкви. 1899 р. [КПЛ-Ф-13733]

які потребують розв'язання за допомогою першоджерел. Так, Ю. Островський аргументовано опонував Ф. Уманцеву щодо «площинного характеру іконостаса»[5], однак його міркування

Ясинського: реставрація та дослідження. *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності.* Матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 22–23.09.2022 р. Київ, 2022. С. 67–68 та ін.

[5] Островський Ю. Нові дослідження металевої моделі іконостаса з Києво-Пе-

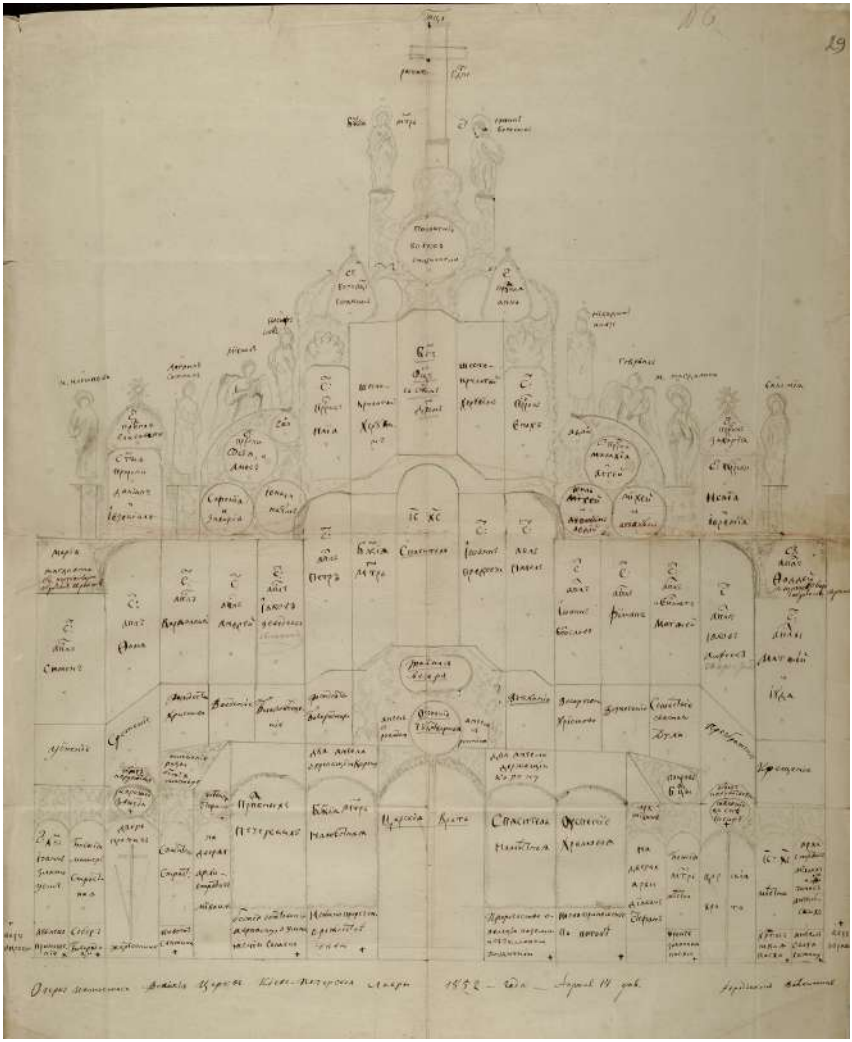

Іл. 3. «Список іконостаса Великої Лаврської церкви» за справою про чернігівських сницарів і малярів, котрих залучали у 1719–1728 рр. до спорудження іконостасу коштом гетьмана Івана Скоропадського. 1840 р. [ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 заг. Спр. 6. Арк. 29].

про час виконання копії-складня втратили сенс після виявлення архівних документів. На початку 2000-х рр. Н. Онопрієнко зробила спроби відшукати «сліди» металевої копії лаврського іконостаса, спираючись на повідомлення М. Петрова про її виготовлення на замовлення патріарха Никона як зразка для іконостаса підмосковного Ново-Єрусалимського монастиря. В результаті візуальних спостережень, опитування, вивчення історіографії питання Н. Онопрієнко не знайшла явних аналогів Києво-Печерського іконостаса у храмовому просторі Воскресенського собору Ново-Єрусалимського монастиря і згадок про модель-складень Києво-Печерського походження. Натомість з'явилися неочікувані результати. У спільній статті з В. Курловим дослідниця звернула увагу на наявність подібного предмета у вівтарі головного храму московського Донського монастиря (за І. Забєліним[6]) і ремінісценції лаврської пам'ятки в іконостасі церкви Донської Божої Матері, закладеній наприкінці XVII ст., та обережно пояснила це технічно можливим тиражуванням моделі-складня. Слушна гіпотеза заслуговує на подальшу розробку і потребує розширення джерельної бази.

Метою пропонованого дослідження є реконструювати історичний контекст створення металевого складня з відбитком лаврського іконостаса, виготовлення фотографії кінця XIX ст. з його зображенням (КПЛ-Ф-13733) та «мандрів» цієї світлини у XX ст., адже недооцінка окреслених аспектів тягне за собою непереконливу атрибуцію іконографічного джерела.

Безпосередньо актуалізації теми посприяло опрацювання матеріалів ЦДІАК України у зв'язку з підготовкою в 2023 р. спільної з НЗКПЛ онлайн-виставки «950 років "Дому Божої Матері" у Києво-Печерській лаврі» (оприлюднено 14 грудня 2023 р.)[7]. Серед справ, що так чи інакше висвітлюють зміну іконостасів під час оздоблення головного храму монастиря (тема досі ретельно

черської Лаври… С. 51.

[6] Забелин И. Историческое описание московского ставропигиального Донского монастыря. Москва, 1865. С. 36; Див.: Курлов В., Онопрієнко Н. Оклад Євангелія другої половини XVII ст. С. 67–68.

[7] Крайня О., Вовк О. 950 років «Дому Божої Матері» у Києво-Печерській лаврі. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/v_950_Soboru_Uspinnia_Bohorodyci.php.

не вивчена), трапилися документи щодо історії виготовлення світлини, яка, хоч і опосередковано, завдяки фіксації металевої копії, але донесла до нас цілісний вигляд хронологічно першого, відомого за візуальним джерелом, іконостаса Успенського собору. Матеріали справи достатньо близько до тексту переказано в роботі В. Шиденка, що збереглась у машинописі без посилань на джерела й опублікована вже після смерті автора[8]. Однак інформації про перебіг подій, пов'язаних із виготовленням фотографії моделі старого іконостаса там немає. Так само, не згадано її в іншій роботі Василя Артемовича, де він наводить поширену версію донаторства князя К. І. Острозького на цей іконостас[9]. Після загального аналізу історіографії можемо зауважити, що в нашій статті вперше залучаємо до наукового обігу документи про появу означеної світлини як цінного іконографічного джерела до теми оздоблення Великої Печерської церкви та генезису багатоярусного іконостаса. Їх вдалося виявити у справі Духовного собору Києво-Печерської Успенської лаври «Про улаштування мармурового іконостаса й інших мармурових робіт у Лаврській Великій церкві». Зшивка документів охоплює проміжок часу з 25 вересня 1895 р. до 10 травня 1916 р. і містить матеріали щодо пропозицій та міркувань замовників і проєктантів головного іконостаса Успенського собору, розгляду кандидатів-виконавців (архітекторів К. Тона (ще у середині 1840-х рр.), С. Лазарєва-Станіщева, В. Ніколаєва, О. Щусєва, художника В. Фартусова, інженера В. Косякова)[10].

У 1880-ті рр. керівництво Києво-Печерської лаври, на підтримку державницьких запитів, ініціювало кардинальну перебудову архітектурного ансамблю монастиря в неовізантійському стилі, який мав у Російській імперії яскраво

---

[8] Шиденко В. Работа архитектора А. В. Щусева в Киево-Печерской лавре. *В. А. Шиденко. Вибрані праці з історії Києво-Печерської лаври*. Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2008. С. 142.

[9] Шиденко В. Иконостасы церквей, находящихся в Дальних пещерах Киево-Печерской лавры. *Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: Зб. наук. праць*. Київ, 2010. Вип. 23. Спецвип. 9. С. 148.

[10] ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 благ. Спр. 3331. 392 арк.

виражений політико-ідеологічний підтекст, а в Києві найвиразніше втілився у Володимирському соборі. Першою жертвою нових тенденцій стала стара трапезна з церквою Свв. апп. Петра і Павла, побудована в Лаврі за часів гетьманування Івана Мазепи в стилі бароко. Її розібрали взимку 1893–1894 рр.[11] Вирішити так само «проблему» ренесансно-барокових впливів на Велику Печерську церкву було неможливо. Тому члени Духовного собору Лаври 1892 р. підтримали пропозицію намісника архімандрита Ювеналія стилізувати тільки внутрішнє оздоблення храму під XII ст. Втілювати «щасливу ідею реставрації», а по суті – знищення інтер'єру, що наслідував стиль західного бароко, почали 1895 р., коли намісник архімандрит Сергій подав на ім'я митрополита обґрунтування необхідності замінити іконостас XVIII ст.[12]

За документами справи видно, що проєктанти були поставлені в украй незручні умови як самою організацією конкурсу, так і несумісними вимогами Духовного собору Лаври: з одного боку – наслідувати оздоблення храму XI–XII ст. (коли іконостаса в сучасному розумінні не існувало; джерела натякають лише на низьку вівтарну перегорожу у Великій Печерській церкві з мармурових стовпів і архітраву[13]); з іншого боку – ченці хотіли бачити звичний багатоярусний іконостас заввишки принаймні до балюстради хор, із використанням царських врат і чотирьох чудових ікон намісного ряду зі старого іконостаса, який визнавали майстерно виконаним, але «пронизаним духом католицтва», чого треба було позбавитися[14] (іл. 3). В. Шиденко слушно звернув увагу на приховану прихильність чернечої братії до української старовини й бажання зберегти історичну

[11] Овчаренко О., Отченашко В., Рилкова Л., Трегубова Т. Трапезна палата з церквою в ім'я преподобних Антонія та Феодосія Печерських 1893–95, 1902–10, де проживали Варфоломей (Іванов), Володимир (Кобець), Феодосій (Михайловський) (архіт., іст., мист.) Корпус № 29. *Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енциклопедичне видання*. Кн. 1. Ч. 3: С–Я. Київ, 2011. С. 1311.

[12] ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 благ. Спр. 3331. Арк. 145.

[13] Таранушенко С. Український іконостас. С. 141–142; Шиденко В. Иконостасы церквей, находящихся в Дальних пещерах… С. 144–145, 148.

[14] ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 благ. Спр. 3331. Арк. 1 зв., 63.

пам'ять про неї в деталях нового оздоблення та одночасний прояв некомпетентності в формулюванні замовлення з поступками новим тенденціям через побоювання звинувачень у ретроградстві[15]. Все це разом не сприяло успіху, тому жоден з проєктів не було втілено, проте загалом справа розгортає перед нами широке полотно життя кінця XIX – початку XX ст., акцентує на визнаних у тогочасному суспільстві еталонах найдавніших іконостасів, якими були іконостаси Софії Київської, церкви Св. Марка у Венеції й, власне, Успенського собору – за його металевою копією. Останню, як доводять документи, безпосередньо бачив професор Київської духовної академії (далі – КДА) Микола Петров, котрого запрошували в Києво-Печерську лавру для експертної оцінки старого станкового та монументального живопису собору[16]. Його атрибуція в альбомі визначних пам'яток згадуваного «допожежного» іконостаса, фундацію якого пов'язують із родиною князів Острозьких, і металевої копії у формі складня – з замовленням патріарха Никона для Ново-Єрусалимського Воскресенського монастиря, стала хрестоматійною[17]. Однак уважне прочитання й порівняння джерел показує, що патріарх московський Никон не міг бути замовником, адже помер у серпні 1681 р., а металеву модель-копію іконостаса Успенського собору зроблено 1685 р. Понад те, від 1658 р. Никон через конфлікт з царем Олексієм Михайловичем був в опалі, а на цер-

---

[15] Шиденко В. Работа архитектора А. В. Щусева в Киево-Печерской лавре… С. 153, 163.

[16] ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 благ. Спр. 3331. Арк. 2–3.

[17] Петров Н. И. Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. Киев, 1914. Вып. 3: Южно-русские иконы. С. 31–32. (3-й випуск «Альбома достопримечательностей…» інколи помилково датують за попередніми. Щоб запобігти непорозумінням у подальшому, зауважимо, що від 1912 до 1915 р. всього видано 5 випусків «Альбома…» (у чотирьох книгах). Див. історію видання і бібліографічний опис: Крайній К. К. Київське Церковно-історичне та археологічне товариство, 1872–1920. *Лаврський альманах: збірник наукових праць*. Київ, 2001. Вип. 4, спецвипуск 1. С. 70–71; Крайній К. К. Історики Києво-Печерської лаври XIX – початку XX століть. Київ, 2000. С. 132–133; Матеріали до бібліографії праць М. І. Петрова. *Петров Микола. Скрижалі пам'яті* / Упоряд. В. Ульяновський. Київ, 2003. С. 266.

ковному соборі 1666 р. його навіть позбавили патріаршества[18]. Одним із основних пунктів висунутих йому звинувачень було будівництво «Нового Єрусалима» на р. Істрі під Москвою. Аргументи Никона на захист проєкту – що він не «механічна копія, але ікона Святої Землі, створена відповідно до визначення Сьомого Вселенського Собору про ікони», були відхилені[19].

Головну Воскресенську церкву Ново-Єрусалимського монастиря закладено 1658 р. (акцентуємо: того ж року ініціатор будівництва, патріарх Никон потрапив у немилість царя). Простежимо етапи зведення храму, бо саме з виготовленням іконостаса для нього М. Петров пов'язав замовлення моделі-копії за зразком Великої церкви Києво-Печерського монастиря, виконане 1685 р.[20]. Після Собору 1666 р. будівництво Воскресенського храму призупинили на 10 років, а низведений з патріаршества Никон вимушено провів цей час у Ферапонтовому й Кирило-Білозерському монастирях. Будівництво собору відновили за підтримки царівни Тетяни Михайлівни Романової 1679 р. За її ж клопотанням наступний цар, Федір Олексійович, пробачив Никона незадовго до смерті останнього. Але до Ново-Єрусалимського монастиря той уже не дістався. 18 січня 1685 р. головний престол Воскресенського собору освятили в присутності царя Івана Олексійовича й співправительки Софії. 1690 р. освячено підземну церкву та південні вівтарі храму[21].

Отже, слід зауважити, що навіть без документальних до-

---

[18] Факти біографії Микити Миніна – у чернецтві Никона, брав до уваги Ю. Островський, однак за недостатністю підтвердженої інформації щодо часу виготовлення моделі-складня підійшов до хибної інтерпретації дати «1685» і висунув гіпотезу про створення металевої копії близько 1666 р. Див.: Островський Ю. Проба реконструкції литої моделі-складні іконостасу… С. 87–88; Островський Ю. Нові дослідження металевої моделі іконостаса з Києво-Печерської Лаври… С. 50.

[19] Новый Иерусалим сквозь века / Авт. текста и составитель М. А. Крючкова. Москва, 2011. С. 23–24, 36–39 (Тут і далі цитати з російської на українську в перекладі автора).

[20] Петров Н. И. Альбом достопримечательностей… Вып. 3: Южно-русские иконы. С. 32.

[21] Новый Иерусалим сквозь века. С. 26, 39, 45; Островський Ю. Нові дослідження металевої моделі іконостаса з Києво-Печерської Лаври… С. 50.

Опись 178

металлическаго складня XVII вѣка, отпускаемаго изъ Ризницы Ставропигіальнаго Воскресенскаго, Новый Іерусалимъ именуемаго, монастыря въ Духовный Соборъ Кіево-Печерскія Лавры на мѣсячный срокъ 3-го Ноября 1899 года.

N описи.	Описаніе предмета.	Замѣчанія.
184 л. 39 об.	Литой мѣдный четырехъ половинчатый складень XVII вѣка; три половины четвероугольныя, по 10½ в. длины, а въ ширину – средняя 8 вершк., крайнія – по 4 в.; верхняя часть складня имѣетъ видъ трехъ-угольника. Внутри складня изображенъ пятиярусный Иконостасъ Великой церкви Кіево-Печерскія Лавры. Въ нижнемъ ярусѣ Царскія двери прорѣзныя, литыя; у одной двери накладка отпала; священныя изображенія на иконостасѣ писаны красками по золотому фону; краски во многихъ мѣстахъ слиняли; колонны мѣдныя, литыя, золоченыя съ прорѣзью, тябла и прочіе орнаменты также золоченые; въ трехъ-угольникѣ Распятіе съ предстоящими. На одной половинѣ верхней наружной части складня изображенія великомученицы Ирины, а на другой – великомученицы Екатерины; по угламъ – Евангелисты; краски почти совсѣмъ слиняли и отпали. Внизу подпись: "Мира бытія ҂ЗРЧГ году. Ѿ рѯства Хрста ҂АХПЕ (1685 г.) совершиша сій склѧднь трꙋдолюбіемъ Іеромонахомъ ЕѴ-макомъ: манаст: Стыя Вел: Лавры чвд: Печерскихъ."	

Ставропигіальнаго Воскресенскаго, Новый Іерусалимъ именуемаго, монастыря Настоятель Архимандритъ Владиміръ

Іл. 4. Опис металевого складня XVII ст. з ризниці ставропігійного Воскресенського Ново-Єрусалимського монастиря. 1899 р. [ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 благ. Спр. 3331. Арк. 178].

казів (які наразі маємо), можна було б стверджувати, що патріарх Никон не був замовником моделі лаврського іконостаса Успенського собору. Окрім інших аргументів на користь того, нагадаємо, що зразком для нього стало оздоблення храмів Єрусалима, з якими пов'язують земний шлях Христа. Він намагався максимально точно відтворити палестинські святині на московській землі, для чого спирався на документально правдиві малюнки італійського ченця Бернардино Аміко, креслення й кипарисову модель Храму Гроба Господнього, детальні описи паломника святими місцями ієромонаха Троїцько-Сергієва монастиря Арсенія Суханова. Специфічна композиція й декор храму Воскресіння Господнього мали відтворити образ райського Небесного Єрусалима. Не всі ідеї первісного задуму «прижилися» на московському ґрунті, зокрема й через кліматичні особливості. До того ж відхід від справ розбудови монастиря самого Никона 1666 р. спричинив усе більші відхилення від оригінального проєкту[22]. Не міг бути виготовлений іконостас за зразком київського печерського й на середину січня 1685 р., коли освячено головний престол Воскресенського собору, бо терміни виконання металевої моделі, її перевезення з Києва до підмосковного Ново-Єрусалимського монастиря і саме створення нового іконостаса зайняли б тривалий час.

В архівному документі 1899 р. наведено підпис із самої моделі, про який не знали зацікавлені дослідники, навіть так глибоко занурені в тему, як С. Таранушенко і Ю. Островський. Він сповіщав: «Світу Буття 7193 року а Різдва Христового 1685 створений цей складень працелюбством ієромонаха [Св(..?) Маков(?)] монастиря святої Великої Лаври чудотворців Печерських»[23] (іл. 4). Опис моделі з Ново-Єрусалимського монастиря за підписом архімандрита Володимира свідчить, що всередині складня зображено п'ятиярусний іконостас (у документі 1901 р., за підписами професорів Г. Павлуцького, М. Петрова, В. Завитневича, архітекторів Є. Єрмакова і В. Николаєва іконостас Великої церкви, вигляд якого «збережено у копії 1685 р.» названо чоти-

[22] Новый Иерусалим сквозь века. С. 20–21, 47–48, 51.
[23] ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 благ. Спр. 3331. Арк. 178.

ріярусним; В. Шиденко визначив його як «трьохтябловий», С. Таранушенко наслідував коментар М. Петрова в «Альбомі…», де виокремлено п'ять ярусів[24]).

Підказкою до пошуку замовника або замовниці металевого складня (втім, звичайно, непрямою) можуть стати імена святих великомучениць Ірини та Катерини, зображення яких фотографія не донесла, але згаданий опис 1899 р. про них повідомляє. Щоб їх побачити, потрібно було б зображення складня з закритими стулками – образи розміщувалися ззовні. Мало допомагають соціально-антропологічні спостереження в контексті історії Ново-Єрусалимського монастиря, хоча для впевненості треба глибше вивчити цю тему. У відповідний до виготовлення моделі час його архімандритом був Никанор, згадуються ченці – вихідці з України, запрошені ще за життя патріарха Никона перекладати твори Миколи Коперника, Еразма Ротердамського та ін.[25] З представників роду Романових найбільшою покровителькою Ново-Єрусалимської обителі стала заступниця опального Никона, царівна Тетяна Михайлівна (†1706), яка навіть звела там для себе невеликий палац.

Але повернемося до гіпотези можливого тиражування й використання моделі-складня 1685 р. як зразка для спорудження іконостаса в московському Донському монастирі, коли його з 1683 по 1689 р. очолював архімандрит Никон[26]. Автори статей про історію обителі московської «Православної енциклопедії» примудрилися не згадати його, хоча він став першим її архімандритом (це підвищувало статус монастиря). В каденцію о. Никона закладено головний собор на честь Донської Божої Матері (1684)[27]. Вихідця з України усунули від керівництва Дон-

---

[24] ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 благ. Спр. 3331. Арк. 222–222 зв.; Шиденко В. Иконостасы церквей, находящихся в Дальних пещерах… С. 148; Петров Н. И. Альбом достопримечательностей… Вып. 3: Южно-русские иконы. С. 32; Таранушенко С. Український іконостас. С. 147; Таранушенко С. Иконография украинского иконостаса. С. 46; Островський Ю. Нові дослідження металевої моделі іконостаса з Києво-Печерської Лаври… С. 45.

[25] Новый Иерусалим сквозь века. С. 62, 73.

[26] Курлов В., Онопрієнко Н. Оклад Євангелія другої половини XVII ст. С. 67–68.

[27] Большой собор в честь Донской иконы Божией Матери. *Православная энциклопедия.* Москва, 2007. Т. 15. С. 681, 685.

ським монастирем («звільнили на спокій») за підтримку звинуваченого в «латинстві» духовенства «київської партії» у Москві. Ледь урятований за допомогою гетьмана Івана Мазепи архімандрит Никон став ігуменом Троїцького больницького монастиря Києво-Печерської лаври, де використав свій досвід «будівничого» в 1690-ті рр. З 21 листопада 1700 р. його затвердили архімандритом Чернігівського Успенського Єлецького монастиря. 1702 р. перевели в Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир, який розбудував І. Мазепа, де Никон служив до кончини 1710 р.[28]. Біографію архімандрита складно вивчати. Мало висвітлена його діяльність навіть у Чернігівській єпархії, що пояснюється, насамперед, приятельськими стосунками з гетьманом Іваном Мазепою.

Якщо прийняти версію, за якою модель іконостаса Великої Печерської церкви замовив архімандрит Никон для обителі Донської Божої Матері, то «підказка» на стулках складня (образи святих великомучениць Ірини та Катерини) спрацьовує: сестра Петра І Катерина Олексіївна (†1718) була однією з головних донаторок Великої церкви Донського монастиря, де також особливо вшановували Ірину Михайлівну (†1679) – «першу багрянородну» царівну з роду Романових (у Донському монастирі на її спомин іще за Никона замовили 55 ікон[29]). Фігурує в історії зі спорудженням іконостаса 1692 р. (у каденцію Никона справу не було завершено) ім'я донаторки Ірини Симонівни Ки-

[28] Величко С. В. Літопис / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1991. Т. 2. С. 485; [Филарет Гумилевский]. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 3. Мужские монастыри. Чернигов, 1873. С. 21–22, 96; Строев П. Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской церкви. СПб., 1877. С. 154, 514, 519; Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. Київ, 2005. С. 48, 50, 81–83; Забелин И. Историческое описание московского ставропигиального Донского монастыря. Москва, 1865. С. 75–76, 133; Сіткарьова О. В. Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври та її історичного оточення за доби гетьмана Івана Мазепи. Київ, 2005. С. 109; Крайня О. О. Друкарня Києво-Печерської лаври в будівельній програмі гетьмана Івана Мазепи. *Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи: Матеріали ІІІ міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 20 травня 2022 р.* Київ, 2022. С. 107–108.

[29] Забелин И. Историческое описание… 1865. С. 23; 2-е изд. 1893. С. 20, 24.

рилової, але малоймовірно, що вона дотична до виготовлення моделі-складня за сім років до того. 1698 р. храм на честь ікони Донської Божої Матері освятили, але його перший «будівничий» – архімандрит Никон тоді вже спасався в Києво-Печерській лаврі. Тож слава фундаторки безроздільно дісталася Катерині Олексіївні[30].

Дослідниця Н. Онопрієнко звернула увагу на дуже схожий на модель-складень предмет в оповіді І. Забєліна про Донську обитель (1865)[31]. У цьому фрагменті він посилався на монастирські описи 1725[32] і 1776 рр. «На престолі, серед інших святинь тоді знаходилась дарохранильниця», – так автор XIX ст. тлумачив інвентарний запис XVIII ст. про незвичну річ у вівтарі, на кам'яному престолі, якої сам він не бачив – «іконостас печерської справи олов'яний, вилитий і визолочений, а на ньому місцеві ікони та деїсуси написані на мідних цках (sic!)[33] проти церкви печерського монастиря, що у Києві»[34]. Цей опис корелюється з описом моделі лаврського іконостаса, який надіслав у Духовний собор Києво-Печерської лаври настоятель Воскресенського Ново-Єрусалимського монастиря архімандрит Володимир 1899 р.: «литий мідний чотирьохполовинчастий складень XVII ст. … Всередині складня зображено п'ятиярусний іконостас Великої церкви Києво-Печерської лаври… священні зображення писані фарбами на золотому тлі…»[35] (іл. 4). Нас не бентежить вказана відмінність матеріалу: «олово» в першому випадку й «мідь» у другому, адже описи робили не майстри-ювеліри, і насправді мідними в ті часи в монастирських описах могли назвати й латунні, й інші сплави. Річ доволі унікальна за технікою виконання[36] та розмірами: за документом, без вер-

[30] Забелин И. Историческое описание… 1865. С. 28–33; 43–44, 46, 133; Большой собор в честь Донской иконы Божией Матери. С. 685.

[31] Курлов В., Онопрієнко Н. Оклад Євангелія другої половини XVII ст. С. 67–68.

[32] ЦГА Москвы. Ф. 421. Оп. 1. Д. 1366. Л. 25.

[33] Тобто іконописні образи були написані на мідних дошках.

[34] Забелин И. Историческое описание… 1865. С. 36.

[35] ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 благ. Спр. 3331. Арк. 178.

[36] Островський Ю. Нові дослідження металевої моделі іконостаса з Києво-Печерської Лаври. С. 47–52; Курлов В., Онопрієнко Н. Оклад Євангелія другої половини XVII ст. С. 67.

хнього трикутника, складень мав 10,5 вершків у висоту і 16 – у довжину[37] (тобто 46,7 × 71,2 см). Московський Донський і Воскресенський Ново-Єрусалимський на р. Істрі монастирі розташовано неподалік один від одного, тож переміщення між ними осіб духовного сану не було проблемою. Та й загалом, вони мали близьке соціокультурне оточення. Отже, схиляємося до версії не дублювання моделі іконостаса, що все-таки технічно доволі складна справа, а до його перевезення за певних обставин з одного монастиря до іншого. Достеменну інформацію щодо цієї події за певний час призабули (її замовчували або на свій лад переповідали – тепер не з'ясуємо). Відгомін подій залишив у пам'яті ім'я Никона, яке чернеча братія XIX ст. прив'язала до історії Ново-Єрусалимської обителі.

Згадана в монастирських описах XVIII ст. лита модель Києво-Печерського іконостаса з престолу Донського монастиря могла потрапити до Воскресенського Ново-Єрусалимського за часів російсько-французької війни (можливим є й повернення в інший монастир зі своєрідної евакуації до Вологди 1812 р. ризниці Донської обителі[38]), або ж у будь-який інший час і спосіб (подарунок, передання на тимчасове користування тощо). Адже на що нам указують джерела? Опис складня 1899 р., де наведено автентичний напис на ньому, не згадує ні патріарха Никона, ані те, що цю модель зроблено для Ново-Єрусалимського монастиря. Натомість вона надає свідчення про виконавця роботи 1685 р. – ченця Києво-Печерського монастиря, – і про місце зберігання на кінець XIX ст. Майже нічого не додає до цього і каліграфічний підпис під світлиною, відповідний часу її виконання: *«Фотографічний знімок із металевого складня іконостаса Лаврської Великої церкви 1685 р.* [цей фрагмент часто невірно інтерпретують – авт.]*, що знаходиться в ризниці Воскресенського Новий Єрусалим монастиря. Знятий у Лаврській фотографії в 1[...]»*[39]. Монастирські перекази донесли до М. Петрова ім'я Никона, і він увів до наукового обігу неперевірену інтерпретацію фактів.

---

[37] ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 благ. Спр. 3331. Арк. 178.

[38] Забелин И. Историческое описание... 1893. С. 36–37.

[39] НЗКПЛ. Інв. № КПЛ-Ф-13733.

Окреслене не відкидає можливості відшукати репліки лаврського іконостаса у Воскресенському соборі Ново-Єрусалимського монастиря з кількома вівтарями (переважно, за іконографічними джерелами XIX – початку XX ст., бо у 1930–1940-х рр. ансамбль зазнав незворотних втрат[40]), тим паче, в соборі московського Донського монастиря. Втім, не варто шукати буквального копіювання – складень міг підштовхнути до творчої розробки ідеї, стати зразком невтіленого проєкту, а також зберігатись у ново-єрусалимській ризниці як майстерно виконана сакральна пам'ятка.

Через неправильне трактування підпису на світлині XIX ст. можна зустріти хибне датування 1685 р. самого іконостаса Успенського собору, а не моделі-копії з нього як зразка. Це збивало дослідників з цілком слушного міркування про засвідчення зразка в наративі середини XVII ст.[41]. Так, відомий мистецтвознавець, музейник Стефан Таранушенко писав: *«В 1961 р. нам довелося повернутися до теми про український іконостас, заново переглянути її* [йдеться про працю дослідника 1917 р. «Иконография украинского іконостаса» – авт.]. *В Києві тоді було розшукано фотовідбиток складня лаврського іконостаса; він був виготовлений у 1890-х рр.* (іл. 2). *Напис на фотовідбитку датує іконостас 1685 р. Отже це не той іконостас, що його бачив П. Алепський і який, як твердив М. Петров, був виготовлений заходами К. Острозького. Репродукцію фото лаврського іконостаса, що її опублікував Петров, було виготовлено з цього, датованого 90-ми роками XIX ст. фотовідбитка, лише "обробленого" ретушером мало до невпізнання. Репродукція показала, що литво копії іконостаса не зазнало ніяких змін; малювання збереглося гірше, фарба подекуди облупилася так що частину зображень розібрати неможливо. Не читаються написи-назви зображень. Не дає фото також уявлення про колорит живопису.*

Зараз немає можливості сказати, чи мав Петров документальні підстави приписувати виготовлення старого лаврського

[40] Новый Иерусалим сквозь века. С. 241, 255–256.

[41] Таранушенко С. Український іконостас. С. 146; Таранушенко С. Иконография украинского иконостаса. С. 15, 46; Островський Ю. Нові дослідження металевої моделі іконостаса з Києво-Печерської Лаври… С. 50, 52.

іконостаса К. Острозькому. Бо той іконостас, очевидно, був у 1685 р. або замінений новим, або він був перероблений чи ремонтований. Документальних даних, що ствердили б, який характер мав ремонт іконостаса в 1685 р. не маємо… Уважне вивчення фото свідчить, що в 1685 р. іконостас був ремонтований, а не замінений цілком новим… вірніше буде вважати лаврський іконостас перехідним від доби Відродження до бароко»[42]. Ю. Островський навів підпис на світлині з датою «189/?/» (остання цифра не прочитувалась) і припустив, що твердження М. Петрова про те, що складень замовив патріарх Никон, могло спиратися на нього[43]. Але вже наведені міркування щодо однакових імен в чернецтві патріарха й архімандрита, діяльність яких, зокрема будівельна, припала на близький час і була пов'язана з сусідніми монастирями Московської єпархії схиляють до думки про те, що М. Петров отримав усне пояснення – швидше за все, переказу ново-єрусалимської монастирської легенди наглядачем срібної майстерні, ієромонахом Агафоном (Круком), котрого відряджали за складнем у підмосковну Воскресенську обитель наприкінці жовтня 1899 р.[44] Власне, підпису під світлиною, на який посилаються дослідники, професор М. Петров перед очима не мав. Зауважимо, що в його примітці в «Альбомі» 1914 р. випуску, разом із помилковим датуванням виготовлення фотографії «близько 1901 р.» є згадка про ще один відбиток на зберіганні у Києво-Печерській лаврі. За всіма ознаками, можна стверджувати, що саме останній опинився тепер у колекції НЗКПЛ. Правий нижній кут картону, на який наклеєна фотографія, з підписом і датою її виготовлення «1899 р.» частково втрачено й уточнити рік нам вдалося за документом ЦДІАК України. Микола Іванович до 1914 р. призабув хронологію подій, яким сам був свідком на межі XIX–XX ст., а ніяких позначок щодо цього на його примірнику не було[45].

---

[42] Таранушенко С. А. Іконостаси Слобідської України. С. 13–15.

[43] Островський Ю. Проба реконструкції литої моделі-складні іконостасу… С 84.

[44] ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 благ. Спр. 3331. Арк. 163, 179.

[45] Дослівно: «Фотографія съ него [моделі іконостаса у вигляді металевого складня. – Авт.], сдѣланная около 1901 года, есть и въ Кіево-Печерской

Отже, дрібні розбіжності дали змогу уточнити, що отримана в дарунок НЗ КПЛ 2024 р. фотографія з підписом походить безпосередньо з монастирської збірки, яка включала діловодне листування й конкурсні проєкти іконостаса та іншого оздоблення Успенського собору кінця XIX – початку XX ст., а в музей Церковно-археологічного товариства, яким опікувався М. Петров, потрапив непідписаний дублікат.

Фотофіксації металевої моделі-складня передував розгляд конкурсної пропозиції мармурово-мозаїчного іконостаса академіка живопису В. Фартусова, яку 1898 р. прихильно сприйняв Духовний собор Києво-Печерської лаври. Автору навіть дозволили встановити в храмі моделі в натуральну величину (не тільки головного, але й бічних іконостасів). 1899 р. їх виконали з деревини, обтягнутої полотном, яке розписали під мармур і срібло з позолотою. Між тим, богослужіння в таких декораціях не могли проводити, й члени Духовного собору констатували, що прочани через затягування ремонтних робіт «нарікають і тужать». Тим часом, проєкт В. Фартусова повернули на переробку зі Найсв. Синоду. Керівництво Лаври дійшло висновку, що справа затягнеться ще «років на шість», і видало розпорядження наглядачу іконописної школи ієромонаху Феогносту *«негайно приступити до виправлення й позолоти в Лаврських майстернях… нижнього ярусу старого* [Поставленого коштом родини гетьмана І. Скоропадського[46], з пізнішими поновленнями. – Авт.] *іконостаса Лаврської Великої церкви, а потому* [приступити] *до встановлення його на колишньому місці при головному вівтарі, разом із цим поставити також на колишні місця по доведенню до ладу, іконостаси в паперті та на хорах»*[47]. Констатуємо, що цей компромісний варіант проіснував у стінах храму до самого його знищення 3 листопада 1941 р.[48]

лаврѣ». Див.: Петров Н. И. Альбом достопримечательностей… Вып. 3: Южнорусские иконы. С. 32.

[46] ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 заг. Спр. 6. Арк. 2–3, 12; Щербина В. І. Головні будівлі Печерської Лаври. *Щербина В. І. Нові студії з історії Києва.* Київ, 1926. С. 87–91.

[47] ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 благоч. Спр. 3331. Арк. 66–68 зв., 130–132 зв., 191–198.

В результаті невдалих експериментів, у ризниці Великої церкви сформувалася презентативна збірка відхилених проєктів, у т. ч. одноярусного іконостаса, а в монастирському архіві виріс шар діловодного листування кінця XIX – початку XX ст., який збережено в ЦДІАК України, і це допомагає досліджувати також давніший період історії Успенського собору. Останній шанс створити для храму новий іконостас, який міг би задовольнити експертні комісії, ченці Києво-Печерського монастиря побачили у відтворенні найдавнішого з відомих за візуальним джерелом (твором декоративної металопластики) іконостаса Великої Печерської церкви. Й хоча відхилення Найсв. Синодом проєктів С. Лазарєва-Станіщева і В. Фартусова не в останню чергу пояснювалося невідповідністю багатоярусності візантійському стилю, Духовний собор не був готовий відмовитися від ідеї доповнити інтер'єр саме високим іконостасом. Іконостас, який прикрашав Велику Печерську церкву до пожежі 1718 р., користувався авторитетом «найдавнішого» серед знавців української старовини, що давало змогу розраховувати на підтримку ідеї в Найсв. Синоді. Ченці знали про існування його копії у формі металевого складня, що зберігалась у ставропігійному Воскресенському Ново-Єрусалимському монастирі. На звернення до настоятеля означеної обителі архімандрита Володимира, Духовний собор отримав відповідь від 17 вересня 1899 р., що справді в монастирі є такий металевий складень, на якому зображено іконостас Лаврської Великої церкви, але *«готової фотографії на цей предмет немає і не було; фотографів у монастирі та м. Воскресенську також немає; для цього краще було б Духовному собору відрядити з Лаври обізнану людину, котра зняла б фотографію зі складня, яку бажано мати. Що стосується доставки до Лаври самого складня, то це негайно буде виконано, після того як Духовний собор Лаври випросить дозвіл на пересилку від контори Московського Синоду»*[49].

[48] Оляніна С. Втрачені українські іконостаси доби Гетьманщини в архівних зібраннях Києва. *Культурологічна думка: Щорічник наук. праць.* Київ: Інститут культурології Національної академії мистецтв України, 2012. Вип. 5. С. 146–147; Оляніна С. Український іконостас… С. 33, 322.

[49] ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 благ. Спр. 3331. Арк. 160.

Організувати доставку складня потягом у Київ, в Лавру і назад, до Воскресенського Ново-Єрусалимського монастиря виявилося більш виправдано, ніж відряджати фотографа[50]. Очевидно, врахували технічні умови, бо незадовго до того, у 1895–1896 рр., було відремонтовано фотомайстерню в митрополичому саду Києво-Печерської лаври зі світловим павільйоном[51].

Складень для фотофіксації перебував у Лаврі замість домовленого одного місяця аж три (від 19 жовтня 1899 р. до 31 січня 1900 р.), бо наглядачу іконописної школи ієромонаху Феогносту доручили виконати не лише фотофіксацію предмета, а ще й *«архітектурний кресленик у натуральний розмір означеного складня і надати такі в Собор, з поверненням листування»*[52].

Власне, фотофіксацію здійснили в перший місяць перебування металевого складня у Лаврі. На жаль, немає уточнення, хто саме виконав це завдання, але, очевидно, що то був лаврський майстер. Зупиняємо увагу на цьому, бо прецеденти запрошення знаних фотографів мали місце. У березні того ж 1899 р., для фотографування 17 золотих монет і медалей зі скарбу, який виявили наприкінці 1898 р. на хорах Успенського собору, у великоцерковну ризницю було допущено відомого київського фотографа С. Кульженка. Однак цьому передувало передання Церковно-археологічному товариству при КДА світлин, створених у лаврській фотомайстерні. Потім керівництво Товариства звернулось у Духовний собор Києво-Печерської лаври з поясненням намірів опублікувати знахідки «фототипічно», для чого просило відправити золоті монети і медалі в фотодрукарню С. Кульженка з довіреною особою від Лаври. Натомість Духовний собор надав дозвіл знімати пам'ятки у приміщенні ризниці, що й зробили 9 березня[53]. Зважаючи на складність означених перемовин, можна стверджувати, що історичне фото моделі іконос-

---

[50] ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 благ. Спр. 3331. Арк. 160 зв., 162–164, 169–177, 179–180.

[51] Рилкова Л. Будинок позолотної, фотографії, іконописної (живописної) школи та майстерні 1871–74. *Звід пам'яток…* С. 1272.

[52] ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 благ. Спр. 3331. Арк. 167–169 зв., 181–182 зв.

[53] ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 заг. Спр. 2990. Арк. 49–52.

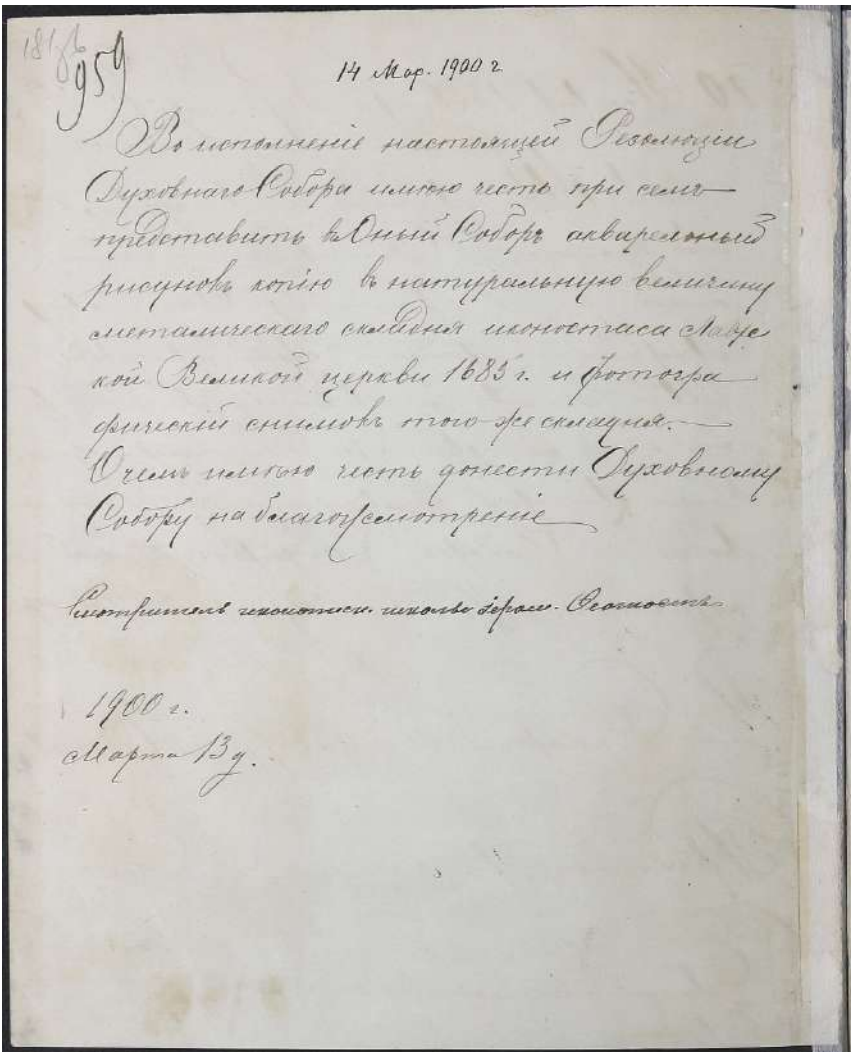
181 959

14 Мар. 1900 г.

В дополнение настоящей Ведомости Духовнаго Собора имею честь при сем препроводить в Оный Собор акварельный рисунок копію в натуральную величину металлическаго складня иконостаса Лаврской Великой церкви 1685 г. и фотографический снимок того же складня. Очем имею честь донести Духовному Собору на благоусмотрение

Смотритель иконописн. школы іером. Феогност

1900 г.
Марта 13 д.

Іл. 5. Звіт наглядача іконописної школи ієромонаха Феогноста про передачу в Духовний собор Києво-Печерської лаври фотографії та акварельного малюнка металевого складня 1685 р. – «копії іконостаса Великої церкви». 1900 р. [ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 благ. Спр. 3331. Арк. 181 зв.].

таса зробив лаврський фотограф, робота котрого цілком задовольняла членів лаврського Духовного собору.

Остаточно про виконання завдання Духовного собору від 10 листопада 1899 р. наглядач іконописної школи ієромонах Феогност звітував 13 березня 1900 р. (вже після повернення складня до Воскресенського Ново-Єрусалимського монастиря). Тоді на зберігання до ризниці він передав *«акварельний малюнок копію в натуральну величину металевого складня іконостаса Лаврської Великої церкви 1685 р. і фотографічний знімок* [так само «у натуральну величину». – Авт.] *того ж складня»*[54]. Формулювання звіту вказує на автора знайомого нам підпису під світлиною (текст ідентичний, почерк писаря збігається, однак, швидше за все, він писав під диктування Феогноста, автограф якого залишився у звіті) (іл. 2, 5). Хоча текст документа свідчить про одну світлину і один малюнок, комплексний аналіз дає підстави стверджувати про існування дублікатів і навіть різні варіанти зйомок моделі – зі складеними й розкритими дверцятами Царських врат іконостаса. На те, що модель була частково розбірна, звертали увагу дослідники (принаймні, Царські врата можна було зняти)[55]. Це ж доводить порівняння відомих світлин з негативом із колекції НЗКПЛ, де Царські врата зафіксовано у верхньому куті (знятими?), що дає змогу побачити живописне віддзеркалення відкритого вівтарного простору[56]. За уточненою атрибуцією А. Яненко, це фрагмент експозиції другої половини 1920-х – початку 1930-х рр. відділу станкового малярства Лаврського музею культів та побуту Всеукраїнського музейного городка (іл. 6). Між іншим, він дає уявлення, наскільки інформативно й промовисто велика світлина кінця XIX ст. презентувала найдавніший з документально

---

[54] ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 благ. Спр. 3331. Арк. 181–182 зв.

[55] Островський Ю. Нові дослідження металевої моделі іконостаса з Києво-Печерської Лаври… С. 48.

[56] КПЛ-Н-3064. Крім репродукції з альбому М. Петрова і переданої від Н. Логвин у фонди НЗКПЛ фотографії, в колекції НЗКПЛ зберігаються три невеликі дублікати, які мають відмінності тільки за розмірами паспарту. Згідно з обліковими даними, всі вони датовані кінцем XIX ст. – початком XX ст.: КПЛ-Ф-5828 (17,4×17,7 см), КПЛ-Ф-5829 (17,4×17,9 см), КПЛ-Ф-11213 (23,7×25,2 см).

Рис. 6. Фрагмент експозиції другої половини 1920-х – початку 1930-х рр. відділу станкового малярства Всеукраїнського музейного городка (Лаврського заповідника) [КПЛ-Н-3064].

зафіксованих іконостасів Великої Печерської церкви в музейному просторі. Під світлиною бачимо ікону «Таємна Вечеря» з іконостаса Успенського собору, яка наразі перебуває у фондах Національного художнього музею України в Києві (за люб'язним уточненням Г. Бєлікової, ми дізналися, що її розміри становлять 50×109 см[57]), тож є можливість зіставити предмети за масштабом.

«Малюнок» надіслали в Петербург, до начальника Лаврського подвір'я, ієромонаха Назарія, де В. Фартусов мав ознайомитися з цим зразком і використати для вдосконалення проєкту нового іконостаса[58].

Тим часом, широке обговорення архітектурно-мистецьких

[57] НХМУ. Інв. И-194.

[58] ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 благоч. Спр. 3331. Арк. 183–186.

робіт у Києво-Печерській лаврі збільшувало конкурентне середовище. Тоді вже сходила зірка молодого архітектора й художника О. Щусева, котрий, спираючись на протекцію наставника і експерта в технічно-будівельному комітеті при Св. Синоді, академіка Г. Котова, підготував попередній малюнок триярусного іконостаса, з урахуванням відомого йому зразка, надісланого з Лаври, й був підтриманий на найвищому рівні. Рекомендований у Найсв. Синоді до втілення ескіз іконостаса О. Щусева представили київському митрополиту Іоанікію (Руднєву), після чого, 1901 р. його схвалив Духовний собор[59]. Утім, небезмежні фінансові можливості Лаври, її втягування у військово-політичні проєкти імперії, врешті-решт, витрати на відновлення іконостаса XVIII ст., необхідність завершувати оздоблення нової трапезної палати з церквою спричинили гальмування й, нарешті, припинення справи. О. Щусеву надали можливість частково втілити свої задуми у спорудженні іконостаса церкви в ім'я прпп. Антонія і Феодосія Печерських при трапезній палаті, освяченій 1910 р.[60].

Фотографія моделі-складня стала, врешті-решт, самостійним музейним предметом величезного значення, адже донесла до наших днів інформацію про втрачені твори українського мистецтва: як-то іконостас Успенського собору і його металева копія. Доля останньої за радянських часів залишається нез'ясованою, але шансів на її збереження небагато. У 1920–1921 рр. на базі Ново-Єрусалимського монастиря утворено історико-художній і краєзнавчий музеї, об'єднані 1922 р. в структурі Головмузею у підпорядкуванні Головнауки Наркомпросу (зараз Музей «Новий Єрусалим»). *«Комплектування йшло такими темпами, що предмети не встигали обліковувати за музейними правилами, й зі всіх експонатів, що знаходились у сховищах, було облі-*

[59] ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 благ. Спр. 3331. Арк. 200–209, 219–225 зв.
[60] ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 благ. Спр. 3331. Арк. 187–188; Шиденко В. А. Работа архитектора А. В. Щусева в Киево-Печерской лавре. С. 158–159; Шиденко В. А. Новая работа Щусева в Лавре. *В. А. Шиденко. Вибрані праці з історії Києво-Печерської лаври*. Київ, 2008. С. 165, 171; Шиденко В. А. Изготовление мраморного иконостаса в Трапезную церковь Киево-Печерской лавры. *В. А. Шиденко. Вибрані праці з історії Києво-Печерської лаври*. Київ, 2008. С. 195, 202.

ковано менш за 50 %»[61]. У 1930-ті рр., окрім поповнення колекції, стали здійснювати активні переміщення *«у такі музеї як Державна Третьяковська галерея, "Останкіно", Рязанський базовий музей, Звенигородський краєзнавчий музей, Центральний антирелігійний музей, Саратовський краєвий музей, Мурманський музей, музей Ново-Дівочого монастиря та ін. Окрім передач в інші організації, музею було наказано здати деякі експонати, "не дивлячись на художню та історичну цінність". В результаті Рудметалторгу музей здав дзвони і гармати, а Утильзаводу – "13 іконостасів, рами з-під ікон – 250 м позолоти, й 15 найменувань предметів зі срібла…"»*[62]. Під час німецько-радянської війни й у післявоєнні роки ансамбль Ново-Вознесенського монастиря разом із музейними фондами зазнав непоправних втрат. Одна з двох частин довоєнної інвентарної книги музею зникла, кадрові зміни й політична ситуація в країні завадили зафіксувати хоча б щось по пам'яті[63].

Якість знімку моделі-складня з Ново-Єрусалимського монастиря пояснює підвищену увагу до нього дослідників: С. Таранушенко зосередився на іконографічній програмі старого лаврського іконостаса; Ю. Островський – на його архітектоніці, декорі й, уперше, технічних аспектах виконання копії-складня. Вони також, хоча й побіжно, але приділили увагу долі історичної фотографії за радянських часів. Деталі її «мандрів» висвітлили Ю. Островський і Л. Міляєва. Достатньо заплутаний шлях переміщень предмета з важливим для атрибуції написом кінця XIX ст. під фотознімком, вдалося з'ясувати за сприяння зацікавлених колег[64] і наративних фрагментів дотичної історіографії[65].

---

[61] Новый Иерусалим сквозь века. С. 253.

[62] Новый Иерусалим сквозь века. С. 211, 241.

[63] Новый Иерусалим сквозь века. С. 255–256.

[64] Особливу подяку за дієву підтримку дослідження висловлюємо Г. Бєліковій, О. Вовк, Н. Онопрієнко, І. Шульц, А. Яненко.

[65] Островський Ю. Проба реконструкції литої моделі-складні іконостасу… С. 84; Островський Ю. Нові дослідження металевої моделі іконостаса з Києво-Печерської Лаври… С. 45–46, 48; Міляєва Л. З минулого (Строкаті нотатки). *Українська академія мистецтва. Науковий збірник. Спеціальний випуск До 50-річчя факультету теорії та історії мистецтва НАОМА*. Київ, 2010. С. 36–65; Міляєва Л. Стефан Андрійович Таранушенко (штрихи до портрета). *Студії*

У примітці Ю. Островський занотував: М. Голубець у «Нарису історії українського мистецтва» (Львів, 1922, с. 222) вказав, що фотографія *«знаходилась у колекції музею Всеукраїнської академії наук (ВУАН), колишнього музею Ханенків»*. На 1922 р. вона залишалась у сховищі того ж музею, перейменованого на Музей західного та східного мистецтва у Києві ім. Ханенків. «Колекція музею ВУАН частково була втрачена під час війни й розділена з Київським музеєм російського мистецтва», після чого місцезнаходження світлини залишалося під питанням[66]. З публікацій Ю. Островського (1994, 1995 і 2006 рр.) можна отримати свідчення про те, як світлину віднайшла у 1960-х рр. відома мистецтвознавиця Л. Міляєва без уточнення, де саме. Автор повідомив, що це іконографічне джерело опрацьовував С. Таранушенко й оприлюднив скорегований аналіз лаврського іконостаса сербською мовою 1975 р. та в статті, яку підготував до друку 1994 р. В. Пуцко. На час коли матеріал опрацьовував Ю. Островський, у 1990-ті рр. «оригінальний», за виразом дослідника, фотовідбиток зберігався у приватній колекції проф. Г. Логвина[67].

У спеціальному випуску 2010 р. наукового збірника «Українська академія мистецтва» (до 50-річчя факультету теорії та історії мистецтва), в мемуарах під назвою «З минулого (Строкаті нотатки)» Л. Міляєва сама заповнила лакуну щодо історії отримання загадкового фотовідбитку. 2019 р. у спогадах про С. Таранушенка дослідниця повторно пригадала цей епізод, щоправда з явним перебільшенням із пам'яті розмірів фотографії (навряд чи за тих обставин, які описує авторка, фотографію їй передали в рамі чи паспарту більшого масштабу). Ю. Островський, котрому пощастило бачити фотографію безпосередньо, визначив її розміри так: «…картонний планшет форматом 78×78 см, фотомонтаж складається з чотирьох фрагментів (розмір зображення

мистецтвознавчі. Київ, 2019. Число 2. С. 120.

[66] Островський Ю. Нові дослідження металевої моделі іконостаса з Києво-Печерської Лаври… С. 45.

[67] Островський Ю. Проба реконструкції литої моделі-складні іконостасу… С. 83–84; Островський Ю. Нові дослідження металевої моделі іконостаса з Києво-Печерської Лаври… С. 45–46.

72×76,5 см)»[68], і це наближено до розмірів моделі, знятої «у натуральну величину», які тепер відомі нам за архівним документом (16×10,5 вершків (без верхнього трикутника), що дорівнює 71,2×46,7 см, а якщо додати відому тепер висоту трикутного завершення, то 71,2×72,5 см), та майже збігається з верифікованими у фондах НЗКПЛ розмірами фотографії – дарунком Н. Логвин (іл. 2, 4).

Отже, слід враховувати довільну форму наративних джерел. 2010 р., проф. Л. Міляєва переповіла, як наприкінці 1950-х рр. принесла С. Таранушенкові «фотографію копії Лаврського іконостаса в натуральну величину, яку вилучили з Музею західно-східного мистецтва», і яку їй подарував співробітник музею О. Крижицький», завдяки чому дослідник зміг відтворити іконографію лаврського іконостаса першої половини XVII ст.[69] У статті 2019 р. епізод пожвавлено деталями: *«Стефан Андрійович жалівся, що коли він описував іконостас Успенського собору Києво-Печерської лаври, то як першоджерело українського високого іконостаса мав перед очима невелику ілюстрацію моделі іконостаса, опубліковану М. Петровим в альбомі, присвяченому українським іконам у колекції Церковно-археологічного музею Київської духовної Академії… Майже міфічно збіглося, що невдовзі я завітала до Музею західного та східного мистецтва (нині – Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків), натрапила на санітарний день: мене зустрів завідуючий відділом Олександр Миколайович Крижицький (доволі оригінальна людина) і виніс велику картонку – 125 на 150 см, на якій було наклеєне того самого розміру фото моделі в натуру. Олександр Миколайович сказав: "У нас її викинули, беріть, може воно Вам потрібно". Я зрозуміла, що саме з неї робив публікацію М. Петров. Не заходячи додому, я попрямувала пішки на Ділову (з цією картонкою годі було думати сісти у тролейбус). Зазвичай стриманий, Стефан Андрійович у ті хвилини не приховував радості: по фото можна відтворити всю*

[68] Островський Ю. Нові дослідження металевої моделі іконостаса з Києво-Печерської Лаври… С. 46.

[69] Міляєва Л. З минулого… С. 43.

іконографію знищеного (мабуть у пожежі 1718 р.) іконостаса»[70].

С. Таранушенко познайомив Л. Міляєву з родиною Г. Логвина, котрий вразив її наснагою, енергією, «бажанням дослідити все in situ», був великим патріотом України, за що, зокрема, його родина розплачувалася побутовими негараздами й фінансовими труднощами[71]. І ось, без можливості уточнити обставини, маємо на сьогодні констатувати, що до завзятого історика архітектури та мистецтва, Г. Логвина, світлина потрапила складним шляхом через О. Крижицького, Л. Міляєву й С. Таранушенка. За аналогією свідчення про передання від останнього всієї збірки фотографій українських портретів Платону Олександровичу Білецькому[72], з огляду на зацікавлення Г. Логвина, логічно уявити й такий самий шлях потрапляння фото іконостаса в колекцію Григорія Никоновича. Тим паче, що в останні дні життя, після складної операції, як писала Л. Міляєва, С. Таранушенко розпочав передачу свого архіву, переважно до відділу рукописів (зараз – Інституту рукопису) Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Природно, що частину колекції отримали близькі друзі та знайомі – дослідники українських старожитностей. С. Таранушенка постійно відвідував Г. Логвин, до нього приїздив з Калуги В. Пуцко, заходив С. Білокінь та ін.[73]

Репродукцію світлини моделі іконостаса Великої церкви часто використовували в експозиційній діяльності НЗКПЛ. З 2017 р., за публікацією М. Петрова її представлено на виставці «Князі Острозькі: європейський вимір української історії» (остання реекспозиція 2022 р.). Адже укладач «Альбому…» писав: *«Князю Костянтину Івановичу Острозькому (†1530) слід приписати іконостас у Великій лаврській церкві…»*[74]. Прямих доказів тому немає, й, за спостереженнями деяких фахівців, стилістичні характеристики предмета дають підстави зсунути його дату-

[70] Міляєва Л. Стефан Андрійович Таранушенко… С. 119–120.

[71] Міляєва Л. З минулого… С. 44, 64 (прим. 3); Міляєва Л. Стефан Андрійович Таранушенко… С. 123.

[72] Міляєва Л. З минулого… С. 64 (прим. 5).

[73] Міляєва Л. Стефан Андрійович Таранушенко… С. 125.

[74] Петров Н. И. Альбом достопримечательностей… Вып. 3: Южно-русские иконы. С. 31.

вання на початок XVII ст., ймовірно, до часів діяльного архімандрита Києво-Печерського монастиря Єлисея Плетенецького (†1624). Це не виключає слушного припущення С. Таранушенка, що безпосереднім ктитором такої визначної мистецької споруди, як іконостас Великої церкви, за часів, коли Лаврою керував Єлисей Плетенецький, став чи не найбагатший представник роду Острозьких – князь Василь-Костянтин Костянтинович (†1608)[75]. Можливо, з часом з'являться нові детальні дослідження цього з додатковими аргументами щодо ктитора самого іконостаса або уточнення часу його виконання. Зокрема, В. Александрович *«на підставі відомих фактів з історії монастиря й доступних у фотографії елементів стилістики різьблення та іконографії образу свв. Антонія і Феодосія»* висував версію, що *«відтворений зразок, найвірогідніше, слід датувати 1630-ми роками»*[76].

Тепер зображення унікального предмета – за хронологією, очевидно, першого високого іконостаса Великої Богородичної церкви Києво-Печерського монастиря, якому передувала низька передвівтарна огорожа, можна наочно вивчати за високоякісним фотовідбитком кінця XIX ст. у колекції НЗКПЛ і зіставляти його з найранішим засвідченням Павла Алеппського 1654 р. Доки не видано арабською оригінального твору архідиякона Павла, не зроблено безпосередньо за ним перекладу українською, маємо послуговуватися найповнішою, але не верифікованою, зокрема з огляду на російську цензуру, опублікованою версією професора арабської літератури Г. Муркоса (1846–1911) – етнічного араба з Дамаску, який служив у Лазаревському інституті східних мов у Москві[77]. Власне, фрагмент опису головного іконостаса Великої Печерської церкви навряд чи грубо редагували. Та й самі свідчення архідиякона Павла, в яких, бува, сумніваються, тут доволі переконливі, бо іконостас він не описав

---

[75] Таранушенко С. Український іконостас. С. 150; Островський Ю. Нові дослідження металевої моделі… С. 53.

[76] Александрович В. С. Образотворче мистецтво: скульптура … С. 81.

[77] Павел Алеппский (архидиакон). Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским / Пер. с араб. Г. Муркоса. Москва, 2005. С. 4.

з чиїхось слів, а бачив на власні очі під час літургії в храмі у 1654 і 1656 рр. Довелося йому побувати й у вівтарях[78]. *«Стосовно іконостаса, він чудовий, але старий,* – записано в подорожньому щоденнику, – *Над ним Розп'яття: оперіз Спасителя з кованого чистого золота* [репліка пояса варяга Шимона[79]. – *Авт.*]. *Ікони при вратах вівтаря вельми благоліпні, особливо ікони Господа і Владичиці, бо вони більші та кращі за ті, що є в нарфексі, з вінцями та численними привісками: золотими й срібними хрестиками, образками, перлами й коштовним камінням; книга Господа, тобто його Євангеліє, з кованого срібла, а письмена золоті. Ліворуч ікони Господа образ Успіння Богородиці, вельми чудовий. Так само праворуч від ікони Владичиці ікона свв. Антонія і Феодосія. Такі ж іконостаси при вратах інших вівтарів»*[80]. Саме так на копії – моделі іконостаса (іл. 2).

Підсумуємо, що наразі вдалося з'ясувати беззаперечно і які питання є перспективними в плані розвитку теми:

– виявлені матеріали зі збірки ЦДІАК України містять опис, точні розміри металевої моделі-складня, що доти було сферою припущень дослідників, а також припиняють хибні трактування «1685 р.», що є датою, коли чернець Києво-Печерського монастиря виготовив твір декоративного мистецтва, і не є свідченням побудови чи реконструкції іконостаса Великої церкви;

---

[78] Павел Алеппский (архидиакон). Путешествие Антиохийского патриарха Макария… С. 12, 158–159, 539, 676.

[79] Шимон, син варязького князя Африкана, служив руським князям Ярославу і Всеволоду. Після того, як був поранений в битві на р. Альта й вижив, зробив перший коштовний внесок у будівництво Великої Печерської церкви Печерського монастиря – золотий пояс, який він зняв у родинному вівтарі з Розп'яття разом із вінцем, коли довелося покинути рідну землю. В Патерику сказано: «сій же Варягъ <…> дасть поясъ златый, глаголя: "се мѣра и основаніе… Старецъ [прп. Антоній Печерський] похвали Бога о семъ…». Див.: Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання. Київ: Час, 1991. С. 1–3; Качан Р., Хведченя С. Засновники Успенського собору Києво-Печерської лаври: історіографія питання. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики.* Збірка наукових праць: у 2 ч. Київ, 2006. Число 13. Част. 2. С. 118–123; Островський Ю. Нові дослідження металевої моделі іконостаса з Києво-Печерської Лаври… С. 47.

[80] Павел Алеппский (архидиакон). Путешествие Антиохийского патриарха Макария… С. 158–159.

– висвітлено історію виготовлення фотографії кінця XIX ст., що на початку 2024 р. поповнила колекцію НЗКПЛ (КПЛ-Ф-13733), простежено долю світлини протягом XX ст.;

– зведений аналіз візуальних джерел і спостереження спеціалістів доводять, що модель-копія іконостаса була частково розбірною;

– з'ясовано, що окрім фотофіксації 1899 р. у Лаврській іконописній школі зробили щонайменше один акварельний малюнок у натуральний розмір моделі-складня, так само задля використання як зразка у проєктуванні наприкінці XIX – на початку XX ст. нового іконостаса Успенського собору Києво-Печерської лаври;

– доведено, що в музей Церковно-археологічного товариства при КДА передали дублікат відбитку без підпису, який і відтворив М. Петров 1914 р. в Альбомі пам'яток Церковно-археологічного музею при КДА;

– фотографія, яку передала Наталія Логвин у колекцію НЗКПЛ 2024 р., має підпис 1899 р. за формулюванням звіту наглядача іконописної школи ієромонаха Феогноста; за резолюцією Духовного собору Києво-Печерського монастиря від 20 березня 1900 р. її передано на зберігання у лаврську ризницю[81]; на 1922 р. фотографія зберігалась у музеї Всеукраїнської академії наук (ВУАН); наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. потрапила в приватну колекцію С. Таранушенка, від котрого перейшла до Г. Логвина;

– з'ясовані за документом ЦДІАК України зображення на стулках моделі іконостаса свв. мчч. Катерини та Ірини, а також збережене ім'я Никона у зв'язку з замовленням копії в Києво-Печерській лаврі 1685 р. ставлять під сумнів первісне виготовлення її для Ново-Єрусалимського монастиря, та вказують на ймовірного замовника – вихідця з України, першого архімандрита (з 1683 р.) московського монастиря Донської Божої Матері Никона. Під час його керівництва, коштом царівни Катерини Олексіївни Романової 1684 р. закладено головний храм обителі, де особливо вшановували першу «багрянородну» царівну з роду

[81] ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 благ. Спр. 3331. Арк. 182–182 зв.

Романових – Ірину. «Забуття» імені замовника складня-копії лаврського іконостаса з великою часткою ймовірності можна пояснити зв'язками архімандрита Никона зі звинуваченим у «латинстві» духовенством і гетьманом Іваном Мазепою.

З перспективних напрямів дослідження слід виділити:

– уточнення датування іконостаса-зразка з Великої Печерської церкви, спорудження якого пов'язують із родиною князів Острозьких;

– вивчення інвентарних описів кінця XVIII–XIX ст. двох монастирів: московського на честь ікони Донської Божої Матері й Воскресенського Ново-Єрусалимського на р. Істрі, що може допомогти «вхопити» момент появи у ризниці останнього металевого складня Києво-Печерського походження;

– вивчення збереженої частини інвентарної книги 1920–1930-х рр. музею, створеного на території Воскресенського Ново-Єрусалимського монастиря, для з'ясування, чи залишився в ній обліковий запис металевого складня 1685 р. – моделі іконостаса Великої церкви Києво-Печерського монастиря;

– потребує поглибленого студіювання біографія архімандрита московського Донського монастиря у 1683–1689 рр. Никона, по тому ігумена Троїцького больницького Києво-Печерського, архімандрита Чернігівського Єлецького Успенського і Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастирів, що відкриває перспективу додаткового уточнення атрибуції візуального джерела.

Віктор Вечерський[1]

Українські дерев'яні церкви у дослідженнях Григорія Павлуцького і Стефана Таранушенка та сучасна «доповнена реальність» у віртуальному і реальному світах

У сучасній політиці пам'яті одним із найважливіших аспектів є пам'яткоохоронний. Цей досить умовний термін охоплює велику множину артефактів і практик, пов'язаних з охороною культурного надбання нації, що включає як нерухому культурну спадщину, так і рухомі культурні цінності. В цій справі ми, пам'яткознавці XXI ст., «спираємось на плечі» тих попередників кінця XIX – початку XX ст., яких С. Білокінь справедливо назвав велетнями[2]: Стефана Таранушенка, а також Григорія Павлуцького, Данила й Вадима Щербаківських, Федора Ернста, Миколи Макаренка та багатьох інших. Результати їхньої діяльності тепер набувають для нас особливого значення, що пов'язане з двома фундаментальними обставинами:

1 – пам'яткознавці кінця XIX – першої половини XX ст. документально зафіксували багато визначних архітектурних пам'яток, які нині втрачені внаслідок різних причин, на сьогодні досить добре з'ясованих[3];

[1] Кандидат архітектури, начальник відділу архітектурної і містобудівної спадщини Інституту культурної спадщини.

[2] Білокінь С. Велетень мистецтвознавства. *Пам'ятки України*. 1989. № 3. С. 12.

[3] Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. Київ:

2 – розвиток комп'ютерних технологій зумовив виникнення віртуальної реальності, де можна досить реалістично створити будь-що, а отже й відтворити втрачені об'єкти матеріального світу за наявності відповідної вихідної інформації.

Тож у цій статті спробуємо показати, як дослідження українських дерев'яних церков, які виконали на зламі XIX–XX ст. Г. Павлуцький та у 1920–1930-х рр. С. Таранушенко, можуть стати основою для оприявнення цих утрачених пам'яток методами «доповненої реальності» як у віртуальному, так і в реальному світах.

Професор Київського (імператорського) університету Святого Володимира Григорій Григорович Павлуцький (1861–1924) на межі XIX–XX ст. першим звернувся до академічного дослідження архітектурних пам'яток тодішнього Південно-Західного краю Російської імперії, тобто теренів сучасної України. Спершу його наукові інтереси зосередилися на сакральних пам'ятках Правобережжя. Результатом цих досліджень стала фактографічно-описова ґрунтовна праця 1905 р. «Древности Украины». В ній опис пам'яток з історичними довідками доповнюють матеріали фотографічної та обмірної фіксації – світлини, плани й поздовжні розрізи[4]. Більшість матеріалів фотофіксації виконав в експедиціях сам Г. Павлуцький, котрому іноді допомагали учні та колеги – В. Щербаківський, М. Біляшівський, Ю. Сіцінський. Згодом Г. Павлуцький узагальнив і доповнив цей матеріал в авторських розділах у першому фундаментальному виданні «История русского искусства» (Москва-Санкт-Петербург, 1910–1914) за редакцією І. Грабаря. Другий том цього видання присвячений архітектурі Московської держави та України[5], туди й увійшли тексти та ілюстрації професора.

Зазначені праці Г. Павлуцького 1905–1914 рр. тепер є безцінними з огляду на те, що він започаткував історико-архітектурні пам'яткознавчі дослідження в Україні, розробив і

НДІТІАМ, 2002. 592 с.

[4] Павлуцкий Г. Древности Украины. Деревянные и каменные храмы. Вып. 1. Киев, 1905. 124 с.

[5] История русского искусства. Москва-Санкт-Петербург: Издание І. Кнебель, 1912–1914. Т. 2. 479 с.

апробував відповідну методику; окрім того, більшість дерев'яних храмів і частина мурованих, які він дослідив не дійшли до нашого часу й інформація про них відома лише з його публікацій.

Коли 2016 р. автор цієї статті разом з харківським видавцем О. Савчуком готував перевидання згаданих праць професора, були проаналізовані ті архітектурні пам'ятки, які він студіював, описав, зафіксував чи бодай побіжно згадував[6]. Висновки того аналізу виявилися невтішними: зі 100 пам'яток тільки 37 збереглися, а 63 – втрачені. Оцінивши цю втрачену спадщину, можемо з певністю стверджувати: всі 63 об'єкти тепер мали би статус пам'яток архітектури національного значення. З них близько половини були дерев'яними церквами. Г. Павлуцький представив зі схематичними обмірами плану й перерізу та фотографіями зовнішнього вигляду 18 втрачених дерев'яних церков.

Вінниця, колишнє передмістя Малі Хутори. Церква Іоана Богослова. Знищена на початку XX ст., після того, як поряд збудували мурований храм.

Вінниця, колишнє передмістя Старі Хутори. Церква св. Георгія. Знищена в 1930-х рр., за іншими даними – після 1956 р.

Дашківці, село Віньковецького району Хмельницької обл. Церква Успіння Богородиці. Втрачена протягом першої половини XX ст. (точна дата не з'ясована).

Журавлівка (колишні Чемериси Волоські), село Барського району Вінницької обл. Церква св. архістратига Михаїла. Втрачена протягом першої половини XX ст. (точна дата не з'ясована).

Зіньків, село Віньковецького району Хмельницької обл. Михайлівська церква. Знищена у 1930-х рр.

Камінь, село Романівського району Житомирської обл. Церква Різдва Богородиці. Знесена у 1910-х рр. через будівництво нового храму.

---

[6] Павлуцький Г. Дерев'яні та муровані храми України / передм. А. О. Пучков; додатки В. В. Вечерський; переклад О. В. Ушкалова; упоряд. О. О. Савчук. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2017. 214 с.

Іл. 1. Введенська церква у с. Трипіллі на Київщині. Фото Г. Павлуцького. Кінець XIX ст.

Медведівка, село Чигиринського району Черкаської обл. Медведівський монастир і його дерев'яний собор. Знищено 1930 р.

Печанівка, село Романівського району Житомирської обл. Церква св. архістратига Михаїла. Знищена в 1930-х рр.

Полонне, місто Хмельницької обл. Спасо-Преображенська церква та дзвіниця. Знищені на початку XX ст. у зв'язку з побудовою поряд нової дерев'яної церкви в офіційному «єпархіальному» стилі.

Полонне, місто Хмельницької обл. Церква св. Трійці та дзвіниця. Знищені 1937 р.

Полонне, місто Хмельницької обл. Церква Успіння Богородиці. Знищена в 1930-х рр.

Привітів, село Любарського району Житомирської обл. Церква Різдва Богородиці. Розібрана у зв'язку з тим, що замість неї 1907 р. збудували нову церкву.

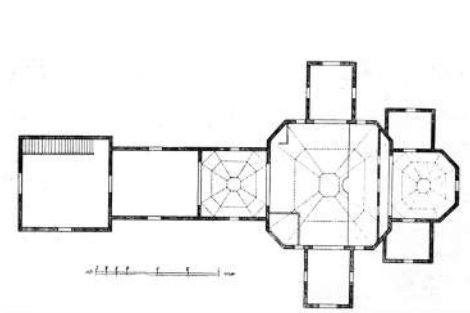

Іл. 2. Введенська церква у с. Трипіллі. План за обмірами Г. Павлуцького кінця XIX ст.
Іл. 3. Введенська церква у с. Трипіллі. Поздовжній переріз за обмірами Г. Павлуцького кінця XIX ст.

Синява, село Рокитнянського району Київської обл. Церква Воскресіння Христового. Знищена у третій чверті XX ст. (точна дата не з'ясована).

Тараща, місто Київської обл. Собор св. Юрія. Знищено на початку 1930-х рр.

Трипілля, село Обухівського району Київської обл. Церква Введення в храм Пресвятої Богородиці. Знищена у 1920-х рр. (іл. 1).

Ходорів, село Миронівського району Київської обл. Церква Різдва Богородиці. Знищена на початку 1920-х рр.

Чуднів, місто Житомирської обл. Церква св. Петра і Павла. Знищена у першій третині XX ст.

Яришів, село Могилів-Подільського району Вінницької обл. Церква Успіння Богородиці та дзвіниця. Знищені наприкінці 1920-х рр.

У доборі матеріалів документальної фіксації цих пам'яток виявився високий професіоналізм Г. Павлуцького як пам'яткознавця, подиву гідний для людини, котра не мала архітектурної освіти. Сьогодні добре відомо, що найповніше уявлення про архітектурну пам'ятку дають кресленики не фасадів (звісно, в ортогональній проєкції), а планів та перерізів – поперечних і

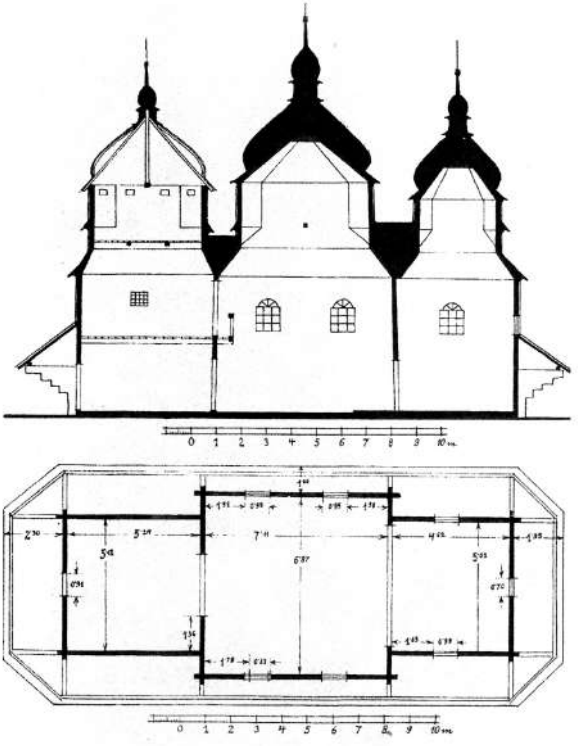

Іл. 4.
Церква Собору св. архістратига Михаїла у с. Гвоздець Старосамбірського району на Львівщині. Поздовжній переріз і план за обмірами М. Драгана 1930-х рр.

поздовжніх. Тож в умовах нестачі часу й ресурсів для оптимальної графічної фіксації пам'ятки достатньо цих креслеників, доповнених світлинами. Це демонструють кресленики та фото Введенської церкви у с. Трипіллі на Київщині (іл. 1–3). Показово, що такими ж методичними принципами керувався і С. Таранушенко у 1920–1930-х рр.: він ніколи не обмірював фасади дерев'яних храмів.

Г. Павлуцький найдокладніше вивчав дерев'яні сакральні пам'ятки Правобережної Наддніпрянщини. Стосовно аналогічних пам'яток Галичини таку ж ґрунтовну працю виконав у 1920–1930-х рр. львівський мистецтвознавець Михайло Дмитрович Драган (1899–1952). У його фундаментальному двотомнику «Українські деревляні церкви»[7] пам'ятки теж представлено кресле-

[7] Драган М. Українські деревляні церкви. Ґенеза і розвій форм. Львів, 1937.

никами планів, поздовжніх перерізів і фотографіями, прикладом чого можуть бути кресленики втраченої церкви Собору Св. Архістратига Михаїла у с. Гвоздець Старосамбірського району на Львівщині (іл. 4).

Пам'ятки української дерев'яної сакральної архітектури Лівобережжя у ті ж таки 1920–1930 ті рр. досліджував Стефан Андрійович Таранушенко (1889–1976), випускник Харківського імператорського університету, учень професора Федора Івановича Шміта. Підставою для цього стало те, що протягом 1926–1930 рр. він працював харківським крайовим інспектором з охорони пам'яток культури та природи (опікувався усім Лівобережжям), ставши від 1929 р. дійсним членом Українського комітету охорони пам'ятників культури. Як пам'яткоохоронець досліджував і рятував від загибелі історико-культурні пам'ятки, взявши їх на облік (зокрема 76 архітектурних, історико-меморіальних, літературних і археологічних об'єктів у межах Полтавщини). Завдяки С. Таранушенкові збережено архітектурні ансамблі монастирів у Мгарі під Лубнами і Хрестовоздвиженський у Полтаві, Спасо-Преображенська церква у Великих Сорочинцях, обліковано садибу М. Драгоманова в Гадячі, будинок у Великих Сорочинцях, в якому народився М. Гоголь, палацовий комплекс Муравйових-Апостолів у Хомутці. 1930 р. він урятував знаменитий дзвін «Кизикермен» із дзвіниці полтавського Успенського собору, а також тамтешній Монумент Слави.

Разом із помічниками (П. Жолтовський та ін.) С. Таранушенко докладно описував пам'ятки дерев'яної сакральної архітектури з детальними архітектурно-археологічними обмірами, ретельною їх фотофіксацією, та навіть пропорційним аналізом. Метод архітектурно-археологічних обмірів П. Покришкіна, який він удосконалив, увага до деталей, нюансів і відхилень уможливили фіксацію тих «неправильностей» у структурі кожної споруди, які були виявом свідомо застосованих «курватур», тобто відхилень від геометричної правильності, спрямованих на створення візуальних ілюзій безкінечної висоти у так званій телескопічній перспективі церковних верхів. Це уможливило

Ч. 1. 160 с.; Ч. 2. 12 с.: 135 іл.

розуміння й навіть реконструкцію методів роботи народних будівничих. Монографія, видана 1976 р. на підставі цих досліджень, становить видатний науковий інтерес, бо переважна більшість описаних пам'яток знищена[8]. Тож саме С. Таранушенкові ми завдячуємо тим, що маємо достовірні наукові дані про втрачені дерев'яні храми Лівобережжя – Харківщини, Чернігівщини, Полтавщини, Сумщини, Луганщини та Донеччини.

Доля самого С. Таранушенка та його наукової спадщини виявилася настільки ж трагічною, як і доля зазначених пам'яток. Ученого репресували, а частина його дослідницьких матеріалів загинула. Дещо вдалося уривками опублікувати протягом 1950–1970-х рр.[9] Утім, опубліковано все те було зі значними видавничими спотвореннями: дозовано допускалася публікація окремої фактографії, тоді як будь-які концептуальні побудови, узагальнення, наукові гіпотези й висновки негласно заборонялися. Тому С. Таранушенку було надзвичайно важко добитися публікації свого епохального дослідження. І все ж монографія «Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України» побачила світ іще за радянської влади, в останній рік земного життя вченого. А колеги, рецензенти й видавництво «Будівельник» зробили все можливе, щоб якнайбільше спотворити книжку. Так, 1974 р. видавництво «Будівельник» надало рецензентам макет на 530 сторінок з 500 ілюстраціями, де були описані 162 церкви (первісно С. Таранушенко у рукописі подавав 181 пам'ятку). Після цього пішли пропозиції скоротити книжку до 12–15 друкованих аркушів. Реально її скоротили майже вдвічі, при цьому залишились описи і графічні матеріали лише по 64 церквах, а більшу частину – 98 об'єктів – вилучили на стадії макету. Якщо ж узяти за основу авторський рукопис, то тут цифри ще більш вразять – у виданій 1976 р. версії залишилося 64 об'єкта зі 181, тобто лише трохи понад третину[10].

---

[8] Таранушенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. Київ: Будівельник, 1976. 336 с.

[9] Таранушенко С. Пам'ятники архітектури Слобожанщини XVII–XVIII віків. *Питання історії архітектури та будівельної техніки України*. Київ: Держбудвидав УРСР, 1959. С. 44–80.

[10] Вечерський В. Передмова. Таранушенко С. Дерев'яна монументальна архі-

В такому контексті вимогою часу стало перевидати в автентичній авторській редакції Таранушенкову фундаментальну монографію. Це вдалося реалізувати 2014 р., коли до справи взявся знаний харківський видавець Олександр Савчук з залученням д. і. н. С. Білоконя й автора цього тексту. Нашим завданням було відновити все, що вилучили з монографії у виданні 1976 р., та виправити вкрай невдале компонування і представлення ілюстративного матеріалу, яке допустило видавництво «Будівельник». Для цього перевидано повний авторський текст С. Таранушенка з ретельним добором ілюстративного матеріалу (понад 1000 позицій), який зазвичай в архітектурознавчих дослідженнях має самостійне й особливо важливе значення[11]. Принциповим моментом, який вигідно вирізняє це перевидання, стало повне опублікування у максимально можливому форматі всіх креслеників церков, які зробив С. Таранушенко, причому їх комплекти (плани й перерізи) приведено до єдиного масштабу. В цьому виявили фахове розуміння проблематики й архітектор В. Вечерський, і інженер О. Савчук. Адже саме кресленики в ортогональній проекції, попри те, що ми ніколи не можемо реально бачити будь-які об'єкти в цій проекції, тож це – умовність, дають змогу графічно та об'ємно реконструювати архітектурну споруду, значно об'єктивніше, ніж малюнок чи фотографія. У кресленнях дерев'яних церков Лівобережжя С. Таранушенко пішов значно далі, ніж Г. Павлуцький і М. Драган: він не обмежувався тільки обмірами плану й поздовжнього перерізу, а намагався за можливостю мати кресленики поздовжнього та поперечного перерізів, а для пам'яток складної структури – ще й додаткові перерізи (через вівтарну частину, через західний притвор з вежами)[12]. Характер графічної репрезентації не надто складної пам'ятки демонструють кресленики плану (іл. 5), по-

---

тектура Лівобережної України. Повна редакція. Харків: Видавець Савчук О. О., 2014. 864 с., 1033 іл. Серія «Слобожанський світ». Вип. 8. С. 12.

[11] Таранушенко С. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України. Повна редакція / переднє слово С. І. Білокінь; передм., наук. ред., додатки В. В. Вечерський; упоряд., прим. О. О. Савчук. Харків: Видавець Савчук О. О., 2014. 864 с., 1033 іл. Серія «Слобожанський світ». Вип. 8.

[12] Таранушенко С. Дерев'яна монументальна архітектура… С. 362–363.

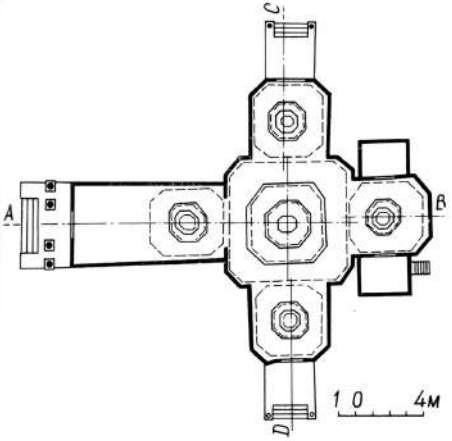

Іл. 5. Введенська церква у слободі Артемівці на Харківщині. План за обмірами С. Таранушенка 1926 р.

Іл. 6. Введенська церква у слободі Артемівці на Харківщині. Поздовжній переріз за обмірами С. Таранушенка 1926 р.

Іл. 7. Введенська церква у слободі Артемівці на Харківщині. Поперечний переріз за обмірами С. Таранушенка 1926 р.

здовжнього (іл. 6) та поперечного (іл. 7) перерізів Введенської церкви в слободі Артемівці на Харківщині.

Все це має велике значення у контексті розглядуваної проблематики. Бо за нашими підрахунками, з 181 церкви, які описав С. Таранушенко, до 2014 р. збереглися 16, тобто менше за 10%. З них одна відтворена в с. Пустовійтівці на Сумщині; ще одна, у с. Чуйківці на Сумщині, згоріла під час підготовки видання до друку 2014 р., а ще одна зараз міститься на території Росії – у с. Новий Ропськ на Брянщині.

Найвизначнішим втраченим дерев'яним церквам присвячене видання дослідницьких матеріалів С. Таранушенка «Знищені шедеври української дерев'яної сакральної архітектури», яке підготував 2021 р. О. Савчук за підтримки Українського культурного фонду[13]. Видання має інтригувальний підзаголовок: «Книга з доповненою реальністю». Оце і є в ній найголовнішим.

Уже сама назва свідчить про те, що об'єкти відібрано за кількома параметрами: онтологічними (матеріальні об'єкти знищені в реальності, але наявні інформаційно); якісними («шедеври»); регіонально-представницькими (історичні Чернігово-Сіверщина, Полтавщина, Слобожанщина). Враховано ще один параметр – наявність досить докладної документальної фіксації цих об'єктів.

Тож серед багатьох пам'яток української дерев'яної церковної архітектури, які дослідив С. Таранушенко, для цього видання відібрано п'ять найвизначніших архітектурних шедеврів: Троїцька церква 1710 р. у с. Пакуль (Чернігівська обл.); Введенська церква 1761 р. у с. Артемівка (тепер у складі м. Мерефа Харківської обл.); Покровська церква 1759 р. у м. Зінькові (Полтавська обл.); Вознесенська церква 1759 р. у м. Березна (Чернігівська обл.); Миколаївська церква 1760-х рр. у с. Нові Млини (Чернігівська обл.). Вони представляють добу найбільшого розквіту питомо української дерев'яної церковної архітектури на Лівобережжі. Їх свідомо й зумисно знищив тоталітарний режим у 1930-х рр., але С. Таранушенко встиг вичерпно їх дослідити, описати й графічно зафіксувати, що дає підстави створити «доповнену реальніть» у формі сучасних віртуальних реконструкцій цих пам'яток з використанням новітніх електронних пристроїв та інформаційних технологій.

Коротко зупинимося на пам'яткознавчій характеристиці цих п'яти церков.

Троїцька церква в Пакулі Чернігівської обл. споруджена з соснового брусу 1710 р. коштом Києво-Печерської лаври, якій

[13] Таранушенко С. Знищені шедеври української дерев'яної сакральної архітектури. Книга з доповненою реальністю / передмова В. В. Вечерського; упоряд. О. О. Савчук. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2021. 224 с.

належало село. Це п'ятиверха хрещата церква з шестигранними раменами й квадратним у плані центром, значно вищим за рамена. Центральна дільниця внизу окремого зрубу не мала. Верхи були двозаломними. Форми їх дійшли до початку XX ст. спотвореними внаслідок численних перебудов і ремонтів протягом XIX ст. В історії української архітектури Троїцька церква в Пакулі посідає визначне місце як найстаріша з докладно вивчених дерев'яних церков Лівобережжя, пам'ятка винятково високої будівельної техніки, твір геніального народного митця-будівничого з яскравим індивідуальним почерком. Церкву знищила комуністична влада в середині 1930-х рр. Наявність обмірних креслеників та світлин дає принципову можливість відновити пам'ятку. Відтворення її (не реалізоване), причому не в с. Пакулі, а в м. Києві, на території Національного музею народної архітектури та побуту України, було передбачене Програмою відтворення видатних пам'яток історії та культури України, яку затвердив Кабінет Міністрів України 1999 р., а скасував В. Янукович 21 березня 2007 р.

Введенська церква 1761 р. в Артемівці (тепер у складі м. Мерефа Харківської обл.). Дерев'яну хрещату п'ятизрубну п'ятиверху церкву збудував 1761 р. славетний майстер з Нової Водолаги Яким Погрібняк, автор Троїцького собору в м. Самар. Центральний зруб церкви значно ширший за бічні. Він квадратовий у плані зі зрізаними кутами. Рамена по сторонах світу теж мають зрізані зовнішні кути. Утворені так восьмерики з гранями різної ширини надають значного динамізму центричній пірамідальній композиції храму. Всі верхи восьмигранні, центральний – тризаломний, бічні – двозаломні. Обабіч вівтаря – маленькі прямокутні в плані зруби жертовника й дияконника. У XIX ст. до західного рамена прибудовано видовжений прямокутний у плані притвор з чотириколонним ґанком, перед південним і північним входами також влаштовано ґанки. За характером архітектурних форм ця церква близька до пам'яток Лиманської архітектурної школи. З західного боку окремо від церкви одночасно з нею поставлена триярусна дерев'яна дзвіниця, подібна до церкви за характером архітектурних форм. Її нижній ярус – широкий глухий четверик, а верхні – восьмерики з верхом пластичних обрисів.

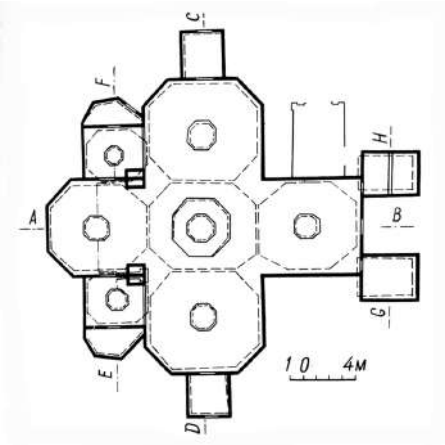

Іл. 8. Вознесенська церква в Березні. План за обмірами С. Таранушенка 1928 р.

Іл. 9. Вознесенська церква в Березні. Поздовжній переріз за обмірами С. Таранушенка 1928 р.

Іл. 10. Вознесенська церква в Березні. Поперечний переріз за обмірами С. Таранушенка 1928 р.

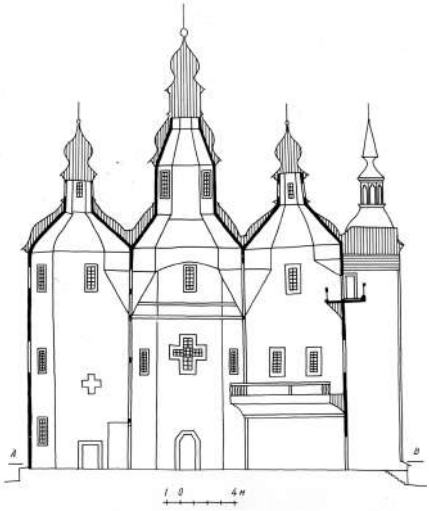

Дещо плеската форма верху – результат ремонтів XIX ст. Церкву разом із дзвіницею знищили у 1930-х рр.

Покровська церква 1759 р. у Зінькові Полтавської обл. Дерев'яна тридільна триверха церква зведена (чи перебудована) 1759 р. у Скельському Спасо-Преображенському монастирі й освячена як Спасо-Преображенська. Монастир був на правому березі р. Ворскли поблизу с. Куземин (тепер Охтирського району Сумської обл.). 1786 р. монастир закрито, а його маєтності секуляризовано. Церкву звідси перенесли до Зінькова 1790 р. і по-

вторно освятили як Покровську. Збудована з соснових брусів на дубових підвалинах. Відзначалася високими архітектурно-технічними якостями, була однією з найбільших і найвищих пам'яток дерев'яної церковної архітектури. Знищена у 1930-х рр.

Вознесенська церква 1759 р. у Березні (Чернігівська обл.). Її збудував із добірного соснового бруса на цегляному підмурку з льохом ніжинський майстер Панас Шолудько протягом 1759–1761 рр. (іл. 8–10). Це одна з найповніше досліджених пам'яток. Стояла вона на місці колишнього замку, в центрі містечка, й була його домінантою. В основі розпланувально-просторової побудови – тип хрещатої п'ятидільної п'ятиверхої церкви, ускладнений прибудовою двох увінчаних верхами «слупів» (веж) перед бабинцем і двох ризниць обабіч вівтаря. Незвичайною в композиції є наявність західних слупів, з'єднаних балконом, завдяки яким церква загалом мала вигляд семиверхої, чим порушено симетричність композиції. Унікальний тип, представлений лише цією церквою, не поширився в українській архітектурі. Знищена протягом 1929–1930 рр. Її відновлення передбачала Програма відтворення видатних пам'яток історії та культури України Кабінету Міністрів України 1999 р. (скасована 2007 р.), причому планувалося відбудувати її не в Березні, на первісному місці, а на території Національного музею народної архітектури та побуту України у Києві.

Миколаївська церква 1760-х рр. у Нових Млинах (Чернігівська обл.). Точну дата спорудження церкви не встановлено. Вона була трипрестольною й мала ускладнену розпланувально-просторову композицію, яка не повторювалась у жодній іншій церкві. Основне ядро – тридільне одноверхе. Нава – прямокутник зі зрізаними зовнішніми кутами. Її вінчав тризаломний восьмериковий верх, внутрішня висота якого сягала 25,7 м. Тож це була одна з найвищих пам'яток на Лівобережжі. Вівтар гранчастий, бабинець квадратний у плані. Їх перекривали плоскі стелі й завершували вальмові дахи. До бабинця з двох боків прилягали високі баштоподібні чотиригранні зруби, увінчані двозаломними верхами – так звані слупи, об'єднані притвором (С. Таранушенко називає його «передбабинцем»). Схоже архітектурне вирішення мала тільки Вознесенська церква в Березні. Обабіч

вівтаря були прибудовані прямокутні зрубики дияконника й жертовника, а перед бічними дверима нави – низенькі притвори. Зі сходу до кожного слупа прилягав низенький прямокутний зруб бічного вівтаря. 1880 р. за проєктом архітектора О. Михайлова до церкви з заходу прибудували притвор і двоярусну дзвіницю, а 1902 р. за проєктом архітектора П. Вакуловського дзвіницю перебудували на чотириярусну з високою параболічною банею й неоруським декором. Церкву знищили у 1930-х рр.

Ці сакральні пам'ятки репрезентують тридиційний український дерев'яний храм як унікальне явище в архітектурі Європи. За часів панування Російської імперії та СРСР воно зазнало заборони, знищення і спотворення. Причина очевидна: для вдумливих спостерігачів це було наочне матеріальне свідчення наявності в Україні автохтонної будівничої традиції як основи власного неповторного архітектурного стилю, принципово відмінного від загальноімперського. А це проявляло живу присутність на наших теренах зовсім іншої культури та понад те – політичної традиції, протилежної російській. Тому сьогодні цю основу нашої культурно-історичної самобутності маємо достеменно знати, глибоко усвідомлювати й берегти. Це – те минуле, яке працює на наше майбутнє.

Виходячи з таких засад, книжку «Знищені шедеври української дерев'яної сакральної архітектури» доповнено динамічними комп'ютерними реконструкціями зазначених п'яти пам'яток, які виконали архітектори та фахівці з інформаційних технологій. Текстовий розділ про кожну з церков завершується сторінкою з QR-кодом, скануючи який, можна побачити на екрані смартфона, планшета чи іншого аналогічного електронного пристрою кольорове зображення віртуальної реконструкції пам'ятки[14]. Її можна оглянути зусібіч, причому в різних режимах освітлення: при ранковому сонці, опівдні, ввечері та вночі – в місячному сяйві (іл. 11). Загальне враження від побаченого можна звести до такого висновку: візуальний образ, отриманий на основі обмірних креслеників архітектурної пам'ятки, суттєво відрізняється від того, який отримуємо, переглядаючи старі

[14] Таранушенко С. Знищені шедеври… С. 73, 99, 161, 189, 219.

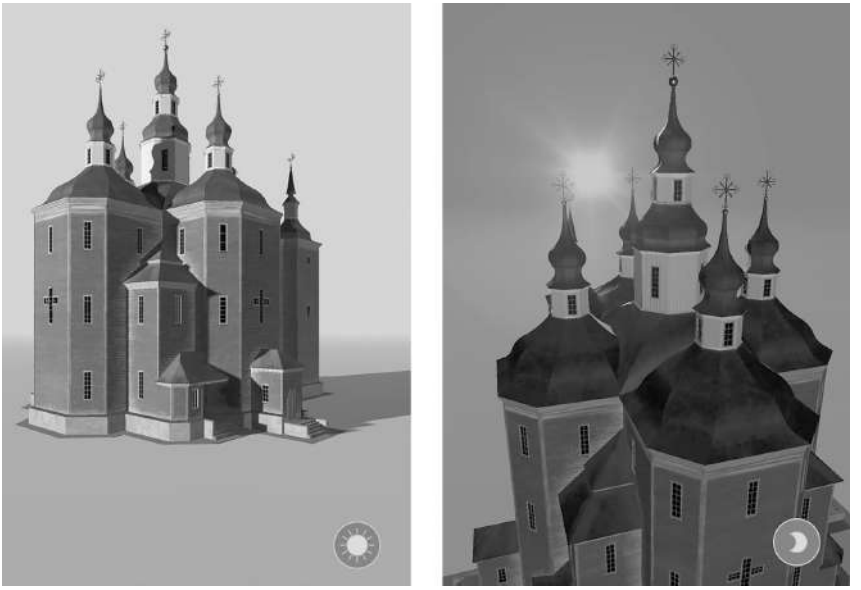

Іл. 11. Вознесенська церква в Березні. Комп'ютерна реконструкція. За матеріалами О. Савчука

фотографії: цей образ складніший і багатогранніший, вишуканіший і досконаліший. Ну й, звісно, він динамічний. А, як відомо, людина адекватно сприймає архітектуру тільки при візуально-моторному сприйнятті, тобто в русі, при послідовній зміні ракурсів. Тому слід беззастережно відмовитися від глибоко помилкового порівняння архітектури з «застиглою музикою». Так, музика, але не застигла, а динамічна, жива, в постійному русі.

Спостереження за споживачами цієї видавничої продукції та спілкування з ними підказали напрями подальших розробок у цій сфері. Викладемо ці перспективи по пунктах для чіткішого сприйняття.

1. Будь-який архітектурний об'єкт існує й може адекватно сприйматися тільки в середовищі, бо вони (об'єкт і довкілля) взаємно формують та обумовлюють одне одного. В цьому сенсі створені комп'ютерні реконструкції варто доповнити хоча б зображеннями найближчого довкілля та його об'єктів (дзвіниця

Введенської церкви в Артемівці). Робота, звісно, марудна й коштовна, але вона того варта.

2. Всі наші об'єкти є православними храмами. Загальновідомо, що в християнському храмобудуванні вирішується просторове завдання, а не об'ємне. Так повелося ще з ранньохристиянських часів. Тобто головне в церкві – її інтер'єр, а не зовнішній вигляд. Тому наступним етапом поглиблення цієї розробки мають стати динамічні комп'ютерні реконструкції, які уможливлять нам мандрівку інтер'єрами цих споруд.

3. Маючи напрацьовані математичні моделі цих пам'яток, можна перейти до наступного етапу – створення в матеріалі їхніх об'ємних макетів у масштабі, не меншому, ніж 1:50. Саме в такому масштабі виконують кресленики проєктів реставрації архітектурних пам'яток. Застосування таких макетів, виконаних у різних матеріалах (від дерева до бронзи) може бути найрізноманітнішим – від меморіального до музейного та репрезентативного.

4. Описаними тут заходами можна й треба охопити значно більше пам'яток: близько 50 об'єктів – тільки на підставі опублікованих креслеників і світлин С. Таранушенка[15], 18 – на підставі матеріалів Г. Павлуцького[16] і ще до 10 – за матеріалами М. Драгана[17]. Загалом – до 80 об'єктів, що представлятимуть усі історичні регіони України, бо немає жодного, де б не плюндрували дерев'яні сакральні пам'ятки.

5. Маючи геометричні моделі кількох найдокладніше зафіксованих найвидатніших утрачених дерев'яних церков, можна подумати про створення їхніх моделей чи макетів у натуральну величину. Таких об'єктів може бути 10–15 на всю Україну. Можливі місця їхнього розташування (на первісному місці чи в одному, а то й у кількох українських скансенах) – тема окремого обговорення.

Автор свідомий того, що остання пропозиція неординарна з погляду пам'яткоохоронної методики й може викликати звинувачення в заохоченні фальсифікації пам'яток під гаслом їх-

[15] Таранушенко С. Дерев'яна монументальна архітектура… 864 с., 1033 іл.
[16] Павлуцький Г. Дерев'яні та муровані храми України. 214 с.
[17] Драган М. Українські деревляні церкви… Ч. 2. 12 с.: 135 іл.

Іл. 12.
Троїцький собор
у Самарі.
Рисунок О. Сластіона
1887 р.

нього відновлення. Бурхливу епопею «відтворення втрачених пам'яток» Україна вже пережила за часів президентства Л. Кучми. Пам'яттю про це лишилися «Діснейленди»: історичні (собор в Одесі) та псевдоісторичні (так звані гетьманські резиденції у Чигирині й Батурині). Вони ваблять невибагливих туристів, але знеохочують фахівців. Тож нам ідеться не про натурну відбудову втрачених пам'яток дерев'яної сакральної архітектури, а про створення їхніх геометричних моделей у натуральну величину, без жодних претензій на автентичність.

Навіщо потрібні такі моделі? – для наочності! Адже якщо визначна автентична пам'ятка знищена, то пам'ять про її архітектурні форми та об'ємно-просторові характеристики може і має залишитись у вигляді інформації, тобто геометричної моделі в певному масштабі чи в натуральну величину. Сьогоднішня техніка дає змогу представити це у масштабі 1:1 у формі лазерного шоу (найдешевший варіант, проте недовговічний) або макета з тривких матеріалів. У будь-якому разі, коли автентичну пам'ятку безповоротно втрачено, така геометрична модель – це краще, ніж нічого.

У нашій історії уже був випадок, коли втрачену автентичну пам'ятку замінили на геометричну модель у натуральну величину. І сьогодні вже мало хто усвідомлює, що уславлена пам'ятка

Іл. 13.
Троїцький собор у Самарі. Фото О. Харлана

Іл. 14.
Троїцький собор у Самарі. План

архітектури національного значення – Троїцький дерев'яний собор у м. Самар Дніпропетровської обл. – це не автентична пам'ятка, а геометрична модель у натуральну величину, при тому досить схематична, зате зведена на місці втраченої. Коли 1887 р. козацький собор, збудований у 1775–1778 рр. (іл. 12) розібрали, щоб замінити спорохнявілі бруси стін, то з'ясувалося, що будівельний підрядник-аферист демонтував пам'ятку без обмірів, креслеників, маркування, тобто без документальної і натурної фіксації. Зібрати те все назад «як було» виявилося неможливим. Рятувати ситуацію взялися катеринославський архітектор Е.-Ю. Харманський та майстер О. Пахучий, котрим 1888 р. вдалося скласти то все докупи «за старим зразком» за проєктом Харманського. Але собор при цьому істотно змінився, бо запланована заміна окремих брусів перетворилася на зведення споруди наново з цілком нового матеріалу. Для того, щоб у цьому пересвідчитися, досить порівняти ілюс-

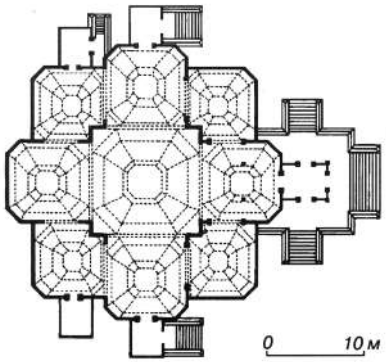

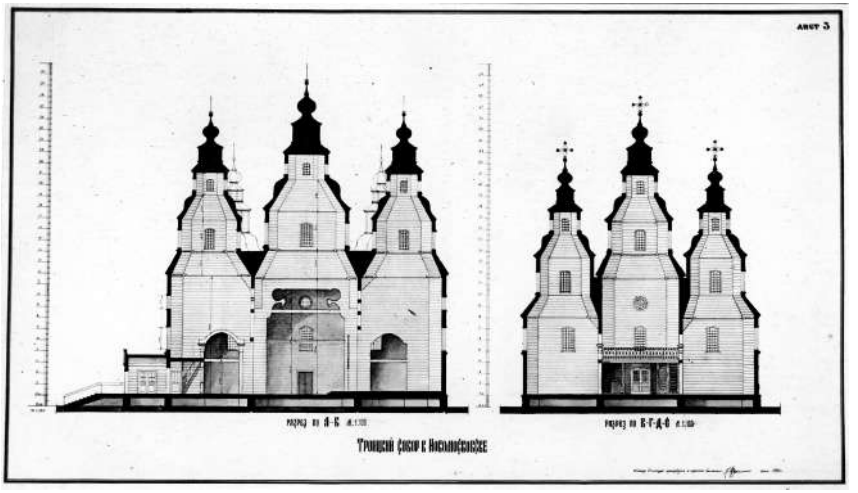

Іл. 15. Троїцький собор у Самарі. Поздовжній і поперечний розрізи за обмірами 1949 р.

трації 12 і 13. При цьому стіни стали майже вдвічі товщими, не збережено первісний нахил стін досередини, змінено форми бань і арок-вирізів в інтер'єрі, знижено центральний верх, зовнішню вертикальну шалівку замінено на горизонтальну. 1928 р. об'єкт дослідив, обміряв і сфотографував С. Таранушенко, зробивши висновок, що від старого собору тут мало що лишилося й церкву 1888 р. «вважати відтворенням попередньої, тобто пам'ятки XVIII ст., немає ніяких підстав»[18]. Тому він взагалі не вважав нову споруду вартою уваги, бо то була суха геометрична схема втраченої справжньої пам'ятки (іл. 14–15). Але навіть вона справляла і справляє неймовірно сильне враження, що засвідчив, зокрема, роман Олеся Гончара «Собор»[19].

Тож не варто нехтувати й такими ризикованими засобами оприявнення нашої національної ідентичності в архітектурі, яка є одним з найголовніших атрибутів цивілізації.

[18] Таранушенко С. Дерев'яна монументальна архітектура… С. 528.
[19] Гончар О. Собор. Київ: Дніпро, 1968.

Василь Іванов[1]

Пам'яткоохоронна та краєзнавча діяльність на Харківщині в наші дні

Пам'яткоохоронна справа й краєзнавство на Харківщині активно розвивалося ще за радянських часів. Функції органу охорони культурної спадщини фактично виконували Українське товариство охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК), а також відділ охорони пам'яток культури Харківського історичного музею. В пострадянський час паралельно з Департаментом (у різні часи – Управлінням) культури і туризму Харківської облдержадміністрації (ХОДА) ці функції виконував зазначений відділ історичного музею до 2003 р.

Згідно з розпорядженням голови Харківської обласної державної адміністрації від 25 листопада 2003 р. № 414 через виділення відділу охорони пам'яток культури зі складу Харківського історичного музею створено Обласний комунальний заклад «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини» (ОКЗ «ХНМЦОКС»)[2]. Це підвідомча установа Департаменту культури і туризму ХОДА, точніше вона співпрацює з відділом розвитку туризму та охорони нерухомої культурної

[1] Аспірант кафедри українознавства, культурології та історії науки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», секретар Харківського міського центру захисту історико-культурної спадщини ГО «УТОПІК».

[2] Про центр. Харківська спадщина, центр охорони культурної спадщини. URL: https://salo.li/dBcC988 (дата звернення 31.05.2022).

спадщини Управління туризму Департаменту культури і туризму ХОДА[3].

Центр є спеціалізованим комунальним закладом, основною метою якого є наукова, методична й практична діяльність, спрямована на наукове дослідження, пошук, облік, збереження, популяризацію об'єктів культурної спадщини за видами: археологічні, історичні, монументального мистецтва, а також на надання консультацій.

Основні завдання Центру: фундаментальні та прикладні наукові дослідження з виявлення, обліку, інвентаризації, охорони, збереження, популяризації об'єктів культурної спадщини; участь у плануванні та координації науково-дослідної й охоронної роботи на території Харківської обл. у галузі охорони культурної спадщини; участь у нагляді за станом і режимом використання пам'яток та зон їх охорони; участь у нагляді за всіма видами робіт на пам'ятках у зонах охорони й на землях історико-культурного призначення, а також нагляд за роботами, які можуть змінити стан пам'яток.

Центр бере участь у контролі за виконанням законодавства України у сфері охорони культурної спадщини; підготовці матеріалів для подання пропозицій Центральному органу охорони про занесення/незанесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України; підготовці матеріалів для подання пропозицій Центральному органу охорони про занесення відповідної території до Списку історичних населених місць України та Списку охоронюваних археологічних територій України; розгляді матеріалів про роботи на пам'ятках; розгляді містобудівної документації, документації з землеустрою (за дорученням органу охорони культурної спадщини обласної державної адміністрації); виготовленні, складанні й переданні Центральному органу охорони наукової документації з описами та фотофіксацією об'єктів культурної спадщини; розробці програм охорони об'єктів культурної спадщини; підготовці матеріалів для надання дозволів Департаменту (Управління)

[3] Структура та контакти. Департамент культури і туризму – Офіційний сайт Харківської ОДА. URL: https://salo.li/A9746c4 (дата звернення 31.05.2022).

культури і туризму на роботи на пам'ятках, їхніх територіях, на щойно виявлених об'єктах культурної спадщини та в зонах охорони; підготовці матеріалів для укладення/переукладення охоронних договорів із Департаментом (Управлінням) культури і туризму на пам'ятки культурної спадщини, контролі виконання зобов'язань; підготовці матеріалів для забезпечення належної діяльності Консультативної ради з питань охорони культурної спадщини при Департаменті (Управлінні) культури і туризму.

Центр бере участь у підготовці матеріалів для погодження в Департаменті (Управлінням) культури і туризму відповідних програм та проектів містобудівних, архітектурних і ландшафтних перетворень, будівельних, меліоративних, шляхових, земляних робіт, а також програм та проектів, реалізація яких може позначитися на об'єктах культурної спадщини, надаючи також відповідні пропозиції; бере участь у підготовці матеріалів для видання в Департаменті (Управлінні) культури і туризму розпоряджень і приписів щодо охорони пам'яток, припинення робіт на пам'ятках, їхніх територіях та в зонах охорони, якщо ці роботи ведуться без затверджених або погоджених з центральним органом охорони культурної спадщини програм та проєктів, або з відхиленням від них, надаючи також відповідні пропозиції.

Ця інституція сприяє в забезпеченні юридичним і фізичним особам доступу до інформації про пам'ятки, зокрема до оцифрованих даних через розміщення матеріалів на відповідних вебсторінках; проводить наукові дослідження та бере участь у підготовці матеріалів для визначення меж територій пам'яток місцевого значення, їхніх зон охорони; виготовляє й розповсюджує рекламно-інформаційну продукцію, збірки, видання та інші друковані матеріали про об'єкти культурної спадщини; інвентаризує об'єкти культурної спадщини; розглядає, аналізує і надає пропозиції для підготовки матеріалів для погодження в Департаменті (Управлінні) культури й туризму відчуження або передачу пам'яток місцевого значення від їхніх власників чи уповноважених органв іншим особам у володіння, користування або управління; організовує та проводить конференції, семінари, круглі столи, вебінари тощо; розробляє облікову документацію на пам'ятки та об'єкти культурної спадщини за видами:

історії, археології, монументального мистецтва; популяризує пам'ятки, працює над Харківським томом багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України», з видання профільної літератури, готує видання про об'єкти культурної спадщини за адміністративно-територіальним поділом тощо).

За дорученням Департаменту (Управління) культури і туризму Центр наглядає за режимом збереження та порядком використання пам'яток, їхніх територій, зон охорони. Також установа здійснює інші повноваження згідно з чинним законодавством України у сфері охорони культурної спадщини.

Відповідно до функцій, які виконує Центр, та його потреб створено структурні підрозділи: відділ пам'яток історії (відповідає за пам'ятки історії та монументального мистецтва); відділ пам'яток археології (за пам'ятки археології); відділ проєктної документації (розглядає дозволи на відчуження пам'яток, розташування на пам'ятках реклами тощо та проєкти землевідведення); відділ зводу пам'яток та облікової документації (працює над Харківським томом багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України»); відділ обліку та звітності; організаційний відділ.

На базі Центру за сприяння Департаменту культури й туризму ХОДА щорічно проходять конференції «Слобожанські читання» та «Пам'яткохоронні традиції Слобожанщини».

Розпорядженням Харківської обласної державної адміністрації від 9 грудня 2010 р. № 690[4] контроль за пам'ятками архітектури, містобудування, ландшафтного й садово-паркового мистецтва покладено на Департамент містобудування та архітектури Харківської обласної державної адміністрації. Наразі за це відповідає відділ охорони пам'яток архітектури архітектурно-будівельного управління[5].

За сприяння Департаменту містобудування і архітектури ХОДА Наказом Міністерства культури та інформаційної політики

[4] Розпорядження № 690 від 9.12.2010. Офіційний сайт ХОДА. URL: https://salo.li/bFC0bEE (дата звернення 30.05.2022).

[5] Структура та контакти. Департамент містобудування та архітектури. Офіційний сайт ХОДА. URL: https://salo.li/eF6630e (дата звернення 31.05.2022).

України № 1883 від 4 червня 2020 р.[6] до Державного реєстру нерухомих пам'яток України занесено 666 пам'яток: за видом – архітектури / містобудування та архітектури, за категорією – місцевого значення.

В свою чергу, за сприяння Департаменту культури і туризму ХОДА та ОКЗ «ХНМЦОКС» Наказом Міністерства культури та інформаційної політики України № 2088 від 3 вересня 2020 р.[7] до Держреєстру нерухомих пам'яток України занесено 653 пам'ятки: за видом – археологічні, за категорією – місцевого значення, а також Наказом Міністерства культури та інформаційної політики України № 10 від 14 січня 2021 р.[8] до Держреєстру занесено 1476 пам'яток: за видами – історії та монументального мистецтва, за тією ж категорією.

За часів незалежності України пам'ятки й раніше заносили до Держреєстру, але цими трьома наказами включено найбільше пам'яток за переліками радянських часів і новими дослідженнями.

Також не зайвим буде сказати, що розпорядженням голови Харківської ОДА № 745 від 23 листопада 2020 р.[9] затверджено перелік об'єктів культурної спадщини у кількості 651: за видами – археологічний, історичний та монументального мистецтва. Також розпорядженням голови Харківської ОДА № 357 від 3 червня 2021 р.[10] до цього переліку занесено ще 673 об'єкти: за видами – археологічний, історичний, об'єкт архітектури та монументального мистецтва.

Перший в Україні Центр наукового краєзнавства утворений наказом ректора Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна 18 березня 2008 р., а офіційно його відкрили

---

[6] Наказ № 1883 від 4.06.2020. Міністерство культури та інформаційної політики України. URL: https://salo.li/74d2a76 (дата звернення 30.05.2022).

[7] Наказ № 2088 від 3.09.2020. Міністерство культури та інформаційної політики України. URL: https://salo.li/ed2fbf0 (дата звернення 30.05.2022).

[8] Майже 1500 об'єктів культурної спадщини Харківщини включено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Харківська спадщина, центр охорони культурної спадщини. URL: https://salo.li/30782ED (дата звернення 30.05.2022).

[9] Розпорядження № 745 від 23.11.2020. Офіційний сайт ХОДА.
URL: https://salo.li/edF324B (дата звернення: 30.05.2022).

10 жовтня 2008 р. Центр створений за підтримки Національної спілки краєзнавців України та функціонує як дослідницький структурний підрозділ Каразінського університету. Завданнями його діяльності є зберігати й розвивати давні традиції наукового краєзнавства Слобідської України, координувати дослідження з краєзнавства в Харківському класичному університеті, Харкові й на Слобожанщині.

Від 2012 р. Центр носить ім'я Героя України, фундатора і першого голови відродженої Національної спілки краєзнавців України, видатного громадського й державного діяча, першого голови Наглядової ради Харківського університету, почесного громадянина Харківської обл., Харкова та Богодухова, лауреата Державної премії СРСР, заслуженого діяча науки і техніки України, доктора історичних наук та почесного доктора Каразінського університету, академіка й віце-президента НАН України, уродженця Слобожанщини Петра Тимофійовича Тронька (1915–2011).

ТронькоЦентр активно співпрацює з академічними й освітніми закладами гуманітарного профілю: Національною спілкою краєзнавців України, Українським товариством охорони пам'яток історії і культури, іншими організаціями, перш за все музеями, архівами та бібліотеками, національно-культурними об'єднаннями, релігійними громадами, а також з районними, міськими та обласною адміністраціями. За роки існування Центр отримав понад 10 грантів Харківської міської ради і Харківської обласної державної адміністрації. За участі співробітників ТронькоЦентру в Харкові та області встановлено чимало пам'ятників, пам'ятних і меморіальних дошок.

Плідні зв'язки налагоджено між ТронькоЦентром та іншими підрозділами Харківського університету: факультетами, Центральною науковою бібліотекою, музеями та ін. На базі Центру проводяться заняття з історичного краєзнавства (зокрема факультативні), різноманітні екскурсії, надаються консультації зі створення експозицій музеїв і виставок, діють гуртки. Підрозділ є базою краєзнавчої та музейно-архівної навчально-виробничих практик історичного факультету.

Важливим напрямком діяльності ТронькоЦентру є профорієнтаційна робота на базі шкіл, гімназій і ліцеїв, Палацу дитячої

та юнацької творчості, Обласної станції юних туристів та ін. Також Центр надає консультації для вчителів міста і області, які викладають предмет «Харківщинознавство».

В підрозділі реалізуються важливі проєкти з публікації архівних матеріалів, краєзнавчої літератури, іншої друкованої продукції (передовсім ювілейних збірок, енциклопедій та довідників, путівників, різноманітних буклетів, календарів пам'ятних подій тощо). За участю працівників ТронькоЦентру підготовлено підручник «Краєзнавство». Колектив популяризує історико-культурну спадщину регіону не лише в суто академічних виданнях, але й у засобах масової інформації.

Співробітники регулярно беруть участь у роботі конференцій, симпозіумів, семінарів, круглих столів з актуальних проблем краєзнавства й пам'яткознавства, організовують конкурси студентських наукових робіт з краєзнавства, допомагають викладачам, іншим зацікавленим особам проводити краєзнавчі дослідження, вивчають і узагальнюють досвід краєзнавчих осередків. Центр заснував щорічні премії на честь видатних істориків-краєзнавців П. Тронька і А. Слюсарського[11].

На відкриття Центру П. Тронько надіслав привітання. Також цікавим є факт, що директор ТронькоЦентру к. і. н. проф. Сергій Михайлович Куделко також очолює Харківський осередок Національної спілки краєзнавців України.

Клуб «Краєзнавець» – громадська організація, що діє у Харківській державній науковій бібліотеці (ХДНБ) ім. В. Г. Короленка при відділі «Україніка» ім. Т. Г. Шевченка. Головними завданнями клубу є дослідження історії рідного краю, популяризація матеріалів про Слобожанщину. Основна форма його діяльності – щомісячні краєзнавчі читання, присвячені охороні пам'яток історії та культури, історії та сьогоденню населених пунктів Харківщини, діяльності видатних земляків. З доповідями на засіданнях виступають члени клубу, які досліджують певну краєзнавчу тему, або ж науковці Харкова – історики, мистецтвознавці, філологи.

---

[11] Про нас. Центр краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька. URL: http://tronkocentr.karazin.ua/pro-nas/ (дата звернення 30.05.2022).

У відділі «Україніка» ХДНБ ім. В. Г. Короленка зберігаються протоколи засідань клубу «Краєзнавець» з моменту його заснування 1978 р. Вони переплетені в книги, часто містять вклеєні газетні дописи про діяльність краєзнавців, іноді листи, світлини або інші матеріали до виступів. Наприклад, протокол засідання, присвяченого Г. Данилевському, проілюстрований фотографією могили письменника в с. Пришиб Балаклійського району (тепер – Донецька селищна територіальна громада Ізюмського району Харківської обл.) та його родоводом.

Перше засідання клубу відбулося 13 травня 1978 р. На ньому були присутні співробітники відділу краєзнавчої роботи (тепер – відділ «Україніка» ім. Т.Г. Шевченка) Т. Шерстюк, Г. Каширіна та В. Ярошик і читачі бібліотеки – журналісти Л. Строковський та І. Марченко, науковці І. Саратов та Б. Заскальков. На зустрічі обговорювали організаційні питання – періодичність зібрань, тематику засідань, залучення фахівців і громадськості.

На другому засіданні вислухали два повідомлення – «Михайло Свєтлов у Харкові» Л. Строковського та «Лев Толстой і харків'яни» І. Марченка. Так було покладено початок основній формі роботи клубу – краєзнавчим читанням.

1981 р. (на той момент відбулося всього 20 засідань) Харківська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури відзначила пам'яткоохоронну діяльність клубу, перерахувавши на рахунок ХДНБ ім. В. Г. Короленка 350 крб. Для порівняння – середньомісячна заробітна плата в Україні становила тоді 155 крб. Кошти витратили на книги для відзначення активних краєзнавців.

Гостями краєзнавців у різний час були родичі та близькі люди багатьох видатних харків'ян, зокрема: Ф. Рофе-Бекетов – онук архітектора О. Бекетова; О. Багалій – правнучка історика Д. Багалія та її мати Є. Багалій-Екелова; Б. Бішеф – онук фольклориста М. Сумцова і Г. Хіріна – правнучка вченого; В. Кошкіна – вдова конструктора танків М. Кошкіна; доньки хірурга О. Мещанінова Марія та Єлизавета Мещанінови; О. Кульчицька – сестра поета М. Кульчицького, Г. Дрімцова – донька композитора С. Дрімцова; вдова письменника М. Трублаїні Н. Кочіна-Трублаїні; В. Хоткевич –

онук письменника Г. Хоткевича; діти поета І. Л. Муратова.

Одна з найулюбленіших тем краєзнавців – архітектура Харківщини. Їй присвячено майже 60 зустрічей із п'ятисот. На засіданнях клубу виступало багато відомих харківських архітекторів останніх десятиліть – П. Шпара, О. Тіц, Л. Розвадовський, Г. Маяк, Б. Клейн, Ю. Шкодовський, І. Лаврентьєв, В. Кодін. А членом клубу від 1980 р. практично до кінця днів був архітектор О. Лейбфрейд – людина, яка присвятила більшу частину життя любовному збиранню матеріалів про архітектуру Харківщини, «ходяча енциклопедія» Харкова. 2010 р. відбулися краєзнавчі читання з нагоди його 100-річчя.

1983 р. на засідання клубу завітала відома письменниця Інна Гофф, уродженка Харкова, яка перебувала в місті у відрядженні. Вона розповіла краєзнавцям про свої останні праці й творчі плани, а також попросила їх допомогти зібрати матеріали про зв'язки з Харковом письменника І. Буніна.

У різний час на краєзнавчих читаннях порушували багато питань, які на сьогодні вирішені. Зокрема, про створення при міськвиконкомі комісії з питань топоніміки, перевидання книги Д. Багалія та Д. Міллера «История города Харькова за 250 лет его существования», встановлення деяких меморіальних дошок (Д. Багалію, С. Васильківському та ін.), створення в Харкові літературного музею.

Літературний твір, якому найчастіше присвячувалися краєзнавчі читання – «Слово о полку Ігоревім». На зустрічах краєзнавців прозвучали 12 доповідей, які так чи інакше стосувалися «Слова» – віддзеркалених у ньому подій, маршруту князя Ігоря на території краю, топонімів Харківщини, пов'язаних з твором, тощо.

Перед краєзнавцями виступали актори театру української драми ім. Т. Г. Шевченка, народні артисти України Лесь Сердюк і Леонід Тарабаринов. 1987 р. на засіданні, присвяченому 100-річчю від дня народження Леся Курбаса, вони читали уривки з театральних постановок. Двічі в гостях у клубу читав поезії заслужений артист України Роман Черкашин.

У різні роки за значний внесок у розвиток краєзнавчого руху звання «Почесний краєзнавець України» були удостоєні Н. Акі-

мова, Т. Безрукова, В. Божко, Г. Бурденко, Г. Гуріна (1931–2015), М. Желєзняк, Ю. Калачов (1930–1995), Г. Каширіна (1931–2016), М. Корж (1919–2011), М. Красиков, О. Лейбфрейд (1910–2003), О. Павлова, Н. Полянська, О. Радкова (1923–1996), М. Саппа, Г. Столярова, Т. Тихомирова (1929–1995), Н. Хоперська (1924–2011), В. Черноморець, Т. Шерстюк (1921–2003), І. Шуйський.

Почесного звання «Заслужений працівник культури України» удостоєні перший голова клубу І. Саратов, його чинний голова С. Куделко, завідувачки відділу «Україніка» ім. Т. Г. Шевченка В. Ярошик та Н. Полянська, члени клубу Ю. Ранюк і М. Корж.Лауреатами творчих премій Харківського міськвиконкому є О. Лейбфрейд (1998), В. Ярошик (1999), І. Саратов (2000), С. Куделко (2001), Г. Столярова (2004), Р. Рибальченко (2006), Н. Полянська і М. Красиков (2007), В. Черноморець і О. Дмитрієва (2011), Н. Тріпутіна (2013).

За внесок у розвиток територіальних громад їхньої найвищої відзнаки – звання «Почесний громадянин» – удостоєні такі члени клубу «Краєзнавець»: Корж Микола Олександрович (1919–2011) – Почесний громадянин Харківської обл. (2009); Куделко Сергій Михайлович – Почесний громадянин міста Харкова (2016); Безрукова Тетяна Миколаївна – Почесний громадянин селища Буди Харківського району (2008); Рибальченко Ростислав Кирилович – Почесний громадянин селища Мала Данилівка, Почесний громадянин Дергачівського району (2008); Черноморець Віталій Олександрович – Почесний громадянин селища Пісочин Харківського району (2011)[12].

Державне підприємство «Науково-дослідний центр "Охоронна археологічна служба України"» Інституту археології Національної академії наук України. Організація базується в м. Києві. Проте вона має відділення у Харкові, яке раніше мало назву «Дочірнє підприємство "Слобідська археологічна служба" Державного підприємства «Науково-дослідний центр "Охоронна археологічна служба України"» Інституту археології НАН України» й було ліквідоване 2018 р. Організація проводить архео-

[12] Історія клубу. Портал «Краєзнавець». URL: https://salo.li/C67bA81 (дата звернення 30.05.2022).

логічні дослідження та контролює археологічні роботи в області. Також на вимогу Департаменту культури й туризму ХОДА чи інших фізичних і юридичних осіб інституція робить археологічні експертизи на місцевості на наявність пам'яток археології чи інших об'єктів археологічної спадщини.

Відокремлений підрозділ «Харківський міський центр захисту історико-культурної спадщини Громадської організації "Українське товариство охорони пам'яток історії та культури"» (далі ГО «УТОПІК»). Харківську обласну організацію УТОПІК було засновано однією з перших в Україні – 20 вересня 1966 р. Фундаторами Товариства стали владні структури (обласний виконком депутатів трудящих, обласне управління культури), установи освіти (Харківський Державний університет ім. О. М. Горького, в подальшому – ХНУ ім. В. Н. Каразіна), активні учасники руху за збереження історичної спадщини (генерал-майор Д. Макаренко, доктор філологічних наук, професор Харківського педагогічного інституту ім. Г. С. Сковороди М. Гетьманець, Герой Радянського Союзу, генерал-майор, керівник обласної ради ветеранів Великої Вітчизняної війни С. Остапенко)[13].

Із прийняттям нового законодавства з охорони культурної спадщини УТОПІК отримало статус громадської організації з осередками в різних регіонах України. Харківська обласна організація базувалася на кафедрі історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету ХНУ ім. В. Н. Каразіна (Східнорегіональне відділення Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК). Проте 2019 р. відбулися реформи, в результаті яких цей осередок УТОПІК ліквідували. Замість нього й було створено Харківський міський центр захисту історико-культурної спадщини – відокремлений підрозділ ГО «УТОПІК», що добровільно охороняє культурну спадщину всієї Харківської обл. До його компетенції входять пам'ятки за всіма видами – археологічні, історичні, монументального мистецтва, містобудування та архітектури.

---

[13] Воронова Л. М., Мартем'янова Н. С. Харківська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури: становлення та розвиток у 60–70-ті рр. XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». 2016. Вип. 22. С. 56–63.

Громадська організація «Парки-садиби-маєтки» заснована 2019 р. й досліджує та охороняє пам'ятки колишнього Нововодолазького району Харківської обл. (наразі це Старовірівська сільська територіальна громада Красноградського району й Нововодолазька селищна територіальна громада Харківського району)[14].

Громадську організацію «Історико-краєзнавча організація "Слобода"» заснували 2020 р. випускники історичного факультету ХНУ ім. В. Н. Каразіна, а остаточно зареєстрували її 2021 р. Вона добровільно охороняє культурну спадщину колишнього Дергачівського району Харківської обл. (наразі Дергачівська міська й Солоницівська і Малоданилівська селищні територіальні громади Харківського району). Також вона співпрацює з такими пошуковими організаціями, як «Орієнтир» та «Меморіали "Схід"» у дослідженні поховань воїнів, загиблих у роки Другої світової війни, що не перебувають на обліку[15].

Хоча поняття пам'ятки природи й не регламентоване напряму законом України «Про охорону культурної спадщини», цей вид пам'яток також потребує охорони, тому варто сказати, що в Харківській обл. за це відповідає Департамент захисту довкілля та природокористування ХОДА, точніше відділ координації екологічних програм, економіки природокористування, біоресурсів та заповідної справи Управління економіки природокористування та поводження з відходами[16]. Заповідний фонд Харківської обл. дуже великий і потребує нагляду через великий ризик порушення природоохоронного законодавства на місцях.

З усього перерахованого можна зробити єдиний висновок – Харків є потужним центром краєзнавчої та пам'яткоохоронної діяльності. В ньому багато років дуже сумлінно велися й вестиметься популяризація та збереження історичної пам'яті.

---

[14] ГО «Парки-садиби-маєтки». Опендатабот.
URL: https://opendatabot.ua/c/42999530 (дата звернення 31.05.2022).

[15] ГО «Слобода». Опендатабот. URL: https://opendatabot.ua/c/43979740 (дата звернення 31.05.2022).

[16] Структура та контакти. Департамент захисту довкілля та природокористування – Офіційний сайт Харківської ОДА. URL: https://salo.li/acD2CB2 (дата звернення 31.05.2022).

Наталія Захарчук[1]

З історії музейної справи в м. Бердичеві

Бердичівський край на перехресті Київщини, Волині й Поділля залишив помітний слід в історії та культурі України. Бердичів – одне з міст України з унікальною історико-культурною спадщиною.

Історія міста – це життя і діяльність низки поколінь його мешканців. І саме для того, щоб дати вічність минулому, щоб зберегти передану нам віками історичну спадщину, діють музейні заклади. Грецьке слово «мавзолео» означає місце, присвячене музам, дочкам богині пам'яті Мнемозіни. Вважаючи їх покровительками наук і мистецтв, греки будували на їхню честь храми, які називали музейонами. Саме звідти й походить термін «музей». В фондах і експозиціях музеїв зберігаються пам'ятки матеріальної та духовної культури. Так Бердичівщина зберігає історичну пам'ять і традиції.

Ідея створити в м. Бердичеві музей виникла ще наприкінці 1925 р. Відкритий у листопаді 1926 р. соціально-історичний музей разом зі створеним 8 березня 1928 р. заповідником увійшов до кола найбільших музеїв України. Основна заслуга в цьому, безперечно, належить першому директорові, науковому керівникові Бердичівського соціально-історичного й економічного музею ім. Дзержинського та Всеукраїнського історико-культурного музею-заповідника Т. Мовчанівському.

[1] Директорка Музею історії міста Бердичева.

Тодось Миколайович Мовчанівський розпочав наукову діяльність на початку 1920-х рр. під керівництвом Петра Петровича Курінного, на той час директора Уманського музею. За його завданням збирав матеріали з українського фольклору та етнографії, обстежував архітектурні пам'ятки, провів розкопки Білогрудівського могильника й поселення біля с. Трипілля. 1927 р. проводив археологічні роботи на Бердичівщині: розкопки пам'яток трипільської культури в околицях Райків, Плискова, Чернявки. Всеукраїнський археологічний комітет при ВУАН доручив йому дослідити склепи Кармелітського монастиря, однак про результати цих обстежень відомостей немає. Саме Т. Мовчанівський запропонував використати будівлі колишнього монастиря Босих кармелітів, якому на той час загрожувало знищення, для розміщення в них музею. На його території розташовувалися приміщення, які використовувались далеко не для культурних потреб: повітове та міське управління поліції, приміщення пожежної команди, стайня пожежної команди, взуттєва майстерня, аптека, торговельні лавки, а також склади сіна, дров, гаражі, житлові приміщення[2].

Нелегка доля випала кляштору Босих кармелітів за часів його існування. Це були й часи гоніння в період козацьких воєн, був і «золотий» вік монастиря. Замок є одним з найцікавіших архітектурно-оборонних комплексів України XVI–XVIII ст. Побудований у стилі бароко, який гармонійно переплітається зі стилем рокайль. Окрім фресок, усередині костел оздобили позолотою, ліпниною, кованими прикрасами та дерев'яним різьбленням. Проект верхнього, так званого Маріїнського, костелу ордену Босих кармелітів – найперша з численних архітектурних робіт Яна де Вітте, будівництво якої розпочалося 1737 р. Початковим етапом відбудови монастиря керував Г. Тарнавський, внутрішнє убранство виконав гравер Теодор Раковецький, настінний розпис належить італійському майстрові Веніаміно Фредеріче. Це період інтенсивної розбудови монастиря. Широко відомою не тільки в Україні була кармелітська друкарня**,** яка майже за сто-

[2] Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 442. Оп. 645. О. С. № 171. Арк. 1–62.

літнє існування (1758–1844 рр.) випустила понад 650 збірників різними мовами. Серед видань друкарні дуже популярними були «Бердичівські календарі», які друкувалися за даними Краківської астрологічної школи. При друкарні кармеліти утримували кваліфікованих майстрів для роботи по міді й дереву. Утримували кармеліти й коштовну бібліотеку, де зберігалися цінні стародруки та рукописи XV ст. Після польських повстань (1831 і 1863 рр.) монастир зазнав низки репресій від російського імперського уряду. 23 вересня 1866 р. за розпорядженням № 3972 генерал-губернатора О. Безака всі приміщення монастиря конфіскували.

Попри те, що монастирські споруди довго використовували не за призначенням, монастир зберіг планування і початковий вигляд основних будівель, та значна їх частина перебувала в катастрофічному стані. Для нормальної роботи музейних закладів необхідно було звільнити й відремонтувати відповідні приміщення, а також вирішити кадрове питання. Наприкінці 1925 р. помічником Т. Мовчанівського призначили завідувача Максимівської трудової школи на Уманщині М. Гов'ядовського. Тоді ж утворили комітет музею з семи чоловік та раду музею з 25 осіб[3].

Основним напрямком науково-дослідної роботи музею визначили вивчення археологічного минулого регіону. Особливе наукове значення мали розкопки городища епохи князівської Русі в околицях с. Райки, започатковані 1929 р. Однак праця «Райковецьке феодальне городище», яку підготував Т. Мовчанівський, залишилася неопублікованою, зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України[4]. Теренові дослідження цього городища продовжив В. Гончаров, який починав наукову діяльність під керівництвом Т. Мовчанівського на розкопках городища й під час розвідок на інших археологічних пам'ятках регіону. Матеріали розкопок В. Гончарова надруковані монографічно[5].

---

[3] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 109. О. С. № 73. Арк. 1–80.

[4] НА ІА НАН України. Ф. 20. Спр. 11.

[5] Гончаров В. Райковецьке городище. Київ, 1949; Держархів Житомирської обл. Бердичівська філія. Ф. Р-621. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 1, 16.

Важливим напрямком у діяльності Бердичівського музею з охорони духовних цінностей була турбота про збереження книжкових зібрань колишніх панських маєтків. Унікальні експонати одержав музей із маєтку родини Ганських-Ржевуських с. Верхівня: це предмети, якими, вірогідно, користувався Оноре де Бальзак, а також біля 5 тис. книг особистої бібліотеки Ганських, більша частина з яких – стародруки XVII–XVIII ст. переважно французькою, латиною та польською мовами, з різних царин знань[6]. Стараннями Т. Мовчанівського музей отримав від Польського клубу Бердичева рештки колишньої «Кармелітської книгозбірні», яка складалася передовсім зі стародруків і видань друкарні Бердичівського кляштору[7].

З маєтку заступника міністра внутрішніх справ Росії генерала П. Оршевського, що в Новій Чорториї, де було розміщено Волинський агротехнікум, до музею передали ікони Несторова (12 одиниць), написані до мармурового іконостасу церкви-усипальні, в якій було поховано генерала П. Оршевського, частину меблів, вітражів, п'ять картин та інші предмети[8]. Під час експедицій до Ружинського району виявили низку речей музейного значення: дві картини західного письма, написані на полотні олійними фарбами, в багетних рамах; напрестольний старий одяг (Москва, XVIII ст.); підризник (московська тканина, стилізація під Францію); пару вінців вінчальних кінця XVIII ст. (стиль Відродження); Євангеліє часів Катерини II; три паперові хронологічні таблиці; дві полотняні хоругви, 13 картин та образів різної величини і змісту[9].

Велику допомогу музею надавали фундатори – люди, котрі безкорисливо допомагали музею. Наприклад, мешканець Бердичева Е. Рудман передав музею 64 примірники різних рукопи-

---

[6] Держархів Житомирської обл. Бердичівська філія. Ф. Р-621. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 632; Спр. 15. Арк. 654.

[7] Держархів Житомирської обл. Бердичівська філія. Ф. Р-621. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 507, 558.

[8] Держархів Житомирської обл. Бердичівська філія. Ф. Р-621. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 652.

[9] Держархів Житомирської обл. Бердичівська філія. Ф. Р-621. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 441.

сів XVIII–XIX ст. польською та російською мовами й низку інших друкованих матеріалів[10].

За довоєнними даними в музеях м. Бердичева зберігалося 3000 одиниць старовинних тканин (шовку, оксамиту, колекція парчевих виробів французьких майстрів XV–XVII ст.); чудові різьблені вироби з кістки, придбані колись у Китаї; готична та барокова скульптура; картини великої художньої цінності (згадуються твори Корреджіо, Шабо, Хальса – вчителя Рембрандта); сотні зразків іконопису Строгановської, Новгородської, Української шкіл; всього близько 30 томів антикварної літератури; унікальна філософська література XVI ст.; 573 килима, які свідчать про розвиток українського орнаменту (заповідник планував навесні 1930 р. провести виставку західноєвропейської художньої тканини та шитва)[11]. Все перераховане значно поповнило музейну колекцію, основу якої становили залишені монастирські коштовності, церковні предмети, зброя, прапори польських легіонів, книги багатої бібліотеки обителі, твори декоративно-прикладного мистецтва та художні збірки.

Наукова діяльність Бердичівського соціально-історичного музею в 1920-х рр. була помітною і її високо оцінювали науковці та державні структури. Музей підтримував тісні стосунки з науковими установами України – Всеукраїнською академією наук, зокрема Всеукраїнським археологічним комітетом, Волинським науково-дослідним музеєм та іншими закладами. У травні 1931 р. Тодося Миколайовича обрали до складу Українського комітету охорони пам'яток культури. Це було визнанням його значного особистого внеску в охорону, збереження та популяризацію пам'яток Бердичівщини.

Цікавою історіографічною роботою Т. Мовчанівського є брошура «Бердичівський історико-культурний заповідник» 1931 р., в якій дослідник, на основі багатьох історичних джерел, простежив економічний і культурний розвиток міста в контексті історії цієї архітектурної пам'ятки протягом XVI–XX ст., ґрун-

[10] Держархів Житомирської обл. Бердичівська філія. Ф. Р-621. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 246.

[11] Держархів Житомирської обл. Бердичівська філія. Ф. Р-621. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 441.

товно проаналізував господарську та культурну діяльність кляштору[12]. Видатним досягненням Т. Мовчанівського є роботи з археології. У 1932–1936 рр. він очолював археологічну експедицію з вивчення Райковецького городища. 1938 р. Т. Мовчанівського заарештували, рішенням трійки при Київському облуправлінні НКВС від 8 травня 1938 р. його засудили до найвищої міри покарання. Після того ім'я талановитого дослідника довго не згадували, а науковий доробок не аналізувався. 12 травня 1971 р. Т. Мовчанівського реабілітовано через відсутність у його діях складу злочину. Лише у 1990-ті рр. з'явилося кілька публікацій про основні віхи його життєвого й творчого шляху.

У роки Другої світової війни під час окупації значну частину цінностей музею та заповідника було знищено, частину вивезено в Німеччину, від будівель Бердичівського монастиря, які не раз зазнавали бомбардувань і обстрілів, залишилися переважно обпалені вогнем цегляні стіни. З перших днів звільнення міста музей почали відновлювати. 29 грудня 1944 р. після кропіткої роботи, яку провели співробітники музею, з зібрання та систематизації експонатів, які залишилися, музей відкрили для відвідувачів. Він складався з чотирьох відділів: археологічного, історичного, етнографічного й відділу «Великої Вітчизняної війни»[13]. Дослідницькі традиції у вивченні історичного минулого краю в післявоєнні роки продовжив директор Бердичівського історико-краєзнавчого музею В. Місяць. Велику роль у дослідженні краю відіграв місцевий археолог-краєзнавець Г. Богун, викладач історії школи с. Слободище Бердичівського району.

Згідно з постановою про розширення обласних музеїв експонати Бердичівського музею передали до Житомирського краєзнавчого музею, і від 1953–1954 рр. Бердичівський історичний музей фактично припинив діяльність.

Через 30 років після закриття Бердичівського музею-запо-

[12] Мовчанівський Т. М. Бердичівський державний історико-культурний заповідник. Харків, 1931.

[13] «Радянська Україна». 26 квітня 1944 р. № 82.

відника 5 жовтня 1984 р. в місті відкрили краєзнавчий музей. Комплектувати матеріали, а потім і очолити музей запропонували вчителю історії з більше ніж 30-літнім педагогічним стажем, колишньому директору середньої школи № 14 Онисії Степанівні Блажкун. Музей починався з невеличкої шафи в одному з кабінетів міськвиконкому, куди складали документи, книги, фотографії та інші речі – майбутні експонати краєзнавчого музею.

Від 1982 р. й до відкриття музею О. Блажкун створювала музейний фонд. Це дуже кропітка та монотонна робота. Так за розробленою схемою, обходила Онися Степанівна район за районом, вулицю за вулицею. І, як не дивно, майже в кожній родині було, що подарувати музею: від простого фото, книги чи газетних вирізок до ікон, монет, нагород, старовинних інструментів, картин та інших цінних предметів.

Постало питання про приміщення для музею. Про колишній заповідник марно було й думати, тому, що він був у ті часи в катастрофічному стані. Для розміщення музею виділили приміщення середньої школи № 5, в якому раніше була дитяча бібліотека. Зібраного матеріалу вистачило, щоб відкрити три експозиційні зали та етнографічний куточок.

Музейна Рада в складі 13 осіб на чолі з головою Р. Петронговським і заступником голови В. Левковським надавали допомогу з ремонтом у приміщенні музею, в організаційних питаннях при створенні експозиції, в повсякденній роботі. Обсяг робіт був величезний: художні та оформлювальні роботи виконували художники П. Кучук та М. Яцюк, викладачі художньої школи; на меблевій фабриці виготовили експозиційні стенди, шафи для збереження фондів і паркетне покриття; на швейній фабриці – спеціальне взуття (бахіли); у приміщенні встановили сигналізацію.

Мешканці міста й району доброзичливо відгукнулися на прохання допомогти в створенні фонду музею. Знайшли місце в музейному фонді цінні та дуже цікаві археологічні й історичні матеріали Г. Богуна, Б. Куткіна (член музейного комітету музею-заповідника), І. Френкеля (вчитель історії середньої школи № 8). Містяни подарували музею старовинні ікони XVIII–XIX ст. Уні-

кальним експонатом відновленого музею стало старовинне Євангеліє 1780 р. – один із предметів з фондів колишнього історико-культурного заповідника, вивезений до Житомирського краєзнавчого музею у 1953–1954 рр. Оклад його виготовили в друкарні кляштору Босих кармелітів гравери, серед яких був відомий майстер Теодор Раковецький. На лицьовій стороні окладу зображено Розп'яття Ісуса Христа, на тильній – образ Богородиці Бердичівської.

Багатою на цікаві знахідки завжди була територія фортеці. Тут школярі часто проводили власні невеличкі пошуки, завдяки яким музейний фонд поповнився цікавими експонатами: наконечник протазана, наплічник польсько-литовського походження, зброя, ядра періоду козацьких воєн, чаша для освяченої води, культова корона, вишитий кошель, елементи ліпних і кованих прикрас та багато іншого. Містяни також допомогли створити торгівельно-ремісничий відділ експозиції музею: індійська ваза й турецький глечик-самовар, китайський заварний чайничок, тарілка з зображенням Афінського Акрополя, австрійська запальничка й інші предмети, якими торгували на бердичівських ярмарках та виготовляли на бердичівських підприємствах (набір посуду бердичівської філії фабрики Кузнєцова, вироби фабрики золотих і срібних справ та шкіряно-взуттєвих підприємств, старовинне крісло бердичівської фабрики віденських меблів тощо).

Гроші завжди були важливим елементом у житті людей. За часів існування міста безліч разів проходив обмін грошових одиниць. Колектив музею зібрав велику колекцію грошей: від глиняних пряселець, які частково виконували роль дрібної монети, включно з колекцією металевих грошей XVIII–XIX ст. (зокрема, зібрання С. Брагінського та срібні монети), й до паперових гроші різних часів, зокрема гривень 1918 р. та зразків періоду нацистської окупації.

Ветерани Другої світової війни, що брали участь у звільненні міста, передали на постійне зберігання свої нагороди, документи й особисті речі.

За роки існування музей зібрав велику унікальну колекцію краєзнавчого матеріалу, але приміщення, де зберігалися

та експонувалися зібрані речі, не відповідало санітарним нормам, а загальна площа не давала змоги повноцінно розмістити експозиції.

За сприяння Бердичівського міського голови В. Мазура музей перевели у спеціально відреставроване приміщення Будинку настоятеля на території кляштору Босих кармелітів. Приміщення побудоване 1830 р. в архітектурних формах класицизму з ґанком і колонами, завершеним фронтоном. Спочатку в будівлі діяв пансіонат монастирської школи, а згодом приміщення для керівництва парафією та помешкання настоятеля.

22 серпня 2003 р. урочисто відкрили нове приміщення музею історії міста Бердичева. У просторій двоповерховій будівлі затишно розмістилися сім експозиційних залів: етнографії; історії міста; періоду Другої світової війни; видатних людей краю; виставкова зала й дві зали про сучасне життя міста.

Останніми роками фонди, архів і бібліотека музею поповнилися цікавими та унікальними документами, фотографіями, предметами (окрім Євангелія, музею повернуто єврейський одяг із зіркою Давида з бердичівського гетто), що дало змогу ґрунтовніше висвітлити історію непересічного міста Бердичева. Відкрито ще три музейні зали: воїнів-інтернаціоналістів, історії освіти й медицини міста.

Сьогодні музей посідає одне з провідних місць в культурному та мистецькому житті міста. Тут постійно проводяться різнопланові заходи: тематичні, фото й мистецькі виставки; зустрічі з цікавими особистостями, концерти фольклорних і самодіяльних колективів. Екскурсоводи музею проводять кваліфіковані численні екскурсії залами музею й територією кляштору.

Про те, що заклад є дійовим та цікавим, свідчать численні публікації в місцевій та загальнодержавній пресі, репортажі центральних і регіональних теле- й радіоканалів, зростання кількості шанувальників. У середньому щороку музей відвідує понад 20 тис. мешканців міста та гостей Бердичева.

Пролягають до Бердичева нові маршрути допитливих, мудрих, ініціативних людей, ця Богом ощасливлена земля від-

чуває ласку єднання людей різних народів, культур, віросповідань. Місто вдячне історичній долі, пишається працьовитими й талановитими попередниками і робить усе можливе, щоб стати ще заможнішим, щасливішим та привабливішим.

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

Хроніка археології та мистецтва
№ 1

Відповідальні за випуск
Костянтин Крайній, Анна Яненко

Редагування, коректура
Антоніна Кізлова, Анна Яненко

Макет, верстка
Володимир Панкратов

Редакційна колегія збірника залишає за собою право на стилістичне, лексичне, орфографічне та пунктуаційне редагування матеріалів.

За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповідають автори публікацій.
Редакція не завжди поділяє погляди автора (авторів) публікацій.

Національний заповідник «Києво-Печерська лавра»
01015, Україна, м. Київ, вул. Лаврська, 9
Офіційний сайт: www.kplavra.kyiv.ua

Формат: 148×210
Гарнітура: Cambria
Умов. друк. арк.: 27,2
Наклад 100 прим.
Зам. № 0111/2025
Видавництво "Наукова столиця"

+38-050-411-66-51

(УДК 009(091)

У оформленні обкладинки використано зображення гаптованої нашивки «Христос Вседержитель», виявленої під час розкопок неподалік церкви Спаса на Берестові (Національний заповідник «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-3168)

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА»

ХРОНІКА
АРХЕОЛОГІЇ ТА МИСТЕЦТВА

Випуск 1

У КИЄВІ - 2025

ХРОНІКА АРХЕОЛОГІЇ ТА МИСТЕЦТВА ‖ 1